

WROCŁAWSKA UKRAINISTYKA

WROCLAWSKA UKRAINISTYKA LINGUA. LITTERAE. SERMO II

Redakcja naukowa:
Przemysław Józwikiewicz
Julia Rysicz-Szafraniec
Anna Ursulenko

**IKR[i]BL
Siedlce 2024**

Recenzenci naukowci:

dr hab. Oleh Belej, prof. UWr (Uniwersytet Wrocławski)
dr Anna Budziak (Uniwersytet Jagielloński)
dr hab. Lubov Frolak, prof. UMCS (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)
dr hab. Anna Horniatko-Szumilowicz, prof. UAM (Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu)
dr Olena Kowalewska (Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu)
dr hab. Marek Olejnik (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)
dr Oksana Przybysz (Uniwersytet Warszawski)
dr hab. Oksana Puchonska (Uniwersytet Narodowy „Akademia Ostrogska”)
dr Mariya Redkva (Uniwersytet Jagielloński)
dr hab. Switłana Romaniuk, prof. UW (Uniwersytet Warszawski)
dr Agata Skurzevska (Uniwersytet Jagielloński)
dr hab. Mateusz Świetlicki (Uniwersytet Wrocławski)

Projekt okładki:

Artur Ziontek

Copyright by IKRiBL

Copyright by Uniwersytet Wrocławski

ISBN 978-83-68206-12-8

Wydawca:

Wydawnictwo Naukowe
Instytutu Kultury Regionalnej i Badań Literackich
im. Franciszka Karpińskiego. Stowarzyszenie
ul. M. Asłanowicza 2, lok. 2
08-110 Siedlce

Publikacja sfinansowana przez Uniwersytet Wrocławski

Spis treści

Wstęp.....	11

Językoznawstwo

ОКСАНА БАРАНІВСЬКА	
Нормативність у навчанні української мови як іноземної.....	17
OKSANA BARANIVSKA	
Normativity in teaching Ukrainian as a foreign language	17
СОФІЯ БУЛИК-ВЕРХОЛА	
Явище синонімії в українській музичній термінології.....	33
SOFIA BULYK-VERKHOLA	
The phenomenon of synonymy in Ukrainian musical terminology.....	33
МАР'ЯНА БУРАК	
Contrasting Emergency Remote Teaching at Pandemic and Wartime: A Case Study of a Ukrainian Language School.....	49
MARIANA BURAK	
Contrasting Emergency Remote Teaching at Pandemic and Wartime: A Case Study of a Ukrainian Language School.....	49
ОЛЬГА ДЬОЛОГ	
Особливості викладання української мови як іноземної носіям інших слов'янських мов: Щодо досвіду роботи з чеськими слухачами.....	67
OLHA DOLON	
Specifics of teaching Ukrainian as a foreign language to native speakers of other Slavic languages: Experiences working with Czech students	67
ОЛЬГА ФЕДЬКО	
Маніфестація мовної ідентичності у повісті Юлії Баткіліної <i>Перехід</i>	81
OLHA FEDKO	
Manifestation of linguistic identity in Yulia Batkilina's story <i>Transition</i>	81

ТЕТЯНА ФУДЕРЕР

Вітальність української мови в умовах
російсько-української війни..... 97

TETYANA FUDERER

Ukrainian language vitality in the conditions
of the Russian-Ukrainian war 97

ІРИНА КОЧАН

Українська термінографія XX – XXI століття у статичній
та динамічній 115

IRYNA KOCHAN

Ukrainian terminology of the 20th - 21st centuries
in statics and dynamics 115

ЗОРЯНА КУНЬЧ

Детермінування як джерело семантичних модифікацій 133

ZORIANA KUNCH

Determining as a Source of Semantic Modifications 133

ОКСАНА ЛИТВИН

Директивна динаміка української технічної термінології періоду
30–80 років XX століття 149

OKSANA LYTUVYN

Directional dynamics of Ukrainian technical terminology
in the period 30–80 years of the 20th century 149

ІРИНА МЕНТИНСЬКА

Вплив процесів метафоризування і фразеологізування
на творення комп'ютерних термінологічних сполук 165

IRYNA MENTYNSKA

The influence of the processes of metaphorization and
phraseologisation on the creation of computer terminological
phrases 165

ОКСАНА МИКИТЮК

Лінгвоперсонологія як призма вивчення мовної особистості
Дмитра Донцова 181

OKSANA MYKYTYUK

Linguistic personalityology as a prism for studying the linguistic
personality of Dmytro Dontsov 181

ІРИНА ПРОЦИК

“«Робінзонадою» виловлював м'яч з усіх можливих кутів воріт»: українські футбольні жаргонізми першої половини XX століття..... 197

IRYNA PROTSYK

“Caught the ball from all possible angles of the goal with «Robinsonada»”: Ukrainian football jargons of the first half of the 20th century 197

ОЛЕНА СИНЧАК

The basic vocabulary for Ukrainian as a foreign language: Comparing the data from “Yabluko” textbook and Oral Subcorpus of GRAC 213

OLENA SYNCHAK

The basic vocabulary for Ukrainian as a foreign language: Comparing the data from “Yabluko” textbook and Oral Subcorpus of GRAC 213

ОЛЬГА ГРИЦЕНКО

Вивчення фразеологічних одиниць під час курсу „Професійне мовлення: лікар-пацієнт” 233

OLHA HRYTSENKO

Learning idioms in the course „Professional Speech: Doctor-Patient” 233

ЛІЛІЯ ХАРЧУК

Кодифікація лексико-семантичних норм у словниках української мови..... 251

LILIA KHARCHUK

Lexical and Semantic Norm Codification in Ukrainian Language Dictionaries 251

ТЕТЯНА ХОМИЧ

Неофемінитиви як одна з визначальних тенденцій у розвитку іменникового словотворення публіцистичного стилю сучасної української мови..... 271

TETIANA KHOMYCH

Neofeminitives as one of the defining trends in the development of noun word formation in the journalistic style of the modern Ukrainian language..... 271

АНЖЕЛІКА ПОПОВИЧ

Використання автентично-мовних компонентів у процесі навчання української мови в закладах вищої освіти 289

ANGELIKA POPOVYCH

Using of authentic language components in the process of teaching Ukrainian language in higher education institutions 289

ОКСАНА САМУСЕНКО

Розвиток професійних і соціальних навичок на заняттях з української мови як іноземної (на матеріалі київських стінописів)..... 301

OKSANA SAMUSENKO

Development of professional and social skills in Ukrainian as a foreign language classes (based on Kyiv murals) 301

ОЛЕСЯ СКОЛОЗДРА-ШЕПІТКО

Вигуки в драматичних творах Івана Франка крізь призму морфології та стилістики 317

OLESYA SKOLOZDRA-SHEPITKO

Interjections in Ivan Franko's dramatic works through the prism of morphology and stylistics 317

ОЛЬГА ТУРКО

Лінгвоментальна парадигма структури речень української мови 333

OLHA TURKO

Lingvo-mental Paradigm of Sentence Structure In The Ukrainian language 333

АНАТОЛІЙ ЗАГНІТКО

Лінгвоекспертиза погрози: семантика, прагматика та функції 349

ANATOLII ZAHNITKO

Linguistic examination of threats: semantics, pragmatics and functions 349

**Literaturoznawstwo
i kulturoznawstwo**

ВАСИЛЬ БУДНИЙ

Як у книзі пророцтв... (Межі і можливості нарації в майбутньому часі)..... 377

VASYL BUDNYJ

As in the book of prophecies...: limits and possibilities of narration in the future tense 377

НАТАЛІЯ ДАШКО

Поетика збірки Бориса Гуменюка *100 новел про війну*..... 395

NATALIIA DASHKO

The poetics of Boris Humenyuk's collection of *100 short stories about war*..... 395

НАТАЛІЯ КОБИЛКО

Жанрово-стильові особливості романів-трилерів Поліни Кулакової 413

NATALIA KOBYLKO

Genre and stylistic features of Polina Kulakova's thriller novels 413

МАРІЯ КУЛЕШІР

Репрезентації російсько-української війни в сучасній українській літературі для дітей та юнацтва 427

MARIIA KULESHIR

Representations of the Russo-Ukrainian war in contemporary Ukrainian literature for children and youth 427

ОКСАНА ЛЕВИЦЬКА

Белетризована біографія маляра Антіна Лосенка в оповіданні Юрія Косача *Запрошення на Цитеру*: інтермедіальне прочитання.... 447

OKSANA LEVYTSKA

A Fictionalised Biography of the Painter Antin Losenko in *An Invitation to Cythera* by Yurii Kosach: An Intermedial Interpretation 447

ТЕТЯНА ЛЯХ

Трансгресія в українській новелі кінця XX – початку XXI століть..... 463

TETIANA LIAKH

Transgression in the Ukrainian short story of the late 20th and early 21st centuries 463

ОКСАНА СИДОРЕНКО

Травма війни і лікування мовою в романі Володимира Рафеєнка *Мондегрін (пісні про смерть та любов)* 485

OKSANA SYDORENKO

War trauma and language treatment in Volodymyr Rafeenko's novel *Mondegreen (Songs of Death and Love)*..... 485

СВИТЛАНА ЖУРБА

Наративна стратегія сучасної української воєнної прози 501

SVITLANA ZHURBA

Narrative strategy of modern Ukrainian military prose..... 501

MARCIN MAKSYMILIAN BOROWSKI

Wojna z miłości, czyli Dostojewski i współcześni kremlowscy propagandyści..... 521

MARCIN MAKSYMILIAN BOROWSKI

War because of love, or Dostoyevsky and contemporary Kremlin propagandists 521

Noty o autorach 545

Szanowni Czytelnicy!

Oddajemy w Wasze ręce tom będący pokłosiem drugiej już edycji Międzynarodowej Konferencji Naukowej „UKRAINISTYKA WROCŁAWSKA: LINGUA, LITTERAE, SERMO” (16 listopada 2023 r.). Spotkanie uczonych z polskich, ukraińskich i zachodnioeuropejskich ośrodków akademickich uświetnili swą obecnością m.in. Jego Magnificencja Prorektor Uniwersytetu Wrocławskiego prof. dr hab. Stefan Kiedroń, Sekretarz Ambasady Ukrainy w RP Wasyl Melnyczuk oraz Dyrektor Instytutu Filologii Słowiańskiej dr hab. Oleh Belej, prof. UW. Problematyka konferencyjnych wystąpień, jak i podczas poprzedniej edycji, była niezwykle różnorodna, a nasi Goście prezentowali wyniki swych badań z obszaru m.in. gramatyki, terminoznawstwa, socjolingwistyki, frazeologii, dydaktyki nauczania języka ukraińskiego, leksykografii, dialektologii, przekładoznawstwa oraz niezwykle szerokiego spektrum zagadnień literatury, ze szczególnym uwzględnieniem literatury współczesnej.

W kluczu tej tematycznej wielotorowości proponujemy Państwu dwuczęściową strukturę niniejszej monografii. Część pierwszą tworzą teksty z obszaru językoznawstwa, drugą – literaturoznawstwa i kulturologii.

Tom otwiera artykuł Oksany Baranivskiej, w którym Autorka analizie poddaje przykłady naruszenia jednostek normatywnych i ich wpływ na naukę języka obcego. Kwestie niezmiernie interesującego zjawiska, jakim jest synonimia terminologiczna rozpatruje lwowska badaczka Sofija Bułyk-Werchoła, skupiając się szczególnie na polu terminologii muzycznej. W artykule napisanym w języku angielskim Marjana Burak reprezentująca Ukraiński Uniwersytet Katolicki oraz Uniwersytet w Toronto ogniskuje swą uwagę na problemach nieplanowanego nauczania zdalnego spowodowanego pandemią i wojną w Ukrainie. Również dydaktyce, a dokładniej pracy z czeskimi studentami uczącymi się języka ukraińskiego, poświęcony został tekst Olhy Doloh z Akademii Nauk Republiki Czeskiej.

Z kolei Olha Fedko dokonała analizy tekstu powieści Julii Batkili-nej *Пепсид* pod kątem opisu sytuacji językowej Charkowa przed wybuchem pełnoskalowej wojny w Ukrainie oraz reakcji obywateli na używanie języka ukraińskiego. Reprezentantka Uniwersytetu w Zagrzebiu Tetiana Fuderer w oparciu o szerokie spektrum źródeł odniosła się do zmian w sferze sytuacji językowej w Ukrainie w związku agresją Federacji Rosyjskiej na państwo naszego wschodniego sąsiada. Próby analizy potencjału lingwistyczno-dydaktycznego jednostek frazeologicznych w nauczaniu języka ukraińskiego studentów medycyny, w szczególności idiomów używanych przez pacjentów podczas rozmowy z lekarzem podjęła się Olha Hrycenko. Problematyką językowej kodyfikacji norm leksykalnych i semantycznych w słownikach języka ukraińskiego XX – początków XXI wieku zajęła się Lilija Charczuk. Natomiast Tetiana Chomycz poruszyła niezwykle aktualne w ostatnim czasie zagadnienie funkcjonowania neofeminatywów – tu w sferze stylu publicystycznego współczesnej ukraińszczyzny. Kwestiami uporządkowania stanu wiedzy w zakresie terminografii ukraińskiej ostatniego stulecia postanowiła zająć się znana lwowska badaczka Iryna Koczan. Autorkami następnych czterech artykułów są również przedstawicielki lwowskiego językoznawstwa: Zoriana Kuńcz dokonała analizy modyfikacji semantycznych słownictwa deterministycznego w stylu artystycznym języka literackiego, Oksana Łytwyn zajęła się dyrektywną dynamiką ukraińskiej terminologii technicznej w latach 30.-80. XX wieku, a dokładniej badaniem „wypartych” terminów technicznych, Iryna Mentynska przeanalizowała wpływ procesów metaforyzacji i frazeologizacji na ukraińskie informatyczne terminy wielowrazowe, zaś Oksana Mykytiuk skupiła się na przedstawieniu osiągnięć ukraińskich badań lingwopersonologicznych. Iryna Procyk prowadząca od lat szerokoaspektowe badania ukraińskiego słownictwa futbolowego tym razem postanowiła sięgnąć ku piłkarskim żargonizmom funkcjonującym w ukraińszczyźnie pierwszej połowy XX w. Nauczanie języka ukraińskiego na poziomie uniwersyteckim stało się motywem przewodnim tekstu Anżeliki Popowycz. W kolejnych dwóch artykułach również poruszono kwestie

związane z dydaktyką: tekst Oksany Samusenko dotyczy sposobów rozwoju umiejętności zawodowych i społecznych studentów zagranicznych uczących się języka ukraińskiego, z kolei Olena Synczak eksploruje zastosowanie danych korpusowych w selekcji podstawowego słownictwa języka ukraińskiego jako języka obcego, korzystając z podręcznika *Яблыко* dla poziomów podstawowych (A2-B1). Olesia Skołozdra-Szepitko przez pryzmat morfologii oraz stylistyki analizuje wykrzyknienia obecne w dramatach Iwana Franki. W tym dziale Czytelnik będzie mógł zapoznać się także z artykułem Olhy Turko, która zajęła się paradygmatyką lingwomentalną zdań w języku ukraińskim. W ostatnim artykule tej części tomu doniecki językoznawca Anatolij Zahnitko skupił się na przeprowadzeniu ekspertyzy językowej wyrażen traktowanych w kategorii groźby.

Tekst z pogranicza językoznawstwa i literaturoznawstwa autorstwa Wasyla Budnego stał się łącznikiem pomiędzy obiema częściami proponowanej monografii. Dział literaturoznawczo-kulturologiczny otwiera zatem artykuł poświęcony problematyce granic i możliwości narracji w czasie przyszłym. Natalia Daszko zajęła się w nim analizą utworów składających się na zbiór *100 новел про війну* Borysa Humeniuka, z kolei Natalia Kobyłko skupiła się na zbadaniu cech gatunkowych i stylistycznych thrillerów autorstwa Poliny Kułakowej. Temat wojny rosyjsko-ukraińskiej widziany przez pryzmat dziecka stał się tematem przewodnim tekstu Mariji Kuleszir. Reprezentująca Instytut Literatury im. Tarasa Szewczenki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy Oksana Levytska dokonała analizy historycznych prac biograficznych Jurija Kosacza traktujących o ukraińskim artyście XVIII wieku Antonie Łosence: *Лосенко, вольний мистець* (1939) i *Запрошення на Цитеру* (1946). Zjawisko transgresji w ukraińskiej noweli na przełomie XX i XXI wieku zdecydowała się zbadać Tetiana Liach. Współczesności, a dokładnie wojny rosyjsko-ukraińskiej dotyczą trzy ostatnie teksty w tym dziale: artykuł autorstwa Oksany Sydorenko o wszystkim mówiącym tytule „Травма війни і лікування мовою в романі Володимира Рафеєнка *Мондеґрін (пісні про смерть та любов)*”, opracowanie Natalii Żurby, w którym Autorka bada strategię

narracyjne stosowane we współczesnej ukraińskiej prozie wojennej, a także opracowanie Marcina M. Borowskiego.

Kilka z nadesłanych do nas artykułów nie przeszło pomyślnie procesu recenzyjnego, nad czym ubolewamy. Mamy nadzieję, że Czytelnicy odnajdą w niniejszym tomie teksty interesujące i stanowiące bodziec do ich własnych poszukiwań naukowych i twórczych.

Wyrażamy szczerą wdzięczność Recenzentom poszczególnych artykułów. Przede wszystkim jednak chcemy podziękować Autorom, szczególnie tym z Ukrainy (Kijowa, Lwowa, Zaporozża, Czernihowa, Kamieńca Podolskiego, Tarnopola, Winnicy, Dniepra, Charkowa, Użhorodu, Krzywego Rogu), którzy redagowali swoje teksty w czasie wciąż trwającej wojny.

Redaktorzy:

Przemysław Józwikiewicz

Julia Rysicz-Szafraniec

Anna Ursulenko

Językoznawstwo

Нормативність у навчанні української мови як іноземної

OKSANA BARANIVSKA

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska
(Jagiellonian University, Cracow, Poland)

Normativity in teaching Ukrainian as a foreign language

Abstract

The issue of language normativity is closely related to the issue of linguistic awareness, because linguistic awareness is responsible for violations of recognized linguistic norms. Violation of the linguistic norm can be present in both learning a foreign language as well as among native speakers from whom foreigners can hear and later learn this "norm". The article analyses violations of normative units and their impact on learning a foreign language (using the example of Ukrainian). We included the misuse of words, paronyms, interlingual homonyms, historicisms, archaisms, neologisms, phraseology, colloquial and spatial vocabulary, tautology and pleonasm.

Keywords: normativity, Ukrainian language, foreign language, foreign language teaching.

Normatywność w nauczaniu języka ukraińskiego jako obcego

Streszczenie

Zagadnienie normatywności języka jest ściśle powiązane z zagadnieniem świadomości językowej, gdyż świadomość językowa odpowiada za naruszenia norm językowych uznawanych za prawidłowe. Naruszenie normy językowej jest obecne zarówno w nauce języka obcego, jak też u rodzimych użytkowników języka, od których cudzoziemcy mogą usłyszeć, a później nauczyć się tej „normy”. W artykule przeanalizowano naruszenia jednostek normatywnych i ich wpływ na naukę języka obcego (na przykładzie języka ukraińskiego). Uwzględniliśmy używanie słów w niewłaściwym

znaczeniu, paronimy, homonimy międzyjęzykowe, historyzmy, archaizmy, neologizmy, frazeologię, słownictwo potoczne i przestrzenne, tautologię i pleonazm.

Słowa kluczowe: normatywność, język ukraiński, język obcy, nauczanie języka obcego.

Вступ

Існування і функціонування мови на кожному етапі її розвитку та становлення регламентують правила — мовні норми, які, зі свого боку, виробляють її носії. Ці мовні норми узаконюються у словниках, підручниках, довідниках тощо.

Нормативність є визначальною ознакою літературної мови, оскільки мовні норми полягають у дотриманні всіх явищ літературної мови, що є обов'язковими і єдиними для всіх користувачів літературною мовою. Удосконалення рідної мови, а також вивчення іноземної вимагає дотримання всіх мовних норм: фонетичних, лексичних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних, стилістичних, орфоепічних, орфографічних і пунктуаційних. Нормативність пов'язана з мовною свідомістю, яка проявляється тоді, коли ми чуємо неправильно вимовлене слово, наприклад, це може бути зауваження або реакція на зразок „Українською так не говорять/не скажуть”, „Це неправильно” чи „Краще сказати так” тощо.

Проте мовна норма інакше сприймається носієм мови, а абсолютно по-іншому тим, хто вивчає цю мову як іноземну.

Вивчення іноземної мови завжди пов'язане з засвоєнням нормативних форм і утворенням форм, які часом можуть відрізнятися від мовної норми: напр. *характеристичний* (замість *характерний*), *Шевченці* (замість *Шевченкові*), *буду міг* (замість *зможу*) тощо. Ці неправильні форми мають інший характер, ніж мовні помилки, поширені в даній мові, які допускають її носії. Звісно, що іноземець може теж засвоювати неправильні конструкції від носія мови.

В українській науковій літературі є ряд праць, присвячених мовним нормам, нормативності, мовній свідомості (Русанівський,

1990; Сербенська, 1994, 2005; Городенська, 2014; Пономарів, 2011, 2013; Селігей, 2012), проте в лінгводидактичній літературі цим питанням присвячено дуже мало уваги, а то й узагалі про це не згадується. Якщо іноземну мову студент вивчає в рамках спеціальності, то про нормативність дізнається на інших мовознавчих предметах. Зовсім інакше виглядатиме ситуація у випадку студентів, які вивчають мову на мовних курсах або самостійно: такої інформації вони не отримають або отримають її мало. А оскільки в українській мові є ряд розбіжностей (про них ми скажемо згодом), то й іноземцям не так просто зрозуміти, що правильно, а що ні.

У пропонованій статті ми спробуємо поглянути на те, якої мови навчається студент-україніст за кордоном (найчастіше) або іноземець, який вивчає українську в Україні.

Метою нашого дослідження є аналіз 1) мовних помилок як польськомовних студентів-україністів Ягеллонського університету, котрі ми почерпнули з їхніх письмових робіт¹, так і (меншою мірою) поширених помилок у мовленні носіїв української мови, 2) різних пояснень чи розбіжностей у посібниках і довідниках з української мови.

Якщо йдеться про орфографічні і пунктуаційні норми, то їх порушення ми не аналізуватимемо в цій статті, оскільки всі правила орфографії, пунктуації містяться в одному універсальному посібникові – *Українському правописі* (Український правопис, 2019), і слід їх дотримуватися на письмі.

Мовні норми в навчанні іноземної мови

Студент, який починає вивчати українську мову від абетки, ще не зауважує тих проблем, які чатують на нього в майбутньому, тобто коли матиме справу з правильним вибором слова, конструкції і т.д. Що маємо на увазі?

¹ У всіх прикладах, узятих зі студентських робіт, збережено оригінальний правопис.

По-перше, найголовнішою проблемою, коли ми говоримо про норми культури мови, можна вважати відсутність єдиного критерію (найчастіше це спостерігається на лексичному рівні), на який потрібно опертися у вивченні мови. Йдеться про прийняття певних норм, принципів, які б залишалися непорушними і вважалися єдино правильними, так як цього вимагають правила. Незважаючи на те, що мова – це „живий організм”, який має особливості часто змінюватися (на що мають вплив також і екстралінгвальні чинники), повинен бути якийсь зразок, за яким можна було б навчитися літературної мови. На сьогодні таким джерелом є *Український правопис*, проте в ньому розглянуто тільки правописні питання і частину граматичних, а все, що стосується культури мови і мовлення, на жаль, у багатьох навчальних і довідкових виданнях подається по-різному. Тобто немає єдиного зразка. Одні джерела подають так, другі – інакше, треті – ще по-іншому.

По-друге, українські ЗМІ (найчастіше Інтернет-видання) не завжди є взірцем для вивчення мови. А потрібно зауважити, що якраз вони є найдоступнішим джерелом для студентів-іноземців.

Що може послугувати взірцем для удосконалення і вивчення мови (як для носіїв, так і для іноземців)? Що саме повинно бути взірцем нормативності? На сьогодні це:

- український правопис (є ще трохи суперечностей навколо нового видання (*Український правопис*, 2019));
- словники української мови – паронімів, синонімів, фразеологізмів тощо;
- академічні граматики;
- корпус української мови (Корпус української мови, онлайн), а також ГРАК–Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК, онлайн). Але саме в корпусі можемо натрапити на найбільше відхилень від норми, порівняно в підручниках і академічних граматах). Що цікаво, що на самому сайті ГРАК-у є така інформація:

Корпус може бути використаний для вивчення мови на високому рівні, також при підготовці навчальних матеріалів, підручників, навчальних словників та вправ з використанням прикладів з реальних текстів, з урахуванням частотної сполучуваності тощо. Корпус не є взірцем нормативної української мови, в ньому можуть трапитись слова і сполучення, які не відповідають сучасним нормам літературної мови. Корпус охоплює період з 1816 по 2022 р. І містить понад 130 тисяч текстів різних жанрів, близько 30 тисяч авторів (ГРАК, онлайн).

Наприклад (почерпнуто з ГРАК-у, онлайн):

Бувший міністр закордонних справ, міністр освіти, заміститель прем'єра і президент сената Микола Василенко – за те, що 1) *бувши* членом Генерального Суду Української Республіки, **приймав участь** у змові проти цієї Республіки разом з російськими чорносотенцями і німецькими офіцерами (ГРАК, <https://tiny.pl/c317d>), проте паралельно корпус містить і правильні варіанти: 2) **брав участь** і завідомо сприяв розкраданню добра держави, що виявилось в часи його прем'єрства в діяльності міністрів Рогози, Ржепецького і Гутник (ГРАК, <https://tiny.pl/c3174>).

Постає питання: чи варто студентам пропонувати цей корпус? Якщо студент – носій мови – порадить собі з цими прикладами, то студент-іноземець сталі словосполучення *брав участь* і *приймав участь* може сприйняти як синоніми.

У цьому дослідженні хочемо звернути увагу на деякі помилки, які допускають як українці, так і іноземці. Чи будуть вони такі самі?

I. Порушення лексичних норм

1. Уживання слова у невластивому значенні.

Як носії мови, так і іноземці можуть допускати помилки у вживанні слів. Найчастіше це стосується паронімів. Наприклад: *Цей чоловік був напрочуд людний* (замість *людяний*).

2. Неправильне пояснення слів, як наприклад, *ефективний* – який викликає ефект, *блискучий*, *прекрасний* (усе це =

ефектний); *сліпучий, вражаючий чи взаємини* – між державами, *відносини* – між людьми; *дипломант* – людина, яка працює в консульстві чи яка пише дипломну роботу, а також *Постійна наполегливість призвела до успіху* (замість *привела*).

Такі помилки допускають як українці, так і іноземці.

Натомість тільки у мовленні іноземців можемо натрапити на помилки такого типу:

збірник – місце, де збирається вода (пол. *zbiornik*) та ін.

Мій колега вправляється в тренажерному залі (замість *тренується*).

...який сприяє відбудові клітин (йшлося про відновлення клітин шкіри) тощо.

3. Неправильна сполучуваність слів.

Лексеми можуть утворювати стійкі словосполучення з іншими лексемами. Це специфіка кожної мови. Але такі сполучення іноді можуть бути проблемними не тільки для іноземців, а й для самих носіїв мови. Наприклад:

Знайомство з матеріалами – замість *ознайомлення з матеріалами*.

Гарантійний період – замість *гарантійний термін* (тільки іноземці).

4. Тавтологія і плеоназм.

І в українській, і в польській мові це явище досить поширене. Часто носії української мови вживають неправильні конструкції, їх можемо також почути в засобах масової інформації, а іноземці це чують і запам'ятовують:

У місяці жовтні, о двадцятій годині вечора, народний фольклор, пам'ятний сувенір, прейскурант цін, повернутися назад, вільна вакансія, познайомилися вперше, період часу тощо.

Викликають суперечності такі слова і сполучення, як *взаємовідносини* (тавтологія), *у відповідності* (чи не *відповідно до?*), *містить у собі* (той самий сенс залишиться, якщо відкинути займенник), *являють собою* та ін.

Наприклад, на сайті ГРАК-у натрапимо на плеоназм у *місяці травні* (ГРАК, <https://tiny.pl/c31rw>) чи *Прейскурант цін. Головне управління Держпродспоживслужби в Чернівецькій області* (<https://consumer-cv.gov.ua/>). Що цікаво, порушення мовної норми в цьому випадку частіше спостерігаємо серед носіїв мови, а не іноземців. Мабуть, тому, що в польській мові є одне слово *seppnik*, і ніхто його вже не сполучує зі словом *sen* (тобто немає *seppnik sen*).

Наступні приклади порушення норм: *Тривалість пари тривала годину тридцять хвилин* (замість *Пара тривала годину тридцять хвилин* або *Тривалість пари – година тридцять хвилин*).

Такі неправильні конструкції поширені в Інтернеті, відтак іноземці можуть навчитися саме неправильних. Якщо носіям мови можна звернути увагу на неправильне вживання, то як пояснити іноземцям, що це неправильно?

5. Неологізми.

Можуть виникати на ґрунті міжмовної інтерференції або калькування, наприклад в українській мові сьогодні стали поширеними *оферта*, *ангажуватися* (ці слова є, зокрема, в польській).

Цікавим для студентів-іноземців виявився неологізм *євроремонт* (це слово появлялося, коли ми вивчали мову на автентичних матеріалах і писали оголошення, пов'язані з нерухомістю).

Також сьогодні студенти-іноземці ознайомлюються з іншими новими словами, зокрема неосемантизмами (*бавовна*, *пташка*, *муха*, *дискотека* тощо), появу яких у мові зумовила війна.

6. Розмовна лексика.

Носій мови зазвичай знає (або принаймні повинен знати), коли вживати розмовну лексику, а коли ні. Проте іноземець не завжди „вловлює” відмінність між літературною і розмовною мовою.

Представники цих гуртків довго балакали на різні теми (з письмової роботи – репортажу – замість розмовляли на... або обговорювали теми).

Не можемо не оминати росіянізмів, які належать до просторічної лексики. Олександр Пономарів називає їх невмотивованими росіянізмами (Пономарів, 2000, с. 105). Досить поширеними в мовленні носіїв української є *протиріччя, співпадати / співпадіння, приймати участь, бувши, не дивлячись ні на що* та ін.

Викликають суперечності також інші слова і сполучення, як *у відповідності* (замість *відповідно до?*), *являють собою, мати місце (цей інцидент мав місце)* та ін. Якщо перших двох студенти-поляки вчать від українців, то *мати місце* може бути результатом впливу рідної мови *mieć miejsce* (*To wydarzenie miało miejsce...*).

7. Фразеологізми.

Спостерігаються різні помилки у вживанні фразеологізмів носіями мови і іноземцями.

Наприклад, носії порушують мовні норми, коли вживають *грає роль* у значенні *є важливим – має значення – відіграє роль*: *Вони грали дуже важливу роль* (йшлося про кукурудзу).

Натомість іноземці не до кінця можуть знати значення фразеологізму або теж перекрутити якийсь компонент, або вжити в неправильній формі (напр. *смоленою засмердить; усмішки продавати* (замість *витрішки*)). Ось приклади неправильного пояснення фразеологізмів:

Сон рябої кобили – мрія, яка не може здійснитися;

Накивати п'ятами – бути втомленим;

Гризти граніт науки – бути досвідченим.

Спостерігається і неправильне вживання фразеологізмів у реченні:

У мене стільки книжок – голці ніде впасти.

Він йшов як мокре горить.

Мій сусід вважає себе альфою і омегою (в українській мові – початок і кінець чого-небудь, у польській – бути незаперечним авторитетом у своїй справі).

У випадку саме польських студентів може мати вплив міжмовна інтерференція. Наприклад, укр. *біла ворона* (вживається для опису людини, яка радикально відрізняється від навколишніх своїм зовнішнім виглядом, поведінкою, поглядами чи інтересами) – пол. *biały kruk* (це рідкісна книга, раритет). У листопаді 2023 року на сайті однієї фундації в Польщі з'явився допис: „Інформуємо про відкриття виставки «Білі ворони з українських колекцій»”(Допис від 13.11.2023, Facebook).

II. Порушення граматичних (морфологічних і синтаксичних) норм

Передовсім спостерігається неправильне вживання роду і числа іменників. Ці помилки найчастіше допускають іноземці, набагато рідше носії мови. Наприклад:

Дебата розпочалася о 16.30, Всі косметики ХХХ містять (іноземці);

лік містить, головної болі, дійти до висновку (замість *дійти висновку*), *не доторкайтесь дверей* (правильно *не доторкайтеся до дверей*) – іноземці і носії мови.

III. Стилiстичні норми

Недотримання цих норм можна передовсім зауважити в мовленні іноземців:

Він запитав у своїх чиновників, що йому робити (текст стосувався графині Софії Потоцької);

Але з цим чуваком не вдалося порозмовляти (з перекладу речення – публіцистичний стиль).

До цих норм можемо додати і свідоме вживання слів у переносному значенні, яке може мати інше стилістичне наповнення. На таке вживання може собі дозволити той, хто чудово володіє мовою. *Стріляти* – весь час у когось щось випрошувати (*стріляти сигарети*) чи *США дали добро* (тобто погодилися).

Розбіжності в підручниках, словниках, довідниках

У сучасній українській мові є і такі конструкції, під час вибору яких є певні труднощі, зумовлені розбіжними поясненнями в різних джерелах.

Продемонструймо і проаналізуймо це на кількох прикладах:

1. Уживання прийменників на позначення приблизної кількості. Олександра Сербенська (Сербенська, 1994, с. 89) заперечує вживання прийменника *біля* в конструкціях типу *біля ста чоловік*, наголошуючи, що цей прийменник використовується тільки в конструкціях із просторовим значенням, такої самої думки і Марія Волощак (Волощак, 2003, с. 140), котра в опозиції правильно-неправильно як першу подає конструкцію з *близько*: *близько вісімдесяти відсотків* (правильно) – *біля вісімдесяти відсотків* (неправильно). Однак Олександр Пономарів вважає (Пономарів, 2011, с. 39–40), що всі три прийменники – *близько*, *коло*, *біля* – мають однакову сферу вживання і поширення. За 11-томним *Словником української мови* (сьогодні ним користуються уже й в електронній версії *Словника української мови Академічного тлумачного словника (1970-1980)*, онлайн), *біля* вживається у значенні прийменника *близько*, *коло* при числівниках на позначення приблизної кількості (СУМ, <https://sum.in.ua/s/bilja>).

2. Інший приклад – слово *недолік*: за *Мовою ділових паперів* Лариси Паламар, Ганни Кацавець, це слово українське, має широку сферу вживання, „воно позначає упущення, недогляди, помилки в якій-небудь справі, діяльності, роботі. Це вислів ділового спілкування” (Паламар, Кацавець, 2000, с. 147); натомість Борис Антоненко-Давидович подає (Антоненко-Давидович, 1997, с. 71), що „українська класична література і народна мова користуються словом «недолік» тільки в значенні «нестача»”, і пропонує вживати *хиба*, *огріх*, *похибка*.

Маємо ще кілька розбіжностей, як-от:

3. Уживання прийменника *у* / *в* для означення часу (*війна закінчилась 1945 року* чи ... *в 1945 році*? Олександра Сербенська

(Сербенська, 1994, с. 106), Борис Антоненко-Давидович (Антоненко-Давидович, 1997, с. 227), Світлана Єрмоленко (ред.) (Єрмоленко, 2002, с. 135) пропонують використовувати безприйменникові конструкції, тоді як незліченна кількість друкованих (в тому числі електронних) ЗМІ дуже часто тяжіє до прийменникових. Наприклад: *Наказ МОН „Про затвердження Порядку прийому на навчання для здобуття вищої освіти в 2023 році”* (сайт МОН); *У 2022 році відбулося декілька обнадійливих подій, що зміцнили систему запобігання та переслідування корупції* (Критика, онлайн); *Інтерес українців до політики в 2023 році сягнув практично максимального значення за останні майже 20 років – 62%, свідчать дані опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова* (Радіо Свобода, онлайн).

Рідше трапляються безприйменникові: *Наступні президентські та парламентські вибори мали б відбутися 2024 року, але під час воєнного стану вибори не проводяться* (Радіо Свобода, онлайн); *1985 року у своїй суперечці з Міланом Кундерою щодо Достоевського й вторгнення до Чехословаччини 1968-го Бродський випалює, що в цій ситуації Кундері можна співчувати лише до того моменту, поки Кундера „не починає пускатися в узагальнення щодо [російського] солдата й [російської] культури, за представника якої Кундера [солдата] сприймає”* (Тижень, онлайн).

4. Відмінок прикметника в числівниково-прикметниково-іменникових словосполученнях, що містять числівники *два, три, чотири*, наприклад, *три нових книжки, чотири важливі постанови* тощо. Загальноприйнятим є погляд, що наведені приклади є рівноцінними до *три довгі вулиці, чотири важливі розпорядження*. О. Сербенська вважає, що „якщо до іменника належить ще означення, то воно теж повинно стояти в називному відмінку, тобто узгоджуватись: *три щасливі роки...*” (Сербенська, 1994, с. 106). Натомість, згідно з поглядами інших мовознавців, авторів довідника *Культура української мови*, „у сучасній українській мові помітна тенденція до стильового

розмежування паралельно вживаних форм, а саме: називний – знахідний відмінки множини прикметників поступово закріплюються за науковим та офіційно-діловим стилями, а традиція вживання називного – знахідного відмінків множини сягає періоду староукраїнської мови”, навіть „письменники нерідко користувались обома формами прикметників, наприклад у Михайла Коцюбинського: ...*Три білих вівчарки. Дві великі чашки*” (за: Русанівський, 1990, с. 109–110). Отже, з цього випливає, що можемо вживати обидві форми, хоча перша видається нам цілком алогічною, оскільки іменник уживається в називному відмінку. Чому, в такому випадку, маємо вживати прикметник, що виступає означенням (узгодженим!) в іншому відмінку ніж означуване слово? Однак цей тип помилок трапляється не тільки в розмовному мовленні, а й у науковому стилі, що, своєю чергою, призводить до хибної думки, за якою конструкції типу *три нових книжки* вважаються правильними.

5. Ще одна річ, на яку варто звернути увагу іноземним студентам-україністам і нам, викладачам української мови для цієї групи студентів, це вживання в українській мові активних дієприкметників теперішнього часу, оскільки щодо цього питання існує ряд розбіжностей. Дуже часто чуємо або читаємо *діючий, узагальнюючий, відновлюючий, ведучий* замість *чинний, узагальнювальний, відновлювальний, провідний* тощо. На особливості низки дієприкметників указують Б. Антоненко-Давидович (Антоненко-Давидович, 1997, с. 195–201) і О. Пономарів (Пономарів, 2013, с. 204–205), акцентуючи на тому, що форми *бажаючий, працюючий, знаючий, початкуючий* є неправильними українськими утвореннями, а „активні дієприкметники теперішнього часу найчастіше відтворюються прикметниками: *панівний, руйнівний, гільмівний, всеохопний, захопливий...*” (Пономарів, 2013, с. 204). Частина з поданих прикладів (*бажаючий, знаючий*) є особливо поширена не тільки в усному мовленні, а й на письмі. Загальновідомо, що українська мова, на відміну від польської чи російської, тяжіє до використання підрядних означальних речень, а не дієприкметникових конструкцій (зворотів)

з дієприкметником теперішнього часу в основі. У польській мові можливе паралельне функціонування простих речень, ускладнених дієприкметниковим зворотом з активним дієприкметником теперішнього часу в основі, і складнопідрядних речень з підрядними означальними (оскільки польській мові більш властиві активні дієприкметники, то, звичайно, речення з дієприкметниковими зворотами і можливості трансформування (в кількісному вияві)) є частішими, тоді як в українській більш поширеними є останні. Натомість в українській мові переважають підрядні конструкції з *який* або *що*.

6. Уживання прийменника *від/проти* у сполученні з іменником *ліки* – *від чого, проти чого*. Поширені два варіанти, як зазначає Б. Антоненко-Давидович, „коли йдеться про ліки, треба ставити прийменник *проти*: *Ліки проти ревматизму*” (Антоненко-Давидович, 1997, с. 22); так само *Словник української мови* акцентує на уживанні *проти* в цьому значенні, напр.: *Спокійне, впорядковане життя – найкращий лік проти всяких справжніх і можливих хвороб* (за: СУМ, <https://sum.in.ua/s/proty>), в *Культурі української мови* за ред. Віталія Русанівського (Русанівський, 1990, с. 124) теж ідеться про те, що словосполучення з прийменником *від* мають розмовний відтінок; у *Неправильно – правильно: Довідник з українського слововживання* (Волощак, 2003, с.141) прийменник *від* в аналізованій конструкції вважається неправильним.

Це тільки незначна кількість прикладів, які свідчать про **відмінності** в різних джерелах, а є їх набагато більше.

Висновки

Дотримання мовних норм, чіткість, правильність і чистота мовлення є запорукою успішного і досконалого володіння мовою, а їхнє порушення відображає низький рівень мовної компетенції. І це стосується насамперед носіїв мови. Адже, як показало наше дослідження, саме від нас – носіїв – учаться іноземці, тому дуже важливо, щоб наше мовлення (і усне, і писемне) було для них бездоганне і взірцеве. З огляду на обсяг статті нам не вдалося подати всіх зібраних прикладів помилок, але навіть ті

наведені показують, що є помилки, які трапляються тільки в мовленні іноземців, а є й такі, які характерні і для іноземців, і для носіїв мови. Перші є або результатом мовної інтерференції (у випадку іноземців. Тут – поляків), або результатом „запозичених” помилок з мовлення носіїв, натомість порушення мовних норм іноземцями і носіями часто виникає як через розбіжності у словниках, підручниках, так і через недостатню мовну компетенцію. Проте завдяки постійній практиці і різноманітним завданням з культури мови ці помилки можна успішно подолати.

Матеріали розвідки можуть бути використані як для вивчення української мови поляками, так і для носіїв української мови, які хотіли б її удосконалити.

Bibliografia

Антоненко-Давидович, Б. (1997). *Як ми говоримо*. Київ: Українська книга [Antonenko-Davidovich, B. (1997). *Yak mi govorimo*. Київ: Ukraïnska kniga].

Білоус, М., Сербенська, О. (2005). *Екологія українського слова. Практичний словничок-довідник*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка [Bilous, M., Serbenska, O. (2005). *Ekologiya ukraïnskogo slova. Praktichniyslovnichok-dovidnik*. Lviv: Vidavnicхий sentr LNU imeni Ivana Franka].

Волощак, М. (2003). *Неправильно-правильно. Довідник з українського слововживання: За матеріалами засобів масової інформації*. Київ: Просвіта [Voloshak, M. (2003). *Nepravilno-pravilno. Dovidnik z ukraïnskogo slovovuzhivannya: Za materacami zaszasobiv masovoï informasii*. Київ: Prosvita].

Городенська, К. (2014). *Українське слово у вимірах сьогодення*. Київ: КММ [Gorodenska, K. (2014). *Ukraïnske slovo u vimirakh sogodennya*. Київ: KMM].

Єрмоленко, С. (2002). *Культура мови на щодень*. Київ: Довіра [Ermoenko, S. (2002). *Kultura movi na shoden*. Київ: Dovira].

Паламар, Л. М., Кацавець, Г. М. (2000). *Мова ділових паперів*. Київ: Либідь [Palamar, L. M., Katsaves, G. M. (2000). *Mova dilovikh paperiv*. Київ: Libid].

Пономарів, О. (2000). *Стилістика сучасної української мови*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан [Ponomariv, O. (2000). *Stilistika suchasnoï ukraïnskoï movi*. Ternopil: Navchalna kniga – Bogdan].

Пономарів, О. (2011). *Культура слова: Мовностилістичні поради*. Київ: Либідь [Ponomariv, O. (2011). *Kultura slova: Mовnostilistichni poradi*. Київ: Libid].

Пономарів, О. (2013). *Українське слово для всіх і для кожного*. Київ: Либідь [Ponomariv, O. (2013). *Ukraïnske slovo dlya vsikh i dlya kozhnogo*. Київ: Libid].

Русанівський, В. М. (ред.) (1990). *Культура української мови: Довідник*. Київ: Либідь [Rusanivskiy, V. M. (red.) (1990). *Kultura ukraïnskoï movi: Dovidnik*. Kiïv: Libid].

Селігей, П. (2012). *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*. Київ: Видавничий дім „Київево-Могилянська академія” [Seligey, P. (2012). *Movna svidomist: struktura, tipologiya, vikhovannya*. Kiïv: Vidavnicхий dim „Kiïevo-Mogilyanska akademiya”].

Сербенська, О. (1994). *Антисуржик*. Львів: Світ [Serbenska, O. (1994). *Anti-surzhik*. Lviv: Svit].

Український правопис (2019). Київ: Наукова думка [Ukrainiskiy pravopis (2019). Kiïv: Naukova dumka].

Електронні ресурси

Академічний тлумачний словник. Електронний ресурс: <https://sum.in.ua/> (доступ: 8.11.2023)

ГРАК. Електронний ресурс: <http://uacorpus.org/Kyiv/ua/gracinfo> (доступ: 10.11.2023)

Допис від 13.11.2023. <https://www.facebook.com/zustricz> (доступ: 14.11.2023)

Інформація про корпус. Електронний ресурс: <http://uacorpus.org/Kyiv/ua/gracinfo> [доступ: 11.11.2023]

Корпус української мови. Електронний ресурс: <http://www.mova.info/corpus.aspx> (доступ: 10.11.2023)

Критика. Електронний ресурс: <https://krytyka.com/ua/articles/vnutrishnopolitychni-podiii-v-ukraïni-voiennoho-chasu-vid-liutoho-2022-roku> (доступ: 8.11.2023)

Радіо Свобода. Електронний ресурс: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukraintsi-polityka-opytuvannia/32662506.html> (доступ 8.11.2023)

Сайт Головного управління Держпротспоживслужби в Чернівецькій області: <https://consumer-cv.gov.ua/> (доступ 11.11.2023)

Сайт МОН: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/vstupna-kampaniya-2023/umovi-prijomu-dlya-zdobuttya-vishoyi-osviti-2023-roku> (доступ 8.11.2023)

Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). Електронний ресурс: <https://sum.in.ua/>

Тиждень. Електронний ресурс: https://tyzhden.ua/na-ruinakh-tekstualnoi-imperii-iak-dekonstruiuvaty-rusystyku/?fbclid=IwAR1KjH_eLVFFfdDNtSnhe8cU6ni7IEVbZnkvCAH7ScZ9Pw-dwnwXmtEa3Ww (доступ 8.11.2023)

Явище синонімії в українській музичній термінології

SOFIIA BULYK-VERKHOLA

Uniwersytet Narodowy Politechnika Lwowska, Lwów, Ukraina
(Lviv Politechnic National University, Lviv, Ukraina)

The phenomenon of synonymy in Ukrainian musical terminology

Abstract

The article analyzes the phenomenon of synonymy in the musical terminology of the Ukrainian language, elaborates specific lexical-semantic correlations within the analyzed terminological field. The phenomenon of synonymy turned out to be widespread at various stages of the development of Ukrainian musical terminology. Lexical synonyms that arose as a result of the use of borrowed and Ukrainian terms, several Ukrainian or several borrowed terms are highlighted. In the musical terminological system, there are word-forming homobasic and heterobasic synonyms, structural synonyms, as well as synonyms at the intercharacter level. The terms enter into synonymous relations with the term vocabulary, forming a series of stylistic synonyms, in particular with obsolete, dialect and slang names. Considering the unfavorable conditions for the development of the Ukrainian scientific language during the period of national statelessness, we consider the presence of musical synonyms to be a positive phenomenon. In modern conditions, it becomes possible to select the most successful nominations from among synonyms for the designation of musical concepts.

Keywords: Ukrainian musical terminology, synonymy, variation, professional jargonisms, dialect musical names.

Zjawisko synonimii w ukraińskiej terminologii muzycznej

Streszczenie

W artykule przeanalizowano zjawisko synonimii w terminologii muzycznej języka ukraińskiego, ujawniono specyficzne korelacje leksykalno-semantyczne w obrębie badanego pola terminologicznego. Zjawisko synonimii występowało na różnych etapach rozwoju ukraińskiej terminologii muzycznej. Wyodrębniono synonimy leksykalne powstałe wskutek użycia zapożyczeń i terminów rodzimych, kilku terminów rodzimych lub kilku terminów zapożyczonych. W systemie terminologii muzycznej występują synonimy słowotwórcze o wspólnym rdzeniu i synonimy różnordzenne, synonimy strukturalne oraz synonimy na poziomie międzyznakowym. Terminy wchodzą w relacje synonimiczne z leksyką terminologiczną, tworząc szeregi synonimów stylistycznych, zwłaszcza z wyrazami przestarzałymi, dialektalnymi i socjolektalnymi. Biorąc pod uwagę niekorzystne warunki rozwoju ukraińskiego języka naukowego w okresie bezpaństwowości narodowej, obecność muzycznych terminów-synonimów traktujemy jako zjawisko pozytywne. We współczesnych warunkach możliwe staje się dobranie najbardziej udanych nazw spośród synonimów na określenie pojęć muzycznych.

Słowa kluczowe: ukraińska terminologia muzyczna, synonimia, wariantowość, profesjonalizmy, dialektalne nazwy muzyczne.

Сучасна українська музична термінологія є закріпленою традицією лексико-семантичною системою, що поступово вдосконалюється. На її розвиток, який “досить рельєфно віддзеркалюється перед нами чи то появою нових слів, чи то виходом окремих лексичних одиниць з ужитку (через втрату своєї комунікативної здатності), чи то зміною значення існуючих слів (у бік його розширення чи звуження)” (Паламарчук, 1982, с. 3), впливають суспільно-історичні, фахові та внутрішньомовні чинники.

Елементи музичної терміносистеми відповідають усім вимогам, які стосуються термінів будь-якої галузі знань: системності, тенденції до однозначності, точності, дефінітивності, експресивної нейтральності, лаконічності. Ці риси притаманні музичній

термінології лише в межах цієї системи чи лексико-семантичного поля, а поза цим полем терміни зазнають усіх тих впливів, що й загальнонавживана лексика.

Музичну термінологію української мови в різних аспектах аналізували у своїх працях Олекса Горбач, Зиновій Булик, Софія Булик-Верхола, Ольга Кровицька, Людмила Боярова, Наталія Пишна, Наталія Рябова, Ірина Самойлова, Людмила Моршану, Ольга Степанова, Ірина Стоцька та інші.

Проблемам синонімії в українській термінології присвячено публікації Алли Коваль, Ірини Кочан, Оксани Мартиняк. Українські мовознавці розглядали явище синонімії різних галузевих терміносистем: біологічної (Людмила Симоненко), риторичної (Зоряна Куньч), спортивної (Михайло Паночко), фізичної (Володимир Пілецький, Ірина Процик), хімічної, богословської (Галина Наконечна), образотворчої (Богдан Михайлишин), машинобудівної (Оксана Литвин), електроенергетичної (Лілія Харчук), органічної хімії (Наталія Цимбал) та інші. **Актуальність** цього дослідження зумовлена необхідністю простежити специфічні лексико-семантичні кореляції у межах музичного термінологічного поля.

Метою дослідження є виявлення закономірностей та специфіки синонімічних відношень на матеріалі української музичної термінології як складової частини лексичної системи мови.

Для досягнення мети використано такі **методи дослідження**: описовий і типологічний (для виявлення та систематизації термінів), метод аналізу словникової дефініції (для з'ясування семантичної структури), прийом зіставлення (для виявлення специфіки аналізованих одиниць).

Синонімія виявляє лексичне багатство мови, дозволяє уникнути повторень тих самих одиниць та урізноманітнює усне і писемне мовлення, проте в термінології, де однією з вимог до терміна є відсутність синонімів, свідчить про неунормованість наукової мови певної галузі.

Дискусійним є питання про позитивні та негативні риси синонімії у термінології. Деякі мовознавці наголошують на тому,

що синонімія є загальномовним явищем, а тому термінологічну синонімію не варто цілком відривати від синонімії загальнонаціональної мови (Турчин, 2004, с. 62). Отже, вважати синонімію в термінології негативним або надлишковим явищем нема підстав, адже термінологічна лексика є підсистемою літературної мови.

З іншого боку, осмислення синонімії в термінології ґрунтується на тезі про її відмінність від цього явища в загальнолітературній мові, де синоніми трактують як “слова, що означають назву одного і того ж поняття, спільні за основним лексичним значенням, але відрізняються значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням, або сферою стилістичного використання чи можливостями поєднання з іншими словами” (Ганич, 1985, с. 249). Натомість терміни-синоніми позначають ті самі поняття, відрізняються лише специфічною ознакою, покладеною в основу називання поняття, вони є специфічною категорією мовних одиниць щодо їхніх стилістичних можливостей (Коваль 1965, с. 158). Синонімія в термінології має відмінності від аналогічного явища в загальнонавчальній лексиці, а саме: відсутність експресивності, стилістична диференціація в межах наукового стилю та відповідно до сфер використання.

Твердження про тотожне значення термінів дозволяє розглядати терміни з нульовим семантичним протиставленням як синоніми (Ганич, 1985; Наконечна, 1998). Деякі мовознавці, зокрема Алла Коваль, заперечують існування синонімів у термінології і виділяють лише дублети (Коваль, 1970, с. 225–226). Проте терміни, тотожні за значенням, відрізняються іншими ознаками, наприклад, структурою, етимологією, ступенем сучасності, особливостями функціонування.

Отже, у музичній термінології української мови терміни, які збігаються за семантикою, розглядаємо як абсолютні синоніми або терміни-дублети – лексичні, словотвірні, структурні та синоніми на міжзнаковому рівні, виокремлюємо також відності та стилістичні синоніми.

Серед лексичних синонімів виділяємо такі різновиди за етимологічною ознакою:

1. Запозичені терміни – питомі терміни: *акомпанемент* (італ.) – *супровід*; *акт* (лат.) – *дія*; *акцент* (лат.) – *наголос*; *амплітуда* (лат.) – *розмах*; *ансамбль* (фр.), *банда* (італ.), *бенд* (англ.) – *гурт*; *ауфтакт* (нім.) – *переднаголос*, *затакт*; *афонія* (гр.) – *беззвуччя*; *вокал* (лат.) – *спів*; *гімн* (гр.) – *славоспів*; *демпфер* (нім.) – *глушник*; *детонація* (фр.) – *фальшування*; *дикція* (лат.) – *вимова*; *епілог* (гр.) – *закінчення*; *імітація* (лат.) – *наслідування*; *канцонета* (італ.) – *співаночка*, *пісенька*; *кантор* (лат.) – *співак*; *композиція* (лат.) – *твір*; *консонанс* (фр.) – *злагодженість*, *суголосність*, *милозвучність*; *ліга* (лат.) – *зв'язка*; *мелодія* (гр.) – *наспів*, *спів*, *пісня*; *нюанс* (фр.) – *відтінок*; *рефрен* (фр.) – *приспів*, *приспівка*, *повтор*; *речитатив* (італ.) – *співомова*; *тон* (гр.) – *звук*; *увертюра* (фр.) – *вступ*; *фрагмент* (лат.) – *уривок*; *arco* (італ.) – *смичок*; *piatti* (італ.) – *тарілки*; *violino* (італ.) – *скрипка*.

Ці синоніми мають однакове значення і можуть замінювати один одного без зміни семантики висловлювання, але вони часто відрізняються сферами використання. Завдяки втраті внутрішньої форми запозичені терміни безпосередньо виражають термінне значення, а українські терміни зберігають зв'язок з українською мовою і здебільшого є полісемними. Тому в наукових працях перевагу надають термінам іншомовного походження, у науково-популярних виданнях частіше використовують питомі номінації. Трапляються терміни, що відрізняються вживанням у межах наукового стилю, зокрема, терміни *arco*, *piatti*, *violino* використовують у партитурах мовою оригіналу, а в інших випадках вживають відповідні питомі терміни *смичок*, *тарілки*, *скрипка*.

Запозичення термінів із чужих мов є наслідком інтеграційних процесів. Причинами поширення чужомовних номінацій у музичній термінології української мови є тенденція до спеціалізації, мовної економії та інтернаціоналізації. Вважаємо, що невинувдане використання запозичень за умови функціонування

в мові автохтонних відповідників є небажаним або й загрозовим явищем для сучасної української мови.

2. Кілька запозичених термінів із різних мов: *каприс* (фр.) – *капричіо* (іт.); *каданс* (фр.) – *каденція* (іт.); *мажор* (іт.) – *dur* (нім.); *медіатор* (лат.) – *плектр* (гр.); *мінор* (іт.) – *moll* (нім.). На жаль, питомих відповідників в українському музикознавстві не було витворено або ці терміни були невдалими і стали історизмами, а взування на чуже та використання кількох запозичених термінів із різних мов сприяє інтернаціоналізації української музичної термінології.

3. Кілька питомих термінів, серед яких виділяємо словотвірні та структурні синоніми.

У музичній термінології наявні словотвірні синоніми двох різновидів:

а) омоосновні синоніми: *барабанник* – *барабанищик*; *дудар* – *дудчак*; *інструментування* – *інструментовка*; *консерваторний* – *консерваторський*; *оркестрування* – *оркестровка*; *орнаментация* – *орнаментика*; *скрипаль* – *скрипач*, *скрипак*; *співець* – *співак*; *фаготний* – *фаготовий*. Варто зазначити, що один із омоосновних синонімів здебільшого калькований із російської мови, його вживати недоречно: *барабанищик*, *інструментовка*, *оркестровка*, *скрипач*;

б) гетероосновні синоніми: *дудар* – *гайдар*; *інструментування* – *оркестрування*; *інструментувати* – *оркеструвати*; *смичок* – *лучок*; *сопілка* – *денцівка*.

Серед музичних назв, утворених префіксально-суфіксальним способом, трапляються номінації тієї самої реалії. Для їхнього творення використовують синонімні суфікси (*борода* – *підборідник*, *підбородок*) і префікси (*крутити* – *підкрутка*, *закрутка*; *струна* – *приструнник*, *надструнник*).

Структурні синоніми мають різну будову. У синонімічні відношення вступають такі структурні різновиди термінів:

1. Кілька простих термінів, які є лексичними синонімами: *альтерація* (лат.) – *тонозмінна*; *амплітуда* (лат.) – *розмах*;

афонія (гр.) – *беззвуччя*; резонанс (фр.) – *відголос, озов*; веснянка – *гаївка, гагілка*; пісня – *співанка*; щипання – *щипок, ущипок*.

2. Простий і складний терміни: *гама* (гр.) – *звукоряд*; *гімн* (гр.) – *солоспів*. Як бачимо, запозичений простий термін вступає у синонімічні відношення з питоною складною номінацією.

3. Простий і складений терміни. У цьому поєднанні простий термін може бути запозиченим: *аподжіо* (італ.) – *підпора дихання*; *тамбурин* (фр.) – *баскійський барабан*; *бас* (італ.) – *басовий голос*; *енгармонізм* (гр.) – *енгармонічна рівність*; *нотація* (лат.) – *нотне письмо*; *прима* (лат.) – *основний тон*; *мутація* (лат.) – *перелом голосу*; *варіації* (лат.) – *тема з варіаціями*; *кварта* (лат.) – *четвертий ступінь*; *реквієм* (лат.) – *урочистий журноспів*; *рупор* (голл.) – *говірна труба*; *тон* (гр.) – *цілий тон* або українським за походженням: *колискова* – *колискова пісня*; *розмір* – *метричний розмір*.

4. Кілька складних термінів, серед яких трапляються український та чужомовний відповідники: *багатоголосся* – *поліфонія* (гр.); *багатострунник* – *поліхорд* (гр.); *інтерлюдія* (лат.) – *межигра*, а також два питомі терміни: *звукотвір* – *звукоутворення*; *козобас* – *бас-коза*.

5. Складний і складений терміни. У цьому випадку складний термін має або чужомовне: *баркарола* (італ.) – *човникова піня*, *пісня човняра*; *лейтмотив* (нім.) – *провідний мотив*; субмедіанта (лат.) – *нижня медіанта*, або українське походження: *голосоведення* – *ведення голосу*; *дводенцівка* – *подвійна денцівка*; *звукозапис* – *запис звуку*; *коробка-резонатор* – *резонансова скринька*, *повітряна скринька*, *коробка резонатора*; *нотноносець* – *нотний стан*.

6. Складений термін і складноскорочена номінація: *добре темперований клавір* – *ДТК*; *електронна музика* – *ЕМ*; *усна народна творчість* – *УНТ*; *музичне училище* – *музучилище*, *музична студія* – *музстудія*. Такий вид синонімії виникає у зв'язку з прагненням до конденсованості та короткості терміна як особливого мовного знака.

Структурні синоніми не відрізняються один від одного ні семантикою, ні стилістично. Заміну складеного терміна простим чи складним пояснюємо бажанням зменшити кількість слів у висловлюванні або прагненням не повторювати той самий термін декілька разів.

7. Кілька складених термінів: *англійський ріжок – альтовий гобой; баскійський барабан – ручний барабан; важка доля – сильна доля; основні інтервали – прості інтервали; протилежний рух – супротивний рух; рухомий контрапункт – пересувний контрапункт*. На нашу думку, у музичній термінології української мови необхідно послідовно використовувати один із зазначених термінів, зокрема *альтовий гобой, баскійський барабан, сильна доля, прості інтервали, протилежний рух, рухомий контрапункт*.

Синоніми на міжзнаковому рівні широко використовують у музичній термінології. Це структурний тип особливого виду, оскільки до нього входить словесний знак і власне графічний символ цього знака. Графічні знаки вживають в основному в нотному письмі, причому часто поряд стоїть і словесний знак. Такими структурними типами є назви співзвуч (*D – домінанта; S – субдомінанта; D7 – домінантсептакорд; T6 – тонічний секстакорд; П2 – секундакорд другого ступеня; D4/3 – домінантовий терцквартакорд*), знаки альтерації (*# – дієз – знак, що вказує на підвищення ступеня звукоряду на півтон, у буквеному позначенні – is; bb – дубль-бемоль – знак, що означає пониження ступеня звукоряду на два півтони (цілий тон), у буквеному позначенні – eses*), знаки-мелізми (*tr~~~ – трель*), динамічні позначення (*pp – піанісимо, ff – фортисимо*), нотні знаки (*o – ціла, ♪ – вісімка*) та інші знаки скорочення нотного письма.

Смислова тотожність є особливо важливою у термінології, де вимагати від синонімів різниці у відтінках значення не можна, бо у цьому випадку втратиться зв'язок терміна з поняттям, всупереч тому, що точність і відповідність терміна науковому поняттю є основними вимогами до термінів. Тому кількість відносних синонімів в українській музичній термінології є обмеженою:

опус (термін, вживаний для порядкової класифікації творів композиторів) (Мельничук, 1974, с. 483) – *музичний твір, композиція*. Це є свідченням того, що відносні синоніми не є характерними в українській музичній термінології.

Стилістичні синонімами використовують у дослідженнях з історії музики та народознавства, в історичних та діалектологічних словниках, у художніх творах та в усному мовленні. Стилістично маркованими є такі синонімні номінації:

1. Діалектні музичні назви – терміни літературної мови. У межах одного діалекту виявлено значну кількість різноманітних найменувань того самого музичного поняття: *дримля, дрімля, дрімка, дрімки, дрімливиці, дрімота, доромба, турумба* (Бойківщина) – *дримба* (укр. термін), *варган* (гр.); *коза, козиця, баран, міх, гайда, гайдиця, гайдичка* (Гуцульщина) – *дуда* (укр. термін), *волинка* (укр. і рос.), *мюзет* (фр.), *бегпайп* (англ.).

Трапляються синонімні найменування у різних діалектах: *басоля* (Слобожанщина), *босок, басюка, підбасок* (Поділля), *бамбір, бас, гук* (Бойківщина), *варвара* (Буковина) – саморобний інструмент, схожий на віолончель; *бугай* (Поділля), *бербениця* (Закарпаття, Гуцульщина); *сопілка* (Слобожанщина, загальноукраїнське), *дудка* (Поділля), *пищалка* (Бойківщина), *деницька* (Гуцульщина); *бубон* (загальноукраїнське), *решітко, решітце* (Бойківщина, Поділля); *свиріль* (загальноукраїнське), *ребро* (Гуцульщина), *кувиця, цівниця* (Слобожанщина), *най* (Буковина, рум., молд.), *флейта Пана, сиринга* (гр.); *скрипка* (загальноукраїнське), *гуслі, гушлі, гусята* (Закарпаття, Бойківщина, Лемківщина).

У діалектах української мови є значна кількість синонімів до музичних термінів. Особливим різноманіттям найменувань вирізняються назви музичних інструментів (*дримба*, гр. *варган* – *вигран, виграни, вирган, вігран, вірган, дремба, дримля, дрімка, дрімки, дрімля, дрімливиці, дрімота, доромба, зубанка, органець, орган, органи, турумба*; *дуда*, укр. і рос. *волинка*, англ. *бегпайп*, фр. *мюзет* – *баран, гайда, гайдиця, гайдичка, гойдиця, дудиця, дудка, дутка, козиця, коза, міх; трембіта – трембета*,

тримбіта, трубет, трумбета, трумбеточка, трумбіта, тромбета, труба полонинцька, гуцульська труба, пастуша труба, літавка, труба літава, трембітка, трембіточка, трембулька, вірілка), назви деталей музичних інструментів (*підківка дримби – рама, кросенця; поріг* у струнних інструментах – *місток, поріжець, клинець; смичкова протина, тятива – прут, дерево, биль, облук, паличка*), назви діячів у галузі музики (*скрипаль – скрипак, скрипач, гусяр, гушляр; трубач – трубайло, трубаш; флюарник – флуерник, флуераш*) (Булик-Верхола, 2022; Булик-Верхола, 2009; Булик-Верхола, 2000; Булик, 1973).

Отже, народна музична термінолексика засвідчує синонімічне багатство української мови. Проте сфера вживання діалектної термінолексики обмежена: діалектні назви музичних інструментів та їх деталей, діячів у галузі музики фіксують у дослідженнях про народну музику, а також у діалектологічних словниках. Чимало народних музичних назв можемо знайти у творах художньої літератури, де вони є одним із важливих засобів творення місцевого колориту. В усному мовленні представників різних етнічних груп українців до сьогодні побутують різноманітні діалектні музичні найменування.

2. Застарілі терміни – сучасні терміни: *капельмейстер, регент, реєнт – диригент; ут – до; музика веселого тону, твердий лад, дуровий лад – мажор, мажорний лад; тризвін – тризвук; мусикійський – музичний; гральний інструмент, струмент, музичне приладдя – музичний інструмент; драбина, скаля, шкаля, ступниця, ступениця, ступинка, сходи – гама, звуко-ряд; підвишник, хрестик – дієз; обнижник, бемоля, бемолка – бемоль; касівник, відкличник – бекар; брівка, корона, дуга – фермата; перерва, віддих, перепочивка – пауза, павза; загра, прелюд, пригравка – вступ, прелюдія; приспівка – рефрен, приспів.* Застарілі терміни в сучасних музикознавчих дослідженнях надають науковому мовленню архаїчності, тому їхнє вживання обмежене. Проте деякі музичні терміни варто було б повернути в активний науковий обіг із метою пропагування українських

термінів, наприклад: *підвишник*, *обнижник*, *касівник*, *беззвуччя*, *брівка*, які були запропоновані в проєкті «Словника музичної термінології» (Словник, 1930), а згодом стали заборонені як «націоналістичні». Варто зазначити, що синонімію музичних термінів у проєкті «Словника музичної термінології» докладно дослідила Ірина Самойлова (Самойлова, 2019).

3. Професійні жаргонізми – терміни: *весло* – *гітара*; *дроти* – *струни*; *друшляк* – *домра*; *дух* – *духовик*; *кляпа*, *ф-но* – *клавішний інструмент*, *фортепіано*; *лабати* – *грати*; *лабух* – *музикант*; *лажати* – *погано виконувати музику*; *музліт* – *музична література*; *музон*, *музло* – *музика*; *попса* – *попмузика*; *сакс* – *саксофон*. «Термін «професійні жаргонізми» вживають звичайно на позначення образно-експресивних, лаконічних слів та висловів, що мають нейтральні відповідники і побутують переважно в усному мовленні людей певної професії чи роду занять, об'єднаних спільністю інтересів, звичок, соціального стану» (Ставицька, 2005, с. 37–38). Жаргонізми часто виникають як розмовні неофіційні заміники наявних у певній галузі термінів. Але якщо в усному мовленні їхня поява логічна й зрозуміла, то в писемному спілкуванні, зокрема в науковому та діловому, вживання таких слів недоречне, адже вони мають емоційно-експресивне забарвлення.

Різні групи синонімів не можна розглядати ізольовано. Термін може одночасно входити в різні групи синонімів: *творець* – *композитор* (нім.) – *комполитор* (лат.) (відмінні за походженням і активністю вживання в різних історичних епохах), *перший ступінь* – *тоніка* (гр.), *перелом голосу* – *мутація* (лат.) (відмінні за структурою і за походженням).

Полісемний термін, залежно від значення, може входити в різні синонімічні пари: *транскрипція* – *переклад* – «переклад музичного твору, який має відносно самостійне художнє значення» (Юцевич, 2003, с. 274) і *аранжування* – «пристосування твору для іншого виконавця, його аранжування» (Юцевич, 2003, с. 274); *тон* – *звук* – «звук, який має певну висоту» (Юцевич, 2003, с. 272) і *цілий тон* – «інтервал, який є мірою визначення

висотних співвідношень» (Юцевич, 2003, с. 272); *мелодія* – *наспів, пісня* «одноголосне вираження образно-поетичного змісту музичної думки» (Юцевич, 2003, с. 151) і *верхній голос* – «головний голос поліфонічного викладу, що вирізняється наспівністю, зв'язністю і осмисленістю» (Юцевич, 2003, с. 151); *прима* – *перший ступінь* – «перший ступінь від того, що заданий» (Юцевич, 2003, с. 210) і *основний тон* – «те саме, що основний тон акорду» (Юцевич, 2003, с. 210).

Окрім синонімії, музичній термінології української мови властива й варіантність, тобто часткова модифікація того самого мовного знака, яка характеризується тотожністю значень і не порушує тотожності знака самому собі. Ірина Кочан розглядає варіанти терміноодиниць як «паралельні форми існування мовної одиниці, що мають певні відмінності на рівні фонем, морфем, наголосу тощо» (Кочан, 2008, с. 14–15). Появу варіантів термінів зумовлюють зовнішні причини (контактування з іншими мовами (вплив мов-посередників, запозичення того самого терміна з різних мов) або територіальними діалектами) та внутрішньомовні фактори (дія аналогії, множинність структурних можливостей мовної системи та її зміна в процесі розвитку, невідповідність форми й змісту, тенденція до економії мовних засобів).

У музичній термінології української мови виділяємо такі варіанти термінів: фонетичні й орфографічні, які пов'язані зі змінами правопису в Україні (першими подаємо терміни, написані відповідно до Правопису 2019 року): *адажіо* – *адажьо*; *алегро* – *аллегро* – *аллегро*, *аріозо* – *арйозо*; *габанера* – *хабанера*; *диджей* – *ді-джей*; *капричіо* – *каприччіо* – *капріччіо*; *піцicato* – *піццікато* – *піццикато*; *фортисимо* – *фортісімо* – *фортіссімо*; граматичні, які в обох формах є нормативними: *басоль* – *басоля*; *віолончель* – *віолончеля*; *клавіш* – *клавіша*; *парафраз* – *парафраза*; *реприз* – *реприза*; *диджей* – *диск-жокей*. Варіантність є фундаментальною властивістю мови. Для вирішення проблеми варіантності необхідне глибоке розуміння різних аспектів діяхронного розвитку й синхронного функціонування термінології.

Висновки

Явище синонімії виявилось поширеним на різних етапах розвитку української музичної термінології. У межах музичної терміносистеми виділено лексичні синоніми, які виникли внаслідок уживання запозиченого й українського термінів (*акомпанемент – супровід*), кількох питомих (*інструментування – оркестрування*) або кількох запозичених термінів (*медіатор – плектр*). В аналізованій терміносистемі наявні словотвірні омоосновні (*співак – співець*) та гетероосновні синоніми (*дудар – гайдар*), структурні синоніми (*гама – звукоряд, мутація – перелом голосу, багатострунник – поліхорд, лейтмотив – провідний мотив, фольклор – усна народна творчість – УНТ, основні інтервали – прості інтервали*), а також синоніми на міжзнаковому рівні (*D7 - доміантнсептакорд*). Терміни вступають у синонімічні відношення і з термінолексикою, утворюючи ряди стилістичних синонімів: застарілі – сучасні (*драбина, скаля, шкаля, ступниця, ступениця, ступинка, сходи – гама, звукоряд*), діалектні лексеми – терміни (*баран, гайда, гайдиця, гайдичка, гойдиця, дудиця, дудка, дутка, козиця, коза, міх – дуда, волинка, фр. мюзет, англ. бегпайп*), професіоналізми – терміни (*музон, музло – музика*).

Зважаючи на несприятливі умови для розвитку української наукової мови в період національної бездержавности, наявність музичних термінів-синонімів вважаємо позитивним явищем. За сучасних, більш сприятливих умов для розвитку музичної термінології постає можливість відібрати найбільш вдалі номінації з-поміж синонімів для позначення музичних понять.

Бібліографія

Булик-Верхола, С. (2022). Назви українських народних ударних музичних інструментів: лексико-семантичний аналіз. *Закарпатські філологічні студії*, вип. 22, т. 1, с. 13–17 [Bulyk-Verkhola, S. (2022). Nazvy ukrayins'kykh narodnykh udarnykh muzychnykh instrumentiv:

leksyko-semantychnyy analiz. Zakarpats'ki filolohichni studiyyi, vyp. 22, t. 1, s. 13–17].

Булик-Верхола, С. (2009). Назви струнних музичних інструментів в українській мові. *Українська термінологія і сучасність. Збірник наукових праць*, вип. VIII, с. 186–189 [Bulyk-Verkhola, S. (2009). Nazvy strunnykh muzychnykh instrumentiv v ukrayins'kiy movi. *Ukrayins'ka terminolohiya i suchasnist'*. Zbirnyk naukovykh prats', vyp. VIII, s. 186–189].

Булик-Верхола, С. (2000). Назви народних духових інструментів у музичній терміносистемі української мови. *Вісник Державного університету «Львівська політехніка» № 402. Проблеми української термінології. Матеріали 6-ї міжнародної наукової конференції*, с. 349–354 [Bulyk-Verkhola, S. (2000). Nazvy narodnykh dukhovyykh instrumentiv u muzychniy terminosystemi ukrayins'koyi movy. *Visnyk Derzhavnoho universytetu «L'vivs'ka politekhnika» № 402. Problemy ukrayins'koyi terminolohiyi. Materialy 6-yi mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi*, s. 349–354].

Булик, З. (1973). Словотвір назв діячів у музичній лексиці української мови. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, вип. 8, с. 39–44 [Bulyk, Z. (1973). Slovotvir nazv diyachiv u muzychniy leksytsi ukrayins'koyi movy. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filolohichna*, vyp. 8, s. 39–44].

Ганич, Д., Олійник, І. (1985). *Словник лінгвістичних термінів*. Київ: Вища школа [Hanych, D., Oliynyk, I. (1985). *Slovyk lnhvistychnykh terminiv*. Kyiv: Vyshcha shkola].

Коваль, А. (1970). *Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту*. Київ: Видавництво Київського університету [Koval', A. (1970). *Naukovyy styl' suchasnoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy. Struktura naukovoï tekstu*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivs'koho universytetu].

Коваль, А. (1965). Синоніміка в термінології. *Дослідження з лексикології та лексикографії*. Київ: Наукова думка, с.157–169 [Koval', A. (1965). Synonimika v terminolohiyi. *Doslidzhennya z leksykolohiyi ta leksykohrafiyi*. Kyiv: Naukova dumka, s.157–169].

Кочан, І. (2008). Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» № 620. Проблеми української термінології*, с. 14–19 [Kochan, I. (2008). Varianty i synonymy terminiv z mizhnarodnymi komponentamy.

Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnik» № 620. Problemy ukrayins'koyi terminolohiyi, s. 14–19].

Мельничук, О. (1974). *Словник іншомовних слів*. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР [Mel'nychuk, O. (1974). *Slovyuk inshomovnykh sliv*. Kyiv: Hol. red. URE AN URSR].

Наконечна, Г. (1998). Про синонімію в богословській термінології. *Єдиними устами. Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів*, № 2, с. 16–27 [Nakonechna, H. (1998). Pro synonymiyu v bohoslovs'kiy terminolohiyi. Yedynymy ustamy. Byuleten' Instytutu bohoslovs'koyi terminolohiyi ta perekladiv, № 2, s. 16–27].

Паламарчук, Л. (1982). Лексико-семантичний розвиток мови. *Мовознавство*, №4, с. 3–7 [Palamarchuk, L. (1982). *Leksyko-semantychnyy rozvytok movy*. Movoznavstvo, №4, s. 3–7].

Самойлова, І. (2019). Синоніми в музичній термінології (на матеріалі Словника музичної термінології (проект) 1930 року видання). *Термінологічний вісник*, вип. 5, с. 326–334 [Samoylova, I. (2019). Synonimy v muzychniy terminolohiyi (na materialy Slovyuka muzychnoyi terminolohiyi (proyekt) 1930 roku vydannya). Terminolohichnyy visnyk, vyp. 5, s. 326–334].

Словник музичної термінології (проект). (1930). Харків – Київ: Державне видавництво України [Slovyuk muzychnoyi terminolohiyi (proyekt). (1930). Kharkiv – Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny].

Ставицька, Л. (2005). *Арго, жаргон, сленг: соціальна диференціація української мови*. Київ: Критика [Stavyts'ka, L. (2005). *Arho, zharhon, slenh: sotsiyal'na dyferentsiyatsiya ukrayins'koyi movy*. Kyiv: Krytyka].

Турчин, В. В. (2004). *Прагматика наукового терміна*. Івано-Франківськ: Факел [Turchyn, V. V. (2004). *Prahmatyka naukovoho termina*. Ivano-Frankivs'k: Fakel].

Юцевич, Ю. (2003). *Музика. Словник-довідник*. Тернопіль, Електронний ресурс: <http://term.in.ua/> (доступ: 24.01.2024) [Yutsevych, Yu. (2003). *Muzyka. Slovyuk-dovidnyk*. Ternopil'. Elektronnyy resurs: <http://term.in.ua/> (dostup: 24.01.2024)].

Contrasting Emergency Remote Teaching at Pandemic and Wartime: A Case Study of a Ukrainian Language School

MARIANA BURAK

Ukraiński Uniwersytet Katolicki, Lwów, Ukraina
(Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine)

Uniwersytet Toronto, Kanada
(University of Toronto, Canada)

Abstract

Emergency Remote Teaching (ERT) as an unplanned and sudden transition from traditional education to remote learning in response to emergencies such as pandemics or war is the key point of the study. The goal of the research is to study the experience of a Ukrainian language school providing L2 courses to international students, outline the educators' challenges of ERT in wartime, learn the students' motivation and feedback on wartime ERT, define the distinctions between the ERT during the pandemic and wartime, and find possible solutions to wartime challenges in ERT or at least define the ways of mitigating their negative impacts. The study also showcases the vulnerability of teachers during ERT in wartime and focuses on the needs of educators affected by war.

Keywords: language school, ERT (Emergency Remote Teaching), pandemic, wartime, motivation

Відмінності між екстремним онлайн навчання часів
пандемії та війни на прикладі української мовної школи

Резюме

Дослідження присвячене екстремному онлайн навчанню (ЕОН), суть якого полягає у незапланованому раптовому переході до дистанційного навчання внаслідок кризових ситуацій на зразок пандемії чи війни. Мета дослідження – вивчити досвід екстремного навчання під час пандемії та воєнного стану однієї з українських мовних шкіл для іноземних студентів, окреслити виклики, які виникають у навчальному процесі під час війни, ознайомитися з відгуками студентів про ЕОН та дізнатися джерела їхньої мотивації, визначити відмінності між ЕОН часів пандемії та часів війни та знайти вирішення проблем, пов'язаних з ЕОН воєнного часу, чи хоча б з'ясувати, як зменшити їх негативні

наслідки. Особлива увага у дослідженні звернена на потреби викладачів, які змушені долати виклики ЕОН у часи власної емоційної й фізичної вразливості
Ключові слова: мовна школа, ЕОН (екстренне онлайн навчання), пандемія, воєнний стан, мотивація

1. Introduction

The UN General Assembly's resolution on the 'Right to education in emergency situations' (2010, according to Khalil Mahshi, 2011, p.7) states that "both natural disasters and conflict present a serious challenge to the fulfillment of international education goals and acknowledges that protecting schools and providing education in emergencies should remain a key priority for the international community and Member States." Consequently, when the COVID-19 pandemic emerged in 2019, educators worldwide swiftly implemented Emergency Remote Teaching (ERT) measures, which remained in effect until 2022.

While many countries have since reverted to traditional teaching methods following lessons learned from the pandemic, the current situation in Ukraine, precipitated by a full-scale Russian invasion, demands innovative and unconventional approaches. This has reignited discussions about the potential reimplementation of emergency remote teaching. However, it appeared that the COVID-19 ERT experience differs significantly from wartime scenarios, posing challenges to its direct applicability in the wartime situation. Therefore, this study aims to delineate the distinctions between these two models.

Furthermore, while most of the studies on ERT focus on the students/learners challenges, the study aims to shed light on the issues confronting teachers in wartime scenarios. Educators, often overlooked as a privileged group during states of emergency, are thrust into pivotal roles as the primary facilitators of learning during crises. Recognizing that "the first tasks undertaken during emergency changes in delivery mode are those of a teacher/instructor/professor" (Charles Hodges et al., 2020, p.4), it becomes apparent that

supporting educators' well-being in ERT situations is equally vital and warrants as much attention as that directed toward learners.

1.1 Theoretical Background

Emergency Remote Teaching (ERT) today is often equated with the abrupt transition from face-to-face learning to online teaching/learning or e-learning. However, while the latter has been extensively studied for decades (Khan, B. H. (2001)., Garrison, D. R., & Anderson, T. (2003), Anderson, T., & Dron, J. (2011), Siemens, G. (2005), etc.), ERT is a relatively new term introduced in response to the COVID-19 pandemic which denotes a temporary shift of instructional delivery to an alternative mode due to crisis circumstances. Researchers in e-learning emphasize that effective online learning necessitates meticulous multidimensional instructional design and intricate planning. For instance, the “typical planning, preparation, and development time for a fully online university course is six to nine months before the course is delivered” (Charles Hodges et al., 2020, p.3). In contrast, ERT entails online teaching “which we are doing in a hurry with bare minimum resources and scant time” (Charles Hodges et al., 2020, p.3). Thus, the key characteristics of this model include its inherently remote nature, immediate introduction in response to an emergency, and temporary usage, as “after an emergency state, everything is supposed to go back to normalcy” (Affouneh S. et al., 2020, p.1).

The significance of supporting education processes during crises has been underscored by numerous researchers, even predating the pandemic, recognizing that natural or man-made disasters have historically impacted humanity. However, terms like "education in emergency," "education in emergency situations," or "education in crisis" were originally applied to localized, temporary critical situations (e.g., earthquakes, epidemics, war conflicts) in specific areas or countries (e.g., Acar, A. and Muraki, Y. (2011) on Japan's tsunami, Naja, M. and Baytiyeh, H. (2015) on Lebanese earthquake disasters, and Paton, D., Gregg, C. E., Houghton, B. F., Lachman,

R., Lachman, J., Johnston, D. M., & Wongbusarakum, S. (2008) on the impact of the 2004 tsunami on Thai communities etc). Research on these models was typically geographically and temporally confined to particular places and periods. And it wasn't until 2019-2022 that ERT emerged as a global strategy for online teaching, involving a vast portion of the population almost simultaneously. However, as the pandemic waned and the world began reverting to traditional non-ERT education, a new crisis unfolded on February 24, 2022, when Russian troops launched a full-scale invasion of Ukraine. In response, the Ukrainian government declared martial law, necessitating a return to ERT once again and Ukrainian educators work on designing learning models most applicable to the conditions (Marychenko H., Nosovets N., Bezruchnikov, Y., Oliinyk, Y., Bykova, S. (2022), Klishevych N., Pavliuk R., Sulitskyi V., Liakh T. (2022), Nazarenko Y., Kohut I., Zheriobkina T. (2022), Sarnovska N. (2023), Zadorozhna I., Datskiv O. (2022), etc.). Eventually, it appeared that the pandemic model of ERT could not be fully applicable to the new crisis which will be showcased in the study.

2. Research

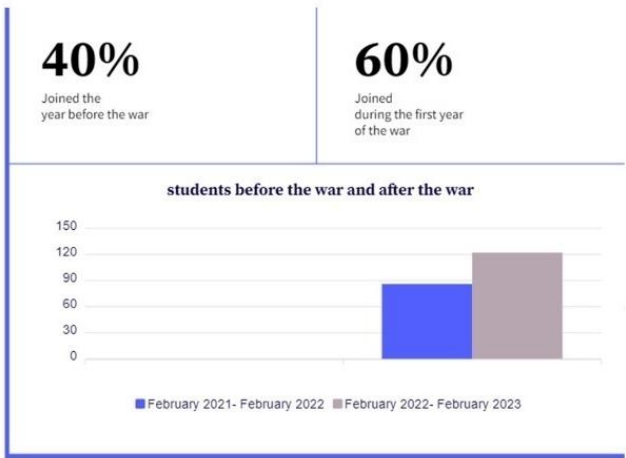
2.1 Methodology

The study encompassed 19 language instructors from the School of Ukrainian Language and Culture which has been offering Ukrainian language programs for over two decades, along with 50 international students of the same institution residing outside Ukraine who started mastering Ukrainian online shortly before or immediately after the outbreak of war. Amidst the initial wave of the pandemic in 2019, the language school swiftly transitioned its programs from on-campus study-abroad courses to distance study-from-abroad alternatives, demonstrating agility and efficiency. By late 2021, the institution even began reintegrating on-campus individual students and study groups. However, in March 2022, the introduction of martial law in Ukraine necessitated a return to full

Emergency Remote Teaching, prioritizing the safety of students despite the school's location far from the frontline.

The study employed two qualitative data collection methods: semi-structured interviews and online open-ended question surveys. The research was conducted in February 2023, following a year of implementing wartime ERT. Notably, most of the respondents (60%, as depicted in the diagram) joined the program after the onset of the war, aligning closely with the overall trend of program enrollment rates. This high level of representation enhances the accuracy and relevance of the study findings.

Student Interviewees

To mitigate the potential further traumatization of interviewees, all interview and questionnaire items underwent a thorough review by a professional psychologist before implementation.

One of the most formidable challenges encountered in researching ERT during wartime was the dynamic nature of wartime events. Findings obtained on different days exhibited significant variability and were heavily influenced by the interviewees' current physical or mental states, which were often shaped by recent events or news. The variability observed in the outcomes of wartime research suggests the potential need for additional study iterations. This would involve reprocessing the findings and drawing new, less

biased conclusions once the war is over, providing a more comprehensive understanding of the effects of ERT in such contexts.

With Ukrainian faculty, students, and educational institutions having gained significant experience in ERT during the COVID lockdown, the transition to ERT amidst the current war was anticipated to be relatively seamless and natural. The challenges faced during the lockdown period could be seen as a blessing in disguise, as they enabled Ukrainians to actively benefit from the global development of effective tools and techniques for ERT, thereby honing their skills in their application.

However, despite this preparation, the current shift proved to be considerably more distressing and shocking. It became evident that no amount of training could adequately prepare individuals to calmly accept the reality of war in their homes or minds. The instructors at the school under study were no exception to this sentiment.

To provide further insight into the study's findings, let's delve into the generalized profiles of the two participant groups.

The typical instructor at the school is a female, normally holding a doctoral or master's degree in linguistics or education. She is an experienced professional and an excellent team player, devoted to her work. Beyond her professional attributes, she is often characterized as an intellectual, Ukrainian, often also a wife and a mother. With the onset of the full-scale invasion, these instructors were confronted with a critical decision: remain in the country and continue working from Ukraine or immigrate in search of safety and stability for themselves and their families.

If opting to continue working from Ukraine, instructors typically exhibited two distinct immediate reactions to the war. Initially, some experienced a hyperactive state of mind, throwing themselves into work around the clock. Conversely, others faced emotional exhaustion, coupled with a reluctance to engage with the outside world. Over time, however, observations revealed that these two modes were interchangeable, contingent upon evolving events and news updates. For instructors who chose to remain in Ukraine,

their challenges primarily revolved around survival instincts, with safety emerging as the group's paramount concern.

On the other hand, approximately two-fifths of the study participants (2/5) opted to seek safety for themselves and their families outside of Ukraine. The survey highlighted the primary challenges faced by these displaced instructors, which centered on financial stability and navigating professional and national identity crises. Struggling to secure employment to support themselves and their families, they often found themselves in new roles and positions that didn't necessarily align with their career aspirations. Feelings of homesickness compounded by the unfamiliarity of their new environments contributed to a pervasive sense of loneliness, guilt, and detachment. Many expressed a profound sense of displacement, feeling neither rooted in their current location nor able to return to their homeland. Their foremost priorities became the quest for self-discovery and the search for stability in their unfamiliar surroundings.

Other participants in the Ukrainian language learning process were the students, who were often not natives of Ukraine with some of them occasionally residing in the country for professional or volunteering purposes. Their motivation for learning Ukrainian typically stemmed from their Ukrainian heritage or, increasingly, from professional considerations. However, the outbreak of war introduced entirely new cohorts of students eager to learn the language.

One such group comprised individuals whose occupations were directly related to the war, such as war journalists, military consultants, and volunteers across various sectors. Another category included foreign learners who, for diverse reasons, had previously studied or were studying Russian as a foreign language but, prompted by the full-scale invasion, decided to disassociate from Russia and transition to learning and speaking Ukrainian.

The third newly emerging group of participants, actively enrolling in courses during the first year of the invasion, were empathetic students seeking to support Ukraine. This group included refugee hosts or sponsors who opened their homes to displaced Ukrainians

and sought to interact with and understand immigrants. The motivations of these empathetic learners, as expressed in the questionnaires, varied between humanitarian and economic objectives. While some were driven by emotional solidarity and a desire to stand alongside Ukrainians in their struggle, others viewed learning the language as a form of financial support for those affected by the war.

2.2 Results

The initial set of findings from the observation pertains to the challenges mentioned by instructors during the interviews, which can be categorized into technical, physical, emotional, and productive challenges.

1. **Technical Challenges:** This category, cited by all respondents as the most daunting, primarily revolved around the technical aspects of conducting remote teaching amidst the war. Despite being familiar with remote teaching from the COVID-19 ERT period, instructors faced new and unpredictable challenges such as air raids and power outages, disrupting the teaching process.

2. **Physical Challenges:** These challenges compounded the technical issues, with instructors experiencing constant stress and sleep disturbances due to air alarms and the need to conserve electricity. This led to chronic headaches, exhaustion, and exacerbation of existing health conditions for some instructors.

3. **Emotional Challenges:** The stress of the situation often resulted in emotional exhaustion and hypersensitivity among instructors. Triggers ranged from informative sources like news about recent attacks to visual cues such as military uniforms worn by students. Additionally, emotional challenges arose from the need to support and motivate students facing learning difficulties, while instructors themselves struggled with survival challenges.

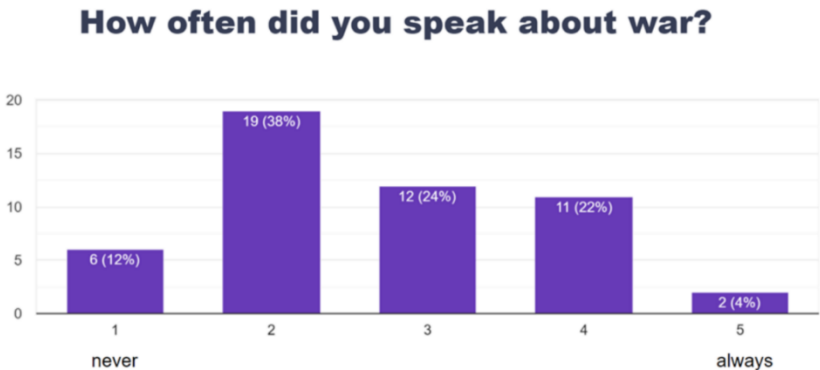
4. **Productivity Challenges:** The culmination of the aforementioned challenges affected instructors' productivity significantly. Dependence on events or news resulted in fluctuating productivity

levels, with instructors experiencing periods of high and low creativity. Despite their efforts to fulfill their duties responsibly, instructors reported a significant decline in creativity during the initial months of the war, nearly reaching zero levels.

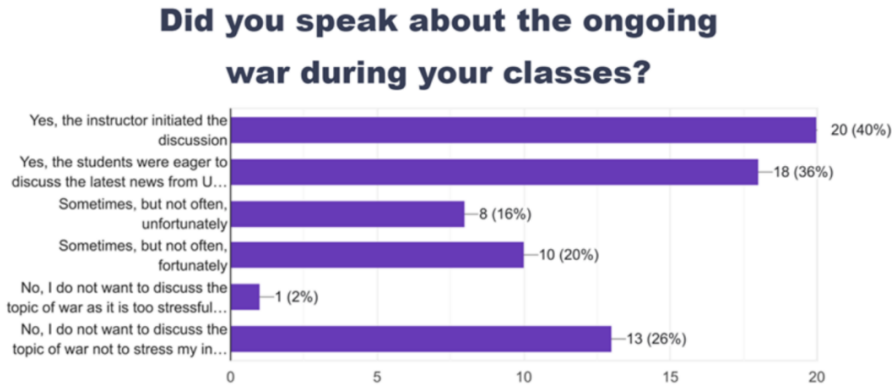
Another significant finding of the research pertained to the integration of war-related topics into the courses. While the war inevitably influenced the courses, either directly through discussions or indirectly by impacting instructor productivity and creativity, instructors working from Ukraine displayed greater reluctance to integrate the subject into their classes compared to instructors outside of Ukraine. Their hesitancy was not attributed to the traumatic nature of the content, but rather to a fear of either self-victimization or traumatizing their students. This reluctance could be explained by a subconscious desire to maintain a sense of past stability and a safe teaching environment by adhering to regular course delivery without delving into war-related topics, thereby preserving a connection to the pre-war environment.

However, this reluctance may indicate a deeper issue with potentially traumatic implications, warranting professional assistance.

To gauge the frequency of war discussions in the classroom, the questionnaire featured a five-point Likert-type item, ranging from "1—never" to "5—always (at every class)." The results indicated that, according to students' perceptions, the topic was more likely to be under-discussed rather than over-discussed.

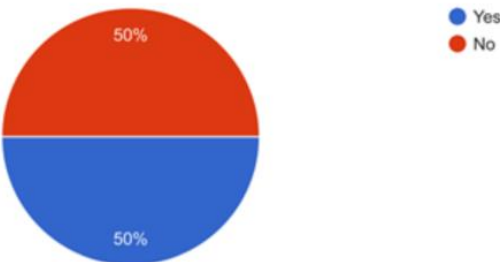
Regarding students' involvement in discussions about war during the learning process, the majority confirmed engaging in such discussions, with initiatives originating from both instructors and students. However, a notable portion of students (nearly 26%) expressed reluctance to discuss the topic, citing concerns about potentially adding stress to their instructors.

Some instructors found indirect approaches to introducing the topic of war beneficial. For instance, incorporating elements of Ukrainian wartime art, such as songs, poetry, and visual arts, or discussing prominent Ukrainian artists affected by the war, helped alleviate stress. Focusing discussions on cultural trends or heritage losses rather than casualties allowed for acknowledgment of the war without inducing trauma.

Furthermore, war's presence in the learning process was indirectly felt through alarms, internet disruptions, and electricity outages, causing stress for half of the students. However, many respondents noted that the stress primarily affected the instructors rather than themselves.

Were there any stressful situations related to war during the course?

3. Discussion

Issues of a technical, psychological, and pedagogical nature surfaced repeatedly, prompting the faculty to respond and mitigate associated risks and stress. The table below summarizes the types of challenges encountered and the steps taken by the school administration to address them.

	Challenge	Recommendation	Example
Content	Discuss or not discuss?	1) Prepare the team 2) Pre-course questionnaire	1) Immediate sessions with a trauma therapist 2) Differentiation of course materials (various classroom independent or group listening, reading, or writing activities, break-out rooms discussions, and home assignments)
Accessibility	Accommodation	Choose the safest place (at home or university)	If possible, start the classes immediately in the safest place to avoid extra mobility during the class. Otherwise, every time warn the students about the possible class interruption to decrease stress
	Connectivity	Necessary equipment supply	Initiate purchasing the equipment (additional batteries, power generators, routers, etc) for home and workplace usage
Interaction	Student – Instructor (most affected)	More rigorous course syllabus, first-class strategies discussion	A detailed description of strategies for various emergencies (What you should do if the instructor is not available for more than...after the class began / What you should do if the connection is lost during the class / What you should do if you have a question to the instructor in between the classes but the instructor stays unresponsive, etc)
	Student-content	Bank of extra emergency material	Treasure box with pre-recorded presentations and additional assignments on the course topics created before the course, located on the LMS, and gradually made available before every class to face the possible emergency
	Student-student	Highly encouraged	Recorded discussion group assignments, team projects, WebQuests, Ukrainian - international students' interaction, etc

The primary concern regarding the content of classes was whether to discuss the war in the classroom. The reluctance to broach this topic stemmed from the potential traumatization of faculty and staff. To address this, sessions with post-trauma experts were arranged, providing faculty and staff with necessary support and coping mechanisms. Additionally, team discussions were facilitated to encourage sharing of personal experiences, fostering a supportive environment.

Furthermore, to diagnose students' readiness to engage with the topic of war pre-course questionnaires were distributed to provide the faculty with a direct response from the target audience. In the case of varied responses within a student group, the instructors were prompted to differentiate course materials and activities accordingly, ensuring a tailored approach to meet the diverse needs of students.

The most significant challenge, however, revolved around the accessibility of the course, a factor often subject to change and beyond the faculty's control. To address this, the administration offered instructors two options:

- 1) Work from Home: Instructors were given the flexibility to work from home with a contingency plan in place for relocating to a shelter as needed. Special protocols were developed to facilitate the rescheduling or continuation of classes under conditions conducive to minimizing stress for both instructors and students.

- 2) Teach from the University: Alternatively, instructors could teach from the university, with special rooms reserved for this purpose. The administration devised special strategies for evacuating instructors to bomb shelters in the event of an emergency.

Regarding internet connection and power supply, the administration sponsored the purchase of special powerful batteries and modems for the instructors' home usage if technically applicable or offered workspaces at the university equipped with local power generators.

The impact of war conditions on interaction, a core element of any successful learning process, was profound. The research

underscored the changes in interaction of all the three types defined by Michael G. Moore (Moore, 1998, pp.2-3). The teacher-student relationship emerged as particularly vulnerable, with instructors, especially those remaining in Ukraine, often experiencing unexpected isolation while most students enjoyed safe and regular conditions. This situation underscored the need for course syllabi to include more specific provisions for emergencies.

Regarding student-material interaction, instructors were prompted to review and update their "banks of materials," introduced during the COVID-19 Emergency Remote Teaching (ERT), and advise students to utilize these resources during unanticipated outages or air alarms.

While student-student interaction rates decreased compared to regular classroom interactions, the impact was less pronounced than during pandemics, as students residing outside Ukraine generally faced fewer disruptions than their instructors. To address this imbalance, students were encouraged to continue interacting with each other, participating in discussions, group projects, or WebQuests without synchronous instructor monitoring. They had the option to record their interactions and submit them for assessment and feedback.

An innovative aspect of the school's ERT was a course facilitating interaction between Ukrainian and international students. Ukrainian learners of the Ukrainian language included Russian-speaking internally displaced persons (IDPs) who had relocated from areas close to the frontline to safer regions in Ukraine. They chose to dissociate from the Russian language following the full-scale Russian invasion and improve their proficiency in Ukrainian. The interaction between IDPs and international students proved highly motivating for both groups. However, despite the fruitful and inspiring nature of these meetings, they remained susceptible to external impacts such as air raids and outages.

The study presented highlights the specific challenges of Emergency Remote Teaching (ERT) in wartime, distinct from those

encountered during pandemics. Further research is imperative to equip educators in war-torn countries with the necessary tools and techniques. Several factors contribute to the inapplicability of previous pandemic experiences to the current war situation in Ukraine:

Why the recent pandemic experience is different from the war experience in Ukraine?

Factors	COVID	WAR
Emotional	global issue	national issue
Physical	one-factor danger	multi-factor danger
Material	investment and development	destruction, infrastructural crisis
Preventive	preventive measures	uncontrolled hazards

1. Emotional Factors: Unlike the global nature of the pandemic, the war in Ukraine is perceived as a personal, local issue. Despite international support, Ukrainians must confront the challenges themselves, on their own territory. There exists a fear of being unheard and abandoned in their struggle.

2. Physical Factors: While the COVID-19 pandemic primarily posed a single danger to humanity - the risk of death - war presents a multifaceted threat encompassing death, homelessness, abuse, kidnapping, and various other horrors.

3. Material Factors: Throughout the pandemic, countries did not suffer physical infrastructure damage. Furthermore, ample financial support facilitated infrastructure and educational development, resulting in significant advancements in online learning accessibility. In stark contrast, Ukrainians are grappling with multifaceted crises across various aspects of their lives.

4. Preventive Measures: This factor is intricately linked to all the aforementioned points. During the COVID-19 era, expert institutions devised preventive protocols like mask-wearing, social distancing, and vaccination, instilling a sense of control over the hazard. However, individuals living in war zones lack preventive measures against unpredictable dangers like bombings, killings, and destruction. This perpetual state of alertness fosters feelings of powerlessness and impotence.

While our study focuses on a specific segment of educational services where learners and educators are frequently situated in different countries, and learners typically exhibit high motivation, choosing to participate voluntarily, the findings may reflect the challenges encountered by other sectors of education in Ukraine today. Furthermore, the research has the potential for expanded analysis utilizing Badrul Khan's eight-dimensional e-learning framework (Khan, 2005, p.14). This framework could serve as a valuable tool for process evaluation across all dimensions, including pedagogical, technological, interface design, evaluation, management, resource support, ethical considerations, and institutional aspects.

4. Conclusion

This study aimed to compare the challenges of COVID-19 Emergency Remote Teaching (ERT) with those of ERT during wartime, using a case study approach focused on a language school for international students. The research sought to identify the differences between the two models and explore potential solutions to the issues associated with wartime ERT.

Our findings indicate that the pandemic model of ERT cannot be directly transposed to wartime conditions due to their inherent differences. Wartime ERT presents unique challenges such as technical difficulties, infrastructure damage, and the survival mindset of participants who face multiple hazards beyond their control. The study underscores the special needs of educators – both technical and mental – who, alongside their learners, are adversely affected

by emergencies, often emerging as the most disadvantaged participants in the educational process.

Unbiased research on wartime ERT may only be feasible once the weapons fall silent. In the meantime, educators from safer regions, though confronting their own challenges, have a responsibility to support their counterparts in conflict zones, offering robust research, effective tools, and open-source materials to help them stabilize and persevere. Eventually, these educators will recover and reinvigorate the educational process. For now, it falls upon educators in peaceful settings to lead the charge in developing teaching materials and tools for the benefit of those less fortunate.

References

Acar, A. and Muraki, Y. (2011), "Twitter for crisis communication: lessons learned from Japan's tsunami disaster", *International Journal of Web Based Communities*, Vol. 7 No. 1, pp. 392-402.

Affounneh, S., Salha, S., Khlaif, Z. (2020). Designing Quality E-Learning Environments for Emergency Remote Teaching in Coronavirus Crisis. *Interdisciplinary Journal of Virtual Learning in Medical Sciences*. Electronic resource: https://www.researchgate.net/publication/341358623_Designing_Quality_E-Learning_Environments_for_Emergency_Remote_Teaching_in_Coronavirus_Crisis. Access 28.01.2024.

Anderson, T., & Dron, J. (2011). Three generations of distance education pedagogy. *The International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 12(3), 80–97. Electronic resource: <https://doi.org/10.19173/irrodl.v12i3.890> Access 28.01.2024.

Garrison, D. R., & Anderson, T. (2003). *E-learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice*. London: Routledge/Falmer.

Hodges, Ch., Moore, S., Lockee, B., Trust, T., Bond, M. (2020). *The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning*. Electronic resource: https://www.researchgate.net/publication/340535196_The_Difference_Between_Emergency_Remote_Teaching_and_Online_Learning. Access 28.01.2024.

Khan, B.H. (2005). *Managing E-Learning Strategies: Design, Deliver, Implementation, and Evaluation*, no. April. Hershey: Information Science Publishing.

Klishevych, N., Pavliuk, R., Sulitskyi, V., Liakh, T. (2022). Education in the Conditions of Pandemic and War: Ukrainian Students' Representative Opinions. Book *E-learning in the Transformation of Education in Digital Society Katowice–Cieszyn 2022*, pp.105-119)

Mahshi, Khalil. (2011). Presentation of the IIEP series. V: UNESCO IIEP. Understanding education's role in fragility: synthesis of four situational analyses of education and fragility: Afghanistan, Bosnia and Herzegovina, Cambodia, Liberia. (s.7). Paris:UNESCO IIEP. Electronic resource: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000191504>. Access 28.01.2024.

Marynchenko, H. ., Nosovets, N. ., Bezruchenkov, Y. ., Oliynyk, Y. ., & Bykova, S. (2022). Distance education in the conditions of martial law in institutions of higher education: development and practice. *Revista Eduweb*, 16(3), 79–90. Retrieved from <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2022.16.03.6> . Access 28.01.2024. DOI: <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2022.16.03.6>

Moore, M. G. (1998). Editorial: *Three types of interaction*. *American Journal of Distance Education*, 3(2), 1-7. Retrieved from https://eddl.tru.ca/wp-content/uploads/2019/08/EDDL5101_W9_Moore_1989.pdf. Access 28.01.2024.

Naja, M. and Baytiyeh, H. (2015), “Stopping the tragedy before it occurs: protecting Lebanese public schools from upcoming earthquake disasters”, *International Journal of Disaster Resilience in the Built Environment*, Vol. 6 No. 2, pp. 182-192.

Nazarenko Y., Kohut I., Zheriobkina T. (2022) Education and War in Ukraine (February 24 — April 1, 2022) *Cedos: Education*, no.April. Electronic resource: <https://cedos.org.ua/en/researches/education-and-war-in-ukraine-february-24-april-1-2022/> Access 28.01.2024.

Paton, D., Gregg, C. E., Houghton, B. F., Lachman, R., Lachman, J., Johnston, D. M., & Wongbusarakum, S. (2008). The impact of the 2004 tsunami on coastal Thai communities; assessing adaptive capacity. *Disasters*, 32(1), 106–119. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7717.2007.01029.x> Access 28.01.2024.

Sarnovska, N. (2023). Instagram as a Means of Foreign Language Remote Learning During Martial Law. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*, (January 20, 2023; Amsterdam, Netherlands), 187–188. Retrieved from <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/691>. Access 28.01.2024.

Siemens, G. (2005). Learning development cycle – Bridging learning design and modern knowledge needs. *Elearnspace everything elearning*. Electronic resource: <http://www.elearnspace.org/Articles/ldc.htm> Access 28.01.2024.

Zadorozhna, I., Datskiv, O. (2022). Motivation of Pre-Service English Teachers to Learn English as a Foreign Language in Challenging Circumstances. *Advanced Education*, 9(21),86–99. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.261715> Access 28.01.2024.

Особливості викладання української мови як іноземної носіям інших слов'янських мов: Щодо досвіду роботи з чеськими слухачами

ОЛЬГА ДЬОЛОГ

Katedra slawistyki i leksykografii, Instytut Słowiański Akademii Nauk
Republiki Czeskiej, Praga, Republika Czeska
(Department of Slavic linguistics and lexicography, Slavic Institute of the
Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague, Czech Republic)

Specifics of teaching Ukrainian as a foreign language
to native speakers of other Slavic languages:
Experiences working with Czech students

Abstract

This article is dedicated to experiences in teaching Ukrainian to Czech students in intensive language courses organized by the Faculty of Arts at the Charles University. The article discusses methods used in teaching, including the interdisciplinary approach (language – culture – society), integrating grammatical, historical, and cultural material with specific lexical themes, acknowledging grammar as an essential but auxiliary tool, emphasizing the practice of communication skills, and utilizing tasks with Ukrainian phraseology. The article underscores that intensive Ukrainian language courses for Czech students require not only traditional methodology but also modern innovative methods.

Keywords: Ukrainian as a foreign language, methods of teaching Ukrainian as a foreign language, communication, vocabulary, grammar, Ukrainian culture, Ukrainian mentality, phraseology.

Specifika výuky ukrajinštiny jako cizího jazyka u rodilých
mluvčích jiných slovanských jazyků: Zkušenosti práce s
českými studenty

Abstrakt

Tento článek je věnován zkušenostem s výukou ukrajinštiny u českých studentů na intenzivních jazykových kurzech pořádaných Filozofickou fakultou UK. Ve

článku jsou rozebírány metody, jež byly použity při výuce: interdisciplinární metoda (jazyk – kultura – společnost), spojení gramatické, historické a kulturologické látky s určitým lexickým tématem, akceptace gramatiky jako esenciální ale pomocný instrument, důraz na nácvik komunikačních dovedností, využívání úkolů s ukrajinskými frazeologizmy. Článek zdůrazňuje, že intenzivní kurzy ukrajinského jazyka pro české studenty vyžadují nejen tradiční metodiku, ale i moderní inovační metody.

Klíčová slova: Ukrajinský jazyk jako cizí jazyk, metody výuky ukrajinštiny jako cizího jazyka, komunikace, slovní zásoba, gramatika, ukrajinská kultura, ukrajinská mentalita, frazeologie.

Вступ

Мова будь-якої нації – це її основна ознака. Інші мови люди вивчали завжди. Необхідність знайти окремі методи та прийоми, що полегшують опанування чужою мовою, спричинила виникнення нової наукової галузі – методики викладання іноземної мови.

Викладання української мови як іноземної почало активно розвиватися від 1991 року – року відновлення державності в Україні, коли у світі посилювався інтерес і до самої держави, і до її мови. До того часу досвіду викладання української мови як іноземної в Україні практично не було (Швець, 2013, с. 361). І це незважаючи на те, що, за даними Радіо Свобода, українська мова є однією з 10 найуживаніших мов у Європі і посідає 26-е місце за поширеністю у світі. Українську мову викладають на 69 факультетах 25 країн світу та в 193 суботніх (або недільних) школах у 42 країнах (<https://www.radiosvoboda.org/a/30867521.html>).

За час незалежності України було розроблено певні методики, підготовлено теоретичні розробки, накопичений практичний досвід викладання української мови як іноземної. Питанням викладання української мови як іноземної присвячували дослідження різні науковці, як теоретики, так і практики (наприклад, І. Кочан, О. Туркевич, І. Зозуля, Н. Ушакова, Т. Кошелева, І. Соломаха, Т. Лагута, В. Бадер, В. Корженко, К. Брунер, Л. Бей, О. Тростинська, М. Опанасюк та інші).

Від 1991 року поступово інтерес до вивчення української мови у світі збільшувався. Посилення інтересу до вивчення певної іноземної мови завжди пов'язане і з зовнішніми, і з внутрішніми чинниками. Можемо стверджувати, що й інтерес до України взагалі, і до української мови зокрема спричинений так само внутрішніми й зовнішніми чинниками. Наслідком цього є те, що методика викладання української мови як іноземної стає одним із пріоритетних напрямків української лінгводидактичної науки. У сучасних методичних розробках, що стосуються методики викладання української мови іноземцям, досліджуються звичайно нові методи та прийоми, які використовують викладачі у своїй практиці і які покликані допомогти іноземним громадянам вивчати українську мову.

Дане дослідження присвячене особливостям викладання української мови як іноземної чеськомовними слухачами курсів, що розпочали свою роботу через кілька місяців після початку війни у 2022 році на базі філософського факультету Карлового університету в Празі.

Слід зазначити, що війна в Україні і героїзм українців викликали в багатьох країнах інтерес і до української культури взагалі, і до української мови зокрема. Відтак організовуються різноманітні курси української мови, де можуть навчатися іноземні громадяни. При цьому викладачі української мови як іноземної шукають нові методи у викладанні. З огляду на це, результати досвіду роботи з чеськомовними слухачами курсів української мови видаються корисними, а отже, і тема даного дослідження видається актуальною.

Мета даної розвідки полягає у висвітленні результатів пошуків нових методів викладання української мови як іноземної на інтенсивних курсах для чеськомовних слухачів.

Варто підкреслити, що вивчення будь-якої іноземної мови є одним із важливих засобів залучення до культури, історії, менталітету народу, мова якого вивчається. Сучасні процеси гуманізації в освіті потребують лінгвокраєзнавчого підходу у методиці викладання іноземної мови. На сьогодні саме такий підхід

при викладанні української мови як іноземної є пріоритетним і достатньо розробленим в сучасній методологічній літературі (праці Н. Арутюнової, В. Воробйова, В. Жайворонка, В. Кононенка, І. Голубовської та інших дослідників). Проте лінгвокультурологічний підхід опрацьований значно менше. Об'єктом такого підходу при викладанні української мови іноземцям стають особливості ментальності, світогляду представників певної нації (у нашому випадку – української). Ознайомлення іноземців не лише з граматиною української мови, але і з українською культурою забезпечує краще засвоєння граматичного матеріалу, сприяє кращому розумінню позамовних контекстів. (Мазурик, 2007, с. 67). Так, Л. Мацько зазначає: „Мова і культура – ці два знакові коди на взаємоперетинах і на зв'язках детермінували появу нової лінгвістичної науки – лінгвокультурології”. (Мацько, 2008, с. 10)

Українська мова в Чеській Республіці

Повномасштабне воєнне вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року поставило нові виклики і українському, і світовому суспільству.

За даними уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, протягом 2022 року із своїх домівок в пошуках безпеки виїхало більше ніж 14,5 мільйонів українців. Це найбільша кількість біженців від часів Другої світової війни. На сьогодні у Європі за приблизними даними перебуває близько 5 мільйонів біженців (цифра дуже неточна, оскільки багато українців з часом їдуть до іншої країни, а деякі повертаються додому). (<https://www.slovoidilo.ua/2022/12/01/novyna/polityka/ombudsmen-rozpoviv-skilky-ukrayincziv-vyyixalo-kordon-24-lyutoho>).

Найбільшу кількість біженців з України прийняли Німеччина, Польща і Чеська Республіка. На липень 2023 року кількість біженців з України становила в Польщі – 960 000 осіб, у Німеччині – 1 775 600, у Чеській Республіці – 357 540 (<https://www.holosameryky.com/a/7289917.html>).

Українські біженці вчать мову країни, яка дала їм прихисток. Водночас місцеві жителі почали вивчати українську мову. Будь-яка мова є певним культурним феноменом, засобом накопичення, збереження та передачі суспільно-історичного досвіду через культурні традиції, цінності, поняття, уявлення, моделі поведінки, стереотипи, котрі відображають національну картину світу. Національна мова і національна культура – взаємопов'язані категорії. Українські біженці опановують нову мову і знайомляться з новою національною культурою. Місцеві мешканці через інтерес до української культури часто починають вивчати українську мову.

Можемо зазначити, що сьогодні українська мова набула великої популярності за кордоном: по-перше, багатьом іноземцям вона стає просто цікавою, оскільки цікавою стала Україна взагалі; по-друге, численні волонтери, що працюють з українськими біженцями, хочуть вивчити українську мову для кращого порозуміння під час своєї роботи.

У Чеській Республіці так само зростає інтерес до вивчення української мови. Водночас варто зазначити, що вивчення української мови в Чеській Республіці має майже сторічну історію. Українська мова викладається в Карловому університеті в Празі, в Університеті Масарика в Брно і в Університеті Палацького в Оломоуці. Карлів університет має давні традиції навчання української мови – від 20-х років XX століття. Професори університету Іван Панькевич, Орест Зілінський, Дмитро Антонович заклали свого часу базу україністики в Чехії.

Кафедра україністики Університету Палацького – наймолодша серед цих трьох. Вона була заснована на початку 90-х років минулого століття завдяки активній діяльності професора Йожефа Андерша.

Але сьогодні у Чехії, як і в інших країнах Європи (Франція, Німеччина, Бельгія, Словаччина, Польща), відкриваються нові курси з вивчення української мови. Слухачами таких курсів стають волонтери, що працюють з українськими біженцями, вихователі дитячих садків, які працюють з українськими дітьми,

пересічні громадяни, яким цікава Україна і українці. Звичайно такі курси розраховані на недовгий термін і мають на меті швидке оволодіння українською мовою.

Курси української мови створюють у різних містах (передусім у тих, де перебуває багато українців) і залучають до викладання на них українських викладачів. Наприклад, у Празі існують курси української мови на базі філософського факультету Карлового університету.

Інтенсивний курс української мови на базі філософського факультету Карлового університету в Празі

Перша група слухачів інтенсивних курсів української мови на базі філософського факультету Карлового університету розпочала заняття в червні 2022 року. На сьогодні маємо вже велику кількість випускників. При формуванні груп одразу враховувався ступінь володіння слухачами українською мовою. Були створені групи, у яких слухачі взагалі не знали української мови, і групи, де слухачі мали деякі окремі знання з української мови.

Проте варто сказати про проблеми, які виникли одразу перед нами, викладачами. По-перше, у групу, де передбачалися слухачі, що трохи знають українську мову, записалися ті, хто трохи (або достатньо) знав російську мову. По-друге, заплановано було небагато годин. Так, наприклад, мої перші дві групи навчалися протягом одного місяця: одна група – двічі на тиждень по 90 хвилин (тобто 8 занять), а друга група – один раз на тиждень по 90 хвилин (тобто 4 заняття). На щастя, у наступних групах вже було заплановано по 8-10 занять (90 хвилин 1 раз на тиждень). По-третє, потрібних нам на заняттях підручників не існує: є підручники для вивчення української мови чеськими студентами протягом одного, двох або більше семестрів; є самовчителі, які розраховані на туристів, а не на волонтерів. Тому ми, викладачі, повинні були розробити навчальну програму занять для

інтенсивного вивчення української мови за короткий час і при цьому враховувати потреби наших слухачів.

На першому занятті потрібно було з'ясувати причини, чому людина вирішила вивчати українську мову, і відповідно до цього розробити навчальну програму для певної групи.

Причини зацікавлення українською мовою і бажання її вивчати були різні. Так, слухачі наших курсів називали, наприклад, такі:

- волонтерська робота з українськими біженцями;
- участь у громадських організаціях, які допомагають постраждалим в Україні;
- робота в адаптаційних групах для дітей або дорослих з України;
- робота у спільних чесько-українських проектах;
- наявність друзів або родичів з України і бажання оволодіти їхньою мовою, щоб покращити взаємопорозуміння;
- зацікавлення українською культурою (літературою, музикою, кіно, традиціями тощо);
- інтерес до України взагалі.

Будь-яка з цих причин передбачала, що слухачі курсів хотіли навчитися говорити українською якнайшвидше. Спільна риса наших слухачів – максимальна вмотивованість у вивченні української мови. Таке зацікавлення і мала кількість навчальних годин змушували викладачів шукати шляхи інтенсивного навчання української мови.

Особливості викладання української мови чеськомовним слухачам

Серед наших слухачів були не лише чехи. Проте всі наші слухачі добре володіють чеською мовою. На наших курсах були і німці, і словаки, і поляки, і казахи, які навчаються або працюють у Чехії. Тому під час викладання української мови ми могли спиратися на знання нашими слухачами чеської мови та приділяли

велику увагу спільним і відмінним рисам української та чеської граматики.

Традиційно вважається, що слов'янам легше вивчати інші слов'янські мови, ніж представникам інших мовних груп. Проте варто зазначити, що близькість слов'янських мов, з одного боку, полегшує вивчення, а з іншого – ускладнює. Українська і чеська мови мають багато спільного у фонетиці, лексиці, морфології, синтаксисі.

Наприклад:

- у лексиці *náš* – *наш*, *váš* – *ваш*, *pes* – *пес*, *syn* – *син*; *voda* – *вода*, *adresa* – *адреса*, *ruka* – *рука*, *noha* – *нога*, *národ* – *народ*, *zákon* – *закон*, *malina* – *малина*, *papír* – *папір*, *kniha* – *книга*, *sobota* – *субота*, *škola* – *школа*, *listopad* – *листопад*, *učit se* – *вчитися*;
- у фонетиці вимова деяких голосних і приголосних або чергування окремих приголосних у певних позиціях (*рука*, *в руці* – *ruka*, *у русе*; *нога*, *на нозі* – *noha*, *на позе*);
- у граматиці маємо схожі форми дієслів доконаного і недоконаного виду (*читати* – *číst*, *прочитати* – *přečíst*; *іти* – *jít*, *прийти* – *přijít*) або просту і складену форму майбутнього часу (*прочитаю* – *přečtu*, *буду читати* – *budu číst*; *напишу* – *napíšu*, *буду писати* – *budu psát*).

До того ж для чехів, що вивчають українську мову, зрозумілою є відмінкова система: і в чеській, і в українській мові є сім відмінків, вони співпадають у значеннях і мають однакові питання.

Проте часто чехи сприймають деякі українські слова у значенні співзвучних їм українських. Тому обов'язково треба було звертати увагу на міжмовну українсько-чеську омонімію. Наведемо для прикладу деякі з таких омонімів: *banka* (укр. *банк*) – *банка* (чеськ. *sklenice*), *buchta* (укр. *пиріг*, *пиріжок*) – *бухта* (чеськ. *záliv*, *zátoka*), *holka* (укр. *дівчина*) – *голка* (чеськ. *jehla*), *houška* (укр. *булочка*) – *гуска* (чеськ. *husa*), *život* (укр. *життя*) – *живіт* (чеськ. *břicho*), *zapomenout* (укр. *забути*) – *запам'ятати* (чеськ. *zapamatovat si*), *pohoda* (укр. *задоволення*, *спокій*) – *погода*

(чеськ. *počastí*), *obchod* (укр. *магазин*) – *обхід* (чеськ. *obchvat, cesta kolem*), *čerstvý* (укр. *свіжий*) – *черствий* (чеськ. *tvrďý*), *úkol* (укр. *завдання*) – *укол* (чеськ. *injekce*), *spokojeňý* (укр. *задоволений*) – *спокійний* (чеськ. *klidný*), *kolo* (укр. *велосипед*) – *коло* (чеськ. *kruh*), *skoro* (укр. *майже*) – *скоро* (чеськ. *brzy, rychle*), *hroší* (укр. *бегемоти*) – *гроші* (чеськ. *peníze*), *sukně* (укр. *спідниця*) – *сукня* (чеськ. *šaty*) тощо.

Під час вивчення будь-якої іноземної мови увага приділяється говорінню, слуханню, читанню і писанню. Отже, кожне заняття з української мови як іноземної також обов'язково повинне містити завдання на говоріння, слухання, читання і писання.

Звичайно, основна увага на наших заняттях спрямовувалась на розмовну практику. Граматичний матеріал використовувався як допоміжний інструмент. Перш за все, заняття з української мови були орієнтовані на практику комунікації. На перший план виходить практика спілкування, вивчається необхідна для окремих важливих ситуацій лексика. Відповідно до пріоритетів слухачів певної групи на кожному занятті бралася одна лексична тема (наприклад, одяг і аксесуари, фрукти і овочі, їжа і похід до магазину, частини тіла і медицина, транспорт і місто, домашні улюбленці і хобі, сім'я і члени родини, школа, спорт, погода і пори року, розпорядок дня тощо).

Граматична тема, що розглядалась на занятті, обов'язково закріплювалася з використанням лексики певної тематичної групи. При цьому активно використовувалися імпровізовані комунікативні ситуації (складання діалогів за запропонованими малюнками або за запропонованими ролями, з допомогою або без допомоги викладача).

Наведемо кілька прикладів:

- тема «Знахідний відмінок»: розглядається відмінювання у знахідному відмінку іменників (чоловічий, жіночий, середній роди і множина), прикметників (чоловічий, жіночий, середній роди і множина), особових і присвійних займенників (чоловічий, жіночий, середній роди і множина); розглядається відмінювання дієслів (наприклад, *купувати, готувати*,

- смажити, варити, замовляти, читати, слухати, писати, робити, любити* тощо); лексична тема «Продукти. Похід у продуктовий магазин»; відбувається читання тексту, складання діалогів: слухачі відповідають на питання «Яку їжу Ви любите?», «Що Ви готуєте?», «Що Ви купуєте в магазині?» тощо; робота в парах передбачає розігрування імовірних реальних ситуацій, які можуть трапитися у магазині, у кафе чи ресторані; при цьому слухачам надається інформація щодо норм поведінки, прийнятих у таких ситуаціях;
- тема «Місцевий відмінок»: розглядається відмінювання у місцевому відмінку іменників (чоловічий, жіночий, середній роди і множина), прикметників (чоловічий, жіночий, середній роди і множина), особових і присвійних займенників (чоловічий, жіночий, середній роди і множина); лексична тема «Місто»; відбувається читання тесту, складання діалогів; розглядаються прислівники *далеко, недалеко, близько, поруч, праворуч, ліворуч, прямо* тощо; слухачі відповідають на питання «Де знаходиться?», «Як пройти?» тощо; робота в парах передбачає розігрування імовірних реальних ситуацій, які можуть трапитися на вулиці, у транспорті, на вокзалі тощо; розглядаються норми поведінки, прийняті в таких ситуаціях.

Враховуючи досвід викладання української мови як іноземної багатьох вітчизняних методистів, ми надаємо перевагу на заняттях з чеськомовними слухачами комунікативноспрямованій методиці, яка дозволяє вивчати мову в режимі живого безпосереднього спілкування. З огляду на навчальні потреби наших слухачів, ми вважаємо такий підхід більш перспективним. В основі такого навчального процесу – активна участь слухачів у діалогах або рольових іграх.

Щоб наші заняття зробити цікавішими та підвищити ефективність і навчального процесу, і рівень знань слухачів, ми намагалися враховувати інтереси, нахили, здібності кожного слухача.

Слухачів наших курсів цікавило українське мистецтво, етикет, традиції, звичаї та інші українські реалії. Тому кожне

заняття повинно містити і якусь пізнавальну інформацію. Викладач повинен був орієнтуватися на міждисциплінарність навчання. На кожному занятті слухачі повинні були отримувати знання з української мови, з української культури та знання про українське суспільство. Інформація, що подавалася про українську культуру й українське суспільство, поєднувалася з граматичною темою. При цьому активно використовувалися аудіо- та відеоматеріали.

На заняттях з української мови ми знайомили наших слухачів із українськими фразеологізмами. Проте такий прийом використовувався в групах початківців менше, а в просунутих групах більше. Фразеологічні одиниці – явище самотнє і специфічне. Фразеологізми не стільки описують навколишній світ, скільки інтерпретують його, виражаючи емоційне, суб'єктивне ставлення мовців до навколишньої дійсності. Між фразеологізмами і свідомістю народу, його культурою і ментальністю існує особливий зв'язок. Фразеологізми – це „специфічні мовні формули, картини світу із закодованою інформацією про минуле наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінки всього сущого; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації” (Ужченко, 2007, с. 8). Тому для кращого розуміння українського менталітету на заняттях з чеськомовними слухачами залучалися завдання з використанням українських фразеологізмів: слухачам пропонувався якийсь фразеологізм, розбиралося значення слів у ньому, з'ясовувалося пряме значення словосполучення, визначалося переносне значення, підбиралися слова-синоніми. Після такого опрацювання слухачам пропонувалося ввести цей фразеологізм у речення. Наприклад, пропонувався фразеологізм *гלечики побити*, потім з'ясовувалося, чи зрозуміло слухачам пряме значення такого словосполучення, далі підбиралися синоніми до фразеологізму (*посваритися, розірвати стосунки, вступити в суперечку* тощо). Після такого опрацювання фразеологізм вводився в речення (наприклад: *Подруги глечики побити і не розмовляли цілий тиждень*). За

таким самим принципом була побудована робота і з іншими українськими з фразеологізмами (наприклад, *пекти раків, аж іскри летять, вітер у голові віє, цокотіти зубами, заварити кашу, виводити на чисту воду, з молоком на губах, задрати носа, зарубати на носі, комар носа не підточить, мотати на вус, мов з гуски вода, море по коліно*).

Вивчення будь-якої іноземної мови передбачає і вивчення особливостей мовного регіону: культури, історії, традицій тощо (Кононенко, 2008, с. 16). На наших заняттях з української мови ми поєднували граматичний матеріал з країнознавчим. Наприклад, при вивченні ступенів порівняння прикметників ми говорили про найдовшу річку України – Дніпро, про найвищу гору в Україні – Говерлу, про найбільший у світі літак – «Мрію», найдовший у світі духовий музичний інструмент – трембіту, про найглибшу у світі станцію метро – «Арсенальну» в Києві, про найпопулярнішу у світі різдвяну пісню – «Щедрик» М. Леонтовича, про найдовший у світі тролейбусний маршрут з Симферополя до Ялти тощо. Або при вивченні днів тижня ми слухали українську народну пісню «Ти ж мене підманула». При вивченні лексичної теми «Одяг» ми знайомилися з українським національним одягом взагалі і з вишиванкою зокрема.

Проте варто зазначити, що традиційні українські культурні реалії (вишиванка, рушник, колядка, бандура, калина, писанка, народна пісня тощо) менше цікавлять сьогоденішнього іноземця. Звичайно, ці реалії ми також розглядали на заняттях. Але сьогодення вимагає познайомити іноземців із сучасною Україною, оскільки саме така Україна викликає найбільший інтерес зараз. Необхідно було говорити про Майдан, про Небесну сотню, про оборону Донецького аеропорту, про те, що на території України знаходиться географічний центр Європи, про мобільний застосунок «Дія», про винахід гідроструменевого скальпеля і кровоспинного засобу «Кровоспас». На заняттях з української мови ми говорили про українську музику: про Святослава Вакарчука і про «Kalush Orchestra», про Alyona Alyona і про Jerry Hell, про Джамалу і про Квітку Ціsik; про українську літературу: про

Сергія Жадана і про Тараса Прохаська, про Марію Матіос і про Оксану Забужко, про Юрія Андруховича і про Юрія Іздрика, про Олександра Ірванця і про Андрія Любку. У такий спосіб відбувалося знайомство слухачів наших курсів із сучасною українською культурою й українським суспільством.

Висновки

Сьогодні і чехи, і громадяни інших країн по-новому відкривають для себе Україну й українців. Інтерес до України, який ми спостерігаємо зараз, передбачає й інтерес до української культури. Роль викладачів української мови тут важко переоцінити: ми маємо не лише навчити говорити українською, але й розказати про Україну, про наше життя, про війну, про уміння вижити. До війни більшість чехів сприймало українців як людей, які багато працюють. Цей стереотип був пов'язаний із українськими заробітчанами. Сьогодні чехи говорять про українців як про сміливих, сильних, незламних людей, які дуже люблять свою батьківщину і героїчно захищають її. Саме такі відповіді давали слухачі курсів на питання «Які є українці?».

Таким чином, можна зробити висновки, що викладання української мови на інтенсивних курсах для чеськомовних слухачів передбачає:

- міждисциплінарний підхід (мова – культура – суспільство);
- максимальне врахування інтересів слухачів і причин їхнього зацікавлення українською мовою;
- максимальну орієнтацію на розвиток комунікативних навичок;
- підхід до граматики як до обов'язкового, але допоміжного інструменту;
- розширення знань слухачів про культуру мовного регіону;
- поєднання граматичного, краєзнавчого і культурознавчого матеріалу з певною лексичною темою;
- використання завдань з українськими фразеологічними одиницями на заняттях;

- активне використання аудіо- та відеоматеріалів.

Отже, подібні інтенсивні курси української мови чеськомовним слухачам передбачають використання не лише традиційної методики, але й активне залучення новітніх сучасних методів. Результати подібного досвіду роботи в чеськомовній аудиторії може бути використаний під час навчання української мови громадян інших країн.

Бібліографія

Дичківська, І. (2004). *Інноваційні педагогічні технології*. Київ: Академвидав [Dychkiv's'ka, I. (2004). *Innovatsiyni pedahohichni tekhnolohiyi*. Kyiv: Akademvydav].

Кононенко, В. (2008). *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа. [Kononenko, V. (2008). *Ukrayins'ka linhvokul'turolohiya*. Kyiv: Vyshcha shkola].

Мазурик, Д. (2007). Використання ілюстративних дескрипторів Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти в курсі УМІ. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2, с. 66–71. [Mazuryk, D. (2007). *Vykorystannya ilyustratyvnykh deskryptoriv Zahal'noyevropeys'kykh rekomendatsiy z movnoyi osvity v kursy UMI. Teoriya i praktika vykladannya ukrayins'koyi movy yak inozemnoyi*. 2, s. 66–71.]

Мацько, Л. (2008) Дискурсивний аналіз тексту. *Українська література в загальноосвітній школі*, 9, с. 9–14. [Mats'ko, L. (2008) *Dyskursyvnyy analiz tekstu. Ukrayins'ka literatura v zahal'noosvitniy shkoli*, 9, s. 9–14.]

Туркевич, О. (2012). Методика викладання української мови як іноземної: системна організація термінів. *Вісник Нац. Ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 733, с. 223–226. [Turkevych, O. (2012). *Metodyka vykladannya ukrayins'koyi movy yak inozemnoyi: systemna orhanizatsiya terminiv*. *Visnyk Nats. Un-tu «Lvivs'ka politekhnika»*. *Seriya «Problemy ukrayins'koyi terminolohiyi»*. 733, s. 223–226.]

Ужченко, В., Ужченко, Д. (2013). *Фразеологія української мови: Навч. посібник*. Київ: Знання. [Uzhchenko, V., Uzhchenko, D. (2013). *Frazeolohiya ukrayins'koyi movy: Navch. posibnyk*. Kyiv: Znannya.]

Швець, Г. (2013). Становлення методики викладання української мови як іноземної. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 39 (4), 361–369. [Shvets', H. (2013). *Stanovlennya metodyky vykladannya ukrayins'koyi movy yak inozemnoyi. Problemy suchasnoyi pedahohichnoyi osvity. Pedahohika i psykholohiya*. 39 (4), 361–369.]

Маніфестація мовної ідентичності у повісті Юлії Баткіліної *Перехід*

ОЛЬГА ФЕДЬКО

Zaporoski Państwowy Uniwersytet Medyczno-Farmaceutyczny, Zaporozże,
Ukraina

(Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University,
Zaporizhzhia, Ukraine)

Manifestation of linguistic identity in Yulia Batkilina's story *Transition*

Abstract

The article deals with the analyses of depiction of language situation in Kharkiv before the full-scale war in Ukraine and citizens' reactions to the use of Ukrainian language (recognition as Own / Other, sign of similar / opposite views, positive overreaction, supposed lack of understanding, aggression, accusations of nationalism) in Yulia Batkilina's story *Transition*. The use of Ukrainian language and membership in speaking club are used by the author to build the character system and rise the topics of complex of inferiority, trust and disunity of society, patriotism, national self-awareness. The plausibility of the depicted events, deep psychology, the disclosure of the characters' motivations and their reactions allow to trace the meaning of linguistic self-identification in the social processes of the beginning of the 21st century on the material of the text.

Keywords: linguistic identity, language policy, language conflict, concept Own / Other, national identity.

Manifestacja tożsamości językowej w powieści Julii Batkilinej *Przejście*

Streszczenie

W artykule podjęto analizę sposobu, w jaki autorka opisuje sytuację językową Charkowa przed wybuchem pełnoskalowej wojny w Ukrainie oraz reakcję obywateli na używanie języka ukraińskiego (uznanie za swojego/innego, przejaw podobnych/przeciwnych poglądów, przesadna pozytywna reakcja, rzekomy brak zrozumienia, agresja, oskarżenie o nacjonalizm) w powieści Julii Batkilinej *Przejście*. Używanie języka ukraińskiego oraz członkostwo w klubie językowym autorka

wykorzystuje do budowania systemu charakterów i poruszania tematów kompleksu niższości, zaufania i braku jedności w społeczeństwie, patriotyzmu, samoświadomości narodowej. Wiarygodność przedstawionych wydarzeń, głęboki psychologizm, ujawnienie motywacji bohaterów i ich reakcji pozwalają prześledzić na materiale tekstowym znaczenie samoidentyfikacji językowej w procesach społecznych początku XXI wieku.

Słowa kluczowe: tożsamość językowa, polityka językowa, konflikt językowy, Swój/Inny, tożsamość narodowa.

Формування і усвідомлення значення мовної ідентичності залишається актуальною проблемою у сучасному українському суспільстві. Дослідженню ролі мови у становленні національної тожсамості та культури присвячені праці таких науковців, як Іван Дзюба, Джон Джозеф, Сергій Здіорук, Анатолій Капелюшний, Ганна Кисіль, Юрій Ковалів, Леся Ковач, Василь Лизанчук, Лариса Масенко, Іван Огієнко, Світлана Ревуцька, Олександра Сербенська, Ентоні Сміт, Орест Ткаченко та ін. І. Огієнко підкреслює роль мови у вихованні і стверджує, що мова визначає „ступінь нашої свідомості” (Огієнко, 1991, с. 76), услід за ним В. Лизанчук категорично заявляє: „щоб дитина успадкувала національно-духовні якості свого народу, його ментальність, її слід виховувати саме рідною мовою” (Лизанчук, 2001, с. 227–228). Дж. Джозеф вказує на тісний зв'язок мови із становленням національної ідентичності, позаяк вона є засобом передачі культурних надбань, сакральних концептів, може визначати соціальні риси, спосіб мислення і бути використана як маркер приналежності (Joseph, 2006, 490–491). Е. Сміт у своїй праці *Націоналізм* вказує на виняткову роль мови і культури в інтеграції подрібненої спільноти, формуванні громадянських почуттів (Сміт, 2004, с. 64–65). У часи глобалізації, індустріалізації та технічного прогресу, коли побут і форми зайнятості стають подібними по всьому світу, „етнічна належність і мова стають основними, дедалі вирішальнішими і навіть єдиними критеріями потенційної державності” (Сміт, 2004, с. 86).

Однак попри визнання мовознавцями і соціологами ролі мови у консолідації народу, в Україні „упродовж всіх років незалежності проводилася маніпулятивна політика щодо державної

мови з боку влади, що дало хибне розуміння суспільством безпеки національних цінностей, створило »розмиту«/ регіональну ідентичність значної частини українців» (Ревуцька, 2022, с. 31). Серед населення, яке десятиліттями потерпало від русифікаторської політики країни-колонізатора, культивування міфу про братські республіки та нав'язування комплексу меншовартості, сформувалося викривлене потрактування україномовності як маркеру західноукраїнського походження, агресивного націоналізму або просто „селоківства”. Попри суттєву популяризацію української мови в усіх сферах життя за останні два роки, проведене співробітниками Київського міжнародного інституту соціології опитування свідчить про те, що 45% українців вважає, що в Україні існує дискримінація за ознакою мови. В Україні через політичні ігри мовне питання роздухується до рівня конфлікту, коли україномовні некомфортно почувають себе на східних і південних територіях, а російськомовні – на Заході.

Мета цієї розвідки – проаналізувати особливості відображення мовної ситуації у Харкові напередодні початку повномасштабної війни, визначити роль мовної характеристики у формуванні системи образів у повісті Юлії Баткіліної *Перехід*. Варто відзначити об'єктивність (письма попри певну автобіографічність цього тексту), адже авторка ділиться власними спостереженнями щодо функціонування двох мов на Сході України, уникаючи оціночних маркерів.

Микита Вірченко в інтерв'ю з засновником Ukraïner Богданом Логвиненком так характеризує мовну ситуацію у Харкові до початку повномасштабної війни: „раніше в місті могли кешкувати з української чи запитувати в українськомовних працівників закладів харчування щось на кшталт: »Тебе тут катують? Тебе змусили?«. Або навпаки – коли гості просили спілкуватися з ними українською, проросійськи налаштовані працівники могли почати скандал” (Логвиненко, 2023). Після повномасштабного російського вторгнення значно посилилася тенденція до українізації, за даними Інституту соціології НАН 17% жителів

східних, південних і північних областей перейшли в побуті з російської мови на українську (Вахітов, Заїка, 2022).

Початок АТО і згодом повномасштабної війни з РФ змусив багатьох мешканців України переосмислити усталені за радянських часів стереотипи, дистанціюватися від країни-агресора та визначити чинники, які формують національну ідентичність, і ці процеси знайшли закономірне відображення у художній творчості. Повість Юлії Баткіліної представляє „зріз життя” і суспільні настрої напередодні 24 лютого 2022 року. Слушним є визначення Тетяною Петренко жанрового різновиду *Переходу* як побутового горору, адже у книзі „витримана напруга від токсичного середовища: колекторські дзвінки, життя в прохідній кімнаті, крапання на мізки від батьків, приниження на роботі й вдома” (Петренко, 2023). Погоджуємося з високою оцінкою Анастасії Герасимової про те, що це „реалістична книжка з актуальним центральним конфліктом – мовним, який авторка описує дуже обережно й коректно, максимально наближено до української довоєнної реальності” (Герасимова, 2023). Проблема мовної ідентичності є, з одного боку, наскрізною у тексті і важливою для розуміння еволюції персонажів, а з іншого – маркером і засобом розкриття інших важливих проблем початку 2020-х років: комплексу меншовартості, довіри і роз’єднаності суспільства, патріотизму, національного самоусвідомлення тощо. Попри наявність у доробку письменниці кількох виданих прозових текстів (*Моє Різдво*, *Ютуб моєї Ба*) і визнання читацькою аудиторією, творчість Ю. Баткіліної ще не стала об’єктом комплексних літературознавчих студій, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Місце мовної характеристики в образотворенні

У повісті Ю. Баткіліної перехід на українську мову (членство в розмовному клубі) є тією ланкою, що об’єднує персонажів із різних світів. Конструюючи ці образи, авторка демонструє високу майстерність реалістичного письма, глибоке розуміння людської

природи, чинників, які визначають характер і поведінку членів соціуму. Члени розмовного клубу представляють різні психотипи, добре відомі нам з особистого життєвого досвіду або з розповідей знайомих:

- невпевнена у собі домогосподарка Уля – жертва патріархального мислення, якої не поважає і не цінує чоловік (зокрема дозволяє собі кепкувати з україномовності дружини), а її донька прагне виїхати за кордон. Саме ім'я та мовний конфлікт створюють алюзію на відомий твір М. Куліша *Мина Мазайло*. Однак письменниця обертає ситуацію на протилежну: молода красуня з твору початку XX століття, яка погоджується підступно „відвернути” хлопця від української мови, перетворюється у сучасному тексті на пригнічену зрілу жінку із заниженою самооцінкою, заради якої залицяльник намагається розмовляти українською;
- самотній чоловік (розлучений, возить у машині фотографію доньки), який прагне знайти близьку людину, колишній учасник АТО і член партії. Його участь у розмовному клубі та перехід на українську – спроба здобути прихильність Уляни, для якої така готовність піти назустріч її побажанням є дуже важливою. Розкриваючи образ Миколи, письменниця порушує питання щирості, патріотизму і чесності, (не)довіри до політичних діячів, стереотипності мислення простих людей. Він – відомий волонтер, допомагає військовим, оплачує приміщення для клубу, однак навіть його члени ставляться до благодійника підозріло, зневажливо та презирливо через зв'язки з партією. Прикметною художньою деталлю є використання саме цим неоднозначним персонажем суржику: тобто, з одного боку, Микола намагається розмовляти українською, що мало б свідчити про його проукраїнську позицію, а з іншого – його недосконале мовлення є ще одним приводом до осуду / показником його ненадійності для персонажів. Хоча зрештою під час початку розслідування (у справі про хабарництво і шахрайство) знайомі сподіваються на професійну роботу слідчих органів і чекають на докази. Останній розділ свідчить про

надуманість звинувачень і активну участь Миколи у волонтерстві;

- успішний активіст Сашко, який працює і долучається до різних заходів, однак не допомагає дружині з дитиною і через це поволі втрачає її: „Вони все що було вдвох проти світу, проти своїх родин – чи вже не були” (Баткіліна, 2023, с. 116). Вони намагаються бути україномовними, проукраїнськими у Харкові („дурна в нас ситуація, але ж ми домовилися, що до Львова не поїдемо” (Баткіліна, 2023, с. 36)), однак дружина тоне у побутових проблемах і готова поступитися принципами (мовним критерієм відбору няні), щоб мати час для професійної самореалізації;
- патріотично налаштована Ліза з проросійської родини, закомплексована через конфлікти, нездорову атмосферу вдома і підсвідомо налаштована на неуспішну і поверхову модель стосунків;
- мати, яка присвятила своє життя опіці над хворим сином, посварилася з ним через його рішення піти добровольцем в АТО і тепер наче спокутує свій гріх: „Думала, що добре було б із зарплатні купити якогось печива в шпиталь. Пиріжки спекти з вишнею. Раптом там ще чийсь син тяж лежить і не хоче бачити маму. То хоч солодкого поїсть” (Баткіліна, 2023, с. 71–72). Для Любки україномовність є способом відчувати себе ближче до сина: „Мамо, ти говориш українською? Що в лісі здохло? [...] Дай вгадаю. Я здох?” (Баткіліна, 2023, с. 88–89). Для багатьох російськомовних українців перехід на українську мову дійсно є способом відмежуватися від агресора та висловити свою солідарність і вдячність воїнам, адже мова є символом свободи і самотності, яку вони захищають ціною власного життя.

Цікавим є також факт, що Любка звинувачує інших у відсутності „принципів” („своє гузно дорожче” (Баткіліна, 2023, с. 45)), хоча сама непослідовна у свої діях і рішеннях (наприклад, соромиться говорити українською на новому місці роботи). Марина з будинку культури обурює її тим, що ходить за наказом на зїзди

партії „приводите до влади людей, котрі цінують вас за копійку в базарний день” (Баткіліна, 2023, с. 45), Миколу вона не приймає через політичну діяльність, Уляну, яка „не хотіла нападати на людей” (Баткіліна, 2023, с. 46), критикує через її спробу примирити усі сторони („Всі ми нормальні [...] Ну от такі вони, а ми не такі” (Баткіліна, 2023, с. 46)).

Письменниця створює дуже колоритні образи представників українського суспільства, і у їхньому товаристві, попри спільну україномовність, загострюються протиріччя і конфлікти. Втрата розмовним клубом місця проведення зустрічей і метушливі пошуки нового є чудовою метафорою загубленості і фрустрації українців після порушення державних кордонів, втрати територіальної цілісності. Компромісність Улі, політична заангажованість Миколи, категоричність Любки, конформізм працівниці будинку культури – у кожному оточення знаходить якісь вади і причини для осуду. Тому провідним бажанням членів розмовного клубу насправді не є вивчення української мови, а пошук союзників, однодумців, підтримки. Україномовність постає лише першим критерієм на цьому шляху, що промовисто підтверджують слова Сашка: „Передумаєте – скажіть, я знаю, як бути самотнім україномовним. І просто самотнім у цьому гармидері” (Баткіліна, 2023, с. 84).

З одного боку, українська мова для її носіїв у русифікованому місті стає ознакою однодумця, засобом єднання та підтримки. Використання мови як маркеру „свій / чужий” найяскравіше показано саме у взаєминах Сашка і Любки. „Мені було приємно свого побачити” (Баткіліна, 2023, с. 117), – розпізнає він союзника у російськомовному колективі, хоча Любка й намагалася мімікрувати. Однак для обох персонажів не сама мова – об’єднувальний фактор, а те, що вона символізує, тобто громадянська позиція та самоідентифікація. Для Сашка дуже важливо знайти няню і дати дружині можливість самореалізуватися, однак проукраїнське подружжя усвідомлює, що услід за російською мовою у життя дітей проникатиме увесь „русский мир”, починаючи з мультфільмів, фразеологізмів, цінностей і т.д. Тому реакція

Сашка на педагогічний досвід і готовність Любки доглядати за дітьми („О боже, ходіть обійму. Ви нам потрібні” (Баткіліна, 2023, с. 118)) цілком виправдана, адже після „мовного тесту” Любка успішно проходить й інші „випробування”, їхні погляди і справді суголосні.

Письменниця уникає кліше і не робить мовну характеристику маркером патріотизму персонажа. Намагання Миколи розмовляти української не викликають в інших членів клубу впевненості у його чесності і порядності, однак передусім не через вживання суржику, а через близькість до партії. Недовіра до політиків глибоко закорінена в українській ментальності, та й „перевертнів” бачили чимало, тому навіть чиста солов’їна не позбавила б їх підозр. Водночас Ю. Баткіліна створює образ російськомовного патріота – хлопця Лізи, який поділяє її політичні погляди, маркує її родину „сранные сепары”, має чітку громадянську позицію і наприкінці твору йде добровольцем на фронт. Авторка на прикладі цього образу показує, що мова є хоча й важливим, але не єдиним ідентифікатором приналежності і відданості українському народові.

Рецепція україномовності оточенням

У повісті зібрані десятки ситуацій, прикро знайомих тим, хто має досвід використання української у російськомовному середовищі, від надмірного захвату до абсолютного неприйняття. Дискомфорт і ніяковість викликати може навіть позитивна реакція, адже перетворює нормальну і банальну річ – використання державної мови – на виняткову подію, до цього часто додається своєрідний пресинг на зразок: „У вас такая красивая мова. Вы со Львова?... Поговорите ещё, у вас так красиво получается” (Баткіліна, 2023, с. 15). Україномовний опиняється у ситуації, коли змушений щось пояснювати, та й позбавляється „права на помилки”. Марина з будинку культури є прикладом пасивних громадян, які ніби підтримують ініціативу, однак лінуються зробити над собою зусилля і перейти на українську: „Нам давно хотелось

иметь курсы украинского языка” (Баткіліна, 2023, с. 44), „может сама с вами балакать начну” (Баткіліна, 2023, с. 44).

Однак частіше учасники розмовного клубу стикаються з негативною реакцією на свою україномовність, зокрема:

- твердження про незрозумілість, „ненормальність”: „Уля, а ты можешь говорить нормально? Я ничего не понимаю, что ты бормочешь” (чоловік до своєї дружини) (Баткіліна, 2023, с. 12); „А по-русски можно?” (Баткіліна, 2023, с. 110), „вы же не понимаете половины” (працівник юридичної консультації) (Баткіліна, 2023, с. 110); „Елизавета, может хоть на сегодня прекратишь? Ладно, клади моркву, горе мое” (Баткіліна, 2023, с. 31), бабуса Лізи називає українську „свиное хрюканье” (Баткіліна, 2023, с. 95)). Українська сприймається як мова конфлікту, його символ і джерело, і викликає відторгнення через небажання усвідомити проблемну ситуацію: „Мне режет уши [...] Я сегодня расстроена, не могу. Ты понимаешь, украинский язык – он мелодичный. А это немелодично” (Баткіліна, 2023, с. 48);
- саркастичні припущення щодо причин використання української: „У тебя бунт или ты на спор? Или тебя Оксана Юрьевна укусила?” (Баткіліна, 2023, с. 12);
- звинувачення у націоналізмі („Да ничего, я просто не знал, что твое новое хобби – национализм” (Баткіліна, 2023, с. 13)) і асоціювання україномовності з агресією, прагненням конфлікту (зокрема, й збройного). Так, Уля у парадоксальний спосіб („Він мирна людина, він проти війни” (Баткіліна, 2023, с. 28)) намагається виправдати зневагу чоловіка, не просто його небажання вчити українську, а й критикування Уліного рішення, що засвідчує глибоку закоріненість згаданого стереотипу серед російськомовного населення.

Не уникає письменниця й згадки про клеймо „бандера” для всіх, хто висловлює проукраїнську позицію, вказуючи на необґрунтованість такого маркера, неусвідомлення історико-політичних обставин:

- От бандеры родишь – выметайся из дома [...]
- Не хочу вас расстраиывать, – уїдливо повідомив Олег, – но Бандера умер.
- А таких, как ты, наплодилось, – хрипко виголосила бабуса. – Какие же вы твари, Лиза. Знала бы – удушила бы маленькими, и тебя, и тебя (Баткіліна, 2023, с. 96).
- потрактування інакомовності як виразу неповаги: „Ты меня ни в грош не ставишь! Ты даже день не можешь по-русски говорить, когда у меня и так стресс!” (мати україномовної дівчини) (Баткіліна, 2023, с. 112). З іншого боку, неприйняття оточенням переходу на українську мову сприймається ознакою нешанобливого ставлення до них особисто: „Кешкують [...] Їм не подобается українська мова. Может, я больше зарабатывала или лучше вела дім, то поважали б” (Баткіліна, 2023, с. 28).

Зображуючи функціонування української мови у Харкові, Юлія Баткіліна не лише вміщує автобіографічні елементи, але й демонструє глибоке розуміння причин двомовності на сході України. Так, однією з них є сепаратизм, але іншою – страх, обґрунтований столітнім досвідом заборон і репресій. „Лиза допрыгается, допрыгается, дура! [...] Это надолго все, думаешь? Они придут, они это все... запретят раз и навсегда. И полетят головы, полетят. Кто за нее заступится?” (Баткіліна, 2023, с. 47), – кричить бабуса україномовної дівчини, психологічно травмована досвідом життя у радянську епоху. Прикордонне розташування міста та стрес, спричинений початком конфлікту на Сході, посилюють ці переживання.

Не оминає Юлія Баткіліна увагою і поширеного міфу про ідеальне місце для україномовних – Західну Україну. Ліза вірить, що переїзд може вирішити всі її проблеми: „так заманливо було б жити в старому місті, у крихітній квартирці під дахом, щоб ніхто не питав, чи вона не зі Львова, і ніхто не казав »можно по-русски«” (Баткіліна, 2023, с. 113). При цьому героїня не замислюється над тим, що у новому середовищі вона теж спочатку буде „чужою” і муситиме боротися заради прийняття. Варто

відзначити цікавий розвиток сюжету: як тільки дівчина налаштувалася на серйозні стосунки з коханим і помирилася з ним, вона щасливо здає квиток до Львова. У таких спосіб письменниця увиразнює, що більшість наших проблем не пов'язана з оточенням, а випливає з нас самих і потребує розв'язання, а не замовчування й ігнорування.

Ю. Баткіліна порушує у тексті і проблему психологічного бар'єру, який заважає почати спілкуватися іншою мовою. По-перше, через усвідомлення особливої уваги, яку приверне такий „перехід”, а по-друге, через закомплексованість і невпевненість у власних знаннях („Знаєш слово, а воно випаровується, як легкий туман. І живи без нього. Починати з такого провалу не хотілось” (Баткіліна, 2023, с. 11)). Зворушливо описаний перший ранок героїні у статусі україномовної: „Уляна так довго наважувалася, що мовчала майже весь ранок” (Баткіліна, 2023, с. 11). Найбільш беззахисною людина почувається перед близькими, тож персонажка боїться озватися до свого чоловіка і доньки українською мовою, до сусідів („вітатися з бабусями біля під'їзду вона не наважилася” (Баткіліна, 2023, с. 13)) тощо.

Україномовна Любка, влаштовуючись в офіс прибиральницею, послуговується російською, бо почувається некомфортно і боїться привертати до себе увагу. Зустрівши там знайомого, вона ховає обличчя, щоб Сашко не впізнав її. Однак коли нотації керівнички погіршують її самопочуття, підтримка Сашка має для неї величезне значення: „Любка відчула, що зараз розплачеться. Це було наче зустріти земляка на далекій чужині, де все вороже, і поговорити з ним хоч пару хвилин про погоду. Та вона тільки пробурмотіла: »Ничего, ничего, спасибо, я сейчас»” (Баткіліна, 2023, с. 67). Показовим є також факт, що попри спробу мімікувати і „вписатися” у колектив, попри надмірну старанність і готовність виконувати дурні забаганки керівнички, Любці так і не вдається довести цій своєї цінності як працівника і навички у прибиранні. Абсурдні вимоги та інструкції, які висуває Катерина Михайлівна, змушують жінку сумніватися у собі, своїй компетентності, здатності заробляти гроші, що зрештою

корелюється з підсвідомим комплексом меншовартості. Цікаво, що звільняючись вона переходить на українську, припиняє удавати „свою” (тобто таку, як усі), і це відразу обурює начальницю: „А что это вы по-украински заговорили? Вы что-то хотите мне сказать?” (Баткіліна, 2023, с. 103). Така реакція насправді поширена у російськомовному середовищі, вживання української по-трактовується не як природний процес спілкування рідною мовою, а як спроба виокремитися з колективу, підкреслити свою громадянську позицію, як якийсь маніфест. Імовірна неадекватна відповідь на українську фразу створює психологічну перешкоду для переходу на іншу мову.

Не оминає увагою Юлія Баткіліна у суперечливе питання „чистоти” мовлення, яке для багатьох російськомовних стає додатковою причиною (чи приводом) не намагатися спілкуватися українською: „націоналісти не можуть вимовити слова без помилок” (критика у бік АТОшника) (Баткіліна, 2023, с. 23); „А то некоторые... Коверкают” (Баткіліна, 2023, с. 15); „Вы бы хоть мову выучили для начала, а потом на ней разговаривали” (Баткіліна, 2023, с. 13).

Книга харків’янки є достовірним „вікном” у російськомовний світ Сходу України, яке дає можливість мешканцям україномовних регіонів зрозуміти труднощі тих, хто намагається вживати українську у повсякденному житті в неоднорідному мовному середовищі: по-перше, використання співрозмовником іншої мови зумовлює мовну дифузію; по-друге, частина вдає, що не розуміє сказаного. Серед україномовного населення можна простежити окремі вияви нетерпимості до мовних помилок та використання суржику, що демотивують вихідців з російськомовних територій та посилюють їхні комплекси.

Повість Ю. Баткіліної делікатно і усебічно висвітлює наявні в українському суспільстві напередодні початку повномасштабної війни протиріччя, зокрема й ті, що виникають і оприявнюються на мовному ґрунті. Варто звернути увагу на неочевидну, ненав’язувану, але важливу лінію твору – усвідомленням своєї національної ідентичності та патріотичні почуття, які

невипадково виголошує саме україномовна персонажка на ім'я Уляна: „Іншої країни в нас немає, доню... Ми всюди чужі. Ти скоро сама це зрозумієш” (Баткіліна, 2023, с. 39). Слова, сказані на початку твору, відлунюють наприкінці, у постскрипті, коли героїня відмовляється виїхати за кордон після початку повномасштабної війни. Загалом, кінець повісті – окремі кадри останніх днів лютого 2022 року, які передають з одного боку, відчай і передчуття трагедії, а з іншого – небувалу консолідацію, відчуття приналежності до українського народу при зіткненні з агресором, який різко почав сприйматися „чужим”, „іншим”, кров'ю змиваючи міф про братерство. Персонажі забувають про дрібні чвари, недовіру і звинувачення і об'єднуються спільною метою і вірою у перемогу.

Висновки

Мовна характеристика персонажів відіграє у творі Ю. Баткіліної важливу роль у формуванні системи образів та розвитку сюжету, адже участь у розмовному клубі дозволяє показати представників „різних світів” (походження, сфер діяльності, інтересів), а особистісні контакти і взаємодія значною мірою детерміновані їхньою мовною ідентичністю. Письменниця, спираючись на власний досвід і спостереження, відтворює передвоєнне життя Харкова та настрої у суспільстві. Одним із тригерних чинників виявлення і розгортання латентних конфліктів (політичних, національних, сімейних, поколінневих, побутових) стало мовне питання. Авторка цілком достовірно показує як позитивну реакцію (почуття приналежності і спільності серед україномовних, надмірне захоплення пасивно проукраїнських мешканців), так і негативну (удаване нерозуміння, потрактування як щось ненормальне, звинувачення у націоналізмі, агресія). Повість Ю. Баткіліної *Перехід* реалістично відображає зміни у суспільстві, викликані початком збройної агресії і порушенням територіальної цілісності України у 2014 році. Назва твору, окрім очевидного поширення і популяризації української мови, вказує

на психологічний перелом, переосмислення ціннісних орієнтирів, готовність звільнитися від радянської спадщини та комплексу меншовартості. Послугування українською мовою стає одним із способів маніфестації у щоденному житті усвідомлення своєї національної ідентичності, громадянської позиції, бажання жити у незалежній і прогресивній європейській державі.

Джерело

Баткіліна, Ю. (2023). *Перехід*. Київ: Комора. [Batkilina Yu. (2023). *Perekhid*. Kyiv: Komora].

Бібліографія

Вахітов, В., Заїка, Н. (2022). *Війна і мова: російська агресія рекордно швидко дерусифікує українців. Це хороша можливість для бізнесу*. Електронний ресурс: <https://forbes.ua/lifestyle/viyna-i-mova-rosiyska-agresiya-rekordno-shvidkoderusifikue-ukraintsiv-tse-khorosha-mozhlyvist-dlya-biznesu-24092022-8567> (доступ: 25.01.2024). [Vakhitov, V., Zayika, N. (2022). *Viyna i mova: rosiys'ka ahresiya rekordno shvydko derusyfikuye ukrayintsiv. Tse khorosha mozhlyvist' dlya biznesu*].

Герасимова, А. (2023). *Токсичні стосунки та як з ними жити у повісті Юлії Баткіліної Перехід*. Електронний ресурс: <https://chytomo.com/toksychni-stosunky-ta-yak-z-nymy-zhyty-u-povisti-iulii-batkilinoi-perekhid/> (доступ: 25.01.2024). [Herasymova, A. (2023). *Toksychni stosunky ta yak z nymy zhyty u povisti Yuliyi Batkilinoi Perekhid*].

Лизанчук, В. (2001). Мовні аспекти в українському державотворенні. В: Я. Малик (ред.), *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи*. Ч. 2., Львів: ЛФ УАДУ, с. 224–228. [Lyzanchuk, V. (2001). *Movni aspekty v ukrayins'komu derzhavotvorenni*. V: Ya. Malyk (red.), *Ukrayins'ke derzhavotvorennya: uroky, problemy, perspektyvy*. Ch. 2, L'viv: LF UADU, s. 224–228].

Логвиненко, Б. (2023). *Як українці повертаються до української мови*. Електронний ресурс: <https://ukrainer.net/povernennia-do-ukrainskoi/> (доступ: 25.01.2024). [Lohvynenko, B. (2023). *Yak ukrayintsi povertayut'sya do ukrayins'koyi movy*].

Огієнко, І. (1991). *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*. Київ: Абрис [Ohiyenko, I. (1991). *Ukrayins'ka kul'tura. Korotka istoriya kul'turnoho zhyttya ukrayins'koho narodu*. Kyiv: Abrys].

Петренко, Т. (2023). *Це читомо: перший роман про Крим, нонфікшн про любов та інші новинки, що варті ваших бібліотек*. Електронний ресурс: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/06/5/254683/> (доступ: 25.01.2024). [Petrenko, T. (2023). *Tse chytomo: pershyy roman pro Krym, nonfikshn pro lyubov ta inshi novynky, shcho varti vashykh bibliotek*].

Ревуцька, С. (2022). Мова як складова національної ідентичності у контексті нацбезпеки. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Філологія*, 3, с. 30–37. [Revuts'ka, S. (2022). Mova yak skladova natsional'noyi identychnosti u konteksti natsbezpeky. *Naukovi pratsi Mizhrehional'noyi Akademiyi upravlinnya personalom. Filolohiya*, 3, s. 30–37.]. DOI: <https://doi.org/10.32689/maup.philol.2022.3.6>

Сміт, Е. (2004). *Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія*. Київ: К.І.С. [Smit, E. (2004). *Natsionalizm: Teoriya, ideolohiya, istoriya*. Kyiv: K.I.S.].

Joseph, J. (2006). Identity and Language. In: Keith Brown (ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 5. (pp. 486–492). Oxford: Elsevier. DOI:10.1016/B0-08-044854-2/01283-9

Вітальність української мови в умовах російсько-української війни

TETYANA FUDERER

Uniwersytet w Zagrzebiu, Zagrzeb, Chorwacja
(University of Zagreb, Zagreb, Republic of Croatia)

Ukrainian language vitality in the conditions of the Russian-Ukrainian war

Abstract

Based on the analysis of the results of several sociological surveys conducted in Ukraine from 2022-2023, the article indicates tendencies in the dynamics of the development of the language situation that confirm the strengthening of the position of the Ukrainian language in Ukrainian society and overcoming the negative consequences of the Russification policy. It is concluded that there is a positive prediction for modelling the future of the Ukrainian language. The need to assess the real demographic strength of the Ukrainian language, which is conditioned by the comprehensive migration caused by Russian military aggression, is explained. The analysis of lexical, phraseological and paremiological innovations, certain orthographic and grammatical tendencies showed which the most frequent means of linguistic creativity were and it determined the expansion of the expressive possibilities of the Ukrainian language in the current phase of its development.

Keywords: Ukrainian language vitality, language situation, quantitative, qualitative and valued parameters of language situation analysis, language prestige

Vitalnost ukrajinskoga jezika u uvjetima rusko-ukrajinskoga rata

Sažetak

U članku se na temelju analize rezultata nekoliko socioloških istraživanja provedenih u Ukrajini 2022. – 2023. godine naznačuju tendencije u dinamici razvoja jezične situacije koje potvrđuju jačanje položaja ukrajinskoga jezika u ukrajinskom društvu i prevladavanje negativnih posljedica politike rusifikacije. Na osnovi analize zaključuje se da je prognoza modeliranja budućnosti ukrajinskoga jezika pozitivna. Obrazlaže se potreba procjene stvarne demografske snage ukrajinskoga

jezika, što je uvjetovano sveobuhvatnom migracijom uzrokovanom ruskom vojnom agresijom. Analiza leksičkih, frazeoloških i paremioloških inovacija, pojedinih pravopisnih i gramatičkih tendencija pokazala je koja su najučestalija sredstva jezične kreativnosti te potvrdila proširivanje izražajnih mogućnosti ukrajinskoga jezika u trenutnoj fazi njegovog razvoja.

Ključne riječi: vitalnost ukrajinskoga jezika, jezična situacija, kvantitativni, kvalitativni i vrijednosni parametri analize jezične situacije, prestiž jezika

Формулювання проблеми та обґрунтування актуальності її розв'язання

З усього розмаїття соціальних сутностей мова була чи не першою, що зреагувала на повномасштабну воєнну агресію РФ проти України. Про те, що це твердження не є перебільшенням, свідчать як власне лінгвальні факти (приміром, масова відмова від уживання великої літери для написання назви країни-агресорки та пов'язаних з нею антропонімів у перші години агресії, що згодом набуло нормативного закріплення на рівні правописних рекомендацій), так і факти взаємодії мов в українському соціумі (безпрецедентний перехід на українську мову в мережевій напівофіційній та приватній комунікації та відмова від російської як мови буденного спілкування). Війна проявила ретельно камуфльовану пропагандистським риштуванням глибинну причину трагічних подій у новітній українській історії, що кардинальним чином вплинули на мовну ситуацію в країні й позначилися на стані української мови. І війна ж зняла машкару недомовленостей — тож ранок 22 лютого 2022 р. став рубіконом, який надав використанню мовних засобів у ролі маркерів-ідентифікаторів у системі „свій — чужий” прагматичного, світоглядного й етичного сенсів. В один день стало цілком очевидно, що вітальні візії української мови безпосередньо залежать від історичної долі української держави. Водночас ця подія гостро заактуалізувала питання про розвиток української мови в майбутньому — питання, на яке за тридцять років Незалежності українське

мовознавство так і не спромоглося дати реалістичної та науково обґрунтованої відповіді (Селігей, 2023, с. 5).

Тож **актуальність** пропонованої статті зумовлена потребою

1) наукового осмислення процесів, що забезпечують життєстійкість української мови в умовах неспровокованої воєнної агресії РФ проти України, ідеологічним виправданням якої визначено збирання уламків колишньої Російської імперії під гаслом утвердження „русского мира” — ідеологеми, що не лише містить українській мові на лінгвальній карті світу;

2) випрацювання для цих обставин науково обґрунтованих рекомендацій з посилення позицій державної української мови в українському суспільстві.

Мета статті:

1) проаналізувати за даними відкритих джерел зміни в мовній ситуації в Україні у зв'язку з широкомасштабною воєнною агресією РФ проти України, що вказують як на зміцнення позицій української мови в українському соціумі (зростання комунікативної потужності в офіційній та напівофіційній сферах, активний масовий перехід на українську мову в повсякденному спілкуванні, піднесення престижу української мови тощо), так і на загрози для її майбутнього, зумовлені демографічними зсувами;

2) виявити факти із сучасного мовного буття в Україні, що доводять параметральну взаємозалежність комунікативної потужності та престижу мови як основних чинників її вітальності;

3) простежити на прикладі лексичних, фразеологічних, паремійних новацій воєнного періоду, окремих правописних і граматичних тенденцій активні лінгвальні засоби, що забезпечують життєстійкість української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження

Питання вітальності української мови в силу об'єктивних та суб'єктивних причин не належали до активно розпрацьовуваних в українському мовознавстві, хоч, як спостеріг Пилип Селігей,

ще сто років тому його порушували такі авторитетні дослідники, як Василь Сімович та Іван Огієнко (Селігей, 2023, с. 6). Загальні вектори мовного розвитку українців у контексті історії мов колонізованих народів протягом історії цивілізації аналізував Орест Ткаченко (2004). Моделювання мовної ситуації в Україні в порівнянні з білоруською було предметом студій у працях Олександр Скопненко (2006). Прогностичними оцінками майбутнього української мови в умовах глобалізації ділилися Богдан Ажнюк (1999) та Віталій Радчук (2002). Вітальний потенціал української мови крізь систему атитюдів досліджувала Лілія Андрієнко (2011). У соціолінгвістичній парадигмі прагне окреслити перспективи розвитку мовної ситуації в Україні П. Селігей (2023), що стало для нього підставою для розроблення концептуальних засад лінгвофутурології — нової галузі, що виникла на перетині мовознавства й футурології. Не можна не погодитися з дослідником, який, обґрунтовуючи нагальну потребу наукового лінгвістичного прогнозування, наголошує:

[...] від комунікативної потужності мови сьогодні прямо залежить її існування завтра. Чим більше сфер посідає мова, чим більше її функційне навантаження в цих сферах, тим міцніше її становище, тим краща опірність до згубних чинників. Обсяг різномірної інформації, що циркулює цією мовою, засвідчує міру її комунікативної придатності, а також конкурентоспроможності на „мовному ринку”. Об’єктивно найжиттєздатніші мови ті, котрі спроможні не просто „утримувати” вже завойовані комунікативні сфери, а й успішно освоювати нові (Селігей, 2023, с. 412).

Уточнювальних зауваг потребує термін „вітальність”, винесений у заголовок. Іменник „вітальність” утворено від прикметника „вітальний”, який походить від лат. *vitalis* і в *Словнику іншомовних слів* за редакцією Олександра Мельничука марковано як біологічний термін зі значенням ‘життєвий, прижиттєвий; той, що стосується життєвих явищ’ (*Словник іншомовних слів*, 1974, с. 162). Про напрями термінологізації поняття „вітальність” у мовознавстві розмірковує в низці статей Л. Андрієнко,

наголошуючи, що поняття, окреслене цим терміном, набуло поширення в соціолінгвістиці у зв'язку зі станом загрожених (міноритарних) мов. Цей термін почали вживати в працях, присвячених мовним контактам, пор.:

Віталістичні студії виокремилися як розділ контактної лінгвістики, яка охоплює широке коло питань функціонування мови в іноетнічному середовищі, функціональної дистрибуції мов у багатомовному континуумі, вплив мовних контактів на розвиток мови тощо (Андрієнко, 2011, с. 271–272).

Таке тлумачення терміна, здається, суперечить його застосуванню щодо мов зі статусом державних, до яких належить і українська. Проте для науковців, які досліджують мовну ситуацію в Україні за комплексом параметрів, нічого парадоксального в поєднанні поняття „вітальність” з українською мовою немає. Ілюстрацією може слугувати лише один висновок соціолога:

[...] аналіз динаміки мовної ситуації за роки незалежності України показує, що розширеного відтворення мовних практик у жодній сфері не відбулось [...] Процеси деукраїнізації й русифікації мовних практик не змогли зупинити ані проголошення української мови єдиною державною [...], ані українізація освітньої і телекомунікаційної сфери, ані інші кампанії на захист української мови [...] (Вишняк, 2009, с. 61).

Імовірність песимістичного прогнозу щодо візій української мови в майбутньому П. Селігей оцінює в 35 % (Селігей, 2023, с. 376). Цей сценарій дослідник характеризує як „нестабільний тип розвитку”, що виявляється в погіршенні мовної ситуації, згортанні обсягів функціонування мови, зрештою — в її занепаді та виродженні (Там само). Прогностичні передумови песимістичного сценарію П. Селігей пов'язує з економічною відсталістю країни, депопуляцією, надмірним тиском інших мов, браком цілеспрямованої мовної політики. В умовах неспровокованої

повномасштабної воєнної агресії РФ проти України вага цих чинників загрозливо зростає.

Варто також наголосити, що поняття „вітальність” в українському мовознавстві не належить до усталених. У цитованій праці з лінгвофутурології П. Селігей, до слова, його не вживає, натомість використовує поняття „життестійкість” і „життездатність”.

В умовах повномасштабної воєнної агресії РФ проти України соціальні процеси стали настільки динамічними, що для деяких сфер зміни відбуваються щокілька тижнів. Такою динамічною соціальною сферою є і мовна ситуація.

Реакція української мови на війну відбувається на двох рівнях: соціальному та власне мовному. За висновком О. Тараненка, зміни охопили як корпус (склад) української мови та різні аспекти його реалізації, так і її суспільний статус (Тараненко, 2023 а, с. 3). І на обох рівнях українська мова демонструє здатність „освоювати нові комунікативні сфери”, що переконує в її вітальному потенціалі.

Динаміка мовної ситуації в Україні в реаліях Великої війни

На соціальному рівні про вітальний потенціал української мови свідчать кардинальні зрушення в мовній ситуації. Найпомітнішими, на думку українських соціолінгвістів, є комунікативне впотужнення, локальні зсуви (зміни кількісних параметрів мовної ситуації в регіональному вимірі у зв'язку із масштабними міграційними процесами, спричиненими воєнними діями), комунікативне розширення, зміна реальних статусів мовних ідіомів, функційне розширення, мовний активізм, нова аксіологічна якість мовних ідіомів, розширення географії мовних контактів (Данилевська, 2023, с. 50–51). Не всі з цих тенденцій можемо беззастережно вважати позитивними, проте очевидно, що чи не вперше від часів проголошення незалежності „українська мова стала ще повніше усвідомлюватися, зокрема, і як один з факторів державної безпеки України, тоді як російська — ще ширше

позиціонуватися як «окупаційна» («мова окупантів»), «мова агресора» (Тараненко, 2023 б, с. 15).

Соціологічні моніторингові дослідження послідовно фіксують зростання комунікативної потужності української мови. Зокрема, за результатами опитування, проведеного Фондом „Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 13 до 21 грудня 2022 р., в Україні зросла частка громадян, які вживають українську мову в повсякденному житті: якщо у 2021 р. цей показник становив 64 %, то у 2022 він зріс до 71 %. За рік на 10 % збільшилася кількість тих, хто вважає українську мову рідною, — цей показник у 2022 р. становив 87 % проти 77 % у 2021 р. (*Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни*, <http://surl.li/inezc>, доступ: 18.01.2024). За опитуванням *Мовна свідомість та багатомовність українців під час російської агресії*, проведеним Павлом Левчуком (2023) через мережу інтернет у травні – червні 2023 р., для 70,9 % анкетованих кількість російської мови в повсякденному житті справді зменшилася після початку агресії. Майже 82 % респондентів цього опитування стверджують, що вони щоденно використовують українську мову (Там само).

Упродовж 2022 – 2023 рр. виникло багато громадських організацій, які опікуються розбудовою мережі розмовних клубів та курсів вивчення української мови, поповненням фондів бібліотек книжками українською мовою тощо. Зросла, зокрема, кількість видань для охочих вивчати та вдосконалювати українську мову. Для прикладу доречно згадати серію книжок Ольги Дубчак *Чути українською, Бачити українською, Перемагати українською* (2020 – 2022 рр., видавництво „Віхола”); українсько-російський словник Тараса Берези *Скажи мені українською* (2023, видавництво „Апріорі”), практикум з української мови Олеси Калинич, Людмили Коткової, Тараса Кременя *Паляниця* (2023, видавництво „Астон”).

Помітна тенденція в динаміці мовної ситуації від початку повномасштабної війни — трансформація в масовій свідомості

українців уявлень про мішаний українсько-російський ідіом, відомий як суржик, що виявляється в зміні негативного ставлення до нього та його носіїв на позитивне, пор.:

Його [суржик] перестали сприймати як мову хворого мозку, що не може вивчити літературну українську мову. У суржику все частіше бачать регіональну мову, як воно насправді і є [...] (*Хейтспіч, суржик та мовна толерантність. Літературознавець Ростислав Семків про мову війни*, <https://suspilne.media/405251-hejtspic-surzik-ta-movna-tolerantnist-literaturoznavec-rostislav-semkiv-pro-movu-vijni/>, доступ: 17.01.2024).

Ця тенденція, за спостереженням Оксани Забужко, стосується й інших діалектних ідіомів, пор.:

Таксист (молодий парубок, 20+): Я завжди цею дорогою їзду... (З викликом) У нас так кажуть - "їзду"!

Я (заспокійливо-розчулено): Я знаю, в Дніпрі так кажуть - "їзду", "ходю", "просю"...

Таксист: І в нас теж так кажуть - у Вінниці. Я з Вінниці. (Знов із гордою ноткою) У кожного свій говор!

Ось це - нове, цього раніше на моїй пам'яті не було, це війна в нас розбудила: молодь стала ПИПАТИСЯ родинними діалектами [...].

А ще історично недавно, ще яких 20 рр. тому українська молодь своїх діалектів - соромилась (та що там діалектів, української соромилась!..)

([https://www.facebook.com/search/top?q=oksana%20zabuzhko%20\(%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%83%D0%B6%D0%BA%D0%BE](https://www.facebook.com/search/top?q=oksana%20zabuzhko%20(%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%83%D0%B6%D0%BA%D0%BE), доступ: 21.01.2024).

Від початку повномасштабної війни спостерігається розширення комунікативних сфер використання державної української мови, яка стала неформальним комунікативним засобом у війську, зовнішньополітичних відносинах, новомедійних ресурсах, помітно зміцнила позиції в усіх сферах публічної комунікації. За результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології, виконаного на замовлення Володимира

Кулика у 2022 р., 80 % опитаних вважають, що українська має бути основною в усіх сферах і лише 9 % переконані, що російська мова важлива для України (Кулик, 2023).

Помітно змінилися показники **мови користування інтернетом, що завжди було комунікативно слабкою сферою для української**: за даними опитування КМІСу, тільки українською мовою тепер в інтернеті послуговується 26 % респондентів, і ще 26 % — переважно українською (для порівняння, у 2017 р. таких було 11 % та 12 % відповідно). Двома мовами в мережі пишуть 38 %, російською переважно 4 %, а лише нею — 3 %. За даними дослідження *Українська мова в соцмережах* Центру контент-аналізу, проведеного в жовтні 2023 р., кількість постів українською мовою становить у мережі Інстаграм 93,2 %, у Твіттері — 80,9 %, у Фейсбуці — 77,2 % (*Українська мова в соцмережах*, http://https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/218701/mova-sotsmerezkh-2023_povna.pdf, доступ: 19.01.2023), що дало підстави аналітикам Центру резюмувати: „Три найпопулярніші в Україні західні соціальні мережі — Instagram, Twitter та Facebook — зазнали рішучої українізації” (Там само).

На посилення позицій державної української мови в лавах збройних сил спрямовано низку розпоряджень Міністерства оборони України — наприклад, *Рекомендації Уповноваженого із захисту державної мови щодо норм Закону України „Про забезпечення функціонування української мови як державної”*, які стосуються застосування державної мови в діяльності Міністерства оборони України, у всіх підрозділах Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту, вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти, військових ліцеїв, підприємств, установ та організацій, які належать до сфери управління Міністерства оборони України. Спостереженнями про зміцнення позицій української мови в українському війську діляться самі вояки, пор.:

Ви знаєте, що коли військові переміщаються між позиціями вони одягають на рукав скотч різних кольорів, щоб відрізнати „свій — чужий”. А от тепер уявіть собі ситуацію: ніч, скотчу не видно. Тепловізори, прилади нічного бачення не дають змоги розрізнити кольори. Що тоді стає таким оберегом, захистом, щоб у тебе не вистрелили свої. Таким оберегом стає українська мова. Навіть ті, хто вдень говорить російською, після заходу сонця переходить на українську. Бо це твоя безпека (*Уночі навіть російськомовні переходять на українську. Воїн з Краматорська про значення мови на фронті*, NTA, <http://surl.li/guweg>, доступ: 5.10.2023).

У зв'язку з цим О. Тараненко зазначає:

В українському військовому середовищі під час воєнного протистояння з Росією, особливо з 2022 року, можна було цілком наочно, найбезпосередніше констатувати зростання значення української мови не тільки як засобу спілкування (у її комунікативній функції), але і як маркера національно-державної належності мовця, тобто її ідентифікаційної функції — її дедалі ширше використання серед „своїх” для відмежовування від „чужих” [...] (Тараненко, 2023 б, с. 16).

Проілюстровані соціологічними даними та фактами з реального мововжитку в Україні тенденції все ж поки що не є запорукою незворотно стабільного мовного розвитку. Про нього можна буде говорити, коли українська мова, зберігаючи статус державної, залишатиметься в довгостроковій перспективі

[...] чинником національної безпеки та солідарності, опорою національної культури, запорукою яскравості самобутності українства. З мови часткового поширення вона перетвориться [...] на мову повного поширення — етнічного, територіального, функційного. Тобто повнокровно побутуватиме серед усіх українців на всій території України, в усіх комунікативних сферах. Зростає її роль як мови міжнаціонального спілкування в обшарах нашої держави (Селігей, 2023, с. 377).

Щоб цього досягти, мовознавці мають, досліджуючи теперішню мовну ситуацію, ретельніше залучати до її аналізу якісні та оцінні параметри, а випрацьовуючи рекомендації в галузі мовної політики, орієнтуватися на майбутнє, активніше прогнозувати вектори мовного розвитку, прораховувати наслідки науково обґрунтованих лінгвофутурологічних сценаріїв.

Відображення російсько-української війни в мові

Повномасштабна війна стала викликом і для системи мови, що видається цілком закономірним: виявляючи здатність реагувати на абсолютно нові для мільйонів українців, три покоління яких формувалися без воєнного досвіду, реалії, українська мова засвідчує свій потужний вітальний потенціал, адже „[...] здатність мови відповідати на сучасні комунікативні виклики не лише відкриває перед нею перспективи дальшого поступу, а й підвищує її життєздатність” (Селігей, 2023, с. 373).

Спираючись на висновки Галини Яворської (2015), основними тенденціями, що визначають роль мови як інструмента під час війни, варто вважати такі:

- 1) мовні засоби передусім слугують реалізації функції ідентифікації власної позиції, якій підпорядкована й вербальна агресія;
- 2) в умовах війни спостерігається надзвичайно широке застосування вербальної агресії;
- 3) найбільш очевидним складником дискурсу конфлікту є його словник;
- 4) спостерігається поширення прикладів цензури, корпоративної політики щодо регуляторних механізмів для мовних одиниць.

Важливо наголосити, що використання ресурсів мови в інформаційній війні відбувається разом зі спонтанною мовотворчістю. У межах мовного корпусу це найпомітніше виявляється у сфері номінації.

Воєнна агресія РФ проти України спричинила різку категоризацію світу в координатах „свій — чужий”, де „чужий” усвідомлюється не як ‘інший’, а як ‘ворог’. Відповідно, став більш жорстким лексичний ряд для позначення Росії як країни-агресорки. Чимало слів з цього лексико-семантичного ряду відомі від 2014 р., проте з’явилися в ньому й нові, пор.: *раша, рашка, рашастан, болота, мокшандія, мордор, ерефія, наросія, путинка, кабаєво*. Варто наголосити, що лексикографічний статус цих слів неоднаковий, та й поки що його не можливо встановити. Більшість є okazіоналізмами з обмеженим вживанням у певних мережевих групах. Актуалізувалися й давніші знижені назви, похідні від лексеми „кацап”: *Кацапія, Кацапетовка, Кацапурія, Кацапляндія, Кацапстан*. Повернулася до активного вжитку історична назва *Московія (Московицина)*. Багатий на вияви експресії є також ряд лексем для називання росіян: окрім давніх *кацапи, москалі, московіти*, зафіксовано *русня, рюзкі, рашисти, орки, мокшанці, свинособаки, чмоні*.

Наведені вище приклади належать до засобів вербальної агресії, роль яких у прагматичному аспекті Г. Яворська пояснює тим, що цей вияв мови

[...] є інструментом боротьби за домінування — словесне приниження та образа виступають засобами символічного придушення й підпорядкування, прямого (у спілкуванні з об’єктом агресії) чи опосередкованого (у спілкуванні із третіми особами зі згадками про об’єкт агресії) (Парахонський, Яворська, 2019, с. 462).

В умовах війни актуалізовано чимало крилатих висловів, фразеологізмів, паремій, що передають давню ворожнечу між Україною та Росією, новим життям зажили призабуті козацькі, стрілецькі та повстанські пісні, часто надихаючи сучасних поетів та музикантів до творчості. До часу та обставин прийшлися такі прецедентні вислови: *А москаль північний — то наш ворог вічний; Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями; Бог створив цапа, а чорт — кацапа*. Активно виникають нові фразеологізми

та паремії шляхом трансформації відомих українських народних приказок, пор.: *Агресор з возу — країні легше* (від *Баба з воза — кобилі легше*); *В тихому болоті москальські танки тонуть* (від *В тихому болоті чорти водяться*); *Не такий страшний окупант, як його малюють* (від *Не такий страшний чорт, як його малюють*); *Під лежачу русню вода не тече* (від *Під лежачий камінь вода не тече*). Прикметами часу є й такі фразеологізми-новотвори: *купити квиток на концерт кобзона / відправити до кобзона* (‘фізичне знищення російських окупантів’, що походить від українського мему *Концерт Кобзона*, може вживатися як прокльон), *Що по русні?; Доброго вечора / доброго ранку, ми з України*. Показово, що живомовна стихія воєнного лихоліття захопила не тільки публіцистичний дискурс, а й жанри напівофіційної та офіційної комунікації (приміром, щоденні звернення Президента України до співгромадян). У зв’язку з цим доречно порівняти нинішні тенденції із прогностичними оцінками фахівців, які припускають розширення комунікативних сфер саме усно-розмовного мовлення, зменшення відстані між елітарним і масовим мовленням, між високим та низьким стильовими регістрами в недалекому майбутньому (Селігей, 2023, с. 360–361).

Словотворча активність в умовах війни здебільшого реалізується через різноманітні прийоми мовної гри, яка, спираючись „[...] на свідоме порушення функціональних та структурно-семантичних норм використання мовних одиниць” (Парахонський, Яворська, 2019, с. 462), є одним з найпотужніших механізмів життестійкості мови, пор.: *Раша-параша, паРаша, Терораша*; граматична форма *на Росії, на Чечні*; написання з малої літери *росія, путін*.

Прикметно, що серед воєнних новотворів багато гібридів, утворених поєднанням іншомовної та питомих частин: *енлоїти, джавелінити, стінгерити, хаймарсити, шольцонутти*.

Мовотворчість українців яскраво ілюструють неологізми, утворені для називання дій, пов'язаних зі збройною боротьбою з окупантами, пор.:

— *чорнобаїти* ('регулярно знищувати велику кількість ворожої техніки та живої сили', від назви селища міського типу Чорнобаївка в Херсонській області, яке стало загальновідомим через багаторазові успішні удари ЗСУ по місцевому аеродрому);

— *задвохсотити* ('знищити ворога', походить від жаргонізму *двохсотий* — 'убитий, мертвий, загиблий' (з військового жаргону), похідного від *вантаж-200*, умовного кодованого позначення в армії під час авіап перевезення тіла загиблого (померлого) військовослужбовця до місця поховання).

Із наведених прикладів зрозуміло, що високу продуктивність має суфіксально-префіксальний словотвір (за прогностичними оцінками, афіксація лишатиметься високопродуктивним засобом і в майбутньому).

Висновки

Отже, аналіз результатів кількох соціологічних опитувань, проведених в Україні у 2022 – 2023 рр., дає підстави для висновку про зміцнення позицій української мови в українському соціумі: помітно зросла її комунікативна потужність в офіційній сфері, спостерігається активний перехід на українську мову в повсякденному спілкуванні, відбуваються зміни в оцінці мов у суспільній свідомості. Українська мова поступово стає неформальним засобом міжнаціонального спілкування в Україні. Ці зміни свідчать про подолання постколоніальних деформацій мовної ситуації, що створює передумови для позитивного прогностичного моделювання майбутнього української мови. Водночас потребує вимірювання реальна демографічна потужність української мови, що зумовлено масштабними міграційними процесами.

Лінгвальний рівень аналізу на прикладі лексичних, фразеологічних, паремійних новацій воєнного періоду, окремих правописних і граматичних тенденцій дає змогу виявити найактивніші засоби мовотворчості на сучасному етапі розвитку української мови і доводить розширення можливостей виражати новий зміст, що свідчить про її життєздатність.

Бібліографія

Ажнюк, Б. М. (1999). *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*. Київ: Рідна мова [Azhnyuk, B. M. (1999). *Movna yednist' natsiyi: diaspora y Ukrayina*. Kyiv: Ridna mova].

Андрієнко, Л. О. Вітальність мови як соціолінгвістична проблема. (2011). В: В. Складенко (ред.), *Життя — у слові: Збірник наукових праць на пошану академіка Віталія Макаровича Русанівського (1931 – 2007)* (с. 271–275). Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого [Andriyenko, L. O. Vital'nist' movy yak sotsiolinhvistychna problema. (2011). V: V. Sklyarenko (red.), *Zhyttya — u slovi: Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu akademika Vitaliya Makarovycha Rusanivs'koho (1931 – 2007)* (s. 271–275). Kyiv: Vydavnychy dim Dmytra Buraho].

Вишняк, О. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Інститут соціології НАН України [Vyshnyak, O. (2009). *Movna sytuatsiya ta status mov v Ukrayini: dynamika, problemy, perspektyvy (sotsiolohichnyy analiz)*. Kyiv: Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrayiny].

Данилевська, О. М. (2023). Мовна біографія вчителя в дослідженні динаміки мовної ситуації у шкільній освіті України. *Українська мова*, 4 (88), с. 49–69 [Danylevs'ka, O. M. (2023). *Movna biohrafya vchytelya v doslidzhenni dynamiky movnoyi sytuatsiyi u shkil'niy osviti Ukrayiny. Ukrayins'ka mova*, 4 (88), s. 49–69].

Забужко, Оксана. *Facebook*. Електронний ресурс: [https://www.facebook.com/search/top?q=oksana%20zabuzhko%20\(%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%83%D0%B6%D0%BA%D0%BE](https://www.facebook.com/search/top?q=oksana%20zabuzhko%20(%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%83%D0%B6%D0%BA%D0%BE) (доступ: 21.01.2024) [Zabuzhko, Oksana. *Facebook*. Elektronnyy resurs: [https://www.facebook.com/search/top?q=oksana%20zabuzhko%20\(%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%83%D0%B6%D0%BA%D0%BE](https://www.facebook.com/search/top?q=oksana%20zabuzhko%20(%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%83%D0%B6%D0%BA%D0%BE) (dostup: 21.01.2024)].

Кулик, В. (2023). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч*. Електронний ресурс: <https://zbruc.eu/node/114247> (доступ: 18.01.2024) [Kulyk, V. (2023). *Mova ta identychnist' v Ukrayini na kinets' 2022-ho. Zbruch*. Elektronnyy resurs: <https://zbruc.eu/node/114247> (dostup: 18.01.2024)].

Левчук, П. Російська мова та українці: що змінилося у 2023 році. *Лівий берег*. Електронний ресурс: https://lb.ua/blog/pavlo_levchuk/582940_rosiyska_mova_ukraintsi_shcho.html (доступ: 18.01.2024) [Levchuk, P. Rosiys'ka mova ta ukraintsi: shcho zminylosya u 2023 rotsi. *Livyy bereh*. Elektronnyy resurs: https://lb.ua/blog/pavlo_levchuk/582940_rosiyska_mova_ukraintsi_shcho.html (dostup: 18.01.2024)].

Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни. Електронний ресурс: <http://surl.li/inezc> (доступ: 18.01.2024) [Natsional'na kul'tura ta mova v Ukraini: zminy v hromads'kiy dumtsi pislya roku viyny. Elektronnyy resurs: <http://surl.li/inezc> (dostup: 18.01.2024)].

Парахонський, Б. О., Яворська, Г. М. (2019). *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. Київ: НІСД [Parakhons'kyu, B. O., Yavors'ka, H. M. (2019). *Ontolohiya viyny i myru: bezpeka, stratehiya, smysl*. Kyiv: NISD].

Радчук, В. (2002). Українська мова в контексті глобалізації лінгвосфери. *Українська мова*, 3, с. 3–14 [Radchuk, V. (2002). *Ukrayins'ka mova v konteksti hlobalizatsiyi linhvوسفery*. *Ukrayins'ka mova*, 3, s. 3–14].

Селігей, П. О. (2023). *Українська мова у 2222 році: Вступ до лінгвофутурології*. Київ: Академперіодика [Selihey, P. O. (2023). *Ukrayins'ka mova u 2222 rotsi: Vstup do linhvofuturolohiyi*. Kyiv: Akademperiodyka].

Скопненко, О. І. Кодифікація сучасної білоруської літературної мови на українському тлі. (2006). В: О. Паламарчук (ред.), *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті Л. Булаховського: Збірник наукових праць*. Випуск 6 (с. 146–151). Київ: Бібліотека українця [Skopnenko, O. I. Kodyfikatsiya suchasnoyi bilorus'koyi literaturnoyi movy na ukraintsi komu tli. (2006). V: O. Palamarchuk (red.), *Komparatyvni doslidzhennya slov'yans'kykh mov i literatur. Pam'yati L. Bulakhov's'koho: Zbirnyk naukovykh prats'*. Vypusk 6 (s. 146–151). Kyiv: Biblioteka ukraintsiya].

Словник іношомовних слів. (1974). Київ. Електронний ресурс: <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%87%D1%83%D0%BA-%D0%9E-%D1%80%D0%B5%D0%B4-%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA-i%D0%BD%D1%88%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D1%81%D0%BB%D0%B2.pdf> (доступ: 17.01.2024) [*Sloynyk inshomovnykh slov*. (1974). Kyiv. Elektronnyy resurs: <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%87%D1%83%D0%BA-%D0%9E-%D1%80%D0%B5%D0%B4-%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA-i%D0%BD%D1%88%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D1%81%D0%BB%D0%B2.pdf> (dostup: 17.01.2024)].

Тараненко, О. (2023 а). Російсько-українська війна і українська мова (попередні спостереження). *І. Мовознавство*, 3, с. 3–29 [Taranenko, O. (2023 а). *Rosiys'ko-ukrayins'ka viyna i ukraintsi mova* (poperedni sposterezheniya).

I. *Movoznavstvo*, 3, s. 3–29]. DOI: <https://doi.org/10.33190/0027-2833-330-2023-3-001>

Тараненко О. (2023 б). Російсько-українська війна і українська мова (попередні спостереження). II. *Movoznavstvo*, 4, с. 3–25 [Taranenko O. (2023 b). *Rosiys'ko-ukrayins'ka viyna i ukrayins'ka mova (poperedni sposterezheniya)*. II. *Movoznavstvo*, 4, s. 3–25]. DOI: <https://doi.org/10.33190/0027-2833-331-2023-4-001>

Ткаченко, О. Б. (2004). *Українська мова і мовне життя світу*. Київ: Спалах [Tkachenko, O. B. (2004). *Ukrayins'ka mova i movne zhyttya svitu*. Kyiv: Spalakh].

Українська мова в соцмережах. Електронний ресурс: https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/218701/mova-sotsmerezkh-2023_povna.pdf (доступ: 19.01.2023) [*Ukrayins'ka mova v sotsmerezhakh*. Elektronnyy resurs: http://https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/218701/mova-sotsmerezkh-2023_povna.pdf (dostup: 19.01.2023)].

Уночі навіть російськомовні переходять на українську. Воїн з Краматорська про значення мови на фронті. НТА. Електронний ресурс: <http://surl.li/guweg> (доступ: 5.10.2023) [*Unochi navit' rosiys'komovni perekhodyat' na ukrayins'ku. Voyin z Kramators'ka pro znachennya movy na front*. NTA. Elektronnyy resurs: <http://surl.li/guweg> (dostup: 5.10.2023)].

Хейтспіч, суржик та мовна толерантність. Літературознавець Ростислав Семків про мову війни. Електронний ресурс: <https://suspilne.media/405251-hejtspic-surzik-ta-movna-tolerantnist-literaturoznavec-rostislav-semkiv-pro-movu-vijni/> (доступ: 17.01.2024) [*Kheytspich, surzhyk ta movna tolerantnist'. Literaturoznavets' Rostyslav Semkiv pro movu viyny*. Elektronnyy resurs: <https://suspilne.media/405251-hejtspic-surzik-ta-movna-tolerantnist-literaturoznavec-rostislav-semkiv-pro-movu-vijni/> (dostup: 17.01.2024)].

Яворська, Галина. Мова війни як складова конфлікту (шляхи трансформації українського медійного дискурсу). (2015). В: Н. Зубар, О. Мірошніченко (упор.). *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Збірка аналітичних матеріалів* (с. 366–398). Львів: Галицька видавнича спілка [Yavors'ka, Halyna. *Mova viyny yak skladova konfliktu (shlyakhy transformatsiyi ukrayins'koho mediynoho dyskursu)*. (2015). V: N. Zubar, O. Mi-roshnychenko (upor.). *Stratehiyi transformatsiyi i preventsiyi prykordonnykh konfliktiv v Ukraini. Zbirka analitychnykh materialiv* (s. 366–398). L'viv: Halyts'ka vydavnycha spilka].

Українська термінографія XX–XXI століття у статичі та динаміці

IRYNA KOCHAN

Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki, Lwów, Ukraina
(Lviv Ivan Franko National University, Lviv, Ukraine)

Ukrainian terminology of the 20th - 21st centuries in statics and dynamics

Abstract

Since the middle of the twentieth century, many bibliographic indexes have appeared that contain information about terminological dictionaries of the Ukrainian language, their types, compilers, and years of publication. The compilers of such lexicographical works described in the indexes were both well-known scholars and amateur specialists. Although the history of national lexicography dates back to the sixteenth century, we have focused only on terminology dictionaries from the early twentieth century to the present. Each professional dictionary was created under the influence of external and internal socio-political factors, so the content of such works often differed both in the editions of individual compilers and in the works of other compilers. The article presents the statics, and sometimes statistics, dictionaries in various fields of knowledge, the dynamics of their content and form.

Key words: terminological dictionaries, their types, types, specificity, different approaches to compilation, Ukrainian language.

Terminologia ukraińska XX – XXI wieku w ujęciu statycznym i dynamicznym

Streszczenie

Od połowy XX wieku pojawiło się wiele indeksów bibliograficznych, które w całości lub częściowo podawały informacje o słownikach terminolo-

gicznych języka ukraińskiego, o ich rodzajach, typach, autorach i latach wydania. Kompilatorami takich dzieł leksykograficznych, opisanych w indeksach, byli zarówno znani naukowcy, jak i specjaliści amatorzy. I chociaż historia leksykografii krajowej sięga XVI wieku, skupiliśmy się tylko na słownikach terminologicznych od początku XX wieku do naszych czasów. Każdy słownik specjalistyczny powstawał pod wpływem zewnętrznych i wewnętrznych czynników społeczno-politycznych, dlatego też treść i forma tych słowników często różniły się zarówno w publikacjach poszczególnych autorów, jak i w pracach innych kompilatorów. W artykule przedstawiono słowniki różnych dziedzin wiedzy z perspektywy statycznej, czasem statystycznej, oraz dynamicznej.

Słowa kluczowe: słowniki terminologiczne, ich rodzaje, typy, specyfika, różne podejścia do tworzenia, język ukraiński.

Термінографія – термін багатозначний. Він позначає: 1) науку, що займається складанням словників спеціальної лексики; 2) розділ лексикографії, присвячений теорії та практиці створення термінологічних словників; 3) розділ термінознавства, сферою діяльності якого є теорія і практика укладання термінологічних словників. Вона поділяється на теоретичну та практичну.

Теоретична термінографія поєднує в собі теорію та історію термінографії. Її найважливішими проблемами є: 1) класифікації й типології спеціальних словників; 2) структура словника, принципи організації окремих структурних елементів словників різних типів.

Практична термінографія займається 1) збиранням та обробленням зібраного матеріалу, 2) науковим вивченням фахової лексики, 3) описом та унормуванням рідної мови.

Словники термінів в україністиці досліджували й описували Людмила Симоненко, Тетяна Петрова, Левко Полюга, Володимир Дубічинський, Ірина Казимирова, Тетяна Космеда, Ольга Іванова, Марія Комова, Вікторія Іващенко, Людмила Туровська та ін.

На сьогодні маємо низку бібліографічних покажчиків, у яких подано перелік термінологічних словників певного періоду. Або згадуються такі словники у загальних бібліографічних виданнях. Зокрема це бібліографічний покажчик «Українська мова» (1918-1961), який уклали Л. Гольденберг та Н. Королевич у 1963 році. Серед завдань цього посібника укладачі звернули безпосередню увагу на лексикографію. «В останні роки розгорнулася...робота над спеціалізованими словниками. Видано «Словник лінгвістичних термінів», опубліковано серія термінологічних словників (математичний, хімічний, фізичний, гірничий, геологічний та ін.), складених на рівні вимог сучасної науки...» (Гольденберг, 1963, с. 5-6). Довідка про окремі лексикографічні видання з'являлися у випусках «Лексикографічних бюлетенів» – спеціальному друкованому органі Інституту мовознавства АН УРСР, заснованого І. Кириченком.

У цей самий період побачила світ монографія Леоніда Паламарчука «Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії, практики» (1978), у якій автор детально проаналізував стан термінографічної продукції.

У роки Незалежності (1999 року) виходить праця Тетяни Кульчицької «Українська лексикографія XIII-XX ст.», видана у Львові Науковою бібліотекою ім. В. Стефаника. Це видання доповнили публікації, що виходили за межами України, зокрема Української Вільної Академії Наук, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Українського Вільного Університету, Українського Католицького Університету у Римі. Розшуки матеріалу велися за каталогами Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Варшавської бібліотеки Народової, Австрійської Національної бібліотеки тощо.

Опис суто термінологічних словників здійснила Марія Комова. Її книга «Українська термінографія (1948-2002)» вийшла 2003 року у «Львівській політехніці» і охопила період від повного часу до початку XXI століття.

У 2016 у Луцьку з'явився бібліографічний покажчик «Слов'янське термінознавство». Його уклали співробітники

Інституту української мови НАН України Ірина Казимирова, Людмила Туровська, Ніна Яценко. Він охопив перелік монографій, дисертацій, деякі наукові статті білоруських, болгарських, польських, російських, сербських, словацьких, українських, хорватських та чеських дослідників у царині термінознавства, який, хоч і не має переліку спеціальних словників різних галузей знань, однак суттєво доповнює описуваний матеріал.

2020 року у Київській “Просвіті” вийшов бібліографічний покажчик “Словники української мови 1596-2018”, що також серед усіх словників містив перелік і термінологічних. У праці описано словники, енциклопедії, довідники, лексикони, глосарії, вокабулярії, тезауруси, атласи і т. п. видання, що вийшли друком українською мовою не лише в Україні, а й у 30-х країнах світу. Тут є і перекладні словники, і словники з різних галузей знань – від гуманітарних до природничих наук. Усього видання містить 9,2 тисячі публікацій. (Усього описано 8036 словників.) Його автор Дмитро Пилипчук, відомий український учений, письменник, перекладач, публіцист.

Один з останніх покажчиків побачив світ 2022 року – “Українська термінологічна лексикографія (1940-2020)”. Його уклали Марія Комова та Аліна Петрушка. Вони описали 4760 термінологічних словників, а також ще 1089 – для дітей та юнацтва, видані у зазначений період.

Мета статті – розглянути основні етапи виходу термінологічних словників українською мовою за період від ХХ ст. до сьогодні. З’ясувати види термінографічних праць, охоплені галузі знань (наукові галузі), типи словників, принципи їхнього укладання, плюси і мінуси кожного етапу, шлях до національної самобутності видань, окреслити проблеми сучасного стану укладання термінологічних словників.

Методами дослідження стали: описовий, порівняння та зіставлення словників на основі врахування зовнішніх та внутрішніх чинників формування терміносистем на кожному історичному етапі.

Розвиток українського словникарства протягом XX століття поділяється на кілька етапів:

Перший етап (1917 – початок 1930-х рр.) ознаменувався різким збільшенням кількості та різноманітності словників (було видано 131 словник; найбільше – 1918 р. та в період українізації), що зумовлено становленням української державності та виходом української мови в різні сфери суспільного життя. Про цей період знаходимо згадку у монографії Л. Паламарчука. Аналізуючи головні праці та основні етапи в історії української радянської лексикографії, автор розмірковує:

...складання і видання словників перетворилося на якусь моду, на своєрідне змагання видавців з великих міст і периферійних, бо ж видавалися такі словники як у Києві (напр. словники Г. Багрія, В. Грібіновського, В. Дубровського, М. Коломійченка, І. Перебенді та ін.) , так і в інших районах республіки – в Одесі (словник В. Буряченка), у Конотопі (словник О. Гудима), у Полтаві (словник В. Каменецького) і навіть у Радомишлі («Практичний словничок російсько-український» на 48 сторінках). Однак більшість із цих словників не відзначалися ані оригінальністю, ані ґрунтовністю у доборі й поданні лексичного матеріалу, не кажучи вже про ті випадки, коли за їх укладання бралися недосвідчені або й зовсім некомпетентні люди... (Паламарчук, 1978, с.67).

Усі словники 1917-1918 рр. створювалися виключно на пуристичних засадах, наприклад, “Медичний словничок. Матеріали для української медичної термінології” П. Адаменка (1917) пропонував такі заміни для іншомовних слів: артерія – *б’ючка*, екстракт – *витяг*, тиф – *глухачка*, бронхи – *душниці*, астма – *задих*, ванна – *купільник*, дифтерит – *обклад*, короста – *чухачка*. Відповідно «Російсько-український словничок термінів природознавства і географії» К. Дубняка (1917) подавав такі відповідники до іншомовних термінів: гербарій – *зільник*, *травник*, резонатор – *голосник*, меридіан – *південник*, материк – *суходіл*, нуль – *оник* (заст.), гвоздика – *купчок* (діал.), тобто спостерігаємо наближення наукової мови до живого українського мовлення. Ці

словники, якщо їх розглядати як тлумачні, безумовно, мають цінність, але, коли вони претендують на цілковите витіснення усталених у практиці запозичень, їхня роль стає проблематичною.

У словничках 1918 р. спостерігається та сама пуристична тенденція: ідеал – *правозір*, опера – *співोगра*, комета – *мітла*. Чимало тут і прикладів заміни одних іншомовних термінів іншими запозиченнями. Зокрема: *афера* (фр.) – *гешефт* (нім.), *пароль* (фр.) – *гасло* (пол.).

1919 р. при Історично-філологічному відділі УАН організовано Правописно-термінологічну комісію. У кінці 1920 р. комісія при УНТК зібрала понад 200 000 карток матеріалів із друкованих джерел, але за перші 3 роки після повного встановлення радянської влади (1920-1922 рр.) вийшло лише 3 словники термінів, найголовніший із них – М. Галина “Російсько-український медичний словник” (Київський губернський відділ охорони народного здоров'я, 1920 р.); його “Медичний латинсько-український словник” з'явився 1926 р. вже у Празі (2 вид. 1969 р. у Детройті). Автор пропонував увести до вживання питомо український еквівалент для кожного терміна іншомовного походження.

Як зазначають О. Кочерга і В. Кулик у статті “Українські термінологічні словники довоєнного періоду в бібліотеках Києва та Львова”, до 1917 року вийшло 7 словників, видання термінологічних комісій, що згодом об'єдналися, утворивши Інститут Української Наукової Мови (11 словників), видання Інституту Української Наукової Мови” (33 словники), словники, укладені за участю ІУНМ (12 словників), інші видання (19 словників), “репресивні бюлетені” (5 бюлетенів + 1 словник, укладений згідно з настановами медичного бюлетеня).

Матеріали цих словників були піддані жорсткій критиці за видумані, «ковані» терміни, орієнтовані на «українську сільську стріху» або на «цивілізовану» Європу. Саме в такий спосіб з'явилися у цих виданнях «всілякі покручі й мертвонароджені терміни типу: *дзюбак* (кирка), *дотичка* (контакт), *гудзик* (кнопка), *жилыник* (кабель), *жорства* (щебень), *зліпиво* (цемент), *мутра* (гайка), *дистуха* (пливун), *лосняк* (слюда), *пажор* (акула), *ропиша*

(торф), *прозорівка* (калька), *прямка* (катет), *підснова* (фундамент), *форнір* (фанера)... (Паламарчук, 1978, с.69)

У 1926 р. картковий матеріал Інституту становив понад 2 мільйони одиниць, на основі яких планувалося після підписання угоди з Державним видавництвом України випустити 34 термінологічні словники. Вдалося надрукувати лише 24 лексикографічні праці з різних галузей науки, техніки й культури.

На жаль, у зв'язку з ліквідацією ІУНМ природний процес українського термінотворення, а разом з ним і видання галузевих словників в Україні припинилися на кілька десятиліть. Багато словників, створених в ІУНМ, залишилося невиданими, серед них словники зоології, кераміки і скла, лісівництва, метеорології, виробництва шкіри, ветеринарії і зоотехніки, цукроварства, військової техніки та ін

Аналізуючи мовну політику 20-х років XX ст., Ю. Шевельов зауважує, що українська мова

увібрала в себе численні советизми, особливо в ділянках адміністративній та ідеологічній. Були це переважно кальки російських термінів, хоч сліпе копіювання тоді ще не набрало сили (так російський комбед – *комитет сільської бедноти* – став українським *комнезамом* – комітетом незаможних селян)” (Шевельов, 1998, с.137)

Існує два способи повернення лексикографічних праць до наукового обігу: 1) перевидання друкованим способом та 2) відтворення в електронній формі.

Процесом перевидання займаються Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, який започаткував серію “Із словникової спадщини”, покликану здійснити перевидання українських термінологічних словників, створених на початку 20 століття, що нині стали раритетними, а в радянський час були заборонені й вилучені з ужитку.

На сьогодні в серії “Із словникової спадщини” їх перевидано 10: геологічної термінології (П.Тутковського, 1923), хемічної (О.Курило, 1923), термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування (П. Горецького, 1928), медичний (В.Кисельова,

1928), приказок (М.Йогансена, 1929), технічної термінології : мірництво (Ю. Трихволіва, І. Зубкова, 1930), музичної (1930), виробничої термінології (І. Шелудька, 1931), гірничої термінології (П.Василенка, І. Шелудька, 1931), фізичної термінології (В. Фаворського, 1932). Усі названі словники були перекладного типу з вихідною російською мовою.

Серед таких ентузіастів повернення національної спадщини у 2015-2020 є також Ротарі Клуб “Київ сіті”, що зосередили увагу на відродженні та перевиданні словників епохи “Розстріляного Відродження”. Серед них Ростислав Воронезький. Академічний формат зумовив участь у цьому проєкті Інститут української мови та Інститут мовознавства НАНУ.

У 1928 р. було видано “Інструкції для укладання словників в ІУНМ”:

“За яким принципом треба укладати українську природничу номенклатуру” О. Янати, “За якими правилами укладає тепер ІУНМ українську природознавчу номенклатуру” Я. Лепченка, у 1930 р. опубліковано статтю “Про принципи складання української технічної термінології” Т. Секунди. У цих працях сформульовано основні засади творення української термінології.

З 1932-1933 років видання термінологічних словників припинено, а вже видані -вилучено, і поки що ця праця залишається без практичних наслідків. Однак для вільної української мови (на еміграції) словники ці зберігають характер норм, і немає сумніву, що вони правитимуть за основу української технічно-промислової термінології у майбутньому України. (Шевельов, 1998, с. 56-57).

Для другого етапу (від 1933 р. до середини 1950-х рр.) характерні звуження словникарської роботи (у зв'язку зі згортанням політики українізації, репресіями проти українських мовознавців), уніфікування української лексики у словниках. Це період війни, повоєнного лихоліття. Якщо в Україні з'являлися поодинокі видання, то за кордоном раз по раз виходять словники українських авторів, які продовжували традиції словникарства 20-х років.

Головним центром від половини 30 років XX століття стає Берлін, а саме Словниковий відділ Українського Наукового Інституту. Від 1936 року словниковий відділ зайнявся систематичним збиранням і виписуванням термінів. Він видав цілу серію словників таких як “Німецький та український летунський словник” (Берлін, 1939) І. Ільницького-Заньковича (1939), “Німецько-український підручний словник” Ганни Наконечної, створених за вимогами часу, що охопили оновлену термінологію. Сюди ж увійшли “Німецький та український летунський словник” (Берлін) Я. Рудницького, “Німецько-український технічний словник” Жуковського-Кузелі, практичні словники з машинознавства й фабричного виробництва Кузелі й Жуковського, медичний німецько-український словник Р. Смика і багато інших. У 1942 році світ побачив “Українсько-німецький словник” Кузелі й Рудницького, в основу якого лягали попередні напрацювання (Кочан, 2011, с.76)

Ще до початку воєнних дій на території СРСР, окремі термінографічні праці виходять у Кракові. Це, зокрема, “Термінологічний словничок церковного управління”, який уклав Владика Іларіон (Огієнко І., Краків, 1940); та праця І. Ільницького-Заньковича “Вчімся військового словництва” (Краків, 1941), де існувало “Українське видавництво”.

Для третього етапу (кінець 1950-х – кінець 1980-х рр.) характерні розширення словникарської роботи і певне ослаблення ідеологічного тиску на неї.

На думку упорядників, в новітніх словниках, необхідно усунути деформацій у структурі й системі української мови за радянський період. Важливо також обміркувати роль у цьому процесі повернених до активного обігу академічних словників 1920-х– 1930-х років, «золотого десятиліття» українського національно-культурного відродження...

Відновлення термінологічних студій починається з другої половини XX ст. Цьому значною мірою сприяла Словникова комісія, створена 1957 р. Президією Академії наук України на чолі з акад. Йосипом Штокалом, завдання якої полягало у формуванні

авторських колективів та укладанні словників (переважно російсько-українських), у яких фіксувалася б новітня термінологія.

За час діяльності комісії видано 18 російсько-українських словників, невеликих за обсягом, що відбивали термінологію здебільшого технічної тематики: гідротехніки, зварювання, теплотехніки та гідротехніки, електрорадіотехніки, гірничої справи, машинознавства та загального машинобудування, механіки, фізики, ботаніки, фізіології, ветеринарії

У 60-70-х рр. XX ст. опубліковано 75 термінологічних словників, з них 22 тлумачні і тлумачно-перекладні, 14 довідників, 32 перекладні словники, 4 енциклопедії. Однак перекладні словники, по суті, дублювали терміни вихідної мови.

Справжніми знахідками цього періоду стали такі видання: Євгена Кротеви́ча та Ніни Родзеви́ч “Словник лінгвістичних термінів” К.: Вид-во АН УРСР, 1957. 236 с. “Енциклопедія кібернетики” в 2-х томах (1973). “Мінералогічний словник. Українсько-російсько-англійський” Євгена Лазаренка та Ольги Винар (1975).

В коло завдань словника лінгвістичної термінів входило формування (хоча б і в загальних рисах) уявлення про систему мовознавчих понять, їхній зміст і взаємозв'язок, осмислення на сучасному для авторів етапі розвитку науки про мову. Позитивною рисою українського словника було уведення в обіг та кодифікація термінів, які міцно закріпилися в україномовній мовознавчій літературі. До кожного терміна додано стислу етимологічну інформацію. Автори пропонували звернути увагу на реально наявні випадки недосконалості, «умовності» деяких невдалих термінів, неясності, нечіткості або навіть суперечливості понять, що їх за традицією виражають такі терміни.

“Енциклопедія кібернетики” – перша у світі праця за редакцією Віктора Глушкова та Миколи Амосова. Її випустила Головна редакція Української радянської енциклопедії та Академія наук УРСР у двох томах. Вона містить близько 1700 статей з інформатики, кібернетики та обчислювальної техніки. Видана у Києві українською мовою.

На сторінках енциклопедії читач познайомився з проблемами й питаннями теоретичної кібернетики – її математичного апарату, теорії систем, теорії інформації, основ і методів програмування, побудови алгоритмічних мов, теорії автоматів. Уперше опубліковано: 1973 року.

У “Мінералогічному словнику” Є. Лазаренка і О. Винар (1975) уперше опубліковано українською мовою всі відомі на той час назви мінералів: затверджені, застарілі, синоніми, назви відмін. Це також тлумачний словник, оскільки містить найважливішу інформацію про мінерал – від хімічного складу і фізичних властивостей до поширення й етимології назви. Більшість наведених у ньому мінералогічних термінів запозичено з російської мови, хоча низку давньоукраїнських слів збережено як нормативні історичні назви мінералів. Словник вийшов у 3-х томах і містив 14 000 термінів Багато термінів у згаданому словнику містять позначку «зайва назва...», які можна прирівняти до застарілих синонімів.

У 70-х роках переведено на російську мову усі спеціалізовані наукові журнали АН УРСР із природничих та технічних наук. Почався тотальний процес зросійщування вищої школи і науки. Як результат такої політики двомовності викладання у школах і вищих навчальних закладах утворилася своєрідна «українсько-російська» мова і відповідна їй термінологія. Із вжитку було вилучено величезна кількість слів, що не мали спільних з російською мовою коренів або не були кальками чи прямими запозиченнями із неї.

У тих нечисленних наукових текстах, що час від часу виходили українською мовою, та у шкільних підручниках термінологія зазнавала подальших змін.

80-ті роки позначені спадом спеціальної лексикографії. Назагал за десятиріччя вийшло у світ лише близько 20 видань здебільшого енциклопедично-довідкового типу. Про стан словникарської праці цього періоду красномовно свідчить те, що в Україні в окремі роки не було видано жодного словника спеціальної лексики

Термінографічні праці українських авторів виходять у діаспорі. 1981 року у Мюнхені вийшов «Німецько-український електротехнічний словник» М. Савчука, 1982 в Едмонтоні (Канада) «Українсько-англійський словник комп'ютерних термінів», у Нью-Йорку – “Вибірковий англійсько-український словник з природознавства, техніки і сучасного побуту” (Анатолія Вовка). 1986 року “Англійсько-український словник назв кольорів та кольороназв” цього ж автора (Нью-Йорк), а 1990 року в Канаді побачив світ “Українсько-англійський комп'ютерної термінології і англо-українські аудіовізуальні терміни” (П. Фединського, Т. Городинської, Т. Кінен, Р. Робін). (Кульчицька, 2011).

Для **четвертого** етапу (від початку 1990-х рр.) характерна активізація словникової роботи у зв'язку зі становленням України як самостійної держави і проголошенням української мови державною, але водночас слід сказати й про відсутність єдиних нормативних засад цих словників і навіть їхніх орфографічних принципів. 1993 року вийшло 78 термінологічних словників різних типів, 1994 – 57, 1995 – 53, 1996 – 50, 1997 – 60, а в 2000 – 59. (Для порівняння: в УРСР за 42 роки – 1948–1990 – вийшло 107 подібних праць).

За час Незалежності з'явилося 4600 термінологічних галузевих словників та енциклопедій, які ґрунтуються на різних, часто протилежних, методологічних засадах.

Галузеві словники становлять найвагомішу частину термінологічної лексикографії і охоплюють найрізноманітніші напрямки суспільної діяльності, науки й техніки: предметний показник охоплює до 400 рубрик.

Найбільш ґрунтовно опрацьовано спеціальну лексику економіки й менеджменту (73 словники), медицини (57), юриспруденції (30). Вона широко відображена в перекладних, тлумачних, тлумачно-перекладних словниках

Інтенсивні зв'язки ділових, наукових, культурних, церковних кіл України й Польщі зумовили появу серед видань Познані, Варшави у 1995 році двомовних перекладних, тлумачно-перекладних словників бізнесової, церковної термінології.

В Україні сформувалися три концептуальні підходи до укладання термінологічних словників, які відображають три типи мовної свідомості:

1. **романтичний**: полягає в намаганні повернути оригінальну термінологію, розроблену українськими лексикографами в 20-ті роки XX ст. і заборонену радянською владою;

2. **європейський**: орієнтується на загальноєвропейську інтернаціональну термінологічну лексику;

3. **консервативний**: заперечує необхідність будь-яких змін у термінології, якою українці користуються тривалий час і звикли до неї.

4. **поміркований** передбачає упорядкування української науково-технічної термінології з урахуванням історичних, національних, політичних чинників та вироблення її оптимального варіанту

Романтичний тип увібрав у себе терміни, створені на основі етнографічних та народницьких традицій. Серед народницького напрямку функціювали дві українські школи: *харківська (помірковані пуристи, синтетичний напрям)* і *київська (крайні пуристи, етнографічний напрям)*. Ю. Шевельов називав харківську школу поміркованою, представленою прихильниками «синтетизму (бо йшлося про синтезу народної й книжної традиції, хутірських та урбаністичних елементів)», або ж *поміркованими пуристами* [Шевельов 1998, с. 166]. До неї входили О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило (в пізніших роботах) та ін., близько до них стояли В. Ганцов, А. Ніковський і ще дехто.

Представниками етнографічної школи були А. Кримський, Є. Тимченко, О. Курило у своїх ранніх працях, М. Гладкий, С. Смеречинський, В. Сімович та І. Огієнко. *Різниця між крайніми і поміркованими пуристами полягала в різних тенденціях поповнення термінологічних словників. Якщо помірковані пуристи сприймали запозичення, особливо терміни з латинськими та грецькими коренями як закономірне явище розвитку наукового стилю, то крайні пуристи пропонували замінити*

усі запозичені терміни – національними відповідниками. Наприклад: конус – стіжок, маятник – хитун, фільтр – цідило, клапань – затичка, хлипавка, хлипок, хлипець; лінза – сочка; мотор – двигач, рухник, движник, двигало, двигун; резонанс – відгомін, відголос, відгук, співзвучність, дублет – двійчак, манометр – гнітомір, резервуар – збірниця, рефлктор – відбивач, рефракція – залім, телеграф – далекопис, фокус – збіросвіт.

Європейський тип. Насичення термінологічного словника інтернаціональною лексикою є природним процесом Тут враховуємо і темпи глобалізації та розвитку міжнародних зв'язків. Іншомовні слова складніше сприймають і розуміють, проте стисла форма, відносна точність і міжнародна популярність становлять їхні переваги в практиці спілкування. Традиційно термінами-інтернаціоналізмами вважаються слова або сполуки, що існують у багатьох мовах з однаковим значенням та асимільовані згідно з їхніми фонетико-морфологічними принципами. Якщо ж така умова не виконується, то в такому разі слова іншомовного походження є лише запозиченнями. Станом на сьогодні, наприклад, питома лексика в галузі спорту становить 30%, 50% - це запозичення, решта 20% – інтернаціоналізми. Найбільше (42%) термінів походить з англійської мови, по 13% мають французьке та грецьке походження, 4% – німецьке, 3% перське, по 2% термінів запозичнені з італійської, латинської, голландської мов, близько 1,5% термінолексики походить із японської та санскриту, менше ніж 1% слів становлять терміни з португальської, іспанської, норвезької, шведської, ескімоської, китайської, татарської мов [12].

Консервативний тип добре представлений у словниках 70-80-х років. Нерідко він наявний і у тих термінографічних працях, якими ми нерідко ще й досі послуговуємося. Тому тут слід розрізняти загальноновизнану термінолексику і нормативну. Вони, на жаль, не завжди збігаються. *Загальноновизнана* термінологія наявна у словниках АН УРСР. Вона здебільшого узвичаєна, нею послуговуються за звичкою, бо таку термінологію опановували у школі, коледжі, інститутах та університетах і використовували донедавна на виробництві, у повсякденному житті.

Редакції видавництв сприймають цю термінологію як нормативну для себе та наполегливо рекомендують її вживати авторам підручників та укладачам словників. Але *нормативні й загальноновизнані* терміни не завжди збігаються. Нав'язана у радянські часи мова науки та виробництва часто була спотворена. Наприклад, у нових виданнях не знайдеш терміна-суржика *установка*. Його всюди заміняє *устава*.

Поступово у словниках з'являються нормативні одиниці: масло – *олива*, насос – *смок*, котушка – *навій*, олово – *цина*, лебідка – *катеринка*, поїзд – *потяг*, випрямляч – *випростувач*, рулон – *сувій*, взвод – *чота*, броня – *панцир*, обмазка – *обмащення*, вишка – *вежа*, льотчик – *летун*, облицьовувати – *личкувати*, миш'як – *арсен*, вісмут – *бісмут*, топка – *паливня*, гравер – *ритівник*, картон – *тектура*, кіоск – *ятка*, магніт – *магнет* тощо.

Сьогодні домінує **поміркований** напрям. Цей підхід до розв'язання термінологічних проблем полягає у виробленні оптимальних варіантів термінних номінацій з огляду на принципи стабілізації наукової мови, тобто зрівноважувати процеси відновлювання термінного корпусу за словниками 1921–1933 рр., породжувати автентичні і запозичувати одиниці на позначення нових понять поруч із процесами, спрямованими на зберігання термінів, які вже існують у науковому обігу і яким наразі немає адекватних питомих замінів. Зрозуміло, що реалізувати на практиці такий підхід непросто, адже він потребує скоординованих зусиль багатьох учених-фахівців у координації з філологами..

На противагу паперовим версіям словників або книжок можна поставити **електронні** словники, записані за допомогою електронних пристроїв на електронних носіях інформації. Терміни *автоматичні* та *електронні* словники – синонімічні та рівнозначні, а термін *комп'ютерні* словники – один із їхніх підвидів. Ці словники поділяємо на:

стаціонарні (встановлюють на жорсткому диску комп'ютера);

переносні (записують на компакт-дисках і відтворюються на комп'ютері тільки за наявності в дисководі);

інтернет-словники (розміщують на комп'ютері-сервері в мережі й доступні з Інтернету).

Серед головних проблем, які стоять перед термінознавцями в Україні, слід зазначити:

- проблему упорядкування наявної науково-технічної термінології;
- проблему спадщини;
- проблему запозичень;
- проблему перекладу термінів;
- словотворчу проблему;
- правописну проблему;
- проблему транслітерації;
- проблему культури наукової мови.

Таким чином, українська термінографія перебуває зараз у станах статичності – це вже видані у різний час словники як достовірний факт. І в той же час у динаміці. Бо наповнення словників перебуває у русі як сама наука.

Одні терміни відходять, бо зникають поняття, які вони позначали. Інші натомість з'являються. Окрім того, нормалізується форма самих термінів. Вона поступово відходить від російських джерел і набуває національної самобутності. Українська термінографія сьогодні й плідно розвивається, вдосконалюється.

Бібліографія

Гольденберг, Л.І., Королевич, Н.Ф. (1963) *Українська мова: бібліограф. покажчик* (1918-1961) Київ: Вид-во АН УРСР. 299 с. [Hol'denberh, L.I., Korolevych, N.F. (1963) *Ukrayins'ka mova: bibliohraf. pokazhchyk* (1918-1961) Kyiv: Vyd-vo AN URSR. 299 s.].

Казимиrowa, І.А., Туровська, Л.В., Яценко, Н.О. (2016) *Слов'янське термінознавство : бібліограф. Покажчик*. Луцьк : Терен. 312 с. [Kazymyrowa, I.A., Turovs'ka, L.V., Yatsenko, N.O. (2016) *Slov'yans'ke terminoznavstvo : bibliohrvf. Pokazhchyk*. Luts'k : Teren. 312 s.]

Комова, М. (2003). *Українська термінографія (1948–2002): Бібліограф. покажчик*. Львів: Ліґа-Прес, 112 с. [Komova, M. (2003). *Ukrayins'ka terminohrafiya* (1948–2002): *Bibliohraf. pokazhchyk*. L'viv: Liha-Pres, 112 s.]

Комова, М.В., Петрушка, А.І. (2022). *Українська термінологічна лексикографія* (1940-2020). Львів: Новий світ – 2000. 424 с. [Komova, M.V., Petrushka, A.I. (2022). *Ukrayins'ka terminolohichna leksykohrafiya* (1940-2020). L'viv: Novyy svit – 2000. 424 s.]

Кочан, І. (2011) Українське термінознавство 1940–1950-х років. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. № 709. (с. 74–78) [Kochan, I. (2011) *Ukrayins'ke terminoznavstvo 1940–1950-kh rokiv*. Visnyk Nats. un-tu «L'vivs'ka politekhnika». Seriya «Problemy ukrayins'koyi terminolohiyi». № 709. (s. 74–78)].

Кочан, І. (2012) Українське термінознавство 1960–1990-х років. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. № 733. (с. 24–28). [Kochan, I. (2012) *Ukrayins'ke terminoznavstvo 1960–1990-kh rokiv*. Visnyk Nats. un-tu «L'vivs'ka politekhnika». Seriya «Problemy ukrayins'koyi terminolohiyi». № 733. (s. 24–28)].

Кочерга, О., Кулик, В. (1994) Українські термінологічні словники довоєнного періоду в бібліотеках Києва і Львова: Ін-т теоретичної фізики НАН України. *Вісник АН України*. № 2. (с. 55-61) [Kocherha, O., Kulyk, V. (1994) *Ukrayins'ki terminolohichni slovnyky dovoyennoho periodu v bibliotekakh Kyieva i L'vova: In-t teoretychnoyi fizyky NAN Ukrayiny*. Visnyk AN Ukrayiny. № 2. (s. 55-61)].

Кульчицька, Т. (1999) *Українська лексикографія XIII–XX ст.: бібліограф. Показчик*. Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. Львів, 359 с. [Kul'chyts'ka, T. (1999) *Ukrayins'ka leksykohrafiya 13-20 st.: bibliohraf. pokazhchyk*. L'vivs'ka nauk. b-ka im. V. Stefanyka. L'viv, 359 s.].

Паламарчук, Л.С. (1978). *Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики)*. Київ: Наукова думка, 204 с. [Palamarchuk, L.S. (1978). *Ukrayins'ka radyans'ka leksykohrafiya* (Pytannya istoriyi, teoriyi ta praktyky). Kyiv: Naukova dumka, 204 s.].

Петрова, Тетяна (2019). Українська термінографія: проблеми й перспективи розвитку (від витоків до сучасності). *Граматичні читання X. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. 16-17 травня 2019 року. Вінниця: Твори (с. 19 – 23). [Petrova, Tetyana (2019). *Ukrayins'ka terminohrafiya: problemy u perspektyvy rozvytku (vid vytokiv do suchasnosti)*. Hramatychni chytannya KH. Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. 16-17 travnya 2019 roku. Vinnytsya: Tvory (s. 19 – 23)].

Пилипчук, Д. П. (2020) *Словники української мови: 1596-2018: бібліограф. показчик*. Київ: ВЦ «Просвіта», 1067 с. [Pylypchuk, D. P. (2020) *Slovnyky ukrayins'koyi movy: 1596-2018: bibliohraf. pokazhchyk*. Kyiv: VTS «Prosvita», 1067 s.]

Полюга, Лев. (2003) Роль української лексикографії в утвердженні національної самобутності. *Вісник Львівського ун-ту. Серія журналістики*, вип. 23. (с. 144–152). [Polyuha, Lev. (2003) *Rol' ukrayins'koyi leksykohrafiyi*

v utverdzhenni natsional'noyi samobutnosti. Visnyk L'vivs'koho un-tu. Seriya zhurnalistyky, vyp. 23. (s. 144–152).]

Симоненко, Людмила. (2014) Українська термінографія: стан і перспективи. *Мовознавство*. № 4. (с. 28–35). [Symonenko, Lyudmyla. (2014) Ukrayins'ka terminohrafiya: stan i perspektyvy. *Movoznavstvo*. № 4. (s. 28–35)].

Симоненко, Л. О. (2018). Українське термінознавство кінця XX – початку XXI ст. стан і перспективи розвитку. *Моовознавство*, № 3. (с. 29-43) [Symonenko, L. O. (2018). Ukrayins'ke terminoznavstvo kintsya KHKH – pochatku KHKHI st. stan i perspektyvy rozvytku. *Moovoznavstvo*, № 3. (s. 29-43)].

Шевельов, Ю. (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус*. Чернівці : Рута. 208 с. [Shevel'ov. YU. (1998). *Ukrayins'ka mova v pershiy polovyni dvadtsyatoho stolit-tya (1900 – 1941): Stan i status*. Chernivtsi : Ruta, 208 s.]

Детермінування як джерело семантичних модифікацій

ZORIANA KUNCH

Uniwersytet Narodowy Politechnika Lwowska, Ukraina
(Lviv Polytechnic National University, Ukraine)

Determining as a Source of Semantic Modifications

Abstract

It analyzes the semantic modifications of the determined lexicon in the artistic style of literary language. The study identifies three types of semantic changes based on the semantic-stylistic processes of determining scientific lexicon: comparison, epithet, and artistic metaphor. It discusses the possibilities of achieving a stylistic effect using determined lexemes. The article reveals that determined lexemes in artistic discourse, through semantic modifications, contribute to the precision and clarity of speech, help structure abstract thoughts, materialize them, and the inclusion of determined lexicon, significantly as part of tropes or stylistic figures, enhances speech ornamentation, reveals the author's attitude to the named objects, and enriches the text with expression. It concludes that the technical lexicon functions organically in artistic texts and becomes essential to a writer's idiolect.

Keywords: determination, determined lexicon, semantic modification, metaphor, epithet, comparison.

Determinacja jako źródło modyfikacji semantycznych

Streszczenie

W artykule dokonano analizy semantycznych modyfikacji słownictwa deterministycznego w artystycznym stylu języka literackiego. Wyróżnia się trzy rodzaje semantycznych zmian opartych na semantycznych i stylistycznych procesach determinacji leksyki naukowej: porównanie, epitet, metafora artystyczna. Analizowane są możliwości uzyskania efektu stylistycznego dzięki zastosowaniu leksemów deterministycznych. Stwierdzono, że leksemy deterministyczne w dyskursie artystycznym, dzięki modyfikacjom semantycznym, przyczyniają się do osiągnięcia trafności i wyrazistości mowy, pomagają w strukturyzowaniu abstrakcyjnych myśli, ich materializowaniu oraz zaangażowaniu słownictwa deterministycznego,

zwłaszcza w kompozycji tropów lub figur stylistycznych, ponadto przyczyniają się do upiększania mowy, ujawniają stosunek autora do nazwanych obiektów i napełniają tekst ekspresją. Ustalono, że słownictwo terminologiczne funkcjonuje organicznie w tekście artystycznym i staje się istotnym składnikiem idiosylu pisarza. *Słowa kluczowe*: determinacja, słownictwo deterministyczne, modyfikacja semantyczna, metafora, epitet, porównanie.

Вступ

Важливою ознакою сучасного суспільства є високий рівень його інтелектуалізації, що супроводжується на мовному рівні міграцією лексичних одиниць із загальнолітературної мови до галузевих терміносистем та у зворотному напрямі і сприяє стиранню чітких граней між різними функціональними стилями літературної мови. Термін за своїм визначенням і функційним призначенням вважають одиницею лексичної системи, застосування якої є однією з характерних ознак наукового стилю літературної мови. Проте високий інтелектуальний рівень сучасного суспільства й широка ерудованість мовців у найрозмаїтіших сферах людського знання сприяють тому, що термінна лексика стає невід'ємним складником інших стилів, зокрема художнього та публіцистичного, надаючи їм певного інтелектуального струменя (Клименко, Карпіловська, Кислюк, 2008, с. 3). Використовуючись у різних дискурсах, терміни обслуговують різні потреби мовців, змінюючи при цьому власні функційні, лексико-семантичні й семантико-стилістичні характеристики. У художніх творах терміни втрачають свою чітку концептуальність і зазнають детермінування, тобто відбувається уподібнення терміна до загальноповсякденного слова, виникають різні семантичні трансформації детермінованих лексичних одиниць на основі метафоричного переосмислення. Отже, детерміновані лексеми (детермінації) зазнають певних семантичних модифікацій поза межами наукового дискурсу.

Проблему детермінування порушено в низці сучасних філологічних досліджень. Загальні підходи до аналізу детермінацій виявляємо в роботах Валентини Карпової (1967), Євгенії

Карпіловської (2013), Ніни Клименко (2014), Жаннетти Красножан (2009), Галини Наконечної (2018) та інших мовознавців. Детерміновані лексеми класифікують за ступенем втрати ознак терміна на три рівні: функційні, лексико-семантичні та семантико-стилістичні (Куньч, Наконечна, Микитюк, Булик-Верхола, Теглівець, 2018, с. 20–21). Звернено увагу на здатність детермінацій, що належать до різних термінологічних систем, гармонійно поєднуватися в межах однієї фрази в художньому дискурсі (Куньч, 2021), а також ставати важливим джерелом поповнення лексичної системи української загальнолітературної мови (Вус, 2015). Чимало наукових розвідок присвячено аналізу функціонування детермінованих лексем у художньому тексті на матеріалі творчості окремих сучасних українських письменників, як-от: Романа Іваничука (Дубинець, 2015; Городиловська, 2016), Ліни Костенко (Яценко, 2000; Фаріон, Куньч, Васишин, Микитюк, Ментинська, 2020), Богдана Лепкого (Куньч, 2022), Оксани Забужко (Kunch, Kharchuk, Hnatyuk, 2023) тощо. Детермінування – це стилістично виправдане й вмотивоване явище, зумовлене творчим задумом письменника та його індивідуально-авторським стилем. Проте досі не долучено до наукового аналізу питання комплексного вивчення семантичних модифікацій детермінованої лексики в художньому чи публіцистичному стилі. Отож актуально постає завдання визначити роль детермінацій як джерела семантичних модифікацій на матеріалі творчості сучасних письменників. **Мета** цієї наукової розвідки – окреслити три основні види семантичних видозмін, базованих на семантико-стилістичних процесах детермінування наукової лексики: порівняння, епітет і художня метафора.

Методи дослідження

Для реалізації означеної мети застосовано низку загальнонаукових та лінгвістичних методів дослідження. Описовий метод дає змогу охарактеризувати специфіку стилістичних засобів, до яких залучено термінну лексику, методи систематизації та класифікації надають можливість згрупувати приклади детермінування й виокремити три основні групи семантичних

модифікацій. Лексичні одиниці, що зазнали детермінування, розглянуто з позицій функційного підходу, інтерпретаційний метод використано для характеристики результатів детермінування – тлумачення семантичних модифікацій, яких зазнають терміни в різних контекстах. Метод системного аналізу забезпечує бачення цілісності матеріалу дослідження.

Результати дослідження

Об'єктом дослідження є вибрані з прозових художніх творів українських письменників Богдана Лепкого, Ліни Костенко, Оксани Забужко детерміновані лексеми в складі порівняння, епітета й художньої метафори. Наша наукова гіпотеза така: залучення наукових термінів до художнього дискурсу має на меті досягати принаймні двох результатів:

1) змістова ясність, точність – детерміновані лексеми завдяки семантичним трансформаціям дають змогу структурувати абстрактні думки, матеріалізувати їх;

2) експресивність, художня досконалість – залучення детермінованої лексики до складу тропів сприяє орнаментативності мовлення, виявляє авторське ставлення до названих об'єктів і врешті-решт насичує текст експресією.

Щоб уникнути термінних непорозумінь, у цій науковій розвідці розрізняємо поняття *метафора* (*метафоризація*) й *художня метафора*. Термін *метафора* (*метафоризація*) відповідає означенню, яке сформулювали Джордж Лакофф і Марк Джонсон: “Суть метафори полягає в розумінні та сприйманні одних речей через інші” (Lakoff, Johnsen, 2003) [переклад власний – З. К.]; термін *художня метафора* вживаємо в значенні стилістичного засобу, тропа, що полягає в перенесенні назви одного поняття на інше на основі подібності (за кольором, формою, призначенням чи іншою ознакою).

Порівняння

Найпростіший вияв метафоризації думки з використанням детермінованої лексики – це порівняльні звороти. Специфіка цього мовного засобу в тому, що він дає змогу акцентувати увагу на якійсь одній, спільній для обох порівнюваних об'єктів ознаці, а всі решта ознаки компаратора стають у цьому контексті несуттєвими. Якщо в ролі компаратора вжито детерміновану лексему, то розуміння її термінового значення виявляється важливим для осмислення глибокого авторського задуму, позаяк саме на ньому базується досконале сприйняття суті порівнюваного об'єкта. Розгляньмо на прикладі. *“Тут, як у годиннику, колісця за себе заходять. Пустити одно, всі обертаються. Так і труднощі мої і турботи. Одна другу тручає”* (Лепкий, 1991, с. 372) – для підсилення семантики безперервності й злагодженості процесу подолання гетьманських “труднощів і турбот” Богдан Лепкий наводить аналогію з годинниковим механізмом; обізнаний читач розуміє специфіку роботи механічного годинника, в якому колісця нерозривно пов'язані одне з одним, і це змушує їх постійно рухатися, відтак безперервно працює весь механізм: “пусти одно, всі обертаються”. Відтак і “труднощі і турботи” гетьмана спричинюють одна одну, а вся його діяльність є добре відлагодженим цілісним та безперервним процесом. Отож спостерігаємо, як завдяки використанню порівняльного зворота автор увиразнює, “матеріалізує” свою думку, а для точного її усвідомлення читач має бути обізнаний хоча б у загальних рисах із суттю наукового терміна, використаного в ролі компаратора, тобто в нашому прикладі з принципом дії годинникового механізму.

Звернімо увагу, що ефективність порівняльних зворотів як засобів, що сприяють зрозумілості й досконалості фрази, зумовлена їхньою простотою в побудові логічного ланцюжка та добром у ролі компаратора назв добре відомих наукових понять, приміром біологічних чи медичних термінів, як у таких прикладах:

А) “Карло авантюрист, він шведів веде в загибель, але все-таки він герой, як не **лев** він, то **тигр**, а ти [про Меншикова – З. К.] тільки **лисиця**. Лисиця тигрові не пара” (Лепкий, 1991, с. 9). Тут порівняння із використанням зоологічних термінів ускладнено алегоричними асоціаціями: лев – гордий і непереможний цар звірів, тигр – сильний, рішучий нападник, а лисиця – підступний звір, який діє хитрощами, проте лисиці не до снаги змагатися з такими сильними звірами, як лев чи тигр (Куньч, 2023а, с. 196);

Б) “Крім того, останній місяць століття – це ж не просто місяць, це – зріз, це **анамнез**, це як в археології – **культурний шар**. Його не можна бульдозером, не можна лопатою, його знімають по міліметру, просіюють, розглядають крізь лупу – кожну дрібку, кожну грудочку, кожну деталь” (Костенко, 2016, с. 36). Порівнювані поняття *місяць* і *анамнез* належать до різних тематичних полів, до того ж медичний термін *анамнез* (“відомості, що їх дає хворий чи його близькі про перебіг хвороби, а також про умови життя, які передували захворюванню” (Куньч, 2005, с. 28)) Ліна Костенко подає в цьому контексті як аналог до археологічного терміна *культурний шар* (“шар землі зі слідами діяльності людини” (Куньч, 2005, с. 401)). Таким чином авторка дає змогу читачеві створити у своїй уяві семантичний відтінок на перетині значень обох детермінованих лексичних одиниць та накласти його на часове поняття *місяць*, яке таким чином “матеріалізує” своє значення: події цього місяця можуть становити основу для подальшого “встановлення діагнозу” для хворого суспільства, а можливо, нададуть майбутнім історикам інформацію для докладного аналізу цієї історичної епохи, якщо дуже ретельно, “крізь лупу” вивчати “кожну дрібку, кожну грудочку, кожну деталь”. Отож розуміння термінного значення використаних у цьому уривку детермінацій стає запорукою сприйняття цілісної авторської думки, а новий стильовий контекст спричинює появу в терміна, що позбавлений емоційності відповідно до визначення, здатності розвивати емоційно-експресивні відтінки та конотації.

Використання в ролі компаратора наукового терміна може модифікувати семантику порівнюваного об'єкта дуже суттєво, як у такому прикладі: “*А тим часом хтось роздивляється нас, **як в оптичний приціл***” (Костенко, 2016, с. 107). Крім актуалізації семи ‘уважно’, ‘детально’, вживання терміна *оптичний приціл* викликає асоціацію з можливою загрозою, позаяк зброя, оснащена оптичним прицілом, є високоточною і становить неминучу загрозу для того, проти кого її використовують. Отож завдяки застосуванню детермінації *оптичний приціл* відбувається складне семантичне нашарування, яке читач розпізнає, якщо глибоко осмислить термінне значення компаратора.

Звернімо увагу, що в різних контекстах письменники, використовуючи той самий компаратор, можуть акцентувати на різних його семах, інтегруючи щоразу інші семантичні деталі до порівнюваного об'єкта. Приміром, детермінована лексема *струм*, використана у двох порівняльних зворотах у творі Оксани Забужко *Музей покинутих секретів*, щоразу актуалізує інше семантичне поле для увиразнення важливого, на думку автора, значення порівнюваного об'єкта: 1) у фразі “*Тьма задріжала й збіглась круг них двох у блискавичний вогненний контур – мов навіч явлене закрите коло **струму***” (Забужко, 2019, с. 108) наголошено на двох інтегральних семах – ‘дрижання’ і ‘вогненний блиск’; саме ці властивості виявляє струм під час його активного проходження замкненим колом; 2) у цитаті “*Вперше те побачив, – наче **струмом** його вдарило, і впала в голові заслінка*” (Забужко, 2019, с. 249) авторка актуалізує сему ‘несподіваність’, ‘раптовість’, яка наявна в тлумаченні терміна *струм*, коли брати до уваги непередбачене ураження ним.

Порівняння завдяки зіставленню двох об'єктів та приверненню особливої уваги до однієї з ознак цих об'єктів не лише служить для точнішого пояснення – цей мовний зворот є дієвим для наповнення тексту експресією. Адже порівняння є засобом вираження ставлення автора до певного об'єкта, позаяк між порівнюваним (компаратом) і порівняльним об'єктом (компаратором) не існує реального зв'язку: він виникає лише у свідомості

мовця. Саме письменник своєю творчою уявою обирає об'єкт порівняння і визначає компаративну ознаку, тобто вибір компаратора й інтегральної семи для творення порівняльного зворота завжди пов'язаний із характером авторської оцінки зображуваного.

Епітет

Матеріали нашого дослідження дають змогу спостерегти дві моделі застосування художнього засобу епітета з використанням детермінованої лексики: *перша модель* – вживання у функції епітета детермінованої лексеми, яка зазвичай не має виразного семантичного зв'язку з означуваним словом (*“жінки голосили, то був **акапельний плач** народу до самого Бога”* (Костенко, 2016, с. 51)); *друга модель* – вживання в атрибутивній функції лексеми, яка тематично не поєднується з означуваним словом-терміном, але завдяки семантичній трансформації набуває такої здатності, при цьому передає значний заряд експресії за задумом автора (*“Це ж не те, що ми, – кого не нав'яжуть, терпимо. **Цілковита громадянська анемія**”* (Костенко, 2016, с. 61)).

Звернімо увагу, що з метою візуалізації певних змістових чи експресивних навантажень у суспільно-політичному контексті сучасні українські письменники дуже часто використовують медичну термінологію. Детермінації медичної терміносистеми стають зазвичай засобами образного окреслення хворіб суспільства, як у таких прикладах: а) *“це їхні дрімучі душі акумулювали в собі **хронічні вже у віках заряди ксенофобії**”* (Костенко, 2016, с. 196). Медичний термін *хронічний*, який зазвичай у терміновому контексті поєднується з іменником *хвороба*, тут використано для підсилення ознаки ‘постійний’, ‘тривалий’, ‘регулярно повторюваний’. Внаслідок метафоричного накладання семи *хвороба* на суспільний контекст ми сприймаємо словосполучення *хронічні заряди ксенофобії* зі значенням тривалого (“у віках”) хворобливого стану суспільства, який регулярно загострюється і потребує наполегливого комплексного лікування;

б) “ми не знаємо, на кого й на що спертися у цьому суспільстві, воно хистке й захланне, **інфіковане** тліном **мертвих** ідеологій...” (Костенко, 2016, с. 193). Оригінальні сполучення слів **інфіковане** суспільство, **мертві** ідеології через накладання двох тематичних полів (медичного і суспільно-політичного) зазнають семантичних модифікацій і створюють неперевершений художній ефект (Куньч, 2023б, с. 40).

Спостерігаючи семантичні модифікації в наведених вище прикладах, помічаємо, як через сполучення детермінованих лексем з різних термінологічних систем виникає дивовижний художній ефект: відбувається актуалізація значущих в авторській уяві сем (неважливі, на думку автора, семи відходять на задній план), накладаються додаткові конотації, зумовлені новим контекстом, виникає оригінальна образність – і все це сприяє виникненню певної експресії. Як влучно зазначає Тетяна Бабич, “слово нейтралізує своє пряме номінативне значення та набуває нового, контекстуального, що містить експресивно-емоційне забарвлення та неочікувані смислові нашарування” (Бабич, 2010, с. 12–13). Помічаємо, що певні асоціації, пов’язані зі значенням терміна, є критично важливими, проте в результаті застосування терміноодиниці в контексті іншої, не пов’язаної з його питомою терміносистемою сфери людської діяльності, семантичне поле детермінованої лексичної одиниці видозмінюється. Зазвичай детермінація набуває у функції епітета більш узагальненої, значно ширшої від свого термінного значення семантики, але саме термінне значення лягає в основу художнього образу і викликає відповідну емоційну реакцію.

Художня метафора

Потреба розрізнення понять *метафора* (*метафоризація*) й *художня метафора*, про яке ми зазначали на початку цієї розвідки, зумовлена відмінним застосуванням метафоризації на різних рівнях детермінування. На лексико-семантичному рівні метафоричне чи метонімічне перенесення лягає в основу нової,

загальномовної семантики наукового терміна, частково зберігаючи і терміне значення детермінації; часто це детерміноване значення фіксують загальномовні тлумачні словники. У разі ж семантико-стилістичного детермінування відбувається “подвійна метафоризація” терміна: семантично детермінована (шляхом метафоризації чи метонімізації) лексична одиниця додатково набуває статусу метафори в умовах художнього контексту (виникає *художня метафора*). Семантико-стилістичні детермінації у функції художньої метафори відбивають суб’єктивне сприйняття в уяві письменника відповідного наукового поняття, посилюють його суб’єктивну оцінку сказаного і сприяють досягненню певного емотивного ефекту. Тлумачні словники цих метафоричних значень детермінованих лексичних одиниць, звісно ж, не подають. Розгляньмо на прикладах.

У романі Оксани Забужко “Музей покинутих секретів” спостерігаємо художню метафору завдяки вживанню детермінованих лексем *скальпель* і *кетгут*: “*проте в побуті цей **лицар скальпеля й кетгуту** був звичайнісінький жлоб у синіх спортивних штанах із спузирілими коліньми*” (Забужко, 2019, с. 53). Зрозуміло, що фраза “*лицар скальпеля й кетгуту*” асоціюється в обізнаного читача з відомою метафорою “*лицар пера і каламаря*”, як зазвичай говорять про славних письменників. Охарактеризувавши медика як “*лицаря скальпеля й кетгуту*”, авторка іронізує, тобто метафоричне вживання підсилюється гумористичними чи, можливо, сатиричними асоціаціями. Наведемо ще один цікавий приклад із творчості Оксани Забужко – вживання детермінації *імунітет* у функції художньої метафори: “*Ми піддатніші до маніпуляцій, ніж ви, пояснює він. У нас нема **імунітету**. Ми не вміємо розгледіти справжньої загрози*” (Забужко, 2006, с. 150). У цьому контексті термін *імунітет* не лише зазнав семантичної модифікації, поширивши своє значення до ‘самозахист від можливих загроз’, але й набув певного експресивного забарвлення і спричинив вагомий художній ефект.

Саме розширення семантики детермінованої лексичної одиниці в новому тематичному контексті є характерною ознакою семантичних модифікацій на рівні художньої метафори. Розгляньмо на прикладі з творчості Ліни Костенко. *“Бо ж, як відомо, цей народ, в силу історичних причин, то спить, то прокидається, а що робити генію? У нього завжди **безсоння**”* (Костенко, 1991, с. 4) – саме суспільно-політичний контекст дає можливість читачеві зрозуміти, що медичний термін *безсоння* використано тут не у вузькому термінному значенні, а він набув широкої метафоричної семантики, оскільки йдеться про суспільно-політичне, культурне *безсоння* – небайдужість, активність геніальних представників народу як не притаманну для широкого кола людей рису, свого роду хворобливий стан.

Інтелектуальний стрижень, який виявляє себе внаслідок застосування детермінованих лексем, змушує читача до вдумливого прочитання тексту, позаяк від розуміння термінного значення відповідних лексем зазвичай залежить сприйняття цілісної авторської думки. Приміром, у цитаті *“**Центрифуга ідіотизму**, голова йде обертом”* (Костенко, 1991, с. 12) термінне значення лексеми *центрифуга* “апарат для механічного поділу суміші на складові частини під дією відцентрової сили” (Куньч, 2005, с. 816) дає змогу збагнути, що авторка не просто акцентує на семі обертальності, від якої “голова йде обертом”, а й підтверджує виокремлення ідіотизму з-посеред інших ознак людського розуму, як це буває в процесі дії цього апарата.

Ось ще кілька прикладів художніх метафор із використанням детермінованої лексики: а) *“Шок, скандал, провокація – ось **ферменти мистецтва**”* (Костенко, 2016, с. 287) – метафоризований біологічний термін *ферменти*, який змодифікував свою семантику відповідно до мистецтвознавчого контексту, посприяв яскравості й глибині сприйняття фрази; б) *“Мені потрібен **космос її очей**”* (Костенко, 2016, с. 314) – детермінація *космос* внаслідок свого метафоричного вживання надала вислову особливої експресії, підсиливши її семою безконечності, загадковості, чарівливості; в) *“**Піраньї** у нас нізвідкіль не завезені, у нас свої.*

Хоча завезених теж не бракує. І ті, й ті купуються на голубих екранах, плавають у коридорах влади, навіть у лампадках біля святих ікон” (Костенко, 2016, с. 120) – біологічний термін *піраньї* у функції метафори підсилив семи хижости, агресивності, ненажерливости, позаяк саме такі риси притаманні цим істотам в уявленні людей.

Отож завдяки використанню детермінованих лексем у функції художньої метафори вони зазнають певних семантичних модифікацій, а також набувають здатности в новому змістовому й стилізовому контексті спричинювати яскравий емоційно-експресивний вплив на слухачів, хоча за своєю природою та відповідно до свого визначення термін має бути позбавлений емоційности.

Висновки

1. Термінна лексика органічно входить у художній контекст творів сучасних українських письменників і стає важливим компонентом їхнього індивідуального авторського почерку, сприяє досягненню певного творчого задуму.

2. Детерміновані лексеми демонструють високу здатність до семантичних модифікацій у контексті художнього стилю літературної мови, допомагаючи структурувати абстрактні думки, матеріалізувати їх. Вміле використання детермінованих лексем у функції тропів і стилістичних фігур сприяє подальшому збагаченню палітри мовно-зображальних засобів літературної української мови та засвідчує високий інтелектуальний рівень мовців.

3. Детермінована лексика в складі порівняльних зворотів, епітетів, художніх метафор покликана створювати нові яскраві й оригінальні художні уявлення, посилювати емоційний вплив на читача, насичувати текст експресією.

Бібліографія

Баби́ч, Т. В. (2010). *Семантичні перетворення слів у поетичному тексті: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара [Babych, T. V. (2010). *Semantychni peretvorennia sliv u poetychnomu teksti: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovskiy natsionalnyi universytet im. O. Honchara].

Вус, М. І. (2015). Детермінологізація як джерело поповнення української загальнолітературної мови (на матеріалі біологічної термінології). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*, № 18 (1), с. 12–15 [Vus, M. I. (2015). Determinolohizatsiia yak dzherelo popovnennia ukrainskoi zahalno-literaturnoi movy (na materiali biolohichnoi terminolohii). *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Filolohiia*, № 18 (1), s. 12–15].

Городиловська, Г. (2016). Медичні терміни як складова ідіостилію Романа Іваничука. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Проблеми української термінології”*, № 842, с. 115–119 [Horodylovskaya, H. (2016). Medychni terminy yak skladova idiostyliu Romana Ivanychuka. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”. Seriya: “Problemy ukrainskoi terminolohii”*, № 842, s. 115–119].

Дубинець, О. (2015). Військова лексика в романі Р. Іваничука “Мальви”. *Вісник Харківського НУ ім. В. Каразіна. Серія: Філологія*, № 73, с. 169–172 [Dubynets', O. (2015). Vijs'kova leksyka v romani R. Ivanychuka "Mal'vy". *Bulletin of the Kharkiv National University named after V. Karazina. Series: Philology*, № 73, s. 169–172].

Забужко, О. (2006). *Let my people go: 15 текстів про українську революцію*. Київ: Факт [Zabuzhko, O. (2006). *Let my people go: 15 tekstiv pro ukrainsku revoliutsiiu*. Kyiv: Fakt].

Забужко, О. (2019). *Музей покинутих секретів* [Zabuzhko, O. (2019). *Muzei pokynutykh sekretiv*] Електронний ресурс: <file:///C:/Users/User/Downloads/zabuzhko-oksana-stefanivna-muzey-pokynutykh-sekretiv2745.pdf> (доступ: 12.01.2024).

Карпіловська, Є. А. (2013). Термін у сучасній мовотворчості. *Українська термінологія і сучасність: збірник наукових праць*. Київ: Інститут української мови НАНУ, № IX, с. 185–192 [Karpilovska, Ye. A. (2013). Termin u suchasniy movotvorchosti. *Ukrainska terminolohiia i suchasnist: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NANU, № IX, s. 185–192].

Карпова, В. (1967). *Термін і художнє слово*. Київ: Наукова думка. [Karpova, V. (1967). *Termin i khudozhnie slovo*. Kyiv: Naukova dumka].

Клименко, Н. Ф. (2014). Взаємодія функціональних стилів літературної мови і вплив її на словотвірну систему. У: Клименко Н. Ф. *Вибрані праці / Упоряд. Є. А. Карпіловська, О. Д. Пономарів, А. О. Савенко* (с. 20–21). Київ:

Видавничий дім Дмитра Бурого [Klymenko, N. F. (2014). *Vzaimodiia funktsionalnykh styliv literaturnoi movy i vplyv yii na slovotvirnu systemu*. U: Klymenko N. F. *Vybrani pratsi / Uporiad.* Ye. A. Karpilovska, O. D. Ponomariv, A. O. Savenko (s. 20–21). Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho].

Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: [монографія]*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бурого [Klymenko N. F., Karpilovska Ye. A., Kysliuk L. P. (2008). *Dynamichni protsesy v suchasnomu ukrainskomu leksykonі: [monohrafiia]*. Kyiv: Vydavnychiy Dim Dmytra Buraho].

Костенко, Л. (1991). Геній в умовах заблокованої культури. *Літературна Україна*, 26.09 [Kostenko, L. (1991). Henii v umovakh zablokovanoi kultury. *Literaturna Ukraina*, 26.09].

Костенко, Л. (2016). *Записки українського самашедшого*. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА [Kostenko, L. (2016). *Zapysky ukrainskoho samashedshoho*. Kyiv: A-BA-BA-NA-LA-MA-NA].

Красножан, Ж. (2009). Функції детермінологізованих лексем у художньому тексті. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, IX, с. 175–177 [Krasnozhan, Zh. (2009). Funktsii determinolohizovanykh leksem u khudozhn'omu teksti. *Scientific Bulletin of Kherson State University*, 9, s. 175–177].

Куньч, З. Й. (2005). *Універсальний словник української мови*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан [Kun'ch, Z. Y. (2005). *Universal'nyj slovnyk ukrains'koi movy*. Ternopil': Educational book – Bohdan].

Куньч, З. Й. (2021). Співіснування детермінологізмів різних тематичних груп в художньому дискурсі. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, 32 (71), № 1 (1), с. 44–49 [Kun'ch, Z. Y. (2021). Spivisnuvannia determinolohizmiv riznykh tematychnykh hrup v khudozhn'omu dyskursi. *Scholarly notes of TNU named after V. I. Vernadskyi. Series: Philology. Journalism*, 32 (71), № 1 (1), s. 44–49] DOI: 10.32838/2710-4656/2021.1-1/08.

Куньч, З. Й. (2022). Стилiстичнi можливостi детермiнологiзмiв в iсторичнiй повiстi Богдана Лепкого “Мотря”. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, 33 (72), № 4 (1), с. 23–28 [Kun'ch, Z. Y. (2022). Stylistychni mozhlyvosti determinolohizmiv v istorychnij povisti Bohdana Lepkoho “Motria”. *Scholarly notes of TNU named after V. I. Vernadskyi. Series: Philology. Journalism*, 33 (72), № 4 (1), s. 23–28] DOI: 10.32838/2710-4656/2022.4.1/05.

Куньч, З. Й. (2023а). Стилiстична роль детермiнологiзмiв у складі порiвнянь (на матерiалі повiстi Богдана Лепкого “Мотря”). *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля Серія: Філологічні науки*. 1 (25), с. 191–204 [Kunch, Z. Y. (2023a). Stylistychna rol determinolohizmiv u skladi porivnian (na materiali povisti Bohdana Lepkoho “Motria”). *Visnyk Universytetu imeni Alfreda Nobelia Seria: Filolohichni nauky*, 1 (25), s. 191–204] DOI: 10.32342/2523-4463-2023-1-25-14.

Куньч, З. Й. (2023б). Роль детермінологізмів медичної сфери в романі Ліни Костенко “Записки українського самашедшого”. *Закарпатські філологічні*

студії, 27 (2), с. 37–42 [Kunch, Z. Y. (2023b). Rol determinolohizmiv medychnoi sfery v romani Liny Kostenko “Zapysky ukrainskoho samashedshoho”. *Zakarpatski filolohichni studii*, 27 (2), s. 37–42] DOI: 10.32782/tps2663-4880/2022.27.2.7.

Куньч, З. Й., Наконечна, Г. В., Микитюк, О. Р., Булик-Верхола, С. З., Теглівець, Ю. В. (2018). *Теорія терміна: конкретизація лексико-семантичних парадигм*. Львів: Галицька Видавнича Спілка [Kun'ch, Z. Y., Nakonechna, H. V., Mykytiuk, O. R., Bulyk-Verkhola, S. Z., Tehlivets', Yu. V. (2018). *Teoriia termina: konkretyzatsiia leksyko-semantychnykh paradyhm: monohrafiia*. L'viv: Halyts'ka vydavnycha spilka].

Лепкий, Б. (1991). *Мазепа. Трилогія, Мотря. Історична повість у двох томах*. Львів: Червона калина [Lepkij, B. (1991). *Mazepa. Trylohiia, Motria Istorychna povist' u dvokh tomakh*. L'viv: Chervona kalyna].

Фаріон, І. Д., Куньч, З. Й., Василюшин, І. П., Микитюк, О. Р., Ментинська, І. Б. (2020). *Термінологічна актуалізація української мовної дійсності*. Львів: Галицька Видавнича Спілка [Farion, I. D., Kun'ch, Z. Y., Vasylyshyn, I. P., Mykytiuk, O. R., Mentyns'ka, I. B. (2020). *Terminolohichna aktualizatsiia ukrains'koi movnoi dijsnasty: monohrafiia*. L'viv: Halyts'ka Vydavnycha Spilka].

Яценко, Н. (2000). Військова лексика в історичних романах Ліни Костенко. *Дивослово*, 3 (517), с. 30–32 [Yatsenko, N. (2000). *Vijs'kova leksyka v istorychnykh romanakh Liny Kostenko*. *Dyvoslovo*, 3 (517), s. 30–32].

George Lakoff, Mark Johnson (2003). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press. DOI: 10.7208/chicago/9780226470993.001.0001.

Kunch, Z., Kharchuk, L., Hnatyuk, M. (2023). Research of medical terms-substantives in O. Zabuzhko's artistic works on the basis of the text corpus // CEUR Workshop Proceedings. Vol. 3396: Computational linguistics and intelligent systems 2023: proceedings of the 7th International conference on computational linguistics and intelligent systems. Vol. II: Computational linguistics workshop. Kharkiv, Ukraine, April 20–21, p. 359–372.

Директивна динаміка української технічної термінології періоду 30–80 років XX століття

OKSANA LYTVYN

Uniwersytet Narodowy Politechnika Lwowska, Ukraina
(Lviv Polytechnic National University, Ukraine)

Directional dynamics of Ukrainian technical terminology in the period 30–80 years of the 20th century

Abstract

The article highlights an actual problem for Ukrainian linguistics – the study of „repressed” technical terms. During the 20th century, Ukrainian technical terminology was subjected to violent interventions at all linguistic levels. The policy of rapprochement of nations and languages was reflected in the documents of the 1930s–1980s. It was this directive normalization that led to the removal of a number of terms - integral lexical units that do not have corresponding substitutes in the Russian language; „narrowing the meaning” of Ukrainian technical terms; extraction of term units formed according to Ukrainian word-formation models. Such ideological documents include terminological bulletins published in 1934–1935, where Ukrainian terms were recognized as „harmful and nationalist” because they contradicted the policy of rapprochement of nations.

Key words: technical terminology, dictionary of terms, terminological bulletins, „repressed” terms, directive normalization, word-formation models.

Директивна динаміка української термінології технічної в latach 30–80 XX wieku

Streszczenie

W artykule zwrócono uwagę na aktualny problem językoznawstwa ukraińskiego – badanie „wypartych” terminów technicznych. W XX wieku ukraińska terminologia techniczna została poddana brutalnym ingerencjom na wszystkich poziomach językowych. Polityka zbliżenia narodów i języków znalazła odzwierciedlenie w dokumentach z lat 1930.–1980. To właśnie ta dyrektywna normalizacja doprowadziła do usunięcia szeregu terminów – integralnych jednostek leksykalnych, które nie mają odpowiednich substytutów w języku rosyjskim; „zawężenie znaczenia”

ukraińskich terminów technicznych; ekstrakcja jednostek terminologicznych utworzonych według ukraińskich modeli słowotwórczych. Do takich dokumentów ideologicznych zaliczają się biuletyny terminologiczne wydawane w latach 1934–1935, w których określenia ukraińskie uznawano za „szkodliwe i nacjonalistyczne”, gdyż sprzeciwiały się polityce zbliżenia narodów.

Słowa kluczowe: terminologia techniczna, słownik terminów, biuletyny terminologiczne, terminy „wyparte”, normalizacja dyrektywna, modele słowotwórcze.

Вступ

Упродовж XX століття українська технічна термінологія зазнала насильницьких втручань на всіх мовних рівнях. Політика зближення націй і мов відобразилась у документах 1930–1980-х рр. Саме це директивне унормування призвело до вилучення термінів, утворених за національними словотвірними моделями. До таких ідеологічних документів належать термінологічні бюлетені, які вийшли 1934–1935 рр., де українські терміни були визнані „шкідницькими й націоналістичними”, „спрямованими на відрив української мови від російської” (Масенко, 2005, с. 14), а всі словники переповнені вигаданими словами, словами „припасованими”, діалектизмами тощо (Бюлетень, 1935, с. 4).

Будь-яке директивне втручання в природний мовний процес призводить до нищення самобутніх рис мови українського народу. Погоджуємось із думкою Олександри Сербенської, що „механізм знищення мови, витворений зокрема у советський час, був особливо руйнівний, бо свідомо спрямовували його на розхищення мовної системи зсередини, зближення мов і на реалізацію ідеї творення „нової людини” (Сербенська, 2011, с. 178). Дослідження й аналіз мовних процесів у СРСР виявляє внутрішньомовні явища, які були результатом мовно-культурної політики. Юрій Шевельов, описуючи стан української мови в першій половині XX ст., вказує на специфіку мовної політики радянської доби, зазначивши, що „радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми..., а натомість пропагує інші, ближчі до російських або живцем перенесені з російської мови” (Шевельов, 1998, с. 173).

Проблема нищення української технічної термінології на державному рівні протягом 30-х – 80-х рр. ХХ ст. досі є актуальною для українського мовознавства, адже лексикологічний аналіз директивної динаміки українського лексикону не буде повним, доки не будуть досліджені та повернені до вжитку питомі технічні терміни, які в наслідок директивного „унормування” були замінені як цілісна лексична одиниця чи „виправлені” відповідно до тогочасних словотвірних моделей.

Досліджуючи „репресовані терміни”, ми застосовували описово-аналітичний метод, який допоміг узагальнити і класифікувати мовні факти, описати терміни, вилучені з української технічної термінології; порівняльний метод показав проблему в синхронному та діахронному аспектах; структурний метод дав змогу проаналізувати словотворчі засоби штучно створених термінів. Для порівняльного аналізу ми взяли *Практичний словник виробничої термінології* Івана Шелудька (Шелудько, 1931) і *Виробничий термінологічний бюлетень* (Бюлетень, 1935) та простежили зумисне корегування термінологічних одиниць на лексичному й словотвірному рівнях.

Мета публікації – порівнюючи терміни, зафіксовані у *Практичному словнику виробничої термінології* І. Шелудька і *Виробничому термінологічному бюлетені*, показати в який спосіб „наближали” українську технічну термінологію до російської. Для досягнення цієї мети ми виконали такі завдання:

- виявили терміни, які зазнали „репресій”;
- проаналізували способи „виправлення” технічних термінів на лексичному рівні;
- визначили „репресовані” словотвірні моделі та словотворчі афікси.

Щоб аналізувати директивну динаміку українського лексикону ХХ ст. доцільно взяти до уваги такі наукові розвідки: проблему „репресованих” слів української мови, яку вивчала Лариса Масенко (Масенко, 2005, с. 354–399); питання повернення вилучених термінів до термінографічних праць, які порушили М. Гінзбург, Н. Клименко, І. Кочан, О. Кочерга, З. Куньч,

О. Литвин, І. Ментинська, Т. Мішеніна, О. Сербенська та ін.; аналіз способів усунення інтерференції в термінології, яка виникла внаслідок ідеологічних впливів (Г. Наконечна, В. Пілецький, Л. Полюга, Л. Симоненко та ін.).

Виклад основного матеріалу

Як відомо, у 20-ті рр. XX ст. комуністична держава, яка виникла внаслідок жовтневого перевороту (1917) і шляхом кривавого терору захопила практично всю територію російської імперії, на короткий час оголосила курс на відродження придушених самодержавством національних прав усіх народів. Внаслідок цього за підтримки і чіткого плану Інституту української наукової мови (ІУНМ) розпочався період розвитку української науково-технічної термінології, який пізніше одержав назву її „золотого десятиліття” (20-ті – 30-ті рр. XX ст.). У ці роки формувався простір функціонування української мови в науковому стилі, укладались важливі термінографічні праці, адже „йшлося не тільки про створення відповідної технічної літератури українською мовою, а на порядку денному стояла підтримка пориву широких народних мас до української мови і культури” (Гриценко, Бріцин, 2019, с. 4). Завдання, які ставили перед собою термінографи – розбудовувати українську термінологію, надаючи термінного значення загальноживаним словам з народної мови, утворюючи в разі потреби неологізми. Зазначимо, що термінографічні праці, опубліковані в ІУНМ, мали підзаголовок „проект”, бо автори розраховували на активне обговорення поданих термінів не лише науковцями, а й у середовищі інженерів, техніків, кваліфікованих робітників.

У контексті розвитку української технічної термінології особливо цікавою є термінографічна праця, яку підготував і видав у 1931 р. І. Шелудько – *Практичний словник виробничої термінології*, спрямований на допомогу фахівцям-практикам. У передмові вказано, що в технічних галузях серед робітничих мас є потреба в щоденному порадникові „у справі українізації

виробництва та його мови, а тому гостро вистає потреба в кишеньковому словнику, який би в стислій формі подавав основну фахову термінологію виробництва” (Шелудько, 1931, с. 5). Оскільки словник присвячено виробничій термінології, у ньому зафіксовані назви технічних деталей, машин, приладів, назви виробничих дій, робіт, технологічних процесів, продуктів виробництва та підприємств, назви виробничих професій, спеціальностей. Автор намагається допомогти користувачам обрати вдалий український термін до реєстрового багатозначного російського терміна: якщо в українській мові є свої назви на означення цих понять, то у словнику ці окремі застосування позначено відповідними цифрами, „а коло них подано або приклад, який пояснює дане застосування, або позначку тієї науки, в якій саме цей термін уживається з певним значенням, ... або нарешті подано синонімічну російську назву; до того ж першими ставимо загальні назви, а далі вузьчі застосування”, подавали й варіанти, щоб надалі вибрати вдалий однозначний, створений за українською словотвірною моделлю термін. Наприклад: **вставка** – 1) (*предмет*) – уставка; 2) (*процесс*) – уставляння; 3) (*стекла*) – скління; 4) (*замка в своде*) – зворювання (Шелудько, 1931, с. 5). Аналіз лексикографічних параметрів цього словника дає підстави для висновку щодо чіткого нормативного вживання термінів на лексичному та словотвірному рівнях.

У 30-ті рр. політична ситуація на українських теренах і загалом в радянській державі докорінно змінилась. Центральна влада розпочала активну русифікацію всіх галузей життєдіяльності країни, передусім науки, культури та освіти, що передбачало суворі перевірки на „мовному фронті”, що не сприяла розвитком української літературної мови. Зокрема, було виявлено „шкідницьку роботу”, яку проводили так звані „націоналістичні елементи”, на погляд комуністичних ідеологів, відмежовуючи українську термінологію від російської і ведучи її буржуазно-націоналістичним шляхом (Кочан, 2012, с. 30). Проголошувалась потреба ревізії вже виконаної роботи з розбудови наукової та технічної термінології на українському національному ґрунті. Для

цього були опубліковані сумнозвісні термінологічні бюлетені 1933–1935 рр. Зміни до технічної термінології відображені у *Виробничому термінологічному бюлетені*, який має додаток до *Словника Виробничої Термінології* І. Шелудька. Цей словник-додаток визнали найбільш „засміченим”, позаяк йому притаманне „величезне фальшування, перекручення і викривлення української мови” (Масенко, 2005, с. 249).

У *Виробничому термінологічному бюлетені* простежуємо „боротьбу з буржуазним націоналізмом” на різних мовних рівнях. **На лексичному рівні** фіксуємо кілька способів вилучення питомих українських термінів:

а) позбулись українських терміноодиниць, відмінних від російських, які чітко розмежовують значення багатозначного російського терміна, наприклад, у словнику І. Шелудька багатозначним є термін ажурный – 1) (*барежевый – текст.*) – ажурний; 2) (*о кладке – строит.*) – прозірчастий – у термінологічному бюлетені до обох значень подано лише термін, спільний для російської та української мови: 1, 2) ажурний*; бандаж – 1) (*колеса, рамы*) – шина; 2) (*проволочный*) – пів’язь(-зі) – 1, 2) бандаж; башмак – 1) (*общее название*) – черевік (-ка); 2) (*подкладка под рельс. рейку*) – підкладень(-дня); 3) (*скользящий для токособи- рания*) – поковзень(-зня); 4) (*сваи*) – заківка – 1) (*общее название*) – черевік; 2, 3, 4) (*ж. д. техн., строит.*) башмак (-ка); балансир – 1) (*в весах, машине*) – коромисло; 2) (*в мостах*) – рівноважник(-ка) – 1, 2) балансир (-ра); болванка – 1) (*общее название*) – надібок (-бка); 2) (*только литая*) – виливанець (-нця) – 1, 2) болванка; виточка – 1) (*инструмент*) – виточник (-ка); 2) (*место*) – віточка; 3) (*процесс*) – виточування – (*инструмент или место*) віточка; (*действие*) виточування, віточення; вытравка – 1) (*материал для вытравки*) – вищавник(-ка); 2) (*процесс*) – вищавлювання; 3) (*результат вытравки*) – вищавок(-вку); 4) (*материал для вытравки тканей*) – вибавник(-ка); 5)

* Тут і надалі на першому місці подаємо словникову статтю з *Практичного словника виробничої термінології* І. Шелудька, на другому місці – з *Виробничого термінологічного бюлетеня*.

(*вытравливание тканей*) – вибáвлювання; 6) (*цепи*) – по́пуск(-ску), по́пускáння – 1, 2, 3, 4, 5 ви́травка; тросс – 1) (*общее название*) – трос(-са), лінва (ШС); 2) (*пеньковый*) – мо́туз(-за) – 1, 2) трос (-са); різьба – 1) (*нарезка*) – різь(-зі); 2) (*художеств*) – різьблення – 1) різьба́(-би́). Із поданих прикладів бачимо, що під впливом цих позамовних чинників в українській технічній термінології утворилась низка полісемічних термінів, до національної термінології увійшли чужі лексеми, запозичені із загальноновживаної російської мови такі, як *башимак*, *болванка*, *юпка*, *стакан* тощо;

б) вилучили українські назви, залишивши чужомовний термін, спільний для російської та української мови. І. Шелудько у передньому слові зауважив, що „коло деяких чужих слів подано розв’язання як українські, так і чужомовні, даючи на добір читачеві взяти чи свій, чи чужоземний термін” (Шелудько, 1931, с. 5–6). Наприклад, у словнику термін „амортизатор” – гамівник(-ка́), амортиза́тор (-ра), (у)гамівні́к (ШС), а в бюлетені лише амортиза́тор (-ра); **амальгама** (*сортучка*) – амальга́ма, живо-срі́бина – амальга́ма;

в) у бюлетені подано лише термін, який є в російській мові, створивши явище інтерференції, адже „нормативний” термін часто має зовсім інше значення в українській мові, наприклад: **билетный** (*компостер*) – біле́тний; **болт** – прого́нич(-ча) – болт; **бур** – swéрдло(-для) – swéрдел (-для) – бур (-ра); **насос** – смок(-ка) – насо́с (-са); **н.масляный** – олієсмо́к(-ка) – н. олі́йний; **маслособи́ратель** (*у подшипника*) – мастилозбі́рник(-ка), ко́ломаз-ни́ця, – мастилозбі́рник; **маслоуло́витель** – 1) (*общее название*) – олієло́вник(-ка); 2) (*для смазки*) – мастилоло́вник(-ка); **холостой** (*ход, труба, шкив*) – я́ловий. холостой (*шкив, труба, ход*) – холостий; **утюг** (*текст., также для асфальта*) – утю́г (-га). В українській літературній мові слів *холостий*, *утюг* нема. Із вищеподаних прикладів простежуємо впровадження до української технічної термінології чужих термінів, хоч українська мова має свої вдалі терміноодиниці, які дозволяли уникати багатозначности терміна в межах тієї чи іншої термінологічної

системи. Термін *олива* не згаданий у бюлетені, а, отже, цю лексичну одиницю вилучили, що привело до підміни понять, до плутанини. В українській мові семантично розмежовуємо слова *масло* – жировий продукт тваринного та мінерального походження (вершкове масло), *олія* – жирова речовина з рослин (сопляшнікова, кукурудзяна олія) і *мастило* – жирова речовина для змащування тертьових поверхонь механізмів (Пономарів, 2013, с. 73–74). Термін *олива* не зафіксований у термінологічних словниках до 90-х рр. ХХ ст.

г) не зафіксовано в термінологічному бюлетені українських термінів – цілісних лексичних одиниць, які утворювали цілі термінологічні гнізда: *торма(о)з* – *гальмó*, *торма(о)зильщик*, *тормазной*, *тормозчик* – *гальмівні́к(-ка́)*, *гальмівні́чий(-чого)*; *кромка* – 1) (*камня, доски, окна*) – *окра́йок (-йка)*; 2) (*закраина – текст.*) – *пруг(-га)*, *кра́йка* тощо.

До буржуазно-націоналістичних у термінологічному бюлетені зараховані й терміни, які в подальшому зазнали змін щодо граматичних категорій, наприклад, у 30-х рр. ХХ ст. терміни *бензин*, *аналіз*, *багét* належали до жіночого роду, а від 1935 р. й до нині – чоловічого роду.

Як бачимо, екстралінгвальні чинники вплинули на те, щоб в українську термінологію ввести лексеми, властиві іншій мові.

Починаючи із 1934 р. на державному рівні ведуть боротьбу з „великим національним шкідництвом в питаннях словотвору української мови”, де „15 словотвірних моделей, характерних для української мови й кодифікованих у лексикографічних працях 20-х – 30-х рр., вилучено з тавром „проявів націоналістичного шкідництва” й замінено російськими (Масенко, 2005, с. 16). На словотвірному рівні „виправляли” українські терміни, застосовуючи чужі словотвірні засоби і тим „унормовуючи” українські словотвірні моделі:

а) змінили словотвірну модель „основа іменника + -н(я)”, вилучивши суфікс -н-, який в українській мові активно творить терміни-назви приміщень певного призначення: *автомобіля́рня* – автозавод; *аппаратная (аппаратное помещение)* – апарáтня –

апаратна. За цією моделлю у період „золотого десятиліття” творили терміни-однослови, а з 30-х рр. XX ст. надавали перевагу термінам-словосполученням;

б) виправили поширену в українській мові, зокрема в технічній термінології, словотвірну модель „основа дієслова + -ар/-яр, -ач, -ник” з дериваційним значенням назви діяча, замінивши українські суфікси на російські: аэрографщик, -ца – фарбоприска́ч(ча́), фарбоприска́чка – аерогра́фчик, аерогра́фщица; бетонщик – бето́няр(-ра́) – бето́нщик(-ка); багетчик – багетя́р(-ра́) – багетник; бадейщик (*рабочий, нагруз. бадью*) – цебе́рник(-ка); асфальтировщик, асфальтер – асфальтя́р(-ра́) – асфальтува́льник, (-ка), асфальтер, (-ра); асфальтщик – асфа́льтник(-ка). Отже, простежуємо, окрім властивих українській мові суфіксів -ник, -івник, -увальник на означення осіб за родом діяльності, послідовно вживають суфікси -чик, -щик (для іменників ж. р -щиц(я));

в) калькування російських лексем спричинило появу словотвірної моделі „основа дієслова + -уч(ий), -юч(ий); -ач(ий), -яч(ий)”, утворення активних дієприкметників, не характерних для української мови, які в бюлетені зафіксовані як нормативні. У словнику І. Шелудька: ведущий (*шків, вал*) – тягові́й, а у бюлетені – веду́чий; блуждающий (*поток, волна*) – мандрі́вний, блудни́й – блукаючий; вентилирующий (*прибор, отверстие*) – прові́трюва́льний – вентилюючий; встряхивающий (*транспорт*) – потрусни́й – стру́шуючий; самодействующий (*механизм*) – самочи́нний, автома́ти́чний – самодіючий. Такого типу інтерфеми зафіксовані й у лексикографічних працях 60-х – 80-х рр. XX ст. У сучасній українській технічній термінології нормативними є словотвірні моделі з суфіксами -увальн(ий), -івн(ий);

г) словотвірна модель „основа дієслова + -енн(я), -анн(я)”, характерна для творення термінів-дериватів із загальним значенням опредметненої дії, процесів формування, використання та зберігання чого-небудь, зазнала зовнішніх директивних втручань у наслідок послідовного залучення суфікса -к- зі значенням процесу. У вступному слові до *Практичного словника виробничої термінології* автор зазначив, що до терміна „выбелка –

убілювання, убілення” подаємо тільки „убілювання”; „задерновка” подаємо тільки „задернування” (Шелудько, 1931, с. 6). У цій термінографічній праці укладач технічної термінології не подає термінів із суфіксом -к- на означення понять процесу, а розрізняє значення протяжності дії, процесу за допомогою суфіксів -ння(я), -тт(я): „запуск(*мотора*) – за́пуск(-ку)”, „запускання”, „загиб – загин(-ну)” і „загинання”, „усадка (*бетона*) – зступ(-пу)” і „заступання” тощо” (Шелудько, 1931, с. 6). У термінологічному бюлетені теж подані терміни із суфіксами -енн(я), -анн(я), але на першому місці як нормативні зафіксовані терміноодиниці із суфіксом -к-, що в подальшому привело до інтерференції. Наприклад: *выемка* – 1) (*предмет*) – ви́йма; 2) (*процесс*) – ви́ймання, виби́рання – у бюлетені лише ви́їмка; *выплавка* (*чугуна, подшипников*) – ви́топ (-пу), ви́топлювання – ви́плавка; *расшивка* – 1) (*инструмент*) – лични́к(-ка́); 2) (*расшивание – кровли*) – розшива́ння; 3) (*швов*) – личкува́ння – розши́вка; *сколка* – 1) (*льда*) – обрúбування; 2) (*предмет*) – ско́лювачка. – ско́лка тощо;

г) словотвірну модель „**основа дієслова + суфікс -ова-нн(я)**” зі значенням наслідку дії **заборонили, заступивши суфікс -ова-нн(я)** суфіксом -к- (Литвин, 2022): *будування* – (*іменник наслідку дії*) *будова́ння* (*будова*); (*дієслово*) *малюва́ти* – (*іменник дії*) – *малюва́ння* – (*іменник наслідку дії*) *мальова́ння* (*малюнок*); (*дієслово*) *риштува́ти* – (*іменник дії*) – *риштува́ння* – (*іменник наслідку дії*) *ришту́вання* (*підмостки коло будови*);

д) запровадили до творення технічних термінів словотвірну модель „основа прикметника + -очн(ий)”, замінивши властиву українській мові словотвірну модель „основа прикметника + -ов-, -льн-, (-ельн-), -н-, -аст”: *бал-очн-ий* – *балков-ий*; *труб-очн-ий* – *трубк-ов-ий*; *обрі́з-очн-ий* – *обрі́з-н-ий*, *обрі́зува-льн-ий*; *заготов-очн-ий* – *заготів-ельн-ий*; *оскол-очн-ий* – *шрапнельний*, *skalчастий*, *сколковий* тощо;

е) „репресованими” стали терміни, утворені за словотвірною моделлю „основа іменника + -уват(ий), -ат(ий), -овинн(ий)”: *клинува́тий*, *хрестатий*, *хрещатий*, *хрестовинний*, *порошкунува́тий* тощо. Ці суфікси використовують в українській мові

для означення характерних ознак предмета, що виявляються неповною мірою, а також на позначення подібності. У виробничому бюлетені не зафіксовано термінів, утворених цими словотворчими засобами. У термінографічних працях 50-х – 80-х рр. зафіксовані терміни, утворені осново- та словоскладанням, наприклад: *клиноподібний, хрестоподібний, Т-подібний, молотовидний* тощо;

е) Виробничий термінологічний бюлетень подає як нормативні терміни із префіксом обез-, наприклад, *обезводнювач, обезпилювальний*. У словнику І. Шелудька подані такі терміни: *обезжизнители* – зневоднювач(-ча); *обезволаживание (кожсев.)* – знешерщення; *обезгаживать, обезгазить (топливо)* – знегазувати, знегазувати; *обеспыливатель (при помоле угля)* – знепорошник(-ка); *обеспыливающий (об устройстве)* – знепорошувальний. Варто зазначити, що в бюлетені російські терміни із префіксом обез- частіше перекладають терміном-словосполученням: *обезгаживать, обезгазить (топливо)* – видалити, видаляти газ; *обезволаживание (кожсев.)* – зганняння шерсті тощо. Українська мова відрізняється від російської лаконізмом, тому українська технічна термінологія тяжіє до творення термінів-однословів.

Досліджуючи українську наукову термінологію, науковці зазначають, що протягом 1935–1950 рр. простежується криза розвитку термінознавства, бо заборонено усе, що напрацював ІУНМ, вихідною мовою у словниках є російська, усі лексикографічні праці фіксують лише терміни, подані у *Виробничому термінологічному бюлетені*. Наступний період відродження національної термінології, у час так званої хрущівської відлиги, також був надзвичайно короткий. 1959 р. Президія АН України створила при Інституті мовознавства словникову комісію під головуванням акад. Й. Штокала, яка формувала авторські колективи, щоб розробити основні принципи укладання термінологічних словників. Усі термінографічні праці 50–60-х рр. У вступному слові містять положення, якими керувалась Словникова комісія АН УРСР. У 1959–1979 рр. було опубліковано

75 термінографічних видань (Комова, 2003, с. 11). Серед них термінологічні лексикографічні праці, підготовлені в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР за участю фахівців різних галузей знання: *„Російсько-український словник з машинознавства та загального машинобудування: 16000 термінів”*, *„Російсько-український технічний словник: 80000 терм.”*, *„Русско-украинский словарь сварочной терминологии: 8000 терминов”*, *„Русско-украинский металлургический словарь: 9000 терминов”*.

Згідно з рекомендаціями словникової комісії у цих термінографічних працях продовжують засуджувати „український пуризм” 20-х – 30-х рр. ХХ ст., запозичення з російської мови активно впроваджують у технічну термінологію. У передмові до *Російсько-українського словника з машинознавства та загального машинобудування* (В. Хільчевський, В. Шашлов, 1959) піддано критиці загальнотехнічні словники періоду „золотого десятиліття” (В. Дубровський, *„Російсько-український технічний словник”*, 1926; І. Шелудько і Т. Садовський, *„Словник технічної термінології”*, 1928; М. і Л. Дармороси, *„Словник технічної термінології з російським покажчиком”*, 1926 та ін.), бо вони містять застарілі терміни й укладені „з явно вираженими прагненнями до націоналістичного перекручення української мови і містять тому багато надуманих словотворів, якими ніхто не користується” (Хільчевський, 1959, с. 9–10). Автори подають такі терміни: *холостий хід*, *насос*, *масло/мастило*, *тормоз* тощо. У *Російсько-українському технічному словнику* (1961) теж немає термінів, які широко вживались до 30-х рр. ХХ ст., наприклад: *термінів відсоток*, *прямовисний*, а лише *процент*, *вертикальний*. У *Російсько-українському словнику зварювальної термінології*, який уклав А. Потап'євський (1964), зафіксовані такі кальки з російської мови: *зварний шов ущільнюючий*, *зварювання непереривне*, *стабілізує покриття*.

Від кінця 60-х рр. ХХ ст. на державному рівні проголосили політику „злиття націй”, природний розвиток української технічної термінології надалі заступали ідеологічні вимоги щодо

живильної сили російської мови в термінознавстві, що й спричинило „явища невдалого калькування, штучного відходу від установлених зразків для більшості європейських мов, наявності лакун (пропусків) у терміносистемах, конструювання термінів-монстрів тощо” (Кияк, 1997, с. 22).

У 1978 р. при Президії Національної академії наук України був створений Комітет наукової термінології, який взяв за основу принципи роботи Словникової комісії АН УРСР і надалі впроваджував у практику терміни, утворені за російським зразком. Лише наприкінці 80-х р. минулого століття поновилися намагання систематизувати українську термінологію на наукових засадах, а її відродження та розвій розпочались вже після проголошення Незалежності України (24 серпня 1991 р.).

Висновки

Отже, творити наукову термінологію на національній основі вітчизняні термінологи могли лише до 30-х рр. ХХ ст. Протягом 30-х – 80-х рр. минулого століття постійні політичні втручання в термінологічну систему мали на меті максимально наблизити українську мову до російської. Саме позамовні чинники такі, як позбавлення пріоритетності української науки, реорганізація Інституту української наукової мови, наклепницькі статті, політично ангажовані резолюції, видання *Виробничого термінологічного бюлетеня*, який містив додаток до *Словника Виробничої Термінології*, зумовили занепад українського термінотворення, допомагали асимілювати словотвірну систему української мови. Ця тенденція тривала до 90-х рр. ХХ ст.

Аналіз „репресованих” технічних термінів свідчить, що українська термінологія має своє коріння, яке послідовно знищували різними засобами: вилучали із термінографічних праць цілі лексичні одиниці, які називали „штучними”, і добирали відповідники „однозвучні” й „рівнозначні” з російськими; попереписували цілі термінологічні гнізда, втручаючись у визначення

термінів; створювали нові термінологічні одиниці за чужими для української мови словотвірними моделями.

Протягом досліджуваного періоду вийшла незначна кількість лексикографічних праць, адже розвиток української термінології здійснювався за політичними міркуваннями, фактично відбувався лінгвоцид української мови. Лише зі здобуттям Незалежності України наукова та технічна термінологія розвиваються природним шляхом. Автори термінографічних праць продовжують відроджувати автентичні українські терміни, творять нові терміноодиниці за національними словотвірними моделями. Українська технічна термінологія є цілісною системою мовних одиниць і, без сумніву, здатна повноцінно забезпечити номінативними засобами поняттєву базу сучасного галузевого виробництва. Подальша розбудова науково-технічної термінології спрямована на те, щоб кожне поняття, які неперервно виникають і динамічно змінюються, перебуваючи в логічному зв'язку з іншими, отримали своє словесне оформлення та місце в родовидовій ієрархії термінів.

Руйнівна, кровопролитна, нічим не спровокована війна, яку нині веде наша держава з допомогою країн-партнерів, у тому числі дружньої Польщі, доводить, що російські загарбники та їхні маріонетки марно проводили і продовжують втілювати політику русифікації підневільних народів. Як їм видається, це дає право захоплювати чужі території під приводом „визволення” населення, яке внаслідок їхніх різноманітних маніпуляцій та відвертого терору стало російськомовним або має необережність спілкуватися цією мовою. В одному вони праві – „мовний фронт” таки існує; він досі важливий... Та кожен українець, як і всі люди доброї волі, вірить – агресор неминуче буде переможений.

Бібліографія

Виробничий термінологічний бюлетень (1935). Друкується за постановою Наркомосвіти УРСР. Київ [*Vyrobnychyu terminolohichnyy byuleten'* (1935). Drukuyet'sya za postanovoyu Narkomosvity URSS. Kyiv.].

Гриценко, П., Бріцин, В. (2019). Цінне джерело формування української наукової мови: [передмова]. В: І. Шелудько, Т. Садовський. *Словник технічної термінології (загальний)* (с. III–XX). Київ: Вид. дім Дмитра Бурого [Hrytsenko, P., Britsyn, V. (2019). Tsinne dzherelo formuvannya ukrayins'koyi naukovoï movy: [peredmova]. V: I. Shelud'ko, T. Sadov's'kyu. *Slovnnyk tekhnichnoyi terminolohiyi (zahal'nyu)* (s. III–XX). Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho].

Кияк, Т. (1997). Проблеми тактики українського термінотворення. В: *Українська мова і сучасність: матеріали II Всеукр. наук. конфер.* (с. 19–23). Київ [Kyuyak, T. (1997). Problemy taktyky ukrayins'koho terminotvorennya. V: *Ukrayins'ka mova i suchasnist': materialy II Vseukr. nauk. konfer.* (s. 19–23). Kyuyiv].

Комова, М. (2003). *Українська термінографія 1948–2002*. Львів: Ліґа-Прес [Komova, M. (2003). *Ukrayins'ka terminohrafiya 1948–2002*. L'viv: Liha-Pres].

Кочан, І. (2012). *Українське термінознавство в іменах*. Львів: Літопис [Kochan, I. (2012). *Ukrayins'ke terminoznavstvo v imenakh*. L'viv: Litopys].

Литвин, О. Г. (2022). Руїнування словотвірної мовної норми. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія „Філологія. Журналістика”*. Т. 33 (72), № 4, Ч. 1, с. 29–33 [Lytvyn, O. H. (2022). Ruynuvannya slovotvirnoyi movnoyi normy. *Vcheni zapysky Tavriys'koho natsional'noho universytetu imeni V. I. Vernads'koho. Seriya „Filolohiya. Zhurnalistyka”*. Т. 33 (72), № 4, Ch. 1, s. 29–33.].

Масенко, Л. (2005). Мовна політика в УРСР: Історія лінгвоциду. *Урок української*, 9–10, с. 13–18 [Masenko, L. (2005). Movna polityka v URSS: Istoriya linhvotsydu. *Urok ukrayins'koyi*, 9–10, s. 13–18].

Пономарів, О. Д. (2013). *Українське слово для всіх і для кожного*. Київ: Либідь [Ponomariv, O. D. (2013). *Ukrayins'ke slovo dlya usikh i dlya kozhnoho*. Kyuyiv: Lybid'].

Сербенська, О. А. (2011). Інтерференційні явища в публічному мовленні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*, 24, с. 177–181 [Serbens'ka, O. A. (2011). Interferentsiyni yavysheha v publichnomu movlenni. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Filolohiya. Sotsial'ni komunikatsiyi*, 24, s. 177–181].

Масенко, Л. та ін. (упоряд.) (2005). *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду : док. і матеріали*. Київ : Вид. дім „Киево-Могилянська академія” [Masenko, L. ta in. (uporyad.) (2005). *Ukrayins'ka mova u KHKH storichchi: istoriya linhvotsydu : dok. i materialy*. Kyuyiv : Vyd. dim „Kyuevo-Mohylyans'ka akademiya”].

Хільчевський, В. В., Шашлов, В. І. (1959). *Російсько-український словник з машинознавства та загального машинобудування: 16000 термінів*. Київ [Khil'chev's'kyu, V. V., Shashlov, V. I. (1959). *Rosiy's'ko-ukrayins'kyu slovnnyk z mashynoznavstva ta zahal'noho mashynobuduvannya: 16000 terminiv*. Kyuyiv].

Шевельов, Ю. (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус*. Чернівці: Рута [Shevel'ov, Yu. (1998). *Ukrayins'ka mova v pershiy polovyni dvadtsyatoho stolittya (1900–1941): stan i status*. Chernivtsi: Ruta].

Шелудько, І. М. (1931). *Практичний словник виробничої термінології*. Серія практичних словників. Вип. 3. Харків: Рад. школа [Shelud'ko, I. M. (1931). *Praktychnyy slovnyk vyrobnychoyi terminolohiyi*. Seriya praktychnykh slovnykiv. Vyp. 3. Kharkiv: Rad. shkola].

Вплив процесів метафоризування і фразеологізування на творення комп'ютерних термінологічних сполук

IRYNA MENTYNSKA

Uniwersytet Narodowy Politechnika Lwowska, Lwów, Ukraina
(Lviv Politechnic National University, Lviv, Ukraina)

The influence of the processes of metaphORIZATION and phraseologisation on the creation of computer terminological phrases

Abstract.

The study analyzed the influence of the processes of metaphORIZATION and phraseologisation on Ukrainian computer terms-compounds. The types of metaphORIZED and phraseologized term compounds in the Ukrainian computer term system were identified, and the peculiarities of their functioning in the term lexicon of the studied term system were clarified. According to the degree of metaphORIZATION or phraseologisation, we distinguish metaphORIZED terms-phrases and phraseological phrases. MetaphORIZED terms-phrases, the components of which are formed as a result of similarity in form, metaphorical transfer based on similarity of functions, as a result of metaphorical understanding of concepts and on the basis of functional and external similarity. We also distinguish them by functional-semantic differentiation and by the sign of semantic fusion of components. MetaphORIZED terms-compounds are only superficially similar to phraseological units: they have a certain idiom, reflect objects and phenomena of professional activity, but are devoid of emotionality, expressiveness, imagery and have a specific terminological meaning. Phraseological compounds can be at different stages of phraseologisation, have an expressive color and imagery. Therefore, the processes of metaphORIZATION and subsequent phraseologisation become productive means of creating terms in the computer field

Keywords: compound term, metaphORIZATION, phraseologicalization, metaphORIZED compound terms, phraseological units.

Wpływ procesów metaforyzacji i frazeologizacji na tworzenie informatycznych terminów wielowyrazowych

Streszczenie

W badaniu przeanalizowano wpływ procesów metaforyzacji i frazeologizacji na ukraińskie komputerowe terminy wielowyrazowe. Zidentyfikowano rodzaje metaforyzowanych i frazeologizowanych związków terminologicznych w ukraińskim systemie terminologii komputerowej oraz wyjaśniono specyfikę ich funkcjonowania w leksykonie terminów badanego systemu terminów. Ze względu na stopień metaforyzacji lub frazeologizacji rozróżniamy terminy-frazy metaforyzowane i frazy frazeologiczne. Metaforyzowane terminy wielowyrazowe, których składniki powstają w wyniku podobieństwa formy, przeniesienia metaforycznego w oparciu o podobieństwo funkcji, w wyniku metaforycznego rozumienia pojęć oraz w oparciu o podobieństwo funkcjonalne i zewnętrzne. Wyróżniamy je także poprzez zróżnicowanie funkcjonalno-semantyczne oraz znak semantycznego zespolenia składników. Metaforyzowane związki terminów tylko powierzchownie przypominają jednostki frazeologiczne: mają pewien idiom, odzwierciedlają przedmioty i zjawiska aktywności zawodowej, ale pozbawione są emocjonalności, wyrazistości, obrazowości i mają określone znaczenie terminologiczne. Frazy frazeologiczne mogą znajdować się na różnych etapach frazeologizacji, mieć wyrazistą kolorystykę i obrazowość. Procesy metaforyzacji, a następnie frazeologizacji stają się produktywnymi środkami tworzenia terminów w branży komputerowej

Słowa kluczowe: terminy wielowyrazowe, metaforyzacja, frazeologizacja, zmetaforyzowane terminy wielowyrazowe, frazeologiczne wyrażenia terminologiczne

Вчення про термінологічну словосполучу на сьогодні є досить дискусійним, особливо коли це стосується дослідження феномену взаємодії терміносполучи і метафоричної чи фразеологічної одиниці. Спостерігаємо неабияке зацікавлення процесами метафоризування і термінологічного фразеологізування в сучасному термінознавстві. Дослідники намагаються визначити статус і місце фразем, метафоричних термінів у галузевих терміносистемах, а також співвідношення понять *терміносполуча* і *фразеологізм*, *метафоризована терміносполуча* у мові загалом. Лілія Гаращенко констатує, що сформувалися два протилежні погляди на сутність цих мовних явищ: представники одного з поглядів розглядають терміносполучи як складники фразеологічного рівня

мови (Іван Білодід, Віктор Брицин), наголошуючи, що основною ознакою фразеологічних одиниць, як і термінів-словосполук, є цілісність номінації, тому є всі підстави зараховувати такі утворення до розряду фразеологізмів. А представники іншого погляду (Микола Алефіренко, Таміла Панько, Оксана Чуєшкова) заперечують правомірність розгляду термінологічних словосполучень як фразеологічних, мотивуючи тим, що фразеологізми, на відміну від терміносполучень, не відбивають системних відношень (Гарашченко, 2012, с. 226). Наукова активність довкола цієї теми засвідчує її актуальність.

Ольга Шиленко виокремлює особливу групу лексичних одиниць, які одночасно є і термінами, і фразеологізмами, та вводить поняття фразеотермін, що позначає лексичну одиницю, яка поєднує основні ознаки фразеологізмів і термінів (Шиленко, 2008, с. 329). Геннадій Вознюк і Тетяна Конівіцька окреслюють основні ознаки явища фразеологізування в сучасній українській економічній термінології, відзначаючи еволюцію цього процесу від емоційно-оцінкових уподібнень до логічно вибудованих асоціативних аналогій. Автори наголошують також, що терміни-фраземи фінансово-економічної терміносистеми утворилися способом метафоризації, оскільки метафоризація досить часто є продуктивним засобом творення таких термінів (Вознюк, Конівіцька, 2017, с. 107). Юлія Продан аналізує різноманітні класифікації синкретичних лексичних одиниць, які мають ознаки і терміна, і фразеологізму, а також класифікує терміни-фраземи та суміжні з ними лексичні одиниці мови спеціального призначення за різними критеріями (Продан, 2016, с. 61).

Метою нашого дослідження є звернути увагу на взаємодію терміносистеми і фразеології, зокрема, вплив процесів метафоризування і фразеологізування на українські комп'ютерні терміни-словосполучення, виявити типи метафоризованих чи фразеологізованих терміносполук в українській комп'ютерній терміносистемі, з'ясувати особливості їхнього функціонування в досліджуваній терміносистемі. Актуальність цієї теми полягає в потребі класифікувати й унормувати такі терміносполучення

в лексикографічних джерелах. Задля досягнення окресленої мети передбачено виконати такі завдання: здійснити відбір метафоризованих / фразеологізованих терміносполук; класифікувати їх за різними параметрами, описати специфіку функціонування в досліджуваній терміносистемі.

Методи дослідження.

За допомогою методики суцільного вибирання з термінологічних і загальномовних словників вибрано комп'ютерні терміни, що мають ознаки фразем. Методом системного аналізу вибрані терміноодиночки покласифіковано за групами на метафоризовані терміни-словосполуки і фразеологічні терміновиррази, за підгрупами (за функційно-семантичною ознакою, за рівнем семантичного злиття компонентів). Структурно-семантичний метод дав змогу виявити асоціативну сему вихідного поняття, яка переосмислюється в похідному, сприяючи процесу термінування.

Аналізуючи взаємозв'язок терміна і фразеологізму в терміносистемі, дослідники Оксана Чуєшкова, Лілія Гаращенко, Юлія Продан слушно, на наш погляд, сходяться на думці, що такі лексичні одиниці посідають проміжне становище між фразеологією й термінологією. Ольга Шиленко пропонує використовувати поняття *фразеотерміни* – стійкі образні словосполучення, які містять два або більше слів та постійно відтворюються в мові та мовленні фахівців різних галузей науки й техніки у вигляді фіксованої конструкції з властивими їй лексичним складом та значенням і належать до відповідних терміносистем. Дослідниця зауважує також, що фразеотерміни не є професійними просторіччями чи жаргонізмами (в окремих випадках фразеотерміни були жаргонізмами в минулому), це повноправні терміни, які не мають відповідних «суто термінологічних» синонімів у терміносистемі, до якої вони належать (О. Шиленко, 2010, с. 228). Адже в багатьох галузевих терміносистемах спостерігаємо тенденцію до ідіомізації деяких терміносполук, попри вимогу до терміна – бути стилістично нейтральним,

позбавленим експресивності, образності. Наприклад, у діловій сфері використовують стійкі сполуки на кшталт: *гаряча лінія*, *обіймати посаду*; у математиці – *теорема про вістря клина*, *лема про метелика*; в радіофізиці – *мертва зона*; астро- та геофізиці – *магнітна буря*; в оптиці – *гаряча люмінесценція*, у банківській справі – *тіло кредиту*; у техніці – *втома металу*. Отож функціонування фразеологічних одиниць у галузевих терміносистемах не викликає заперечень, однак наголосимо, що термінологічні словосполуки і фразеологічні одиниці в мовній системі мають різний статус.

У термінологічних словниках досліджуваної галузі („Тлумачний словник з інформатики”, 2010; ІТ-словник (онлайн), „Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування, (2005)) ми виявили невелику кількість таких сталих сполук, тому джерельною базою для нашої розвідки стали також загальномовні словники, зокрема такі: „Словник української мови в 20-ти томах”, „Словники України онлайн”, електронний комплекс „Горох”. Загалом вибрано 54 словосполуки.

За ступенем фразеологізування виокремлюємо *метафоризовані терміни-словосполуки* і *фразеологічні терміновирази*.

Метафоризовані терміни-словосполуки

Метафоризовані терміни-словосполуки – це стійкі вирази, що зберігають певну ідіомність, набувають нового термінового значення, належать до мови професійного спілкування, відображають об’єкти і явища професійної діяльності, не виявляють такої образності, як фразеологізми. Ольга Шиленко слушно припускає, що метафоризацію часто використовують тоді, коли фахівцям якої-небудь галузі потрібно назвати якесь нове явище чи предмет до того, як буде дібрано більш вдалий термін для його позначення (Шиленко, 2008, с. 329). Метафоричне термінотворення – закономірне мовне явище, завдяки якому творять мотивовані терміни, що поєднують наукове поняття з набутим життєвим досвідом (Власенко, Кринець, 2006, с. 57–60). В ІТ-сфері цей тип терміносполук досить поширений, їх використовують

для номінування явищ, процесів, реалій комп'ютерної галузі, що уможливорює досягати влучності називання наукового поняття, як-от: *холодний запуск* – процес запуску комп'ютера, який у результаті серйозної помилки не реагує на натиснення клавіш Ctrl+Alt+Del („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 585); *холодний друк* – це комп'ютерний набір тексту („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 585), *штучний інтелект* – розділ інформатики, що вивчає можливість забезпечення розумних міркувань і дій за допомогою обчислювальних систем та інших пристроїв штучного походження („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 598), *віртуальне середовище* – програмне середовище, що дозволяє забезпечувати розробку застосувань для деякого довільного цільового комп'ютера („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 293), *носії інформації* – будь-який матеріальний об'єкт або середовище, використовуваний для зберігання або передачі інформації („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 447), *робочий стіл* – це зображення, яке з'являється на екрані монітора, що займає практично весь екран ПК і містить об'єкти (папки, файли та ярлики), з якими користувачеві доводиться працювати найчастіше („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 513). Марія Кухарчишин справедливо зауважує, що не метафора є різновидом процесу терміноутворення, а терміноутворення входить у метафоризацію як її складник (Кухарчишин, 2019, с. 62). Метафоризовані терміни-словосполучення часто створюються на базі вільних синтаксичних словосполучень внаслідок переносного вживання одного або обох компонентів, що позбавляє їхню семантику самостійного характеру і сприяє росту значеннєвої цілісності. Такі словосполучення зазвичай проходять кілька етапів своєї трансформації: а) проникнення до терміносистеми; б) формування стійких дефініцій; в) засвоєння в терміносистемі; г) лексикографічний опис у термінологічних словниках (Петрова, 2021, с. 174). Вслід за дослідницею Юлією Теглівець вважаємо, що спільними рисами метафоризованих термінів-словосполук і фразеологізмів є такі: відтворюваність у готовому вигляді; наявність у деяких

термінах-словосполученнях конотацій; сума значень компонентів словосполуки не дорівнює терміновому значенню (Теглівець, 2004, с. 62–63).

Спираючись на класифікацію Лілії Гаращенко (Гаращенко, 2013, с. 22–23) розподіляємо метафоризовані терміни-сполуки комп'ютерної галузі за такими типами:

1) терміни словосполуки, метафоризовані компоненти яких утворено внаслідок подібності позначуваних предметів за формою: *комп'ютерна мишка, жорсткий диск*;

2) терміни словосполуки, утворені метафоричним перенесенням на основі подібності функцій: *робочий стіл, носій інформації, вікно перегляду, бази даних, голосова пошта, панель керування, плавуча точка*;

3) терміни словосполуки, утворенні внаслідок метафоричного осмислення понять на основі функціювальної і зовнішньої подібності: *програма пошуку, інтерфейс користувача, високі технології, локальна мережа, жорсткий пробіл, машина мова, піратське програмне забезпечення*;

4) терміни словосполуки, утворенні внаслідок подібності за місцем розташування: *віртуальне середовище, віддалений доступ, головна (домашня) сторінка*.

Простежмо на прикладі, як внаслідок метафоричного переосмислення понять на основі функціювальної і зовнішньої подібності твориться метафоризована терміносполука.

Термін *хмарні обчислення* (від англ. Cloud Computing) означає 'модель забезпечення повсюдного та зручного доступу на вигоду, через мережу до спільного набору обчислювальних ресурсів' (ІТ-словник). Слово *хмара* втрачає сему 'скупчення водяної пари', відбувається його перенесення із загальноновживаної лексики до комп'ютерної термінології, переосмислюється на основі функціювальної і зовнішньої подібності, довантажується семою 'модель забезпечення доступу', уточнюється семою 'через мережу' і розширює значення семою 'спільного набору ресурсів'; термін підкреслює значення, що ресурси та послуги можна отримати з будь-якого місця, де є доступ до інтернету, ніби ресурси

‘плавають’ в інтернет-хмарі та доступні в будь-який момент. Термін ‘*обчислення*’, що означає ‘*виконання арифметичних операцій*’ довантажується семами ‘*складні обчислювальні завдання*’ та ‘*обробка даних*’, вказує на основну функцію, яку надає ця технологія – обробка даних та виконання різноманітних обчислювальних завдань.

За *функційно-семантичною* ознакою виокремлюємо метафоровані терміни-словосполучки таких типів:

а) в яких усі компоненти є термінами, вони є назвами окремих наукових понять і вживаються поза межами словосполучення: *вірусний контент* – інформація, яка поширюється в мережі „Інтернет” швидко та широко, *вірус* – це термін, що означає ‘*найдрібніший мікроорганізм, що розмножується тільки в живих клітинах і викликає інфекційні захворювання людей, тварин і рослин*’ (СУМ-20), він проник в комп’ютерну термінологію з медичної сфери; *контент* – це інформаційне наповнення („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 585). Подібно до вірусу, інформація здатна поширюватися дуже швидко і може нести певну загрозу для нормального існування системи. Отож спостерігаємо процеси перенесення термінологічних сполук з інших наук або галузей знань із частковим зміненням їхньої семантики;

б) в яких усі компоненти є загальноновживаними словами, вони набувають спеціального значення лише в поєднанні: *стати в чергу (в чергування)* – ‘очікування, коли комп’ютер чи програма обробляє запити користувачів послідовно’ („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 589); *зберегти в пам’яті* – ‘збереження інформації в комп’ютерній пам’яті або на жорсткому диску’ („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 460); *в режимі сну* – ‘комп’ютер або програму не активовано або відімкнено’ („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 506).

в) в яких один із компонентів є загальноновживаним словом, інший – термін або професіоналізм, *натискати reset* – ‘відновити ситуацію до початкового стану’ (ІТ-словник); *зловити бага* – ‘натрапити на помилку або несправність в програмі чи системі’ (ІТ-словник). Зловити – ‘піймати’ (СУМ-20). Баг (англ. bug – жук)

сленгове слово, що означає 'помилка, вада або дефект в програмі' (ІТ-словник). Термін зазвичай використовується щодо помилок, котрі виникають на стадії роботи програми. Подібно, як зловити комаху, що заважає роботі, виявити помилку або ваду, що спричиняє збій в комп'ютерній програмі.

За ознакою семантичного злиття компонентів виокремлюємо метафоризовані терміни-сполуки таких типів:

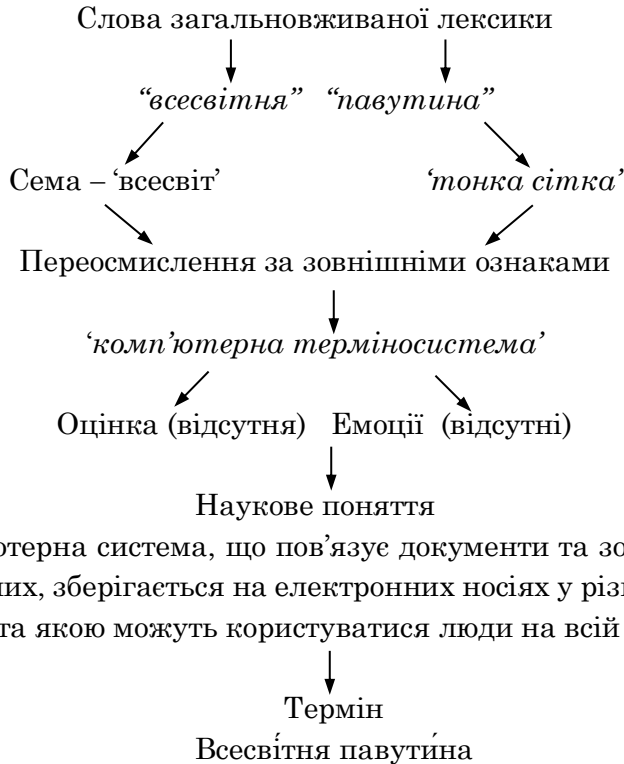
1) які повністю зберегли своє первинне (самостійне) значення: *завантажити програму* – 'процес переміщення програми з зовнішнього пристрою в оперативну пам'ять ПК'. („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 330), отож збереглося значення 'наповнювати що-небудь'; *залишити коментар* – 'написати відгук, відповідь' („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 284); збереглося значення 'відповідь на чий-небудь поклик, звертання'; *згенерувати пароль* – 'створити набір символів чи знаків для одержання доступу до даних і програм' („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 263), збереглося значення 'сукупність знаків для розпізнання'.

2) які частково втратили своє первинне (самостійне) значення (терміносполучення, один із компонентів яких функціонує у своєму первинному значенні, а інший має семантично зв'язане значення); *вийти в онлайн* – 'діалоговий режим роботи з системою в мережі' (Тлумачний словник з інформатики, 2010, с. 453); переосмислене значення *вийти в онлайн* – інфор. 1. У режимі реального часу; перебуваючи, спілкуючись у мережі „Інтернет” (СУМ-20). Слово *вийти* набуло метафоризованого значення 'перебувати в спілкуванні'; в *онлайні* не втратило первинного значення 'в мережі „Інтернет”'.

Метафоризованим в термінах словосполук ІТ-сфери можуть бути опорні слова словосполук, залежні слова або обидва компоненти терміносполук. Метафорично утворені терміни-словосполуки виконують низку важливих функцій: метафора допомагає обробляти фахову інформацію, впорядковувати її згідно з власною мовною та науковою «картиною світу», отримувати потрібний фрагмент інформації. Галина Наконечна

висловлює подібну думку і зауважує, що конотативність семантики, властива метафоризованим термінам, не руйнує їхньої термінологічності (Наконечна, 2018, с. 14). Схематично процес творення термінів-словосполук з метафоризованим значенням компонентів відображено на Схемі 1.

СХЕМА 1. Процес творення термінів-словосполук з метафоризованим значенням компонентів

Фразеологічні терміновирази

Дослідники фразеології, класифікуючи фразеологічні одиниці відповідно до сфери їх вживання, виокремлюють фразеологізми професійного мовлення (Краснобаєва-Чорна, 2012, с. 162). Ольга Шиленко називає такі фразеологічні терміносполуки багатокомпонентними засобами спеціальної номінації, які характеризуються стертістю в них мотивації або внутрішньої форми і можуть утворюватися внаслідок метафоричної

багатослівної номінації (Шиленко, 2007, с. 309). Геннадій Вознюк і Тетяна Конівіцька зауважують, що, на відміну від метафори, яка може містити і одне, і кілька слів, термін-фразема є стійкою словосполукою, яка сприймається як єдине ціле і відтворюється як неподільна конструкція (Вознюк, Конівіцька, 2017, с. 108). Ми дотримуємося погляду, що термін-фразеологізм – це стійкий зворот, який має певну ідіоматичність, належить до мови професійної комунікації, містить у своєму складі щонайменше один термін і об'єктивує знання, отримані в межах професійного досвіду в типових ситуаціях професійної діяльності (Дружб'як, 2009, с. 224–226).

Аналіз досліджуваних терміносполук комп'ютерної сфери засвідчує наявність таких стійких виразів, кодифікованих в лексикографічних джерелах (СУМ-20): *бітова війна* – ‘конфлікт або суперництво в мережі „Інтернет”, пов’язаний з кібербезпекою’ (СУМ-20); *з однієї шини (на одній хвилині)* – ‘спільність поглядів або думок, в контексті обговорення в онлайні’. (СУМ-20), *інформаційна війна* – ‘використання й управління інформацією з метою набуття конкурентоздатної переваги над супротивником’ (СУМ-20), *версія бета* – ‘випробувальна версія програми чи продукту’ („Тлумачний словник з інформатики”, 2010, с. 39); *мережева атака* – ‘цілеспрямована спроба злому, вторгнення або пошкодження комп'ютерної мережі („Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування, (2005))’; *цифрове покоління* – молоді люди, які народилися з початком епохи цифрових технологій і чие життя невідривно пов’язане з інтернетом (СУМ-20). Проте в словниках не марковано такі вирази відповідним значком ◇ (як фразеологізми), ці словосполуки марковано Δ як метафоризовані терміни-словосполуки. Отож, за твердженням дослідників (Шиленко, 2007, с. 309; Вознюк, Конівіцька, 2017, с.109; Петрова, 2021, с.174), терміни-фразами утворюються внаслідок метафоричної багатослівної номінації, тому гадаємо, вищенаведені терміносполуки перебувають на різних етапах фразеологізування. На нашу думку, наступним кроком в семантичному

розвитку цих терміносполук може настати детермінування і перехід їх до фраземного ряду. Слушним є зауваження Юлії Теглівець, що такий процес досить тривалий і поетапний: дериваційна база відмежовується від конкретної ситуації, яку вона позначала, та поступово переосмислюється, внаслідок чого виникає значення фраземи. (Теглівець, 2004, с. 63). Простежмо за процесом фразеологізування на конкретному прикладі (Див. Схема 2).

СХЕМА 2. Процес фразеологізування словосполучення *інформаційна війна*

Як бачимо на схемі 1, метафоризовані терміни-сполуки лише зовні подібні до фразеологізмів: мають певну ідіомність, відображають об'єкти і явища професійної діяльності, однак позбавлені емоційності, експресивності, образності і мають конкретне термінологічне значення. На схемі 2, простежуємо фразеологічний вираз *інформаційна війна* на певному етапі фразеологізування: словосполука має експресивне забарвлення, образність; внаслідок семантичного переосмислення компоненти виразу вийшли зі сфери свого звичного функціонування, кожен з компонентів втратив частково термінологічне значення і набув переносного, словосполука втрачає дефінітивні й системні характеристики, тобто відбувається детермінування, словосполуку сприймають як єдину і неподільну конструкцію. За сферою вживання може широко використовуватися в усіх стилях мовлення.

Висновок. Попри вимогу до терміна бути позбавленим експресії, чимало термінів-словосполук ІТ-сфери, зафіксованих у словниках, піддаються впливам процесів метафоризування та фразеологізування. У комп'ютерній терміносистемі частотно побутують *метафоризовані терміни-словосполуки*, Їх розподіляємо за такими типами: терміни-словосполуки, метафоризовані компоненти яких утворені внаслідок подібності за формою, на основі подібності функцій, на основі функціовальної і зовнішньої подібності, за місцем розташування. Розрізняємо їх також за функційно-семантичною диференціацією (в яких усі компоненти є термінами, назвами окремих наукових понять і вживаються поза межами словосполучення; в яких усі компоненти є загальноновживаними словами, набувають спеціального значення лише в поєднанні; в яких один із компонентів є загальноновживаним словом, інший – термін або професіоналізм) та за ознакою семантичного злиття компонентів (які повністю зберегли своє первинне (самостійне) значення та які частково втратили своє первинне).

Фразеологічні терміновирazi засвідчені в комп'ютерній сфері не так частотно. Виявлені терміносполуки перебувають на перехідних етапах фразеологізування і не маркуються у словниках як фраземи. Процеси метафоризування та подальшого

фразеологізування стають важливими засобами творення терміносполук комп'ютерної галузі.

Предметом подальших досліджень стане поглиблене вивчення метафоризації як засобу творення комп'ютерних термінів на матеріалі різних терміносистем (аналіз явища транс-термінізації).

Бібліографія

Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування (2005). Київ: Видавничий дім „СофтПрес”. [*Anhlo-ukrayins'kyu tlmachnyy slovnyk z obchyslyval'noyi tekhniky, Internetui prohramuvannya* (2005). Kyiv: Vydavnychyu dim SoftPres"].

Баран, Я., Зимомря, М. (1999). *Теоретичні основи фразеології: навчальний посібник*. Ужгород: Ужгородський державний університет. [Baran, Ya., Zymomya, M. (1999). *Teoretychni osnovy frazeolohiyi: navchal'nyy posibnyk*. Uzhhorod : Uzhhorods'kyu derzhavnyy universytet].

Васенко, Л., Кримець, О. (2006). Термінологічна метафоризація як репрезентація нового наукового знання. *Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. Серія „Проблеми української термінології”*. Львів. No 559. [Vasenko, L., Krymets', O. (2006). Terminolohichna metaforyzatsiya yak reprezentatsiya novoho naukowoho znannia. *Visnyk Natsional'noho universytetu „L'vivs'ka politekhnika”. Seriya „Problemy ukrayins'koyi terminolohiyi”*. L'viv. No 559.].

Вознюк, Г., Конівіцька Т. (2017). Процес фразеологізації як засіб творення фінансово-економічних термінів. *Український смисл*. Дніпро, № 2017. [Voznyuk, H., Konivits'ka T. Protses frazeolohizatsiyi yak zasib tvorennya finansovo-ekonomichnykh terminiv. *Ukrayins'kyu smysl*. Dnipro, № 2017.].

Гарашченко, Л. (2012). Аналітизм як тип термінологічної номінації. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наук. праць ХнПУ ім. Г.С. Сковороди*. Вип. 34. [Harashchenko, L. (2012). Analizym yak typ terminolohichnoyi nominatsiyi. *Linhvistychni doslidzhennya Zbirnyk nauk. prats' Khnpu im. H.S. Skovorody*. Vyp. 34].

Гарашченко, Л. (2013). Аналітичні терміни з метафоризованим значенням компонентів у науково-технічній термінології. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство*. № 1 (250). [Harashchenko, L. B. (2013). Analitychni termini z metaforyzovanyim znachenniam komponentiv u naukovotekhnichniy terminolohiyi. *Naukovyy visnyk Shchidnoyeuropeys'koho nacionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Seriya : Filolohichni nauky. Movoznavstvo*. № 1 (250).]

Дружб'як, С. (2009). Терміни-фразеологізми в економічній терміносистемі (на матеріалі німецької мови). *Нова філологія*. Запоріжжя: ЗНУ. [Druzhbyak, S. (2009). Terminy-frazeolohizmy v ekonomichniy terminosystemi (na materiali ni-mets'koyi movy). *Nova filolohiya*. Zaporizhzhya: ZNU.].

Електронний комплекс „Горох”. Електронний ресурс: <https://goroh.pp.ua>. [Elektronnyy kompleks „Horoch”] (доступ 22.01.24).

IT-словник. Електронний ресурс: <http://xn--r1a3b.xn--b1amgblet.xn--j1amh/index>. (доступ 22.01.24).

Краснобаєва-Чорна, Ж. (2013). Терміносистема фразеології: структура та складники термінологічної мікросистеми «фразеокласифікація». *Лінгвістичні студії: збірка наукових праць*. Вип. 26. [Krasnobayeva-Chorna, Zh. (2013). Terminosystema frazeolohiyi: struktura ta skladnyky terminolohichnoyi mikrosystemy «frazeoklasyfikatsiya». *Linhvistychni studiyi: zbirka naukovykh prats'*. Wyp. 26].

Кухарчишин, М. (2019). Метафора в біологічній терміносистемі (українсько-польські паралелі). *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 7(02). [Kukharchyshyn, M. (2019). Metafora v biolohichniy terminosystemi(ukrayins'ko-pol's'ki paraleli). *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 7(02)].

Наконечна, Г. (2018). *Термінологізація і детермінологізація: ступінь опрацювання й вектори розвитку. Теорія терміна: конкретизація лексико-семантичних парадигм*. Національний університет „Львівська політехніка”. Львів. [Nakoneczna, H. (2018). *Terminolohizatsiya i determinolohizatsiya: stupin' opratsyuvannya y vektory rozvytku. Teorija termina: konkretyzacija leksyko-seman-tychnykh paradyhm*. Natsionalnyj universytet „Lvivska politekhnika”. Lwiw].

Петрова, Т. (2021). Сучасні аспекти вивчення метафоризації термінів в українському термінознавстві (актуалізація когнітивного підходу). *Мова науково-теоретичний часопис*. №35. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. [Petrova, T. (2021). Suchasni aspekty vyvchennya metaforyzatsiyi terminiv v ukrayins'komu terminoznavstvi (aktualizatsiya kohnityvnogo pidkhodu). *Mova naukovo-teoretychnyy chasopys*. №35. Odeskyy natsionalnyy universytet imeni I.I. Mechnykova.]

Продан Ю. Класифікація термінів-фразем та суміжних з ними одиниць мови спеціального призначення у сучасному мовознавстві. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. Językoznawstwo i literaturoznawstwo # 8. Warszawa. 2016. [Prodan Yu. Klasyfikatsiya terminiv-frazem ta sumizhnykh z nymy odynyts' movy spetsial'noho pryznachennya u suchasnomu movoznavstvi. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*]

Словник української мови у 20 томах. Електронний ресурс: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=82878&page=2555>. [Slovnyk ukrayins'koyi movy u 20 tomakh.] (доступ 22.01.24).

Теглівець Ю. (2004). Термінологічна лексика як активне джерело поповнення фразеології сучасної української мови. *Вісник Національного*

університету „Львівська політехніка”. Видавництво Національного університету „Львівська політехніка”. № 503. [Tehlivets' Yu. (2004). Terminolohichna lek-syka yak aktyvne dzherelo popovnennya frazeolohiyi suchasnoyi ukrayins'koyi movy. *Visnyk Natsional'noho universytetu „L'vivs'kapolitekhnikha”*. Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu „L'vivs'ka politekhnikha”].

Тлумачний словник з інформатики. (2010) Дніпропетровськ, Національ-ний гірничий університет. [*Tlumachnyy slovnyk z informatyky*. (2010) Dnipropetrovs'k, Natsional'nyu hirnychyy universytet].

Шиленко, О. (2010). Фразеологізація в англійській фаховій мові економіки. *Вісник Житомирського держ. ун-ту імені Івана Франка*. Житомир. Вип. 49. [Shylenko, O. (2010). Frazeolohizatsiya v anhliys'kiy fakhoviy movi ekonomiky. *Visnyk Zhytomyrs'koho derzh. un-tu imeni Ivana Franka*. Zhytomyr. Vyr. 49].

Шиленко О. (2008). Термін-фразеологізм: проблема визначення. *Наукові записки*. Вип. 75 (1). Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 5 ч. Кірово-град. [Shylenko O. (2008). Termin-frazeolohizm: problema vyznachennya. *Nau-kovi zapysky*. Vyr. 75 (1). Seriya: Filolohichni nauky(movoznavstvo): U 5 ch. Ki-rovohrad.]

Шиленко О. (2007). Фразеологізація та метафоризація в терміносистемах: відмінності та подібності (на матеріалі англійської мови). *Українська терміно-логія і сучасність*. Київ. КНЕУ. Вип. 7. [Shylenko O. (2007). Frazeolohizatsiya ta metaforyzatsiya v terminosystemakh: vidminnosti ta podobnosti (na materiali anhliys'koyi movy). *Ukrayins'ka terminolohiya i suchasnist'*. Kyiv. KNEU. Vyr. 7.

Лінгвоперсонологія як призма вивчення мовної особистості Дмитра Донцова

OKSANA MYKYTYUK

Uniwersytet Narodowy Politechnika Lwowska, Lwów, Ukraina
(Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine)

Linguistic personology as a prism for studying the linguistic personality of Dmytro Dontsov

Abstract

The article proves that linguistic personology actualises the whole layer of topical issues and is an integral part of the linguistic worldview studying. The methodological basis of the work is a combination of anthropocentric and linguistic research methods. It is illustrated how linguistic personology reproduces political, cultural, aesthetic, emotional, voluntary components of a linguistic personality character. The directions of studying linguistic personology are highlighted, in particular, linguodidactic, linguocultural, linguopoetic, sociolinguistic, psycholinguistic. It has been traced that a significant achievement of Ukrainian linguistic personology is the works of Potebnya, Ovsianyk-Kulykovskiy, Chekhovych and Zahnitko. The study argues that the term „linguistic personality” should be used when analysing the linguistic portrait of a certain person. Against the background of the linguistic personology achievements, the necessity of studying the linguistic personality of Dontsov is revealed.

Keywords: linguistic personology, linguistic personality, anthropocentrism, studying methods, Dmytro Dontsov.

Lingwopersonologia jako pryzmat badania osobowości języ- kowej Dmytra Doncowa

Streszczenie

Artykuł udowadnia, że linguopersonologia aktualizuje całą warstwę aktualnych zagadnień i stanowi integralną część badań nad językowym obrazem świata. Podstawą metodologiczną badań jest połączenie metod antropocentrycznych i faktycznych badań języka. zilustrowano, w jaki sposób linguopersonologia odtwarza polityczne, kulturowe, estetyczne, emocjonalne i woluntatywne elementy charakteru osobowości językowej. Wyróżnia się obszary badań linguopersonologii, w

szczególności linguodydaktyczny, linguokulturalny, linguopoetyczny, socjolingwistyczny, psycholingwistyczny. Zaobserwowano, że dzieła O. Potebni, D. Owsianko-Kułykowskiego, K. Czechowycza i A. Zahnitki są znaczącym osiągnięciem ukraińskiej linguopersonologii. Badania wykazały, że analizując portret językowy danej osoby, warto posługiwać się terminem „osobowość językowa”. Na tle osiągnięć linguopersonologii ujawniono potrzebę badania osobowości językowej D. Doncowa.

Słowa kluczowe: personologia językowa, osobowość językowa, antropocentryzm, metody badawcze, Dmytro Doncow.

Вступ

Лінгвоперсонологійний спектр українського мовознавства дозволяє актуалізувати цілий пласт злободенної проблематики, що стосується вербалізації мовного досвіду мовця, показу належності персони до певного соціального та політичного прошарку, відтворення певної епохи на основі мовлення особистості, зв'язку автора зі сучасниками та формування певної позиції в читача. Важливо, що життя людини завжди триває в певному суспільно-політичному та культурному просторі, відтак неминучим є зв'язок лінгвоперсонології з історією, філософією, політологією, літературознавством, етнологією, культурологією.

Лінгвоперсонологія фактично існує на рівні синхронії та діахронії одночасно, оскільки національна мова відтворює національну свідомість, що має історичну тяглість. Це особливо сутнісно, якщо йдеться про комунікацію не в синхронії, а про її реконструкцію в діахронії, що уможливлює пізнати водночас і прикметні ознаки дієвої мовної поведінки як елемента мовної парадигми певної епохи, і вплив мовного простору (чи його відсутність) на творення ідіолекту певної особистості. Відтак актуалізація нового вектора досліджень, яким є лінгвоперсонологія, опис динаміки вивчення мовної особистості, розгляд мовного досвіду мовця та його намірів вмотивували **актуальність роботи**.

Лінгвоперсонологія первісно була складовою лінгвістики тексту та базувалася в основному на дослідженні художнього стилю,

проте соціолінгвальні чинники (повні та часткові заборони мови на державному рівні, репресії проти українських мовознавців, руйнування мовного поля, що стосувалося як вимови слів, так і правопису) стали основою для характеристики наукового, епістолярного та публіцистичного стилів. Отож лінгвістика тексту, яка оперує функціонуванням слова в системі певного твору та моделює текст мовної особистості (Кочан, 2008; Єщенко, 2009; Селіванова, 2011, с. 329–334; Загнітко, 2017), є підсиленням для напрацювань з лінгвоперсонології.

Позаяк мовна особистість схрещує та фокусує в собі численні аспекти суспільного життя, то лінгвоперсонологія є епіцентром різноманітних мовознавчих дисциплін та поєднує когнітивну лінгвістику, що розкриває мову крізь мовленнєві процеси та елементи пізнавальної діяльності людини (Нестерова 2015; Селігей, 2016; Біскуп 2018); етнолінгвістику, що об'єднує мову, культуру, етнографію, ментальність, свідомість в єдине ціле та сприяє вивченню мовно-ментальних структур (Голубовська 2004; Жайворонок, 2006; Ткаченко, 2006; Жайворонок, 2007; Барилова, 2011; Селігей, 2012); прикладну лінгвістику (Васенко, 2014; Дубічинський, 2016; Бідюк, Комочкова, 2017); лінгвонаціологію (Радевич-Винницький, 2013); прагмалінгвістику (Космеда, 2001; Бацевич, 2010); комунікативну лінгвістику (Бацевич, 2003) тощо.

Різноаспектність дослідження лінгвоперсонології вмотивовує виокремлення таких напрямів її опису, як лінгводидактичного, лінгвокультурологічного, лінгвопоетичного, соціолінгвістичного та психолінгвістичного (Кравцова, 2022, с. 69). Лінгводидактичний напрям скерований на розгляд людини-мовця, стосується комунікативно-діяльнісного напрямку та передбачає оцінку мовних навичок (рівень фонетики, лексики, граматики); мовної діяльності (говоріння, аудіювання, читання, листування), аналізу мовної здатності та комунікативної (мовленнєвої) компетенції. Лінгвокультурологічний напрям має за основу розгляд мовної особистості як носія етнокультури. Лінгвопоетичний напрям враховує особистість автора як творчу індивідуальність,

тобто йдеться про письменника як про виразника певного ідіолекту та ідіостилю, що відтворюють його тексти. Важливими є соціолінгвістичний напрям, що вивчає мовну особистість на основі розгляду певного соціолекту, та психолінгвістичний, де до уваги беруть психічні властивості мовної особистості (Кравцова, 2022, с. 69). Кожен з цих напрямів пов'язаний з певними дослідниками, які напрацювали можливі поля розгляду когнітивних, прагматичних, комунікативних особливостей персони.

У вивченні мовної особистості наочною на часі є праця Юрія Караулова (Караулов, 1987, с. 3), який розробив власну методику аналізу мовного матеріалу. Учений напрацював трирівневу модель опису певної постаті чи постатей, що пов'язана з вербально-семантичним (беруть до уваги слова особистості, їхнє вживання відповідно до норм всіх стилів); лінгвокогнітивним (знання про світ; індивідуальний досвід) та мотиваційним (мета та завдання спілкування) напрямками. Прикметно, що ці рівні потім з огляду на психологічний аспект були позначені як семантичний (вербально-семантичний, вербально-граматичний), когнітивний (тезаурусний) та прагматичний (мотиваційний).

Мета дослідження – показати здобутки лінгвоперсонології як бази для вивчення мовної особистості великого журналіста, ідеолога, мислителя Дмитра Донцова. Відповідно до поставленої мети завданням є: подати історію зародження лінгвоперсонології, встановити місце української науки в утвердженні цієї всеохопної дисципліни, охарактеризувати предмет лінгвоперсонології та вмотивувати потребу аналізу мовної особистості Дмитра Донцова.

Методи дослідження

Теоретико-методологічною основою роботи є поєднання антропоцентричного напрямку, де стрижневою оптикою студій є мовна особистість Дмитра Донцова, з урахуванням власне мовних методів дослідження.

Основними у лінгвоперсонології є **метод реконструкції** мовної особистості на основі текстів автора (це перший етап реконструкції) та аналіз того матеріалу, який вже здійснили науковці, сучасники автора чи інші дослідники його набутків (другий рівень реконструкції). Як допоміжні використано інтерпретаційний метод, метод наукового спостереження, а також описовий, зіставний, узагальнювальний методи, що передбачають систематизацію матеріалу.

Виклад основного матеріалу

1. Історія лінгвоперсонології

Наукове вивчення мови як діяльності (чи дієвості) на основі конкретної особистості виникло на межі XVIII–XIX ст. з праць німецької мовної школи, зокрема, Вільгельма фон Гумбольдта та молодогограматистів (Карла Бругмана, Августа Лескіна, Бертольда Дельбрюка). Особливо відомими є праці філолога та філософа Вільгельма фон Гумбольдта (кінець XVIII – поч. XIX ст.), що дають уявлення про мову як про світобачення народу. Учений доводить, що індивідуальність є таємницею та основою будь-якого існування, а життя суспільства базовано на свободі конкретного індивіда. Це був засадничий підхід до вивчення духової культури особистості, який автор висловив у праці *„Про національний характер мов”*, що і дало початок для формування мовознавчої науки лінгвоперсонології (Гумбольдт, 2018).

На межі XIX–XX ст. учені (Карл Фосслер, Ян (Іван) Бодуен де Куртене, Лео Вайсгербер) довели, що мова є носієм індивідуального характеру людини, яка живе у власному мовному просторі, що відтворюють мовні одиниці та спосіб їхнього поєднання, побудова думки (речення, текст) та відповідні моделі поведінки, які згодом в прагматиці отримали назву інтенції.

2. Зародження української лінгвоперсонології

В Україні одним з перших про антропоморфність людського мислення та роль особистості в ньому описав у XIX ст. харківський учений Олександр Потебня, праці якого стали засадничими для розвитку української лінгвоперсонології. Учений скерував увагу читача до мовного портрета народу та підійшов до визначення мовної особистості. Харківський мовознавець наголосив, що „все надбання думки суб'єктивне, тобто хоча й зумовлене зовнішнім світом, але є витвором особистої творчості” (Потебня, 1985, с. 59). Біля початків української лінгвоперсонології стоїть прізвище Дмитра Овсянико-Куликовського, родом з Херсонщини. Український мовознавець, що став членом одеської „Громади”, 1893 року пише статтю про професора Потебню як мовознавця-мислителя, висловлює захоплення ученим, зазначає його розкішний живий викладу матеріалу, що мав ознаки справжньої художності, говорить про його ерудицію (Овсянико-Куликовський, 1893, с. 1–2), тобто українська наука отримує один з перших мовних портретів Олександра Потебні.

Лінгвоперсонологія з проекцією на національну основу є об'єктом розгляду Костянтина Чеховича, який, як і Дмитро Овсянико-Куликовський, дає портретування Олександра Потебні через стрижневі ознаки „ядро нації”, „національна ідея”, „національне хотіння” (Чехович, 1931).

Особливими в історії української лінгвоперсонології є дослідження академіка Михайла Возняка, який вивчав мовну свідомість Івана Франка й у 1926 р. опублікував у журналі „Світ” статтю, де висвітлював Франкову творчість, контакти з польською літературою (Возняк, 1926). Пізніше ця праця лягла в основу Вознякового аналізу Франкового світогляду (Возняк, 1955). А 1948 року Михайло Возняк розпочав видання циклу праць „Іван Франко. Праці і матеріали”, які сприяли розвитку лінгвоперсонології в Україні та були вагомими результатами дослідження особистості Івана Франка.

Теоретичні основи української лінгвоперсонології та її історичну тяглість подав Анатолій Загнітко. Професор виокремив

категорійний апарат цієї науки, описав основні рівні лінгвоперсонології, проаналізував знакові мовні особистості, висвітлив формування мовної картини світу та її зв'язок з когнітивною картиною світу тощо (Загнітко, 2017, с. 66–69).

3. Предмет вивчення

Лінгвоперсонологія оперує різними термінами щодо об'єкта свого дослідження, зокрема: лінгвоперсона (що відповідає назві науки), мовна особистість, мовленнєва особистість. Вважаємо за доречне утверджувати український питомий термін мовна особистість, оскільки термін „мова” є первісним, а розподіл на мову та мовлення йде від „Лексису, Сирѣчь реченія Вькратьцѣ събранъны и из словенскаго языка на простый рускій діалектъ истолъкованы” (1596 р.) Лаврентія Зизанія-Тустановського (1596 р.), де вперше зафіксовано лексему *мов(л)ене* „у типовому західноукраїнському діалектному вияві” (Фаріон, 2015, с. 158).

У лінгвоперсонології напрацьовано теоретичну базу, розроблено принципи, методологію та методи аналізу мовної особистості.

Ми розуміємо мовну особистість як персону, що має високий рівень володіння мовою і значний рівень впливу на розвиток мови. Мовна особистість є репрезентантом моральних, історичних, культурних, суспільних норм певного народу, що характерні для певного історичного періоду.

Існують різноманітні вектори вивчення мовної особистості, наприклад, індуктивний та дедуктивний. Індуктивний метод передбачає вивчення мовної особистості на основі текстів, що відтворюють характер, інтереси, уподобання, специфічні та загальні риси авторського письма. Тобто від індивідуальних рис особистості можна переходити до мовної системи та показувати, як ця постать вплинула на мовний простір. Дедуктивний метод має зворотний спектр дії, бо мовна особистість є носієм мови як системи з усіма можливим її рівнями: фонетичним, словотвірним, лексичним, фразеологічним, морфологічним, синтаксичним.

Тобто відбувається дослідження національної мови на основі опису мовної особистості.

Іншим методом у лінгвоперсонології є характеристика мовної особистості на рівні діяхронії (історія зміни мовлення в різні періоди) та на рівні синхронії (пласт мовлення певного періоду). Також варто вивчати мовну особистість як представника певної професії (учителя, лікаря, інженера, юриста, енергетика, архітектора тощо) чи соціального статусу (робітника, керівника, депутата, президента). Ще один рівень опису мовної особистості можливий за рівнем вжитку активного чи пасивного словникового запасу, тобто варто було б аналізувати наповненість текстів історизмами, архаїзмами, неологізмами. Доречним є розгляд мовної особистості на рівні стилістичному та емоційно-експресивному, де діалектизми, професійна лексика, слова-терміни становлять лівову частку словникового запасу. Зрештою актуальним є лексичний, морфологічний, синтаксичний критерії як базові для формування думки. Цікавим би було поєднання кількох критеріїв, що є стрижневими в тої чи тої особистості. Отож варто б системно описувати мовну особистість, щоб відтворити її внесок у формування літературної мови, проте наукової школи з вивчення лінгвоперсонології в Україні поки що немає. Відтак ця наукова галузь в національній науці вивчена вкрай мало.

4. Мовний портрет Д. Донцова

Вивчення мови завжди базується на розгляді мовної особистості, в якій схрещуються національно-культурна ідентичність та історико-соціальні умови, в яких перебуває ця персона. Для нас опертям є національна мовна особистість великого журналіста, ідеолога чинного націоналізму, мислителя Дмитра Донцова. Розгляд мовної особистості Дмитра Донцова дозволяє розгорнути авторську мовну картину світу через показ національної ментальності, виявити стратегію й тактику спілкування мислителя, відтворити вплив великого журналіста на суспільну свідомість, описати його взаємини з опонентами, тобто на основі

творів Дмитра Донцова проаналізувати національну мову та відтворити внесок мислителя у збагачення літературної мови.

Опертям для аналізу мовної особистості Дмитра Донцова є міждисциплінарні дослідження. Ідеологічно-політичний портрет великого журналіста на тлі доби подав літературознавець Олег Баган (Баган, 2008) та проаналізував історик Сергій Квіт (Квіт, 2013). Вірність ідеї Української держави підтверджує біографічний нарис про мислителя від Ярослава Дашкевича (Дашкевич, 2007). Оцінку його політичної спрямованості відтворив Михайло Сосновський (Сосновський, 1974). За советського часу існували потужні політичні міти, де ідеологічне очорнення постаті Дмитра Донцова сягало різних вершин. Витягування зі спадщини мислителя негативу та применшення позитиву було основою знищення великих українців аж до відновлення Незалежності 1991 року. Тому варто створити мовно-інтелектуальний портрет публіциста, спадщина якого видана в десятиях томах, які не є повним зібранням, бо упорядники творів Дмитра Донцова зазначають, що у виданні вміщено лише журнальні статті, а численні газетні публікації не взято до уваги (Донцов, 2001–2016).

Національно-мовна картина світу Дмитра Донцова інформаційно багатоаспектна, інтелектуально змістовна й політично вмотивована. Більше ніж половину свого земного віку мислитель провів в еміграції, проте активна політична позиція (перший голова СВУ, праця в уряді Павла Скоропадського, робота при посольстві УНР в Берні), редакторська, викладацька та публічна діяльність – усе було спрямоване на формування покоління борців, що зможуть змінити суспільно-політичну ситуацію в Україні. Мислитель пережив дві світові війни, тому його власний досвід та досвід з суспільно-політичного життя країни дозволяє відтворити історичні події та факти, що слугують опорою для пізнання світу.

Непроминальні твори публіциста дають значущу інформацію щодо побудови самостійної України, тому вимагають ґрунтовного аналізу крізь призму державотвірних ідей. Сучасне

осмислення мовної ментальності Дмитра Донцова вивчено крізь призму вісниківської традиції публіциста (Супрун, 2015; Супрун, 2019). Початок опрацювання мовного портрета мислителя зроблено на основі лексемного складу (Микитюк, 2016), термінів (Микитюк, 2019), що є усталеним підходом мовознавчих студій, а також прагматичного ракурсу (Микитюк, 2023) та характеристики максим його творів (Микитюк, 2022). Окремо варто відзначити наявні дослідження творів Дмитра Донцова через рецесію концепту „слово”, що здійснила Ірина Фаріон (Фаріон, 2012).

Маємо національну особистість Дмитра Донцова, яка є культурно-політичним феноменом, оскільки автор блискуче володіє мовою, що засвідчують численні українські мовні засоби та вкраплені в тексти німецькі, англійські, французькі, латинські слова (часто написані мовою оригіналу). Мовну картину світу наповнюють цитати з творів українських та зарубіжних авторів, фразеологізми, дискурсивні слова, які формують семантичні вузли (свій – чужий). Лексичні одиниці його текстів стають вихідними для розуміння суспільної свідомості. Прикметно, що відтворення позиції мислителя можливе на основі ідеологемного, топонімного та персоніфікованого зрізу його текстів, які мають вагоме значення для відтворення світогляду й настанов автора, характеризують його творчу манеру, емоційно підживлюють текст та формують ідейне ціле.

Особливо важливим є мовно-політичне сенсонаповнення постаті Дмитра Донцова в час російсько-української війни, бо він підносить на поверхню суспільного життя ідейні цінності, мілітаризує свідомість (що необхідно українцям, які мають одвічного ворога Росію), постійно говорить про характер, що дозволяє вибудувати вертикаль діяльності українців з пріоритетом духових надбань, тобто ідеї Дмитра Донцова не просто мають державотвірну вагу, а змінюють світ.

Висновки

Лінгвоперсонологія як невіддільна складова антропоцентризму є багатовекторною міждисциплінарною науковою галуззю. Поряд з історією, філософією, політологією, літературознавством, етнологією тощо, варто наголосити, що в межах мовознавства лінгвоперсонологія поєднує соціолінгвістику, психолінгвістику, етнолінгвістику, політичну лінгвістику, лінгвокультурологію та ін. Суттєво, що можна вивчати мову через історію персон, або на основі мовлення особистостей показувати зміни в мовному просторі, що і є предметом вивчення лінгвоперсонології. Для лінгвоперсонології каталізатором є мовне реконструювання постаті, що дозволить відтворити політичні, культурологічні, естетичні, емоційні, волюнтативні складники її характеру.

Базовими для української лінгвоперсонології є праці Олександра Потебні, Дмитра Овсянико-Куликовського, Костянтина Чеховича, які стали основою для мовного портретування особистості та дали початок національним студіям.

Основи української лінгвоперсонології, історію її зародження, розуміння методів та методології цієї науки напрацював професор Анатолій Загнітко. В українській науці існують численні напрями лінгвоперсонології, зокрема, лінгводидактичний, лінгвокультурологічний, лінгвопоетичний, соціолінгвістичний, психолінгвістичний.

У дослідженні доведено, що під час аналізу мовно портретованої особи варто використовувати термін „мовна особистість”.

Вивчення мови Дмитра Донцова – це показ мовної сили, бо його твори відтворювали ментальну картину українства, скеровували на боротьбу та інтелектуально наснажували свідомість читачів історичними фактами.

Бібліографія

Баган, О. (2008). *Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії першої половини XX ст.)*. Київ: УВС ім. Ю. Липи [Bahán, O. (2008). *Pomizh mistykoju i politykoju (Dmytro Dontsov na tli ukraýins'koji politychnoi istoriyi pershoji polovyny XX st.)*. Kyiv: UVS im. Yu. Lypu].

Барилова, Г. К., Глуховцева, К. Д. (2011). *Українська етнолінгвістика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка [Barylova, H. K., Hlukhovtseva, K. D. (2011). *Ukrayins'ka etnolinhvistyka: navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl.* Luhans'k: LNU imeni Tarasa Shevchenka].

Бацевич, Ф. С. (2003). *Нариси з комунікативної лінгвістики*. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка [Batsevich, F. S. (2003). *Narysy z komunikatyvnoyi linhvistyky*. Lviv: Vydavnychyy tsentr LNU imeni Ivana Franka].

Бацевич, Ф. С. (2010). *Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія*. Львів: ПАІС [Batsevych, F. S. (2010). *Narysy z linhvistychnoi prahmatyky: monohrafiya*. Lviv: PAIS].

Бідюк, Н. М., Комочкова, О. О. (2017). *Основи прикладної лінгвістики: вступ до спеціальності: навч. посібник*. Хмельницький : ХНУ [Bidiuk, N. M., Komochkova, O. O. (2017). *Osnovy prykladnoi linhvistyky: vstup do spetsialnosti*. Khmelnytskyi: KhNU].

Біскуб, І. П. (2018). *Філософія, суспільство, мова: монографія*. Луцьк: Вежа-Друк [Biskub, I. P. (2018). *Filosofiya, suspil'stvo, mova: monohrafiya*. Luts'k: Vezha-Druk].

Васенко, Л. А. (2014). *Вступ до прикладної лінгвістики: навч. посіб.* Харків: Підручник НТУ „ХПІ” [Vasenko, L. A. (2014). *Vstup do prikladnoi lingvistiky: navch.. posib.* Harkiv: Pidručnik NTU „HPİ”].

Возняк, М. (1955). *Нариси про світогляд Івана Франка*. Львів: Вид-во Львів. ун-ту [Vozniak, M. (1955). *Narysy pro svitohlyad Ivana*. Lviv: Vyddavnytstvo L'vivs'koho universytetu].

Возняк, М. (1926). Франків розрив з польською пресою. *Світ*, 11–12, с. 4–9 [Vozniak, M. (1926). Frankiv rozryv z pol's'koju presoyu. *Svit*, 11–12, pp. 4–9].

Голубовська, І. О. (2004). *Етнічні особливості мовних картин світу: монографія*. Київ: Логос [Holubovs'ka, I. O. (2004). *Etnichni osoblyvosti movnykh kartyn svitu: monohrafiya*. Kyiv: Lohos].

Дашкевич, Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. (2007). М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс (ред.), *Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини* (с. 525–534). Львів: Піраміда [Dashkevych, Ya. Postati: Narysy pro diyachiv istoriyi, polityky, kul'tury. (2007). M. Kapral', H. Svarnyk, I. Skochylyas (red.), *Dmytro Dontsov i borot'ba dovkola yoho spadshchyny* (pp. 525–534). Lviv: Piramida].

Донцов, Д. (2011–2016). *Вибрані твори: в 10 т.* О. Баган (ред.). Дрогобич: Відродження [Dontsov, D. (2011–2016). *Vybrani tvory: v 10 t.* O. Bagan (red.). Drohobych: Vidrozhennya].

Дубічинський, В. В. (2016). *Основи загального та прикладного мовознавства: навч.-метод. посіб.* Харків: Друкарня Мадрид [Dubichynskiy, V. V. (2016). *Osnovy zahalnoho ta prykladnoho movoznavstva: navch-metod.. posib.* Kharkiv: Drukarnia Madryd].

Єщенко, Т. А. (2009). *Лінгвістичний аналіз тексту: навч. посіб.* Київ: ВП „Академія” [Yeshchenko, T. A. (2009). *Linhvistychnyy analiz tekstu: navch. posib.* Kyiv: Akademiya].

Жайворонок, В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник.* Київ: Довіра [Zhayvoronok, V. (2006). *Znaki ukrains'koï etnokul'turi: Slovnyk-dovidnyk.* Kyiv: Dovira].

Жайворонок, В. В. (2007). *Українська етнолінгвістика. Нариси.* Київ: Довіра [Zhayvoronok, V. V. (2007). *Ukrayins'ka etnolinhvistyka. Narysy.* Kyiv: Dovira].

Загнітко, А. П. (2017). *Теорія лінгвоперсонології: монографія.* Вінниця: Нілан-Лтд [Zahnitko, A. P. (2017). *Teoriya linhvopersonolohiyi: monohrafiya.* Vinnytsya: Nilan-Ltd].

Караулов, Ю. Н. (1987). *Русский язык и языковая личность.* Москва: Наука [Karaulov, Yu. N. (1987). *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'.* Moskva: Nauka].

Квіт, С. (2013). *Дмитро Донцов: ідеологічний портрет.* Львів: Галицька видавнича спілка [Kvit, S. M. (2013). *Dmytro Dontsov: ideolohichnyy portret.* Lviv: Halyts'ka vydavnycha spilka, 2013].

Космеда, Т. А. (2001). Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах: автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01; 10.02.02. Харків [Kosmeda T. A. (2001). *Aksiolohichni aspekty prahmalinhvistyky: zasoby vyrazhennia katehorii otsinky v ukrainskii ta rosiiskii movakh: avtoref. dys. ... dokt. filol. nauk 10.02.01; 10.02.02.* Kharkiv].

Кочан, І. М. (2008). *Лінгвістичний аналіз тексту: навч. посіб.* Київ: Знання [Kochan, I. M. (2008). *Linhvistychnyy analiz tekstu: navch. posib.* Kyiv: Znannya].

Кравцова, Ю. (2022). Новітні напрями сучасної лінгвістики. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* Серія „Філологія”, 50, с. 66–74 [Kravtsova, Yu. (2022). *Novitni napryami suchasnoï lingvistiki. Problemi gumanitarnikh nauk: zbirnik naukovikh prats' Drogobits'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka.* Seriya „Filologiya”, 50, pp. 66–74]. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2022.50.9>

Микитюк, О. (2023). Прагматичний зріз творів Дмитра Донцова: стратегії аргументації. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія „Філологічні науки”,* 1(25), с. 205–219 [Mykytyuk, O. (2023). *Pragmaticchniy zriz tvoriv Dmitra Dontsova: strategii argumentatsii. Visnik universitetu imeni Al'freda*

Nobelya. Seriya „Filologichni nauki”, 1(25), pp. 205–219]. DOI: 10.32342/2523-4463-2023-1-25-15

Микитюк, О. Українська реальність крізь призму терміна: монографія. (2019). З. Куньч, І. Фаріон, О. Микитюк та ін. (ред.), *Базові суспільно-політичні терміни у трактуванні Дмитра Донцова* (с. 94–127). Львів: Львівська політехніка [Mykytyuk, O. *Ukrainska realnist kriz pryzmu termina: monografiya*. (2019). Z. Kunch, I. Farion, O. Mykytiuk etc (red.), *Bazovi suspilno-politychni termini u traktuvanni Dmytra Dontsova* (pp.94–127). Lviv: Lvivska politehnika].

Микитюк, О. (2016). Лексико-семантичний зріз мовної картини світу Дмитра Донцова. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Філологічні науки*, 257, с. 152–162. [Mykytiuk, O. (2016). *Leksyko-semantychnyi zriz movnoi kartyny svitu Dmytra Dontsova. Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. Filolohichni nauky*, 257, pp. 152–162]. DOI: <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2021.41.30>

Микитюк, О. (2022). Лінгвоперсона Дмитра Донцова як фокус розуміння максими „характер”. *Matica Srpska Slavic Studies*, 102, с. 411–425 [Mykytyuk, O. (2022). *Linhvopersona Dmytra Dontsova yak fokus rozuminnya maksymy “kharakter”. Review of Slavic Studies*, 102, pp. 411–425.]. DOI: https://doi.org/10.18485/ms_zmss.2022.102.23

Нестерова, М. Н. (2015). *Когнитивистика: истоки, вызовы, перспективы: монография*. Сумы: Университетская книга [Nesterova, M. N. (2015). *Kognitivistika: istoki, vyzovy, perspektivy: monografiya*. Sumy: Universitetskaya kniga].

Овсяннико-Куликовский, Д. (1893). *А. А. Потебня как языковед-мыслитель*. Київ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайл [Ovsyanyko-Kulykovskyy, D. (1893). *A. A. Potebnya kak yazykovod-myslitely*. Kyiv: Tipografiya G. T. Korchaka-Novitskago, Mihayl].

Потебня, О (1985). *Естетика і поетика слова: Збірник*. Київ: Мистецтво [Potebnia, O. (1985). *Estetyka i poetyka slova. Zbirnyk*. Kyiv: Mystetstvo].

Радевич-Винницький, Я. К. (2013). *Мовна складова національного буття: Студії з української лінгвонаціології*. Київ, Дрогобич: Посвіт [Radevych-Vynnytskyu, Ya. (2013). *Movna skladova natsionalnoho buttya. Studiji z ukraïns'koï lingvonaciologiji*. Posvit, Kyiv, Drohobych].

Селіванова, О. О. (2011). *Лінгвістична енциклопедія*. Полтава: Довкілля-К [Selivanova, O. O. (2011). *Linhvistychna entsyklopediya*. Poltava: Dovkillya-K].

Селігей, П. (2012). *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія” [Selihei, P. (2012). *Movna svidomist: struktura, typolohiia, vykhovannia*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia].

Селігей, П. (2016). *Світло і міні наукового стилю: монографія*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія” [Selihei, P. (2016). *Svitlo i tini*

naukovoho stylu: monohrafiya. Kyiv: Vydavnychy dim „Kyievo-Mohylyans'ka akademiya”].

Сосновський, М. (1974). *Дмитро Донцов – політичний портрет: З історії розвитку ідеології українського націоналізму*. Нью-Йорк–Торонто: Наукове товариство ім. Т. Шевченка [Sosnovskii, M. (1974). *Dmytro Dontsov – politychnyy portret: Z istoriyi rozvytku ideolohiyi ukrayins'koho natsionalizmu*. New York–Toronto: Naukove Товариство im. Shevchenka].

Супрун, Л. (2019). Атрибутивні актуалізатори Донцовського концепту „держави”. *Теле- та радіожурналістика: Збірник наукових праць Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка*, 18, с. 292–304 [Suprun, L. (2019). Atrybutyvnii aktualizatory dontsovskoho kontseptu «Derzhava». *Tele- ta radiozhurnalistyka: Zbirnik naukovih prac' Lvivs'kogo nac. un-tu im. Ivana Franka*, 18, pp. 292–304].

Супрун, Л. (2015). Кваліфікатив „національний” у контексті вісниківської публіцистики Д. Донцова. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*, 5, с. 158–161 [Suprun, L. (2015). Kvalifikatyv “natsional'nyy” u konteksti visnykivs'koyi publitsystyky D. Dontsova. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Filolohiya*, 5, pp. 158–161].

Ткаченко, О. Б. (2006). *Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу)*. Київ: Грамота [Tkachenko, O. B. (2006). *Mova i natsionalna mentalnist (Sproba suchasnoho syntezy)*. Kyiv: Hramota].

Фаріон, І. (2015). *Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива: монографія*. Львів: Вид-во Львівської політехніки [Farion I. (2015). *Suspilnyi status staroukrainskoi (ruskoi) movy u XIV–XVII stolittiakh: movna svidomist, movna diisnist, movna perspektyva: monohrafiia*. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniky].

Фаріон, І. (2012). *Шевченків концепт „слово” у рецепції Дмитра Донцова*. Львів: Вид-во Львівської політехніки [Farion, I. (2012). *Shevchenkiy kontsept „slovo” u retseptsiyi Dmytra Dontsova*. Lviv: Vyd-vo L'vivs'koyi politekhniky].

Чехович, К. (1931). *Потебня – український мислитель-лінгвіст*. Варшава: Друкарня отців Василіян у Жовкві [Chekhovych, K. (1931). *Potebnya – ukrayins'kyu myslytel'-linhvist*. Varshava: Drukarnya ottsiv Vasyliyan u Zhovkvi].

“«Робінзонадою» виловлював м'яч з усіх можливих кутів воріт”: українські футбольні жаргонізми першої половини ХХ століття

ІРИНА ПРОЦИК

Lwowski Państwowy Uniwersytet Wychowania Fizycznego imienia
Iwana Boberskiego, Lwów, Ukraina
(Ivan Bobersky Lviv State University of Physical Culture, Lviv, Ukraine)

“Caught the ball from all possible angles of the goal with
«Robinsonada»”: Ukrainian football jargons of the first half of
the 20th century

Abstract

The article presents jargonisms that functioned in the Ukrainian football discourse of the first half of the 20th century. It was found that football jargon were formed as a result of semantic derivation of Ukrainian vocabulary, adaptation of borrowings from foreign languages and dialect vocabulary, and the morphological method of word formation, with the help of which hybrid names were formed. It was found that the basis of the Ukrainian football jargon of the first half of the 20th century were commonly used names that underwent semantic transformations (expansion and reinterpretation of meanings) and words from the city koine of Lviv, which entered it as borrowings from foreign languages and the southwestern dialect of the Ukrainian language. None of the considered jargonisms is recorded in modern slang dictionaries, which indicates the interruption of the tradition of using jargon vocabulary of the first half of the 20th century in Ukrainian football discourse.

Keywords: football jargon, semantic derivation, hybrid name, borrowings from foreign languages, borrowings from the southwestern dialect.

“«Robinsonada» wylapywał piłkę ze wszystkich możliwych
kątów bramki”: ukraiński żargon piłkarski pierwszej połowy
XX wieku

Streszczenie

W artykule przedstawiono żargonizmy, który funkcjonowały w ukraińskim dyskursie piłkarskim pierwszej połowy XX wieku. Ustalono, że żargonizmy piłkarskie

powstały w wyniku derywacji semantycznej słownictwa ukraińskiego, adaptacji zapożyczeń z języków obcych i słownictwa gwarowego oraz morfologicznego sposobu słowotwórstwa, za pomocą którego uformowano nazwy hybrydowe. Stwierdzono, że podstawą ukraińskiego żargonu piłkarskiego pierwszej połowy XX wieku stały się nazwy powszechnie używane, które uległy przekształceniom semantycznym (rozszerzeniu i reinterpretacji znaczeń) oraz słowa z języka potocznego mieszkańców Lwowa, które weszły do niego jako zapożyczenia z języków obcych i z dialektu południowo-zachodniego języka ukraińskiego. Żaden z omawianych żargonizmów nie występuje we współczesnych słownikach żargonu, co świadczy o przerwaniu tradycji używania słownictwa żargonowego pierwszej połowy XX wieku w ukraińskim dyskursie piłkarskim.

Słowa kluczowe: żargon piłkarski, derywacja semantyczna, nazwa hybrydowa, zapożyczenia z języków obcych, zapożyczenia z dialektu południowo-zachodniego.

В українському футбольному дискурсі, поряд із назвами, що поступово ставали нормою слововжитку в сфері футболу, використовувано лексеми, які в соціолінгвістиці називають жаргонною лексикою. Футбольні жаргонізми були вкрапленням розмовного мовлення в мову футболу, що активно формувалася у XX ст. Жаргонна лексика є складником мовлення людей, безпосередньо причетних до гри в копаний м'яч, проте особливо активно її використовують уболівальники футболу, надаючи висловлюванням емоційно-експресивного забарвлення. Українські футбольні жаргонізми в діяхронії ще не досліджено всебічно й вичерпно (у статтях авторки цієї розвідки описано окремі групи жаргонізмів – назви футбольних дій і осіб у футболі (Процик, 2018а; 2018б)), тому всеохопний аналіз походження та функціонування всіх груп футбольної жаргонної лексики для реконструкції цілісної картини українського футбольного жаргону першої половини XX ст. й оцінка перспектив використання давніх жаргонізмів у сучасному неформальному дискурсі футболу є актуальними.

Українська жаргонна лексика сфери футболу в Галичині активно формувалася в першій половині XX ст., особливо в міжвоєнне десятиріччя (20–30-ті рр.). Вона мала чимало елементів, позичених із міського мовлення, зокрема з галицько-буковинського койне (Процик, 2018а, с. 96). Підтвердженням цього

є той факт, що багато з виявлених у тогочасному футбольному дискурсі жаргонізмів описано в ґрунтовному дослідженні з української діяхронної жаргонології – монографії Олексі Горбача *Арго в Україні* (Горбач, 2006), деякі – у праці Людмили Ткач *Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст.* (Ткач, 2000), а більшість зафіксовано в лексикографії, присвяченій описові мовлення львів'ян: *Лексиконі львівському: поважно і на жарт* (Хобзей, 2009) колективу авторів Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАНУ, *Словнику львівської говірки* Маріанни Мовної (Мовна, 2013), *Словнику галицького гвару* Володимира-Зеновія Карпина-Ортинського (Карпин-Ортинський, 2014). Поповнення жаргонної лексики відбувалося завдяки позикам із чужих мов і говірок південно-західного наріччя, тому для опису таких лексичних одиниць залучено відомості зі словників чужих слів (Sobol, 2004; Мельничук, 1985; Скалозуб, 1933; Markowski, 2004) і зі словників діалектної лексики (Онишкевич, 1984; Шило, 2008; Гнатишак, 2017).

Уже побіжний погляд на жаргонізми футбольної сфери у XX ст. дає підстави припустити, що багато лексем, які в ній функціують, – це загальноновживані слова, що зазнали розширення значень. Для з'ясування семантичних зрушень вживаних у мові футболу лексичних одиниць зіставлено відомості з тлумачних, перекладних лексикографічних видань і словників чужих слів – *Малоруско-німецького словаря* Євгена Желехівського і Софрона Недільського (Желеховский, 1886), *Російсько-українського словника* за редакцією Агатангела Кримського і Сергія Єфремова (Кримський, 1924–1933), *Словника української мови* (Білодід, 1970–1980), а також із сучасних словників жаргонізмів Лесі Ставицької – *Короткого словника жаргонної лексики української мови* й *Український жаргон* (Ставицька, 2003; 2005).

Футбольні жаргонізми першої половини XX ст. найчисленніше представлені в групі **назв результату дії**. Тут зафіксовано такі жаргонні лексичні одиниці:

“баняк” – ‘гол’, Олекса Горбач у монографії *Арго в Україні* подав семантику лексеми *“баньяк – льв., терн., дрого. ворота при грі у футбол”* (Горбач, 2006, с. 128) і *“баньяк – льв. вул. ворота, гол під час гри в копаного м’яча”* (Горбач, 2006, с. 196), маючи на увазі ‘здобутий гол’; слово зафіксоване в мовленні мешканців Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова, Коломиї; *Лексикон львівський* як одне зі значень цього слова подає футбольне – “гол” (Хобзей, 2009, с. 67); лексему з тією ж семантикою зафіксовано в словнику Маріанни Мовної; значення, що не має стосунку до футбольної сфери, а пов’язане зі щоденним побутом: *“баняк – розм. чавунний горщик, казан”* (Білодід, 1970, с. 102), подано в *Словнику української мови й у Малоруско-німецькому словарі*; це свідчить про те, що футбольний жаргонізм виник на основі метафори внаслідок розширення значення часто вживаної в південно-західному діалекті лексеми *баняк*; жаргонізм зафіксовано в словосполучках, що функціювали в футбольному дискурсі першої половини ХХ ст.: **вирішний “баняк”** – ‘вирішальний гол’; **впакувати “баняків”** – ‘напхати голів; здобути голи, забити (умістити) м’яч у ворота’, від *“впакувати (упакувати) = впаковувати (упаковувати) – 1) поміщати що-небудь у якусь тару; спаковувати”* (Білодід, 1970, с. 748); **всунути “баняків”** – ‘здобути голи, уміщуючи (впихаючи) м’яч у ворота’, від *“всунути = всувати – 1) уводити, вкладати, всаджувати щось у середину чого-небудь; впихати”* (Білодід, 1970, с. 771); **дати “баняка”** – ‘здобути гол, вразити ворота’, Олекса Горбач подав семантику словосполучення *“баньяка дати – стрілити у ворота”* (Горбач, 2006, с. 128), маючи на увазі ‘здобути гол, забити м’яч у ворота’, яке зафіксоване в мовленні мешканців міст Заходу України, *Лексикон львівський* як одне зі значень словосполучки *дати баняка* подає футбольне – “вдарити по воротах” (Хобзей, 2009, с. 67); **дати пару “баняків”** – ‘здобути два чи кілька голів, двічі чи кількаразово вразити ворота’, від *“пара (І) – 8) у знач. числ., розм. дві штуки (звичайно про предмети побуту); два; 9) невелика кількість чого-небудь; декілька”* (Білодід, 1970, с. 59–60), *дати = давати – 4) бити, вдаряти;*

8) виявлятися як наслідок якого-небудь стану або дії” (Білодід, 1971, с. 202–203); **дати в торбу кілька “баняків”** – ‘кілька разів вразити ворота’, від стійкого сполучення слів “дати як бідному в торбу”, від “дати = давати – 9) у сполуч. з багатьма іменниками, перев. дієслівного походження, означає дію, зміст якої визначається значенням відповідного іменника” (Білодід, 1971, с. 202–203), “торба – вид дорожнього мішка, що його носять звичайно за плечима” (Білодід, 1979, с. 200); **“клявий баняк”** – ‘добрий, чудовий гол’, від арготизма з мовлення мандрівних лірників “клявий – добрий, гарний, хороший, справний” (Горбач, 2006, с. 10, 14, 22, 25, 28, 31, 59, 68, 85, 98, 413–414); **кропнути “баняка”** – ‘здобути гола’, у монографії Олекси Горбача двічі подане слово *kropyty* зі значенням “бити, (нім. *schlagen*)” (Горбач, 2006, с. 85), “*кропити* – лъв., терн., дрого. бити; *кропнути* – лъв., терн., дрого. вдарити; вбити” (Горбач, 2006, с. 141); лексему зафіксовано в словнику Євгена Желехівського та Софрона Недільського “*кропити, кропнути*” (Желеховский, 1886, с. 382) і в *Словнику української мови – кропнути* – одноразова дія від дієслова “*кропити* – перен., розм., бити, стріляти” (Білодід, 1973, с. 366), словник польської мови подає таке значення лексеми “*kropnąć* – 3) вдарити, 4) вдарити, кинути, шпурнути”¹ (Markowski, 2004, s. 443–444], найвірогідніше, назва дії належить до спільного лексичного фонду української та польської мов; **кропнути семеро “баняків”** – ‘здобути сім голів’; **обірвати фєст “баняків”** – ‘пропустити багато голів’; Олекса Горбач у монографії *Арго в Україні* охарактеризував слово *фєст* як германізм “*fest* – міцний, сильний; міцно, сильно” (Горбач, 2006, с. 456) і подав такі його значення “*фєст* – зх. укр. розг. дуже сильно; великий, здоровенний” (Горбач, 2006, с. 457); лексему зафіксовано в словнику Володимира-Зеновія Карпина-Ортинського “*фєст* – 1) чудово, 2) сильно, дуже” (Карпин-Ортинський, 2014, с. 357), а номінацію “*обірвати, обривати*” – у словнику Євгена Желехівського та Софрона Недільського (Желеховский,

¹ Цитати з польських лексикографічних джерел подано в перекладі авторки статті.

1886, с. 540); значення лексеми “*oberwać*, від *obrywać* – 3) діставати щось, зазвичай недобре, зазнавати чогось прикрого” (Markowski, 2004, s. 639, 651) у словнику польської мови свідчить про належність номінації до спільного лексичного фонду польської й української мов; **регулярний “баняк”** – ‘гол, забитий відповідно до правил (без їх порушення)’ (від “*reguła* – засада, правило, норма” (Markowski, 2004, s. 956)); **стріляти, стрілити “баняка”** – ‘здобути гол’, Олекса Горбач подав семантику словосполучення з мовлення галичан “*баньака стрілити* – стрілити у ворота” (Горбач, 2004, с. 128), маючи на увазі ‘здобути ворота, гол’, у польській мові “*strzelać* – 3) спрямовувати м’яч чи шайбу до воріт або кошика суперника, сильно вдаряючи, копаючи або кидаючи, 4) вмістити м’яч, шайбу у ворота або кошик” (Markowski, 2004, s. 1114–1115);

“бик” – ‘захисник, гравець лінії оборони’; слово є адаптацією позиченого з англійської мови футбольного терміна *бек* – “*back*” (сучасн. *back*), який на українському ґрунті засвоєно з варіантним графічним оформленням (*бек* / *бик*); номінацію вживано в складі таких словосполучень: **правий бик** – ‘правий захисник, оборонець на правому крилі’; **лівий бик** – ‘лівий захисник, оборонець на лівому фланзі’; **грати на бик** – ‘грати в захисті, грати на позиції бека’; Олекса Горбач подає в монографії *Про в Україні* семантику словосполучення “*на бик* *грати* – грати в обороні у футбольній грі” (Горбач, 2006, с. 129), яке зафіксоване у мовленні мешканців Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова, Коломиї, вказавши, що в цій словосполучці лексема *бик* (від *bek*) є германізмом; жаргонізм **“бик”** у першій половині ХХ ст. вживано й з іншим значенням – ‘удар суперника головою в обличчя чи в живіт, трюк львівських баянів-вуличників’; *Лексикон львівський* як одне зі значень фіксує “*бик* – вуличне, удар головою” (Хобзей, 2009, с. 78), Олекса Горбач подав значення лексеми в такому словосполученні “*впасти з бика* – упасти на голову, дістати стусана в голову (нім. *auf den Kopf fallen, vor den Kopf gestoßen werden*)” (Горбач, 2006, с. 117), зазначаючи, що це висловлювання

вживали львівські школярі-гімназисти; у польській лексикографії *“buk – 5) удар головою, зазвичай у живіт”* (Markowski, 2004, s. 106); на основі виявлених прикладів із номінацією *бик* у мові футболу першої половини ХХ ст. можна говорити про омонімію в складі тогочасної жаргонної лексики: формальні зв'язки творили різні за походженням лексеми – питома й позичена – з ідентичною графічною формою;

“бомба” – ‘удар у ворота, гол’; у монографії Олекси Горбача подано висловлювання *“зробити бомбу – обманути когось, вивести в поле”* (Горбач, 2006, с. 501), що наводить на думку про такий вид удару у ворота, коли футболіст легко перекидає м'яч через воротаря, який задалеко вийшов із воротарського майданчика в поле; у *Лексиконі львівському* як одне зі значень цього слова подано “футбольне – вид удару” (Хобзей, 2009, с. 88); назву вживано в словосполученнях: **акуратна “бомба”** – ‘акуратний гол’, лексеми “акурат (акуратнісько), акуратний” зафіксовано в *Малоруско-німецькому словарі* (Желеховский, 1886, с. 3); **далека “бомба”** – ‘гол здалеку’; **ефектовна “бомба”** – ‘ефектний гол’, слово “ефектовний” є в реєстрі *Малоруско-німецького словаря* (Желеховский, 1886, с. 215);

“віконце” – ‘горішній кут воріт, у сучасному футбольному жаргоні – “дев'ятка”, і гол у горішній кут воріт’; дефініцію, яку подають авторки *Лексикону львівського*: “віконце – футбольне, вид удару” (Хобзей, 2009, с. 128), варто доповнити семою ‘у горішній кут воріт’, зважаючи на приклад, який вони наводять у словниковій статті: “Прекрасно боронив горішні стріли і так звані “віконця”, клясично розтягаючись в повітрі, наче струна” (Іван Кєрницький), із контексту якого можна висувати, що для відбиття такого удару воротар мусить випростатися й натягнутися, аби дістати до м'яча, що летить у горішній кут воріт; жаргонізм утворено метафорично на основі асоціації верхнього кута футбольних воріт із віконною кватиркою, яку в Галичині називали *віконцем*;

“вуличка” – ‘коридор, вільний простір, що його створюють гравці (переважно півзахисники, які відтягують на себе

захисників суперника) для свого нападника, який атакує', лексема "уличка, улица" є в реєстрі *Малоруско-німецького словаря* Євгена Желехівського та Софрона Недільського (Желеховский, 1886, с. 1009); вона функціювала в складі таких словосполучень: **випускати мяч² "у вуличку"** – 'копати м'яч у вільний простір, який створили одноклубники для гравця атаки', **випускати напасника "у вуличку"** – 'випускати нападника у вільний простір, який створили його одноклубники, для продовження атаки'; лексеми – складники словосполук зафіксовано у *Малоруско-німецькому словарі* – "випускати, випустити" (Желеховский, 1886, с. 83), "напастник" (Желеховский, 1886, с. 486);

"гачок" – 'підніжка' чи, як дефініював Тарас Франко, – "підставлення ноги противникови" (Франко, 1931, с. 8); Олекса Горбач подав семантику словосполучення "дати комусь гака – підставити ногу" (Горбач, 2006, с. 132), зафіксованого в мовленні мешканців західноукраїнських міст, і навів приклад германізма, його колокацій та спільнокореневих слів: «*Накен* – гак; *гак* – лъв. вул. підставлення іншому ноги; *дати комусь гака* – підставити комусь ногу; *загачити* – нагло запитати, вчепити» (Горбач, 2006, с. 462), останній із прикладів, на думку професора Горбача, походить від євреїзма чи жидизма "*überhaken* – перебивати (оповідь)" – "*загачити, загачувати, гачити когось* – лъв. розг., шк. несподівано або навмисно перебити комусь питанням, запитати з метою «переловити»" (Горбач, 2006, с. 355), у *Лексиконі львівському* першим із значень слова *загачити* зафіксовано "зачепити" (Хобзей, 2009, с. 221), у *Малоруско-німецькому словарі* подано номінацію "гачик" (Желеховский, 1886, с. 138); ймовірно, від германізма *гак* утворено гібридну демінутивну назву *гачок*, яка в футбольному дискурсі стала жаргонізмом;

"головка" – 'удар м'яча головою', Олекса Горбач подав семантику слова "*голоўка* – лъв. розг. відбиття м'яча головою" (Горбач, 2006, с. 206); у словнику польської мови запропоновано дефініцію вживаної в мові спорту лексеми "*główka* – спорт.

² У прикладах ілюстративного матеріалу з галицьких видань першої половини ХХ ст. збережено тогочасний правопис.

У футболі – відбивання удару головою” (Sobol, 2004, s. 231) та похідної від неї назви дії – “*główkować* – спорт. у футболі – відбивати м'яч головою” (Sobol, 2004, s. 231); найвірогідніше, жаргонізм належить до спільного лексичного фонду української та польської мов, однак під впливом позамовних чинників у советський період його перестали вживати в українській мові футболу;

“epitet” – ‘словесна образа’; це приклад енантіосемії, коли в жаргонному слові закладено протилежне значення до первинної семантики слова; “*epitet* – 1) означення у формі прикметника чи іменника, додане до імені особи чи назви предмета для підкреслення якоїсь його характерної риси, особливості, 2) образа” (Sobol, 2004, s. 196); лексему вживано в складі таких словосполучень: **“epitetи” на адресу противника** – ‘образна на адресу суперника’, **“epitetи” на адресу судді** – ‘образна на адресу судді’; у реєстрі *Малоруско-німецького словаря* зафіксовано номінації “суддя – те саме, що судя, судія” (Желеховский, 1886, с. 933–934), “*противник*” (Желеховский, 1886, с. 781) – ‘суперник’ та “*адрес*” (Желеховский, 1886, с. 2) у сучасному значенні ‘адреса’;

“кікс” / “кікса” – ‘невдалий удар у м'яч і втрата його’, (сучасний футбольний жаргонізм – “*обрізка*”); у *Лексиконі львівському* зафіксовано такі значення лексеми: “1) вуличне – помилка, 4) футбольне – невдалий удар, промах” (Хобзей, 2009, с. 284); зі значенням “помилка” лексему фіксує Маріанна Мовна (Мовна, 2013, с. 58); у словнику польської мови подано “*kiks* – неточний удар у футболі та в більярді” (Sobol, 2004, s. 314); обидві родові форми номінації функціювали в таких словосполученнях: **“кікс” м'яча** – ‘невдалий удар в м'яч, що призвів до його втрати’; **“кікса” оборонця** – ‘невідала гра оборонця, що спричинила втрату м'яча й виникнення небезпечної ситуації під своїми воротами (сучасний жаргонізм – “*обрізка*” захисника)’;

“клітка” – ‘стадіон, спортивний майданчик’, лексему в прямому значенні зафіксовано в *Малоруско-німецькому словарі* Євгена Желехівського та Софрона Недільського “*клітка*”

(Желеховский, 1886, с. 349), жаргонізм утворено метафорично на основі асоціації обгородженого стадіону з кліткою; назва функціює у словосполучах: *своя / чужа “клітка”* – ‘свій / чужий стадіон, спортивний майданчик’;

“майстерштик” – ‘майстерно виконаний удар’; у *Лексиконі львівському* подано слово *“майстерштік”* – зразок” (Хобзей, 2009, с. 345); лексему позичено з німецької мови *“Meisterstück* – шедевр”, вірогідно через польське посередництво *“majstersztyk* – надзвичайно вдалий твір мистецтва чи ремесла, мистецький витвір” (Sobol, 2004, s. 414), і довантажено її семантику футбольним змістом; слово вжито і як означення в складній назві *голь-“майстерштік”* – ‘гол як витвір мистецтва, футбольний шедевр’;

“непорозуміння” – ‘порушення правил’; приклад евфемізма, вжитого на позначення порушень правил; лексема функціювала в складі словосполучень: *словні “непорозуміння”* – ‘порушення правил із використанням словесних образ’, *руконіжні “непорозуміння”* – ‘порушення правил із застосуванням фізичної сили – рук і ніг’;

“ножиці” – ‘технічний прийом у футболі, при якому гравець копає м’яч у падінні через себе, коли обидві його ноги схрещені в повітрі’; у тлумачних словниках української мови такого значення лексеми немає, а в польському словнику подано семантику слова у сфері спорту – *“pożycie* – 2) спорт. схрещення ніг у повітрі” (Sobol, 2004, s. 510); назва функціювала в словосполучі: *робити “ножиці”* – ‘завдавати удару в падінні через себе, схрещуючи ноги в повітрі’ й уживається в мові футболу дотепер;

“пака” – ‘гол, забитий у ворота м’яч’; ймовірно, віддієслівна назва походить від жаргонного значення дієслова *“пакувати”* – ‘забивати м’яч, уміщувати його у ворота’, утвореного внаслідок розширення семантики цього загальноновживаного слова *“пакувати* – 2) наповнювати чим-небудь” (Білодід, 1975, с. 19);

“пех” – ‘невдача, нещастя, невезіння’, Олекса Горбач у монографії *Арго в Україні* подав семантику позик-германізмів *“Pech* – смола; нещастя, *Pechvogel* – нещасливець; *пехоўний* – льв. розг.

нещасний, нещасливий; *пех* – зх. укр. розг. нещастя” (Горбач, 2006, с. 470–471); він уважав, що “значення ‘нещастя’ слово дістало через мову студентів у XVIII ст. не без впливу саме *Rechvogel* ‘невдаха’ (дослівно ‘той, хто приліпився до пташиної смоли)’” (Горбач, 2006, с. 470); у *Лексиконі львівському* “*пех* – невезіння, прикрість, невдача, безталання” (Хобзей, 2009, с. 433), із тим же значенням лексему зафіксовано в інших словниках львівського мовлення (Мовна, 2013, с. 79; Карпин-Ортинський, 2014, с. 107); лексему *пех* слід уважати германізмом, що потрапив в українську мову через польське посередництво; “*pech* – нещастя, прикий збіг обставин” (Sobol, 2004, s. 598); номінацію вживано в словосполучах: **мати “пеха”** – ‘не щастити’, *Лексикон львівський* подає семантику цього висловлювання – “не мати щастя, везіння” (Хобзей, 2009, с. 433); **мати “пеха” в стрілах** – ‘не мати щастя у здобутті воріт, не поцілити у ворота’; **“пех” переслідує** – ‘переслідують невдачі’; **приносити нашим “пеха”** – ‘приносити своїй команді невдачу, бути нефартовим для наших’;

“робінзонада” / “робінсонада” – ‘вдала, ефектна гра воротаря, який відбиває націлені у ворота м’ячі (сучасна назва – *сейв воротаря*)’; жаргонізм походить від прізвища англійського воротаря кінця XIX ст. *Джека Робінсона*, який уперше застосував у воротарській грі повітряні виходи та падіння вертикально вбік або в ноги нападникам, щоб оборонити ворота; цю номінацію дотепер уживають у польській мові – “*robinsonada (robinzonada)* – ефектні дії воротаря, відбиття м’яча, що летить у ворота” (Markowski, 2004, s. 971), “*robinsonada* – спорт. – у футболі й у гандболі – захист воріт від спрямованого суперником м’яча, що летить низько, і полягає в тому, що воротар падає вертикально вбік, випроставши тіло, щоб зупинити м’яч” (Sobol, 2004, s. 773); на думку істориків футболу, назва належить до спільного лексичного фонду всієї Центральної Європи (Rudzki, 2019, s. 173), у сучасній українській мові не функціонує через уніфікацію національної мови футболу з російською в другій половині XX ст.;

“рука” / “руки” – ‘порушення правил у футболі, коли грають рукою’; назву вживано в словосполученнях: **“настрілити руку”** – ‘навмисне влучити м’ячем у руку суперника, щоб суддя зафіксував порушення правил – “руку”’, **очевидна “рука”** – ‘очевидна гра рукою’, **“руки оборонців”** – ‘гра захисників руками’;

“свічка” – ‘удар м’ячем вертикально високо вгору’, Олекса Горбач у монографії *Арго в Україні* подав значення слова **“сввічка – лъв., терн. ви́коп м’яча високо вгору”** (Горбач, 2006, с. 153) і **“сввічка – лъв. футб. ви́коп м’яча просто вгору”** (Горбач, 2006, с. 253), яке зафіксоване в мовленні мешканців галицьких міст, таке ж значення слова запропоновано в словнику польської мови **“świeca – 5) спорт. різке ви́бивання м’яча вертикально вгору”** (Sobol, 2004, s. 914); лексема функціювала у словосполученнях: **“дати сввічку”** – ‘копнути м’яч високо й вертикально вгору’, Олекса Горбач у згаданій монографії подав семантику словосполучення **“сввічкѣ дати – копнути м’яч високо вгору”** (Горбач, 2006, с. 153), вживаного в мовленні мешканців Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова, Коломиї; **“запалити сввічку”** – ‘копнути м’яча вертикально вгору’, **“спалити сввічку”** – ‘приступити бутсом м’яч, що падає з висоти’;

“теам” / “тім” – ‘команда, збірна’; назву позичено з англійської – *team* – команда, а варіантність у графічному й звуковому оформленні зумовлена різними способами адаптації англізма в українській мові; лексема функціює в польській спортивній термінології **“2) team – спорт. команда, збірна”** (Markowski, 2004, s. 1168);

“фалші” – ‘обманні удари та передачі, коли м’яч летить специфічною траєкторією’, за визначенням Тараса Франка, це удари, **“коли мяч не летить в простій параболі, але луком доосередним”** (Франко, 1931 б, с. 7); у прямому значенні лексему подано в *Малоруско-німецькому словарі* – **“фалиш, фальш”** (Желеховський, 1886, с. 1025) і в словнику польської мови **“fałsz – 1) невідповідність правді, брехня, нещирість”** (Sobol, 2004, s. 201); футбольний жаргонізм утворено внаслідок

переосмислення семантики слова *фальш*; назва функціювала в словосполучах: **вправляти “фалші”** – ‘тренуватися копати м'яч, щоб він летів специфічною траєкторією’; **опанувати “фалші”** – ‘опанувати спосіб копання м'яча, надаючи йому специфічної траєкторії’;

“шус” – ‘потужний, сильний удар, коли м'яч летить із дуже великою швидкістю’, у *Лексиконі львівському* подано семантику лексеми “шус – 1) вуличне – патрон, набій, 2) стрибок” (Хобзей, 2009, с. 645), у *Малоруско-німецькому словарі* зафіксовано спільнокореневі слова: дієслово “шуснути, шусьнути” – (Желеховський, 1886, с. 1102) і звуконаслідувальний вигук “шусть, миш шусть у нору” (Желеховський, 1886, с. 1102), у словнику польської мови “szus – швидкий з'їзд на лижах по стрімкому гірському схилі” (Sobol, 2004, s. 903), проте всі ці значення не мають стосунку до сфери футболу; найвірогідніше, футбольний жаргонізм утворено метафорично на основі візуальної подібності сильного удару м'ячем із моментальним переміщенням;

“шчур” – ‘гол у долішній кут воріт (у сучасному футбольному жаргоні – у “шістку”’, коли м'яч летить низько від землі’; Олекса Горбач у монографії *Арго в Україні* подав таке значення слова “шчур – лїв., терн., дрого. ворота-стріл кутиком вниз” (Горбач, 2006, с. 164), зафіксованого в мовленні мешканців міст Заходу України; у *Лексиконі львівському* “шчур – футбольне – вид удару” (Хобзей, 2009, с. 648); футбольний жаргонізм утворено на основі метафори, яка ґрунтується на візуальній схожості удару м'ячем у долішній кут воріт із швидким шмиганням шкура в дірку; лексему вживано в словосполучах: **близький “шчур”** – ‘гол із близької відстані в долішній кут воріт’; **голі “шчуром”** – ‘голи, здобуті ударом долом, коли м'яч летить у нижній кут воріт’; **небезпечний “шчур”** – ‘небезпечний удар низом, коли м'яч летить близько до землі в нижній кут воріт – “шістку”’.

Проведений аналіз жаргонізмів із найбільшої за наповнюваністю групи футбольної жаргонної лексики – назв результатів дії – дає підстави висувати, що вони постали переважно внаслідок семантичної деривації питомої лексики, адаптації

позик із чужих мов – німецької й польської та використання лексем із діалектів південно-західного наріччя, а також шляхом творення морфологічним способом гібридних назв. Жодного з розглянутих жаргонізмів першої половини ХХ ст. не зафіксовано в сучасних словниках жаргонної лексики, що свідчить про перервану тяглість галицької традиції вживання футбольних жаргонізмів у неформальному дискурсі футболу. Отже, осердям українського футбольного жаргону першої половини ХХ ст. були загальноновживані назви, які зазнали розширення і переосмислення значень, та чужі й діалектні слова з львівського міського койне. Вживання жаргонізмів було прагненням мовців надати висловлюванням емоційно-експресивного забарвлення.

Бібліографія

Білодід, І. К. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11-ти тт.* Київ: Наук. думка [Bilodid, I. K. (red.). (1970–1980). *Slovyk ukrainskoi movy: v 11-ty tt.* Kyiv: Nauk. dumka].

Гнатишак, Ю. (2017). *Слова з Болехова.* Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАНУ, НТШ [Hnatyshak, Yu. (2017). *Slova z Bolekhova.* Lviv: In-t ukrainozn. im. I. Krypiakevycha NANU, NTSh].

Горбач, О. (2006). *Арго в Україні.* Горбач, А.-Г., Чікало, М., Хобзей, Н., Ястремська, Т., Сімович, О. (ред.). Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАНУ [Horbach, O. (2006). *Argo v Ukraini.* Horbach, A.-H., Chikalo, M., Khobzei, N., Yastremska, T., Simovych, O. (red.). Lviv: In-t ukrainozn. im. I. Krypiakevycha NANU].

Желеховский, С., Недільский, С. (1886). *Малоруско-німецкий словарь: у 2-х тт.* Львів: Товариство ім. Шевченка [Zhelekhovskiy, Ye., Nedilskiy, S. (1886). *Malorusko-nimetskyi slovar: u 2-kh tt.* Lviv: Tovarystvщ ym. Shevchenka].

Карпин-Ортинський, В.-З. (2014). *Словник галицького гвару: у 2-х тт.* Львів: Простір-М [Karpyn-Ortynskiy, V.-Z. (2014). *Slovyk halytskoho gvaru: u 2-kh tt.* Lviv: Prostir-M].

Кримський, А., Єфремов, С. (ред.). (1924–1933). *Російсько-український словник. Т. I–III.* Електронний ресурс: [http://r2u.org.ua/Російсько-український академічний словник \(1924–1933\).pdf](http://r2u.org.ua/Російсько-український_академічний_словник_(1924–1933).pdf) (доступ: 20.09.2023) [Krymskiy, A., Yefremov, S. (red.). (1924–33). *Rosiisko-ukrainskyi slovyk. T. I–III.* Elektronnyi resurs: [http://r2u.org.ua/Rosiisko-ukrainskyi akademichniy slovyk \(1924–33\).pdf](http://r2u.org.ua/Rosiisko-ukrainskyi_akademichniy_slovyk_(1924–33).pdf) (dostup: 20.09.2023)].

“Робінзонадою» виловлював м'яч з усіх можливих кутів воріт”...

Мельничук, О. С. (ред.). (1985). *Словник іношомовних слів*. Київ: Головна редакція УРЕ [Melnychuk, O. S. (red.). (1985). *Slovnnyk inshomovnykh sliv*. Kyiv: Holovna redaktsiia URE].

Мовна, М. (2013). *Словник львівської говірки першої третини XX ст.* Львів: НТШ [Movna, M. (2013). *Slovnnyk lvivskoi hovirky pershoi tretyny XX st.* Lviv: NTSh].

Онишкевич, М. Й. (1984). *Словник бойківських говірок: у 2-х чч.* Київ: Наук. думка [Onyshkevych, M. Y. (1984). *Slovnnyk boikivskykh hovirok: u 2-kh chch.* Kyiv: Nauk. dumka].

Процик, І. (2018а). «Тяжко було його переїхати і стрілити у ворота». Жаргонізми в українській футбольній лексиці першої половини XX ст. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*, 4, с. 95–110 [Protsyk, I. (2018a). «Tiazhko bulo yoho pereikhaty i strilyty u vorota». Zharhonizmy v ukrainiskii futbolnii leksytsi pershoi polovyny XX st. *Mova: klasychne – moderne – postmoderne*, 4, s. 95–110] <https://doi.org/10.18523/lcmp2522-92812018156156>.

Процик, І. (2018б). «Я – не грач, а партач, люди, навчіть мене грати». Жаргонізми в українській футбольній лексиці першої половини XX ст. *Вісник Запорізького національного університету*, 2, с. 83–91 [Protsyk, I. (2018b). «Ja – ne hrach, a partach, liudy, navchit mene hraty». Zharhonizmy v ukrainiskii futbolnii leksytsi pershoi polovyny XX st. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 2, s. 83–91].

Скалозуб, О. (1933). *Словник чужомовних*. Коломия: Рекорд [Skalozub, O. (1933). *Slovnnyk chuzhomovnykh sliv*. Kolomyia: Rekord].

Ставицька, Л. (2003). *Короткий словник жаргонної лексики української мови*. Київ: Критика [Stavytska, L. (2003). *Korotkyi slovnnyk zhargonnoi leksyky ukrainiskoi movy*. Kyiv: Krytyka].

Ставицька, Л. (2005). *Український жаргон. Словник*. Київ: Критика [Stavytska, L. (2005). *Ukrainskyi zhargon. Slovnnyk*. Kyiv: Krytyka].

Ткач, Л. (2000). *Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на поч. XX ст.: Матеріали до словника*. Чернівці: Рута [Tkach, L. (2000). *Ukrainska literaturna mova na Bukovyni v kintsy XIX – na poch. XX st.: Materialy do slovnnyka*. Chernivtsi: Ruta].

Франко, Т. (1931). Футболевий тренінг і тактика. *Спортівні вісти*, 8, с. 7 [Franko, T. (1931). Futbolevyi trening i taktyka. *Sportovi visty*, 8, s. 7].

Хобзей, Н., Сімович, К., Ястремська, Т., Дидик-Меуш, Г. (ред.). (2009). *Лексикон львівський: поважно і на жарт*. Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАНУ [Khobzei, N., Simovych, K., Yastremska, T., Dydyk-Meush, H. (red.). (2009). *Leksykon lvivskyi: povazhno i na zhart*. Lviv: In-t ukrainozn. im. I. Krypiakkevycha NANU].

Шило, Г. (2008). *Наддністрянський регіональний словник*. Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАНУ [Shylo, H. (2008). *Naddnistrianskyi regionalnyi slovnnyk*. Lviv: In-t ukrainozn. im. I. Krypiakkevycha NANU].

- Markowski, A. (red.). (2004). *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*. Warszawa: PWN.
- Rudzki, P. (2019). *Zapiski z królestwa. 50 niesamowitych opowieści o angielskim futbolu*. Warszawa: Biblioteka Przeglądu Sportowego.
- Sobol, E. (red.). (2004). *Ilustrowany słownik języka polskiego*. Warszawa: PWN.

The basic vocabulary for Ukrainian as a foreign language: Comparing the data from “Yabluko” textbook and Oral Subcorpus of GRAC

ОЛЕНА СИНЧАК

Ukraiński Uniwersytet Katolicki, Lwów, Ukraina
(Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine)

The basic vocabulary for Ukrainian as a foreign language: Comparing the data from “Yabluko” textbook and Oral Subcorpus of GRAC

Abstract

This paper integrates corpus data into the selection of basic vocabulary for Ukrainian as a foreign language using the “Yabluko” textbook for elementary levels (A2-B1). It examines vocabulary size and lexical frequency, lemmatizes and classifies items by part of speech and communicative topics. Comparison with the Oral Subcorpus of the General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian (GRAC) is performed based on relative frequency indicators. Justification for incorporating Oral Subcorpus data lies in the need to choose a specific amount of active vocabulary crucial for real-life oral communication at a certain proficiency level. The paper discusses issues in compiling the basic vocabulary list, including frequency criteria, communicative value, glottodidactic importance, and paradigmatic semantic relations. Additionally, it outlines methods for expanding the vocabulary in the textbook and developing the oral sub-corpus to meet the requirements of Ukrainian language didactics.

Keywords: Basic vocabulary list, frequency, CEFR, Ukrainian as a foreign language, Oral Subcorpus, General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian, GRAC, textbook “Yabluko”, common lexical core.

Podstawowe słownictwo dla języka ukraińskiego jako języka obcego: Porównanie danych z podręcznika “Yabluko” oraz Podkorpusu Ustnego GRAC

Streszczenie

Artykuł eksploruje zastosowanie danych korpusowych w selekcji podstawowego słownictwa języka ukraińskiego jako języka obcego, korzystając z podręcznika “Yabluko” dla poziomów podstawowych (A2-B1). Analiza obejmuje badanie wielkości słownictwa i jego częstotliwości, a zidentyfikowane leksemy są lematyzowane, klasyfikowane pod względem części mowy i tematyki komunikacyjnej. Następnie są porównywane z danymi z Podkorpusu Ustnego Ogólnego Korpusu Adnotacji Regionalnych języka ukraińskiego (GRAC) z uwzględnieniem wskaźników częstotliwości względnej. Wykorzystanie danych z Podkorpusu Ustnego jest uzasadnione potrzebą selekcji określonej ilości aktywnego słownictwa, kluczowego dla rzeczywistej komunikacji ustnej na danym poziomie biegłości. W artykule poruszane są kwestie związane z kryteriami częstości, wartością komunikacyjną, znaczeniem glottodydaktycznym oraz paradygmatycznymi relacjami semantycznymi. Dodatkowo omówiono metody poszerzania słownictwa w podręczniku oraz rozwijania podkorpusu ustnego w kontekście potrzeb dydaktyki języka ukraińskiego.

Słowa kluczowe: Podstawowy wykaz słownictwa, częstotliwość, CEFR, ukraiński jako język obcy, podkorpus ustny, ogólny korpus adnotacji regionalnej języka ukraińskiego, GRAC, podręcznik “Yabluko”, wspólny rdzeń leksykalny.

Introduction

To enhance learners' communicative abilities, educators incorporate authentic corpus data from diverse sources such as articles, novels, movie credits, interviews, and transcripts. This integration ensures that language learning materials accurately represent the current state of the target language, effectively preparing learners for real-life communication.

Linguo-statistical studies emphasize the need for a 2000-word vocabulary to achieve fluency in a foreign language (Kaczmarek, 2006, s. 29). The extraction of these words for educational purposes involves creating frequency-based word lists from language manuals, which are then analyzed against corpus data. Numerous studies underscore the effectiveness of such analyses in improving language learning outcomes (Kilgariff, 1997; Kilgariff, 2010; Samusenko, 2018; Shvedova, 2018).

Researchers differentiate between frequency lists for statistical purposes and basic vocabulary (termed in Ukrainian as “lexical minimums”) for educational purposes (Turkevych, 2015, s. 87). While frequency dictionaries focus on word usage frequency, basic vocabulary draws from a corpus, considering communicative value, pragmatic relevance, and glottodidactic importance (Kaczmarek, 2006, s. 29). Merging qualitative and quantitative data, the lexical minimum often starts with a frequency list, and its development is recommended to cater to diverse needs, such as wordlists for school-children or professional settings (Łukasik, 2017, s. 58).

The significance of frequency lists and basic vocabulary in teaching foreign languages cannot be overstated. They serve as crucial sources for efficient learning materials and language manuals. Edward Thorndike emphasizes the importance of word frequency in educational processes (Łukasik, 2017, s. 49). Additionally, they aid in assessing text proficiency using processing and editing software (Partyko, 2004) and serve as self-study guides for students preparing for classes or proficiency exams (Łukasik, 2017, s. 50). However, their application in language proficiency assessment remains a contentious issue (see Section 6).

Despite extensive studies on basic vocabulary in foreign languages, limited research exists for Ukrainian (Navchalni minimumy, 1995; Partyko, 2004). The proposed study aims to fill this gap by analyzing the basic vocabulary in the Ukrainian language textbook "Yabluko" for elementary-level students, utilizing corpus data to enhance our understanding of the frequency and relevance of these lexical items in contemporary usage.

Related works

Researchers commonly establish criteria for selecting words in a lexical minimum, including frequency of use, stylistic neutrality, communicative value, ease of learning (Łukasik, 2017, s. 54), word-formation productivity (Kaczmarek, 2006, s. 29), and thematic grouping (Partyko, 2004). While frequency, productivity, and

distribution are objective, other criteria are subjective, varying based on the compiler's professional experience. This subjectivity, even with shared criteria, can lead to different wordlists. Hence, the selection of resources and methods is as crucial as defining the criteria when creating a lexical minimum.

In this section, we explore the compilation of basic vocabulary for various languages to discern foundational principles for their creation. Subsequently, we employ some of these principles to develop a basic Ukrainian vocabulary, facilitating the advancement of educational resources for Ukrainian as a foreign language.

Zinoviy Partyko's 2004 attempt to compile basic vocabulary for Ukrainian as a foreign language integrated methods from French and Russian linguists. He selected high-frequency vocabulary from frequency dictionaries, Ukrainian textbooks, and control papers of his journalism students. Using the "concentric nested circles" method, Partyko organized vocabulary into core and outer levels, ranking words based on proficiency levels (Partyko, 2004). This approach, distinct from high-frequency methods, incorporates everyday items often overlooked and balances them with fundamental notions from French linguists. The study acknowledges Partyko's method while considering both the frequency of words and their distribution in the compared sources. The inclusion of corpus data could enrich the diversity of the wordlist, implementing the concentric circles technique for future research.

Contrary to the Ukrainian approach, basic vocabularies for French and Polish were established through comprehensive analyses of oral corpora. French researchers recorded conversations in 1952, collecting 1,090 pages of text and 312,135 words from 301 informants mainly in Paris. The Polish basic vocabulary, consisting of 189,000 word forms, adopts a similar approach, integrating frequency and thematic criteria from an oral corpus of approximately 900 hours of TV broadcasts. Computational analysis of transcripts reveals not only commonly used words but also the frequency of grammatical forms (Levchuk, 2018, 249). This underscores the

potential of computational methods for linguistic analysis in establishing lexical and grammatical minimums.

Vaclav Brezina and Dana Gablasova's research on the core general vocabulary for the English language analyzes the similarity between the 3,000 most commonly used words in various corpora, including the British National Corpus (BNC) with a substantial spoken part (Brezina, 2015, s. 17). The study emphasizes the consistency of fundamental English vocabulary across diverse corpora, bridging written and spoken contexts.

Analyzing basic vocabulary across languages offers valuable insights. Comparative analysis of diverse corpora is crucial, ensuring an effective list without bias and limited generalizability from a single corpus. Integrating an oral corpus in the comparison is essential for practical language learning, reflecting commonly used spoken words. Balancing linguo-statistical analysis with the glottodidactic principle ensures a comprehensive understanding of vocabulary within thematic groups.

Method and material

The "Yabluko" textbook, designed for A1-A2-B1 proficiency levels, was employed to generate wordlists relevant to the study targets. To extract these lists, we removed the textual layer from the pdf version, ensuring the text coverage's purity by eliminating irrelevant characters. Employing search options and partial automation, we constructed frequency wordlists, categorizing them by proficiency levels. The A1-A2 lexeme list comprised 1 to 181 words, with frequencies ranging from 1361 (2844) to 40 (83.6)¹. For B1, the list ranged from 182 to 1721 words, with frequencies between 39 (81.5) and 1 (2). Subsequently, lexemes were grouped based on morphological and semantic features.

In comparison, the Oral Subcorpus of the General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian (GRAC) (Shvedova, 2017-2023)

¹ Hereafter, the first indicator shows the absolute frequency, while the indicator in brackets represents the relative frequency.

served as another source to evaluate the most frequent lexemes. In this study, we utilized the version 16 of the GRAC corpus, spans from 1816 to 2022, containing almost 1.9 billion tokens or 1.5 billion words. The oral subcorpus constitutes 0.14 billion tokens or 0.1 billion words, contributing to 7.2% of the GRAC corpus's total volume.

=>GRAC_Usni_pryvatni_teksty	2,506,852	~1,977,217	0.1		
=>GRAC_Usni_publichni_teksty	132,453,950	~104,469,797	7.1		

Figure 1: Characteristics of GRAC Oral Subcorpus

The GRAC Oral Subcorpus consists of transcriptions of public (7.1%) and private (0.1%) oral texts tagged as SPU and SPR, respectively (Fig. 1). Among them, the following oral genres predominate, transcripts of the meetings of the Ukrainian Parliament, interviews and conversations, testimonies of eyewitnesses to historical events, TV programs, news, movie subtitles, presidential speeches, and private conversations (Fig. 2).

Doc title	↓ Frequency	Relative [%]	
1 Стенограми засідань Верховної Ради України	1,059,891	2,917,529,106.7	***
2 [Газета «День», інтерв'ю]	152,381	587,236,238.4	***
3 [Інтернет-газета «Високий замок»]	119,689	209,659,036.9	***
4 [Журнал «НВ»]	80,585	365,356,899.7	***
5 [Онлайн-ЗМІ «LB.ua»]	78,139	215,090,803.6	***
6 [Онлайн-ЗМІ «UNIAN.NET»]	70,469	159,746,450.1	***
7 [Інтернет-газета «Україна молода»]	56,097	166,294,663.6	***
8 [Онлайн-ЗМІ «Zaxid.net»]	47,697	114,882,296.9	***
9 [Інтернет-газета «Дзеркало тижня»]	30,003	192,706,099.2	***
10 Свідчення очевидців Голоду. Том III	11,434	12,412,288.6	***

Rows per page: 10 1–10 of 1,708 |< < 1 > >|

Figure 2: Oral genres in GRAC

Notably, politically charged terms like *верховний* ‘supreme’ (60), *законопроект* ‘bill’ (75), *фракція* ‘faction’ (108), prevalent in the Oral Subcorpus, may be better suited for proficiency levels B1-C2 than A1-A2 in Ukrainian as a foreign language. Consequently, we applied the glottodidactic principle to filter out politically abstract or specialized vocabulary.

To compare frequency lists, we utilized relative frequency, calculated by dividing absolute frequencies by the corpus size in tokens. GRAC automatically generates relative frequency as the usage per million words. However, obtaining relative frequency indicators from textbook data required automatic counting using Excel.

Working with GRAC presents a unique approach to homonymy. While homonyms appear together in search results (e.g., *mamu* 'mother' (noun) and 'to have' (verb)), Sketch Engine allows the removal of homonymy by specifying additional parameters. For instance, if interested in the verb "to have," results can be refined to instances where a noun follows the searched word in the accusative case. In the "Yabluko" textbook, manual counting was less convenient, necessitating a thorough proofreading of each word usage to distinguish between "mother" and "to have" meanings.

GRAC provides the capability to construct search queries using Corpus Query Language (CQL), which enables the use of both morphological and semantic tags. For example, by employing the CQL query it is possible to find lexical items of certain semantic category, in particular, names of professions:

```
[semtag="1:conc:hum:prof"]
```

Experiment

The first step of the reasearch was to generate frequency wordlists based on the textbook "Yabluko" for elementary level and Oral Subcorpus of GRAC. The detailed procedure of words extraction is described above (see Section 3). The wordlist from textbook consists of 1748 lemmas which were compared with the first 3000 most frequent lemmas received from the Oral Subcorpus (Fig. 3).

Received frequency wordlists were compared using the MATCH function in Excel. For example, we used "=MATCH(E30,A1:A3028,0)" to automatically identify the vocabulary that constitutes the common lexical core. We then conducted qualitative and

quantitative data analyses, including morphological analysis by parts of speech and semantic analysis.

Textbook "Yabluko"

	A	B	C
1	я	1361	2844,26
2	ти	520	1086,71
3	ми	515	1076,26
4	ви	398	831,75
5	дуже	310	647,85
6	він	308	643,67
7	день	285	595,60
8	українська	255	532,91
9	могли	205	428,41
10	їсти	202	422,15
11	за	196	409,61
12	любити	192	401,25
13	хотіти	192	401,25
14	форма	181	378,26
15	Україна	172	359,45
16	мова	169	353,18
17	слово	169	353,18
18	вони	168	351,09
19	увага	165	344,82
20	будинок	161	336,46
21	тут	152	317,65
22	мати	152	317,65
23	знати	149	311,38
24	друг	145	303,03
25	говорити	140	292,58
26	мама	135	282,13
27	зараз	135	282,13
28	вчити	133	277,95
29	вправа	131	273,77
30	їхати	126	263,32
31	будь ласка	124	259,14

Oral Subcorpus of GRAC-16

	A	B	C
1	бути	1898240	17832,72
2	в	1814001	17041,35
3	не	1759978	16533,84
4	на	1710528	16069,29
5	що	1578185	14826,01
6	я	1451661	13637,40
7	цей	1324813	12445,75
8	у	1290032	12119,01
9	з	1232931	11582,58
10	ми	1193348	11210,72
11	який	1084378	10187,02
12	до	983781	9241,98
13	а	774570	7276,58
14	україна	755157	7094,21
15	за	729508	6853,25
16	про	724535	6806,53
17	цей	643873	6048,77
18	ви	603752	5671,85
19	як	550927	5175,60
20	та	484022	4547,07
21	такий	447919	4207,91
22	для	430380	4043,14
23	так	395339	3713,95
24	закон	365752	3436,00
25	рік	364159	3421,04
26	питання	363573	3415,53
27	могли	353286	3318,89
28	вони	349739	3285,57
29	депутат	347658	3266,02

Figure 3: Frequency wordlists based on the textbook "Yabluko" and Oral Subcorpus

(with absolute – B and relative – C frequencies)

To identify in the Oral Subcorpus lexical items of certain semantic category, for example professional titles, we employed the CQL

query with semantic tags (Fig. 4), as described in Section 3. We compared the resulting frequency list with the respective list in the elementary textbook "Yabluko".

	Lemma	↓ Frequency	Frequency per million		
1	політика політик	60,882	32.46		...
2	прокурор	25,124	13.40		...
3	військовий	23,524	12.54		...
4	журналіст	20,367	10.86		...
5	лікар	15,249	8.13		...
6	політик політика	14,913	7.95		...
7	музика	14,292	7.62		...
8	слідчий	14,189	7.57		...
9	режисер	10,492	5.59		...
10	підприємець	10,231	5.46		...
11	письменник	10,220	5.45		...
12	актор	10,107	5.39		...
13	чиновник	9,389	5.01		...
14	інвестор	9,129	4.87		...
15	модель	8,400	4.48		...
16	політик	7,696	4.10		...
17	вчитель	7,431	3.96		...
18	військовослужбовець	7,302	3.89		...
19	техніка технік	6,660	3.55		...
20	фактор	6,435	3.43		...

Rows per page: 20 1–20 of 3,654 < > 1 >|

Figure 4: The results of CQL query for professional titles in Oral Sub-corpus

Results

The basic vocabulary list extracted from the textbook "Yabluko" consists of 98% neutral words (1716 items), with a small percentage of culturally specific lexemes (2%, or 39 words). The culturally marked vocabulary can be divided into three categories: ethnospecific vocabulary (39%), emotionally connotated vocabulary (31%), and religiously marked vocabulary (31%). It is worth to notice that the ethnospecific vocabulary mostly includes traditional food, drinks, clothes, or accessory (*вареник, борщ, узвар, вишиванка, хрестик* etc.). At the same time, the emotionally connotated vocabulary mostly refers to romantic relations (*кохати* 'to adore', *кохання* 'romantic love', *закохатися* 'to fell in love' etc.), but also includes diminutives (*столик* 'tiny table', *магнітик* 'souvenir magnet'). The religiously marked vocabulary refers to Christian cult buildings, action, accessory etc. (*церква* 'church', *молитися* 'to pray', *хрестик* 'crosslet' etc.).

The "Yabluko" textbook distinguishes itself by not only incorporating ethnoculturally specific vocabulary but also by featuring words that facilitate intercultural communication (e.g., *хот-дог, гамбургер, кленовий сироп, віскі, Веджимайт, День святого Валентина* etc.). These words are seamlessly integrated into activities that encourage the use of Ukrainian as a bridge between individuals from diverse cultural backgrounds. Additionally, the textbook stands out for including lexicon related to new technologies (*мікрохвильова* 'mikrowave', *ноутбук* 'laptop', *планшет* 'tablet', *пін-код* 'pin code', *ролик* 'clip'), socially significant concepts (*волонтер* 'volunteer', *вибори* 'election', *культурна спадщина* 'cultural heritage', *клімат* 'climate' etc.), and various modern realities (e.g., *мюслі* 'muesli', *картопля-фрі* 'french fries', *котедж* 'cottage', *мегаполіс* 'metropolis', *солярій* 'solarium').

The wordlist provided in the textbook reveals a prevalence of antonyms in the semantic relationships between words. This is evident across different parts of speech, with examples such as *веселий – сумний* 'cheerful – sad', *солодкий – кислий* 'sweet – sour',

дешевий – дорогий ‘cheap – expensive’, *корисний – шкідливий* ‘useful – harmful’ among adjectives; *починати – закінчувати* ‘to start – to finish’, *запитувати – відповідати* ‘to ask – to answer’ among verbs, and *добре – погано* ‘good – bad’ among adverbs respectively.

However, the textbook highlights the differentiation between particular synonyms (*говорити – розмовляти* ‘to speak’, *зараз – тепер* ‘now, nowadays’), homonyms (*у душі – у душі* ‘in a soul – in a shower’, *голод – холод* ‘hunger – cold’), and paronyms (*вмикати – включати* ‘to turn on – to involve, actuate’, *вимикати – виключати* ‘to turn off – foreclose’) as well. Given that oppositions are fundamental to the organization of language and thought, the prevalence of antonyms appears to be entirely reasonable. While it is not advisable to excessively employ synonyms at the elementary level, the dosed utilization of homonyms and paronyms can help stimulate attention and enhance students' ability to memorize the material.

The results of the morphological analysis indicate that the elementary textbook “Yabluko” consists of 51% nouns, 25% verbs, 11% adjectives, 5.3% adverbs, 4.54% numerals, 1.8 pronouns, and 1.8% prepositions in its basic vocabulary. These findings are somewhat consistent with the French lexical minimum mentioned in the second section.

All of these prove that the textbook “Yabluko” possesses a strong lexical foundation. It adheres to the recommendation of featuring predominantly neutral vocabulary, with only a minor proportion of culturally specific terms, vocabulary aimed at facilitating intercultural comprehension, and words that pertain to contemporary societal developments. As a result, the list of word frequencies derived from this textbook can be utilized as a reliable benchmark for comparison against alternative sources.

By comparing frequency wordlists received from textbook (1748 lemmas) and oral subcorpus (3000 most frequent lemmas) we aimed to identify the basic Ukrainian vocabulary necessary for communication in real-life settings. One of our objectives also was to scrutinize lexical items from textbook in contemporary usage. In result, we

identify 40% of vocabulary that constitutes the common lexical core between compared sources. The obtained result obviously indicates to a greater extent the limitations of the Ukrainian oral subcorpus.

As was mentioned above, the Oral Subcorpus of GRAC contains a large number of political speeches and transcripts of parliament sessions, resulting in a frequency wordlist that is dominated by political vocabulary (such as, державний 'state, national' (75), рішення 'resolution' (76), комітет 'committee' (78), право 'law' (109), голосувати 'to vote' (124) etc.). As a result, these words are more suited for learners at proficiency levels B1-C2 rather than A1-A2. While these words may not be appropriate for a general audience at elementary levels, they could be useful for targeted language courses or materials designed for journalists, lawyers, international experts, and diplomats. However, there is an urgent need to expand the Ukrainian oral corpus to include conversations and dialogues covering various topics, so learners can access a basic vocabulary list that includes more everyday words, making it easier for them to master the Ukrainian language.

Taking a closer look at the hundreds of most frequent words in the textbook "Yabluko" and the Oral Subcorpus (Fig. 5) reveals that there are more matches among verbs than among nouns. This observation also highlights a trend: verbs in the top-list of the oral subcorpus tend to be less specific, whereas frequent nouns are predominantly professionally marked and heavily influenced by the corpus content. Furthermore, we noticed a pattern in which the initial 300 words of the frequency list extracted from the textbook displayed the highest number of correlations with the oral corpus data, in contrast to the remaining words on the list.

In general, the common lexical core between compared sources consists of 39% nouns, 33% verbs, 12% adjectives, 9% adverbs, 3.2% numerals, 2.4% pronouns, and 1.5% service words. These measures are slightly higher than the related figures in the "Yabluko" textbook for all parts of speech except for nouns (see Fig. 6). While the basic vocabulary of the textbook is mainly composed of nouns (51%), verbs account for only a quarter (25%) of its vocabulary. However,

in the common lexical core, verbs have a high frequency score: the frequency of their use differs from that of nouns by only 6 percent. This comparison reveals the potential to expand the basic vocabulary in the “Yabluko” textbook by increasing the number of verbs and decreasing the number of nouns.

"Yabluko"	GRAK. Oral	"Yabluko"	GRAK. Oral
могти	бути	день	Україна
їсти	могти	Україна	закон
любити	мати	мова	питання
хотіти	просити	слово	депутат
мати	дякувати	увага	людина
знати	сказати	будинок	голова
говорити	хотіти	друг	колега
їхати	знати	мама	проект
робити	прийняти	вправа	законопроект
жити	працювати	брат	рішення
читати		університет	комітет
готувати		сім'я	пропозиція
просити		рік	голосування
дякувати		хлопець	країна
купити		квартира	
подобатися		дівчина	
працювати		продавець	
бачити		кімната	
казати		країна	
сказати		Різдво	
співати		гість	
народитися		сестра	
дивитися		подарунок	
чекати		вулиця	
писати			
їти			
вміти			
святкувати			
грати			

Figure 5: Comparing nouns and verbs among 100 most frequent words in “Yabluko” Textbook and Oral Subcorpus (matches are highlighted in color)

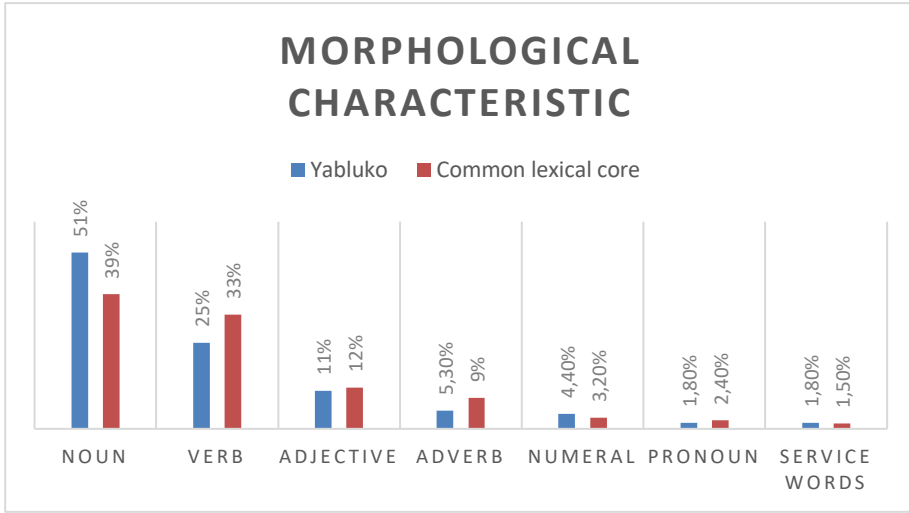

Figure 6: Comparing morphological characteristics between “Yabluko” Textbook and Common Lexical Core

Through a comparison of the basic vocabulary in the "Yabluko" textbook with the Oral Subcorpus, we identified abstract words suitable for inclusion in the Ukrainian basic vocabulary at various proficiency levels. At the A2 level, terms like *безпека* 'safety', *небезпека* 'danger', *небезпечний* 'dangerous', etc., would be valuable for learners navigating a new environment. For B1, socially relevant terms *війна* 'war', *суспільство* 'society', *освіта* 'education', *виступати* 'to present', along with finance and business vocabulary *фінанси* 'finance', *бюджет* 'budget', *фірма* 'company', *кредит* 'credit', are appropriate. Abstract words like *досвід* 'experience', *причина* 'reason', *дозвіл* 'permission', *заборона* 'ban' might also be important at this level. For B2, including words like *дохід* 'income', *витрати* 'expenses', *власність* 'property', *податок* 'tax', *відносини* 'relationship', *вимагати* 'to claim', *ставитися* 'to treat', *звертатися* 'to address' is suggested. These lexical items could enhance future reprints of the "Yabluko" textbooks at their respective levels.

The common vocabulary between the compared sources predominantly consists of stylistically neutral words, especially concrete nouns like *будинок* 'house', *хлопець* 'boy', *вулиця* 'street',

магазин 'store', *молоко* 'milk', *одяг* 'clothes', *книжка* 'book', etc. Abstract notions such as *дитинство* 'childhood', *смерть* 'death', *повага* 'respect', *перевага* 'advantage', *скарга* 'complaint', *змагання* 'competition', etc., are also present but in smaller numbers. However, some words related to food, basic actions, and etiquette formulas are unique to the "Yabluko" textbook, not found in oral subcorpus. Examples include:

1. names of food: *картопля* 'potatoes', *вино* 'wine', *чай* 'tea', *капуста* 'cabbage', *бутерброд* 'sandwich', *сир* 'cheese', *помідор* 'tomato', *сніданок* 'breakfast';
1. names of people or groups: *продавець* 'salesperson', *дочка* 'daughter', *сімя* 'family';
2. names of premises and objects: *ресторан* 'restaurant', *гуртожиток* 'dormitory', *меблі* 'furniture', *ліжко* 'bed';
3. names of actions: *пити* 'drink', *відпочивати* 'to rest', *святкувати* 'to celebrate', *подорожувати* 'to travel', *одягнутися* 'to dress up' etc.

The comparison between the textbook and the oral subcorpus not only identified missing words in the former but also provided insights into the potential for corpus development. Importantly, this comparison highlights specific areas where the Ukrainian oral subcorpus could be enhanced for the creation of an efficient basic vocabulary.

Discussion

Researchers commonly agree that relying solely on quantitative data is insufficient for constructing a comprehensive basic vocabulary. Attaining a comprehensive list requires a delicate balance between quantitative parameters and qualitative factors, including the glottodidactic principle and thematic groups. M. Kaczmarek underscores the limitations of the frequency parameter when utilizing corpus data, emphasizing that each lexeme extracted is unique to the corpus it originated from (Kaczmarek, 2006, s. 29). Our analysis

of the Oral Subcorpus of GRAC partly confirms these limitations due to the specific nature of the texts within it.

In contrast, A. Laposhyna and M. Lebedeva argue that considering the frequency of a word is crucial when assessing its feasibility (Laposhyna & Lebedeva, 2019, s. 362). Our use of CQL queries with semantic tags in the Oral Subcorpus, as outlined in Figure 7, demonstrates that analyzing corpus data allows for a more thorough examination of words. The resulting frequency list, when compared with the corresponding list from the elementary textbook "Yabluko," showed significant overlap, especially in common professional titles (*продавець* 'salesperson', *студент* 'student', *лікар* 'doctor', *художник* 'artist', *юрист* 'lawyer' etc.). However, certain titles from political or military spheres listed in the oral corpus may not be relevant for elementary-level textbooks (such as *політик* 'politician', *слідчий* 'investigator', *чиновник* 'official').

Examining professional titles extracted from the "Yabluko" textbook (Fig. 7) reveals a stereotyped representation of gender roles, with men often associated with prestigious professions. Analyzing corpus data from both GRAC-16 and the Oral Subcorpus can address this issue, fostering a more gender-fair representation of women and reflecting the diversity of women's roles in Ukrainian society.

Professional titles	GRAC-16		Oral Subcorpus		"Yabluko" Textbook	
	<i>absolute</i>	<i>relative</i>	<i>absolute</i>	<i>relative</i>	<i>absolute</i>	<i>relative</i>
продавець	37928	20	1484	0,79	87	182
продавчиня	3695	1.97	40	0.02	0	0
співак	49593	27	2820	1.5	14	29
співачка	102114	55	2560	1.4	7	15
студент	189205	101	13650	7.3	81	169
студентка	16602	8.85	1026	0.55	14	29
викладач	57895	30.87	4856	2.59	30	63
викладачка	3618	1.93	164	0.09	1	2
лікар	336307	179.31	19025	10.14	25	52
лікарка	8864	4.73	161	0.09	3	6
вчитель	111796	59.61	10129	5.4	2	4
вчителька	24913	13.28	1325	0.71	11	23

письменник	166517	88.78	10220	5.45	12	25
письменниця	22810	12.16	1385	0.74	1	2
юрист	56193	29.96	5354	2.85	11	23
юристка	2272	1.21	29	0.02	0	0
перекладач	36187	19.29	2000	1.07	6	13
переклада- чка	2871	1.53	165	0.09	0	0

Figure 7: Professional titles: Comparing the frequency of use in textbook and corpus

Concerning the use of basic vocabulary in language proficiency assessment, divergent views exist. While some, like M. Łukasik, find dividing words into levels useful in language teaching, they caution against extending lexical minimums to language proficiency testing (Łukasik, 2017, s. 51). Lexical minimums may aid students in exam preparation, but assessing proficiency should focus on learners' language functions rather than vocabulary usage alone.

While we align with the perspective that supports the utilization of the lexical minimum for self-preparation in anticipation of placement tests or language proficiency exams, as well as during the preparation of exam tasks, we, however, hold reservations about using the lexical minimum as a means to evaluate the exam, as emphasized by O. Turkevych (Turkevych, 2015, s. 80).

Finally, the idea of Łukasik about basic vocabulary as a dynamic (=extended) universal database seems to be particularly fascinating. While developed and updated in a cyclic manner, such database could facilitate the creation of user-defined lexical minimums on demand (Łukasik, 2017, s. 60-61).

Conclusions and further research

Despite the limitations of the Ukrainian Oral Subcorpus due to the nature of the texts, it can still be utilized for various glottodidactic purposes, such as word choice, when creating learning materials, updating textbooks, and developing basic vocabulary list. Our

research has shown that even at its current stage of development, the corpus can provide abstract words for different levels of proficiency. Additionally, it can be used to create specialized word lists for professions such as journalism, law, and diplomacy. The corpus can also be used to study thematic groups and collocations (the last could not be considered in this article, due to lack of space).

To fully realize the potential of the oral subcorpus, it is essential to record live communication in different situations while keeping in mind the communicative topics defined for each level in the CEFR. This would highlight the potential for further development of the corpus, as seen in a comparison with an elementary level textbook. However, creating a high-quality basic vocabulary of the Ukrainian language requires comparing the fundamental vocabulary obtained from the replenished oral corpus with written texts, including both fiction and journalism from different years. Doing so would cater to the diverse needs and interests of learners and provide a broader range of language resources.

References

- Arđan, R. V., Batsevyeh, F. S., Partyko, Z. V. (1996). *Kompyuternyy slovnyk-minimum ukrayynskoyi movy* [A Minimum Computer Dictionary of the Ukrainian Language], in: *Movoznavstvo* [Linguistics]. 4-5, pp. 34-40.
- Brezina, V., Gablasova, D. (2015) Is There a Core General Vocabulary? Introducing the New General Service List, in: *Applied Linguistics*, 36/1, pp. 1–22.
- Kaczmarek, H. (2006). Minimum leksykalne a orientacja komunikacyjna w nauczaniu języka obcego. Kilka uwag na przykładzie niemieckiego jako języka obcego, in: *Studia Neofilologiczne*, z. V, s. 27-35.
- Kilgarriř, A. (1997). *Putting Frequencies in the Dictionary* Article in *International Journal of Lexicography*. DOI: 10.1093/ijl/10.2.135
- Kilgarriř, A. (2010). Comparable corpora within and across languages, word frequency lists and the Kelly project, in: *Proceedings of the 3rd Workshop on Building and Using Comparable Corpora at LREC 2010*, Malta.
- Laposhyna, A., Lebedeva, M. (2019). Korpusnyi podkhod k resheniyu problemy otbora leksyky v obuchenyy RKI [Corpus Approach to Solving the Problem of Vocabulary Selection in Teaching Russian as a Foreign Language], in: *Slavica Helsingiensia*, Ahti Nikunlassi, Ekaterina Protassova (Eds.), Helsinki: University of Helsinki, 52, pp. 359-368.

Levchuk, P. (2018) *Leksychnyi minimum yevropeyskykh mov yak inozemnykh ta UMI. Analiz ta pryklady vdalykh praktyk* [Lexical Minimum of European Languages as Foreign and UMI. Analysis and Examples of Successful Practices], in: Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiya»: seriya «Filolohiya» [Scientific Notes of the National University "Ostroh Academy": series "Philology"]. Vyd-vo NaUOA, Ostroh, 1(69), part 1, s. 248–250.

Lukasik, M. (2017). Lexical Minimum (Re)Defined, in: *Linguistyka Stosowana* 23: 3/2017, s. 47–63.

Navchalni minimumy z ukrayinskoyi i rosiyskoyi mov dlia inozemtsiv. (1995). [Educational Minimums in Ukrainian and Russian Languages for Foreigners]. Ukl. N. F. Zaychenko, S.A. Vorobyova, Kyiv.

Partyko, Z. (2004). *Osoblyvosti ukladannia i sfery zastosuvannia slovnyka-minimumu ukrainskoyi movy dlia studentiv-inozemtsiv* [Features of Compilation and Scope of Application of the Minimum Dictionary of the Ukrainian Language for Foreign Students]. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1477>

Samusenko, O. (2018). *Leksychni minimumy z ukrayinskoyi movy yak inozemnoyi: osnovni pidkhody do ukladannia* [Lexical Minimum for Ukrainian as a Foreign Language: the Main Approaches to Compiling], in: *Movni i kontseptualni kartyny svitu* [Language and conceptual pictures of the world]. 2 (64), s. 144–159.

Shvedova, M. (2018). *Leksycheskyi mynym po RKY s tochky zrenia chastotnosti leksyky v pysmennnykh tekstakh* [Lexical minimum according to Russian as a foreign language in terms of the frequency of vocabulary in written texts], in: *Novitni tekhnolohiyi u vykladanni mov inozemnym studentam: materialy mizhnar. nauk.-metod. Seminaru* [The Latest Technologies in Teaching Languages to Foreign Students: Materials of the International Science and Method. Seminar], 15–16 Febr. Kharkiv, s. 303–306.

Shvedova, M., Waldenfels, R. von, Yarygin, S., Rysin, A., Starko, V., Nikolajenko, T. et al. (2017–2023). *GRAC: General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian*. Electronic resource: Kyiv, Lviv, Jena.. URL: <http://uacorporus.org>.

Turkevych, O. (2015). *Leksychnyi minimum z ukrayinskoyi movy yak inozemnoyi: pryntsypy ukladannia z urakhuvanniam polskoho dosvidu*, in: *Teoriya i praktyka vykladannia ukrainskoyi movy yak inozemnoyi* [Basic Vocabulary for Teaching Ukrainian as Foreign Language: Principles of Creation on the Basis of Polish Experience in the Didactical Dictionary Creation], in: *Teoriya i praktyka vykladannia ukrainskoyi movy yak inozemnoyi* [Theory and Practice of Teaching Ukrainian as a Foreign Language]. 11 (2015), s. 80–89.

Yabluko (2017): Burak, M. Yabluko: *Pidruchnyk z ukrayinskoyi movy yak inozemnoyi (bazovyy riven)* [Yabluko: *Textbook on Ukrainian as a Foreign Language (elementary level)*]. Vyd. 2-he, vypr. Vydavnytstvo UKU, Lviv.

Вивчення фразеологічних одиниць під час курсу „Професійне мовлення: лікар-пацієнт”

ОЛЬГА ГРИЦЕНКО

Zaporoski Państwowy Uniwersytet Medycyny i Farmacji, Zaporozże,
Ukraina

(Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University,
Zaporizhzhia, Ukraine)

Studium jednostek frazeologicznych w ramach kursu „Przemówienie zawodowe: lekarz-pacjent”

Streszczenie

W artykule podjęto próbę analizy potencjału lingwistyczno-dydaktycznego jednostek frazeologicznych w nauczaniu języka ukraińskiego studentów medycyny, w szczególności takich takich idiomów używanych przez klientów sfery medycznej podczas rozmowy z lekarzem. Przeprowadzono przegląd literatury naukowej na ten temat. Stwierdzono zrozumienie badanych jednostek przyczyni się do kształtowania kompetencji zawodowych i komunikacyjnych, przyszłych lekarzy: przyczyni się do pomyślnej praktyki w ukraińskich szpitalach, unikając barier językowych podczas komunikacji na żywo. Biorąc pod uwagę kryteria wyboru zwrotów w nauce języka obcego zaproponowane przez naukowców, w badaniu sporządzono listę takich jednostek i zidentyfikowano główne grupy tematyczne. Analiza specyfiki pracy z materiałem frazeologicznym w literaturze naukowej i metodologicznej pozwoliła nam przedstawić etapy pracy, metody prezentacji i zestaw ćwiczeń do opanowania idiomów z tej grupy.

Słowa kluczowe: kompetencje zawodowe i komunikacyjne, frazeologia, zasady nauczania, materiały dydaktyczne.

Learning idioms in the course „Professional Speech: Doctor-Patient”

Abstract

The article makes an attempt to analyse the linguodidactic potential of phraseological units in teaching Ukrainian to students of medical universities, in particular, phrases used by clients of the medical sphere during a conversation with a doctor. The scientific literature on the issue is reviewed. It is determined that understanding of the studied units will contribute to the formation of professional

and communicative competence of future doctors: it will contribute to the successful completion of internships in Ukrainian hospitals, avoidance of language barriers during live communication. Considering the criteria for the selection of phrases during the study of a foreign language, proposed by scientists, a list of such units was compiled in the survey, and the main thematic groups were distinguished. The analysis of the peculiarities of working with phraseological material in the scientific and methodological literature allowed us to present the stages of work, methods of presentation and a set of exercises for mastering idioms of this group.

Keywords: professional and communicative competence, idioms, principles of teaching, teaching material.

Вступ

Навчання іноземної мови для практичних потреб вимагає знань не лише загальнолітературної лексики, а й професійної. Логічним підсумком вивчення іноземної мови студентами-медиками є можливість здобувачів освіти щонайменше на задовільному рівні провадити професійну, у нашому випадку, клінічну діяльність. Від рівня розуміння майбутнім лікарем співрозмовника-пацієнта залежить успішність ведення бесіди-розпитування: можливість трансформації реплік пацієнта в науковий стиль (запис у медичну карту), розуміння скарг і правильність визначення захворювання тощо. Професійно-комунікативна компетентність іноземного студента-медика як складна лінгвопедагогічна категорія, що поєднує в собі професійні знання, творчий склад мислення, комунікативні вміння, володіння загальноновживаною і професійною лексикою, правильний добір мовних засобів, послідовна побудова висловлення, дикція, вміння слухати, оформлення медичних документів (Щуркан, 2019, с. 102) передбачає розуміння не тільки термінологічних стійких словосполучень, а й таких, що властиві мові клієнтів під час висловлення скарги та опису симптомів. У навчально-методичній та науковій літературі науковці приділяли увагу фразеологічним одиницям (ФО) як складовій навчального матеріалу під час вивчення іноземної мови: описані використання ФО в навчальній літературі з УМІ; вивчення ФО на різних етапах

(Ядловська, 2007), системність і доцільність ФО в курсі УМІ (Сціра, 2017; Злотник-Шагіна, 2022), ФО в курсі УМІ для студентів-філологів (Лагута, 2008), для студентів-економістів (Ішук, Зубенко, Цимбалиста, 2022), для студентів-правоохоронців (Цимбалюк, 2018), методика засвоєння фразеологізмів в іншомовній аудиторії, комунікативний потенціал ФО (Сеник, 2017), вивчення ФО за допомогою мультфільмів (Азарова, Пустовіт, Горчинська, 2020), окреслені критерії відбору та прийоми семантизації ФО (Кузь, 2009), здійснені спроби до роз'яснення принципів створення фразеологічних мінімумів (Кушнір, Алексеєнко, 2020). Відсутність фразеологічного мінімуму, розвідок, в яких би було зроблено вибірку ФО медичного дискурсу, брак уваги до опису лінгводидактичного потенціалу ФО у курсі професійне мовлення з дисципліни УМІ підкреслюють актуальність теми. Метою розвідки є аналіз ФО, які використовують пацієнти під час мовленнєвого жанру „бесіда лікар-пацієнт”, у лінгводидактичному аспекті. Реалізація поставленої мети вимагає виконання завдань: вивчити літературу щодо питання навчального потенціалу ФО; виявити комплекс ФО на позначення скарг пацієнтів, опису самопочуття, перебігу хвороби; здійснити опис та класифікацію дібраних ФО; визначити принципи роботи з подібним матеріалом. Об'єктом дослідження стали фразеологічні одиниці властиві мовленню клієнтів (на позначення скарг пацієнтів, опису самопочуття, перебігу хвороби). Предметом – методи та прийоми, завдання для якісного засвоєння ФО зазначеної групи. Джерельна база дослідження – картотека (більше 1000 одиниць), укладена шляхом суцільної вибірки одиниць з фразеологічного словника.

Методи

Завдяки аналізу, зіставленню та загальній вибірці було зафіксовано ФО окресленої тематики. Наукова література щодо поставленого питання була опрацьована за допомогою методів аналізу та спостереження. Класифікація та порівняльний

методи були використані під час розподілу дібраного фактичного матеріалу.

Результати

У розвідці послуговуємося термінами фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, стійке словосполучення, фразема як синонімічними поняттями на позначення нарізнооформленого, але семантично цілісного й синтаксично неподільного мовного знака, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів (Енциклопедія УМ, 2004, с. 770). Під термінами фразеодидактика, фразеологічна лінгводидактика та навчальна фразеологія розуміємо вивчення методики ознайомлення з фразеологією рідної або іноземної мови (Сеник, 2017). Завданням фразеодидактики є формування фразеологічної компетентності, тобто розуміння значення ФО та можливості використання правильно в мовленні: розуміння граматичних та семантичних особливостей, прагматичного потенціалу ФО (Ehrhardt, 2014),

У контексті вивчення іноземної мови слід враховувати властивості ФО: складна структура, семантична неподільність, постійність / варіативність складу, наявність образності. Зазначені ознаки визначають недоліки фразеологічного матеріалу під час вивчення професійної мови: сприйняття складне для іноземців, відсутність єдиного погляду, як використовувати ФО; відмінності у соціокультурному середовищі, часткова еквівалентність / безеквівалентність ФО в рідній мові / мові-посереднику.

Соціально-культурна орієнтацією навчання УМІ як сучасна тенденція, зокрема пріоритетність лексико-фразеологічного рівня у формуванні національно-мовної картини світу, підкреслюють доречність вивчення ФО (Гудима, 2012; Горошкіна, 2017; Спіра, 2020). Стійкі сполуки дозволяють інтенсифікувати та практично спрямувати вивчення іноземної мови, підвищити

мотивацію слухачів, оскільки прихований зміст ФО приваблює іноземців. Вивчення ФО дає можливість розширити словник, сприяє адекватному розумінню мови, дозволяє успішно пристосуватися до нових життєвих реалій, подолати психологічний бар'єр комунікації, уникнути культурно-комунікативних помилок, показати рівень володіння мовою.

Надзвичайно актуальним є питання відбору ФО як складової навчального матеріалу. У розвідці лише підсумуємо критерії, подані науковцями (Сціра, 2020; Кузь, 2023), щоб окреслити принципи, якими ми керувалися під час відбору ФО: прозорість внутрішньої форми ФО; зв'язок із граматичним і лексичним мінімумом, доступність; тематична доречність; наявність у навчальних матеріалах; частотність використання (фреквентність); практична цінність, важливість (у повсякденному / професійному спілкуванні); лінгвокраїнознавча та комунікативна цінність; нормативність; можливість витлумачити стисло / знайомим словами; наявність відповідника в рідній мові; орієнтація на сучасну мову.

Невирішеним є питання щодо етапу введення стійких словосполучень під час формування вторинної мовної особистості: Д. Рязанцева (2023) переконана, що ФО необхідні вже з початкового етапу, Н. Мартинишин (2015), Т. Лагута (2008) й Л. Азарова (2019) обґрунтовують доречність введення ФО після початкового рівня, М. Сціра (2017) та Н. Ядловська (2007) вважають ФО складовим навчального матеріалу на достатньому та високому рівнях. У стандартизованих вимогах (2020) окреслені компетентності, які би задовольнили реалізацію різних видів мовленнєвої діяльності, що вважаємо можливим лише за умови оволодіння кандидатом певного набору ФО. Наприклад, для початкового рівня є важливим вміння реалізовувати комунікативні наміри привернути увагу співрозмовника, встановити контакт, привітатися, попрощатися, подякувати, вибачитися, попросити, що вимагає знання етикетних одиниць, серед яких велика кількість ФО. Тематичний каталог, запропонований до кожного рівня, передбачає володіння певним словником, безсумнівно, до

складу якого входять і ФО. Зазначене ще раз підкреслює обов'язковість вивчення ФО з початкового рівня, а також те, що кількість та рівень складності стійких словосполучень безпосередньо залежить від рівня володіння мовою. Набуття фразеологічної компетентності передбачає засвоєння звукового та графічного складу ФО, формування нового поняття у свідомості мовця з метою адекватного користування ФО. Студент повинен навчитися виявляти, розрізняти, розшифровувати, коментувати та правильно вживати ФО.

Добираючи зразки для картотеки дослідження, ми керувалися критерієм імовірності використання ФО у мові клієнта під час жанру бесіди-розпитування з лікарем. Цікавим стало те, що деякі словосполучення в медичному дискурсі вживаються саме в прямому значенні, тоді як у ролі ФО вони функціонують у розмовному стилі. Наприклад, *стискати серце* ('біль у ділянці серця' та 'відчуття хвилювання'), *як у пропасниці* ('підвищення температури' та 'збуджений, схвилюваний стан') і под. Дібравши більше 1000 одиниць, ми виділили тематичні групи ФО: окремою групою є ФО на позначення 'турбувати'; ФО, що вказують на певну скаргу; описують самопочуття та фізичний стан; конкретизують симптоми: тривалість, частотність, інтенсивність, локалізація; характеризують процес лікування, результати; використовуються принагідно в бесіді та слугують допоміжним матеріалом для уточнення інформації. На наступному етапі було здійснено сканування ФО відповідно до поданих попереду критеріїв відбору ФО, що допомогло зменшити їхню кількість.

Клієнти під час співбесіди з лікарем часто послуговуються такими ФО – еквівалентами дієслів *турбувати* / *непокоїти*: *не давати спати, не давати продиху; не давати дихати; не давати спокою; даватися взнаки; сидіти в печінках; не мати життя*.

Наводимо список ФО на позначення симптомів:

втомлюваність	без рук, без ніг; валитися з ніг; вибиватися з сил; ледве триматися на ногах; ні рук, ні ніг не відчувати; як викручена ганчірка; як розварений
слабкість	танути як віск; на ногах не стоїть; руки не слухаються; руки не підіймаються; ні риба ні м'ясо
запаморочення	світ тьмариться; тьмариться в очах; голова крутиться (морочиться / закрутилася / запаморочилась); голова пішла обертом; у голові туманіє; чорно перед очима; не при пам'яті; все іде обертом; земля тікає з-під ніг
відновлення	приходити до тями; прийти в себе; прийти до пам'яті
головний біль	голова розвалюється (розривається, тріщить)
підвищення температури	як у пропасниці; палити вогнем; дрож пробірає (пробиває); кидати то в жар, то в холод
пітливість	як скупаний; хоч викрути; у піт кидати
ускладнене дихання	спирає подих; забивати дихання (подих)
кашель	заходитися кашлем
безсоння / сонливість	сон не бере; вибиватися зі сну; не стуляти очей; морить / хилить на сон; ударило в сон
нервові розлади	як собака злий; виходити з рівноваги; звихнутися розумом; душа не на місці; не в дусі
порушення пам'яті	пам'ять зраджує; мати коротку пам'ять; голова стала дірява
втрата / збільшення ваги	мов тріска худий; одна тінь залишилася; світити ребрами; живіт присох до спини; в тілі
характеристика апетиту / спраги	знати міру; як не в себе їсти / пити; шматок не йде в горло; не дозволяти собі зайвого
втрата слуху	як тетеря глухий; тупий на вухо
порушення роботи серця (біль, серцебиття, відчуття зупинки серця)	(прикметно, що такі стійкі словосполучення базуються на відчуттях пацієнта, утім досить часто використовуються як ФО зі значенням 'нервуватися, хвилюватися') коло серця тисне; серце тенькнуло; стискати серце; терпне / тисне серце; серце як не вискочить; серце стискається; серце мре; серце ние
блідість	як смерть блідий; як з хреста знятий
мерехтіння в очах	свічки в очах засвічуються; різати око; двоїтися в очах; в очах жовтіє
шкугильгати	тягти ногу

На позначення самопочуття та уточнення фіксуємо такі ФО:

хороше самопочуття	не скаржитися на здоров'я; мати себе гаразд; повний порядок; у формі
погане самопочуття / хвороба	лежати пластом; лежати трупом; лиця нема; не при собі; вибитися з колії; на грані; доходити до краю; ні живий ні мертвий; ледве живий; здавати позиції; щось не так
покращення стану/ одужання	набратися сил; стати на ноги; давати собі раду
раптовість появи хвороби / симптому	ні з того ні з сього; як сніг / грім на голову; звалитися на голову; з якогось дива

Важливими також є ФО, що уточнюють інформацію про симптом:

частота	рік у рік; раз у раз; раз за разом; не раз і не два; кожний раз; часто й густо; день у день; від випадку до випадку; час від часу
інтенсивність	в сто раз; хоч криком кричи; хоч вовком вий; хоч плач; ні лягти, ні сісти; хоч лягай та помирай; хоч на стінку лізь; з усіх сил; не на жарт; в квадраті; давати перцю; давати жару
кількісні показники	без міри; без числа; без ліку
повнота	з голови до ніг; геть чисто
тривалість	вдень і вночі; якусь хвилину; без року тиждень; не рік, не два; без упинку; ні на хвилину / мить; довга / стара пісня; не перший день; не один день
часові показники	одного разу; ні разу; не так давно; з дня на день; раз і на-завжди

Під час опису процесу отримуваного лікування, зазначення позитивних та негативних його результатів трапляються такі ФО:

заходи, дії	тримати в ліжку
характеристика дій	і так і сяк; то се, то те; на свій страх і ризик; на всі сто; на совість; годину в годину; на очах; за одним заходом; за один раз
позитивний результат	давати плоди; сходять нанівець; і слід пропав; іти вгору; зрушити з мертвої точки / з місця;
негативний результат	на мертвій точці; стояти на місці; топтатися на одному місці; без толку; ні на краплинку
можливість дій, прос-тота/ складність	всіма силами; через силу; до снаги; над силу; не по силі; з останніх сил

самолікування	своїми силами
Інше	коняча доза

Принагідно у розмові з лікарем клієнти можуть висловити й іншу інформацію, що допомагає правильно встановити діагноз, визначити причини захворювання:

стиль харчування	на швидку; без розбору; запихати рот; заморити черв'яка
стиль життя	руки не доходять; в їжачих рукавицях; на швидку (скору) руку
шкідливі звички	мати слабіну; мати слабкість
емоції пацієнта, пов'язані з хворобою	і без того; страх як хочеться; стати попереk горла; не до сміху; отут сидить

Як бачимо, запропоновані ФО можна поєднати з певними навчальними темами: „Розпитування пацієнтів із захворюваннями дихальної системи” або травної чи серцево-судинної системи. Зазначений список не претендує на досконалість і повноту, а лише є спробою окреслити фразеологічний мінімум до курсу „Професійне мовлення лікар-пацієнт”.

Ефективності вивчення ФО сприятиме системна й послідовна робота з фразеологічним матеріалом: введення 1-2 ФО на тиждень; доступність, тобто перехід від простого до складного; зв'язок теорії з практикою – опора на вже отримані відомості з лексики та граматики. На нашу думку, доцільно подавати ФО як супровідний додатковий матеріал у контексті певної лексико-граматичної або лексико-комунікативної теми, а не виділяти окремо. Наприклад, вивчаючи тему „Розпитування пацієнта із захворюваннями органів травної системи” слід ввести: *смоктати під грудьми; світити ребрами; живіт присох до спини; в тілі; знати міру; як не в себе їсти / пити; шматок не йде в горло; не дозволяти собі зайвого*. Зазначимо, що частина ФО на позначення симптомів властивих захворюванням органів

різних систем, а також стійкі словосполучення, що уточнюють їх, описують самопочуття та под. є спільною і не вимагає прикріпленості до певної теми.

Дидактичну концепцію, зокрема етапи вивчення ФО окреслили Петер Кюн (1992), Т. Лагута (2008), Н. Ішук, О. Зубенко, О. Цимбаліста (2022), Л. Азарова (2020). Те, що аналізовані ФО властиві мовленню клієнта, а не медичного працівника, зумовлює етапи, методи роботи з ними, комплекс вправ. Завданням під час вивчення таких одиниць є не продукування досліджуваних ФО у мовленні, а розпізнавання їх та можливість трансформації у медичний запис. Беручи зазначене до уваги, вважаємо доречними три етапи: введення, робота зі значенням, тренування та розуміння (розпізнавання та свідоме користування).

На початковому етапі передбачається такі види роботи: читання, проговорювання викладачем, прослуховування аудіозапису, читання студентом нової ФО, повторення після викладача / запису, записування ФО викладачем.

Наступним важливим етапом є семантизація ФО. Вважаємо доцільним вживати різні способи пояснення значення ФО: використання лексичних еквівалентів або синонімів / антонімів, ілюстрування, подання ФО в контексті, зіставлення стійкого й омонімічного вільного словосполучення, пошук еквівалента в рідній мові, розгорнуте тлумачення ФО українською, переклад. Зрозуміло, що вибір способу семантизації залежить від складності ФО, особливостей слухачів, а також наявності часу. Порівняйте, переклад досить швидко подає інформацію щодо змісту, проте не є настільки ефективним, як наприклад, ілюстрація, оскільки остання залучає й зоровий канал, відтак збільшується ймовірність запам'ятовування або ж з'ясування значення за допомогою контексту. Принагідно зазначимо, що ілюстрування не завжди може задовольнити повне значення ФО, а пошук „прозорого” контексту, який би пришвидшив розуміння ФО, не завжди може бути успішним.

Для закріплення фразеологічного матеріалу доречними будуть переважна більшість вправ, що використовується під час

вивчення лексичних одиниць. Наприклад, поєднати малюнок та ФО під час вивчення симптомів захворювання органів серцево-судинної системи: *Розгляньте малюнки та поєднайте їх із ФО.*

сон не бере; не стуляти очей; вибиватися з сил; без рук, без ніг; як розварений; голова пішла обертом; виходити з рівноваги; день і ніч		
		
http://surl.li/ogmth	http://surl.li/ogmto	http://surl.li/ogmvh
		
http://surl.li/ogmxa		http://surl.li/ogmuy

Додатковим завданням може бути *Пригадайте, які симптоми вони демонструють.* Іншим варіантом роботи з ілюстраціями може бути така вправа: *Здогадайтеся, що означають ФО, спираючись на малюнок та лексему. Визначте, який симптом вони позначають.*

ВИХІД Не мати виходу 	ТІКАТИ земля тікає з-під ніг
	http://surl.li/ogpfb

Ефективними є вправи на встановлення значення ФО: *Поеднайте одиниці з симптомом* (або поєднати ФО зі значенням)

1. хилить на сон	А. агресивність	В. бути невитриманим, бути злим
2. як не в себе їсти	С. сонливість	Д. пітніти без зрозумілої причини
3. як собака злий	Е. підвищений апетит	Ф. брак енергії, життєвих сил
4. як скупаний	Г. слабкість	Н. помітне бажання спати
5. ледве дихати	І. пітливість	Ж. бажання їсти більше, ніж зазвичай

Також можна запропонувати студентам поділити ФО відповідно до поданих груп або здійснити поділ ФО самостійно та пояснити його принцип.

Завдання на відновлення (самостійне або із запропонованих) структурних компонентів ФО (закінчити / почати ФО) сприяють запам'ятовуванню ФО. Наприклад: *Закінчіть подані ФО, дібравши з довідки необхідне слово.*

кидати, місці, очима, ногах, голова, м'ясо
чорно перед; ледве триматися на, ні риба ні, ... в жар, ... тріщить, топтатися на одному

Під час вивчення ФО доречними також будуть вправи на виявлення зайвих одиниць (додатково, з поясненням вибору). Наприклад: *Прочитайте ряди ФО. Визначте зайві одиниці, аргументуйте свій вибір.*

не так давно, з дня на день, час від часу, не до сміху
до снаги, над силу, не по силі, з скрипом, через силу
не мати виходу, хоч у воду, їти вгору, на волосинці, хоч вішайся

Додаткову мотивацію отримують студенти, виконуючи пошукову роботу відповідників ФО у рідній мові.

Заохочують до роботи порівняльний аналіз вільних та стійких словосполучень. Наприклад: *Порівняйте вживання словосполучень, визначте, яке з них стійке (idiom).*

Лікарю, у мене часто б'ється серце, здається, серце вискакує. Він не очікував побачити собаки, його серце вискакує від хвилювання.

Завдання замінити слова фразеологічними одиницями (і навпаки; поданими і дібраними самостійно) вимагають вищого рівня фразеологічної компетентності.

Окрему групу складають вправи на вміння виявлення протилежних та схожих значень. Наприклад: *Поєднайте близькі за значенням одиниці.*

як тетеря глухий	ударило в сон
приходити до тями	голова стала дірява
тьмариться в очах	голова крутиться
морить на сон	вибиватися з сил
як собака злий	ледве живий
ледве триматися на ногах	прийти в себе
пам'ять зраджує	тупий на вухо
лежати пластом	виходити з рівноваги

Або Поєднайте протилежні за значенням одиниці.

сходить нанівець	вибиватися зі сну
не скаржитися на здоров'я	шматок не йде в горло
до снаги	на мертвій точці
ударило в сон	вибитися з колії
не при пам'яті	при тямі
як не в себе їсти	не по силі

З метою ускладнення завдання можна додатково запропонувати пригадати симптоми, що позначають ФО.

Ефективними для усвідомлення та запам'ятовування ФО видаються завдання прочитати речення та замінити виділені словосполучення близькими / протилежними за значенням словами / ФО, поданими або дібраними самостійно.

Наприклад: *Замініть виділені одиниці близькими за значенням поданими ФО.*

не рік і не два, затьмарилося у голові, не на жарт, без міри
1. Пацієнт раптово знепритомнів . 2. Пацієнт п'є дуже багато води. 3. Лікаря, у мене дуже сильно розболілося горло. 4. Лікаря, я з алергією вже дуже довго живу.

Або *Замініть виділені одиниці близькими за значенням: сильний головний біль, турбує, безвихідна ситуація, відчутна*

1. Лікаря, я вже не можу, кашель не дає мені спати . 2. Лікаря, більше не можу, хоч вовком вий . 3. Лікаря, хвороба дається взнаки : я відчуваю слабкість, сонливість. 4. Лікаря, голова просто розвалюється .

Грунтовніших навичок використання ФО вимагають завдання типу доповнити подані синонімічні ряди ФО із довідки (або самостійно дібраними): *Прочитайте подані ФО, доберіть із довідки по 1-2 ФО, що мають схоже значення.*

виходити з ладу, повний порядок, у формі, не стуляти очей, при смерті
1. не скаржитися на здоров'я, мати себе гаразд, не скаржитися на здоров'я,.....
2. лежати пластом, лежати трупом, не по собі, ...
3. сон не бере, вибиватися зі сну, ...

Доречними будуть завдання знайти ФО в тексті, оскільки досить часто іноземцям контекст допомагає з'ясувати значення, а також пояснити особливості функціонування. Звісно, на наш погляд, продуктивним для цих завдань і під час вивчення ФО, що характерні мовленню клієнта на позначення скарг, є не скільки читання, як прослуховування. Актуальним питанням залишається створення медіатеки, яка б могла забезпечити такі завдання, хоча уривки із сучасних кінотворів можуть задовольнити найменші потреби у пошуку матеріалів.

Ще іншу групу складають вправи на виявлення помилок. До уваги студентів можуть бути запропоновані як тексти, так і аудіозаписи, залежно від рівня підготовленості та мети заняття. Найпростішим може бути завдання: *Виправте помилки у поданих ФО.*

Паморочиться у животі; ні риба ні птах; як не в себе хворіти....

На останньому етапі передбачається робота на розвиток навичок використання ФО в мовленні: рольові ігри, розігрування діалогів, складання мап знань, розгадування кросвордів. Основними вимогами до вправ цієї групи є зацікавленість у темі, максимальне залучення студентів, реальні життєві ситуації.

Висновки

Отже, ФО мають важливе значення для формування професійної мовленнєвої компетентності. ФО властиві мовленню клієнтів медичної галузі належать до пасивної лексики: студент повинен ідентифікувати таку одиницю, зрозуміти її, а також відреагувати та перетворити у медичний запис. Зазначене зумовлює особливості роботи з такими одиницями: від студентів не вимагається продукції таких одиниць. Під час роботи передбачається три етапи, до кожного з яких є комплекс вправ на запам'ятовування, розуміння значення, ідентифікації в усному чи письмовому дискурсі, реакція на ФО цієї групи.

Бібліографія

Азарова, Л., Пустовіт, Т., Горчинська, Л. (2019). Особливості вивчення фразеологізмів у викладанні української мови як іноземної. Електронний ресурс: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/handle/123456789/28432> (доступ: 04.12.2023) [Azarova, L., Pustovit, T., Horchynska, L. (2019). Osoblyvosti vyvchennia frazeolohizmiv u vykladanni ukrainskoi movy yak inozemnoi. Elektronnyi resurs].

Азарова, Л., Пустовіт, Т., Горчинська, Л. (2020). Використання мультимедійних технологій у вивченні фразеологізмів на заняттях з української мови як іноземної. *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 13. Т. 1, с. 7 – 11 [Azarova, L., Pustovit, T., Horchynska, L. (2020). Vykorystannia multymediinykh tekhnolohii u vyvchenni frazeolohizmiv na zaniattiakh z ukrainskoi movy yak inozemnoi. *Zakarpatski filolohichni studii*. Vyp. 13. T. 1, s. 7 – 11].

Горошкіна, О. (2017). Реалізація соціокультурного аспекту навчання української мови як іноземної. *STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA*. vol. V, p. 37 – 44 [Horoshkina, O. (2017). Realizatsiia sotsiokulturnoho aspektu navchannia ukrainskoi movy yak inozemnoi. *STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA*. vol. V, p. 37-44].

Гудима, Н. (2012). Проблема фразеології в методиці початкового курсу навчання іноземної мови. Електронний ресурс: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1156> (доступ 15.12.2023) [Hudyma, N. (2012). Problema frazeolohii v metodytsi pochatkovoho kursu navchannia inozemnoi movy. Elektronnyi resurs].

Ehrhardt, C. (2014). Idiomatic Competenz: Phraseme und Phraseologie im DaFUnterricht. German as a Foreign Language, 1, p. 1 – 20.

Злотник-Шагіна, О. (2022). Вивчення фразеологічних одиниць української мови в іншомовній аудиторії. *SWorldJournal*. Issue 16. Part 2, с. 119 – 126 [Zlotnyk-Shahina, O. (2022). Vyvchennia frazeolohichnykh odynyts ukrainskoi movy v inshomovnii audytorii. *SWorldJournal*. Issue 16. Part 2, s. 119-126].

Ішук, Н., Зубенко, О., Цимбаліста, О. (2022). Фразеологізми в економічному дискурсі та особливості їх вивчення на заняттях з ІМПС. *Сучасні дослідження з іноземної філології : Збірник наукових праць*. Вип. 3-4 (21-22), с. 332 – 342 [Ishchuk, N., Zubenko, O., Tsymbalysta, O. (2022). Frazeolohizmy v ekonomichnomu dyskursi ta osoblyvosti yikh vyvchennia na zaniattiakh z IMPS. *Suchasni doslidzhennia z inozemnoi filolohii : Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 3-4 (21-22), s. 332-342].

Кузь, Г. (2009). Фразеологія у формуванні мовної компетенції студентів у процесі викладання української мови як іноземної. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. Вип. 4, с. 172–179 [Kuz, H. (2009). Frazeolohiia u formuvanni movnoi kompetentsii studentiv u protsesi vykladannia ukrainskoi movy yak inozemnoi. *Teoriia i praktyka vykladannia ukrainskoi movy yak inozemnoi*. Vyp. 4, s. 172–179].

Кушнір, І., Алексеєнко, Т. (2020). До питання про створення фразеологічного мінімуму в медичному дискурсі для студентів-іноземців. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Вип. 1 (43), с. 191-195 [Kushnir, I., Aleksieienko, T. (2020). Do pytannia pro stvorennia frazeolohichnoho minimumu v medychnomu dyskursi dla studentiv-inozemtsiv. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia*. Vyp. 1 (43), s. 191 – 195].

Kühn, P. (1992) Phraseodidaktik. Entwicklungen, Probleme und Überlegungen für den Muttersprachen unterricht und den Unterricht DaF. *Fremdsprachen Lehren und Lernen : Zur Theorie und Praxis des Sprachunterrichts an Hochschulen*, 21. – Tübingen : Gunter Narr Verlag, s. 169–189.

Лагута, Т. (2008). Фразеологізми як аспект вивчення лексики української мови іноземними студентами. Електронний ресурс: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/3123> (доступ: 04.12.2023) [Lahuta, T. (2008). Frazeolohizmy yak aspekt vyvchennia leksyky ukrainskoi movy inozemnymi studentamy. Elektronnyi resurs].

Мартинишин, Н. (2015). Фразеологізми з дієсловами руху як лінгводидактичний матеріал курсу української мови як іноземної. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Вип. 58,

с. 13 – 15 [Martynyshyn, N. (2015). Frazeolohizmy z diieslovamy rukhu yak linhvodydaktychnyi materialu kursu ukrainskoi movy yak inozemnoi. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Filolohichna»*. Vyp. 58, s. 13 – 15].

Рязанцева, Д. (2020). Використання фразеологізмів у структурі курсу української мови як іноземної як необхідний чинник розвитку комунікативних навичок та вмінь у іноземних студентів. *Herald of Zaporizhzhia National University. Pedagogical Sciences*, 3 (36). Vol. I, c. 131 – 135 [Riazantseva, D. (2020). vykorystannia frazeolohizmiv u strukturi kursu ukrainskoi movy yak inozemnoi yak neobkhdnyi chynnyk rozvytku komunikatyvnykh navychok ta vmin u inozemnykh studentiv. *Herald of Zaporizhzhia National University. Pedagogical Sciences*, 3 (36). Vol. I. s. 131 – 135].

Сеник, Т. (2017). Комунікативний потенціал фразеологізмів у формуванні міжкультурної та комунікативної компетентності студентів-іноземців. *Стельмах Михайло у новітніх парадигмах наукового знання: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ.конф./* гол. ред. О.М. Куцевол [та ін.]. – Вінниця, с. 263 – 267 [Senyk, T. (2017). Komunikatyvnyi potentsial frazeolohizmiv u formuvanni mizhkulturnoi ta komunikativnoi kompetentnosti studentiv-inozemtsiv. *Stelmakh Mykhailo u novitnikh paradyhmakh naukovooho znannia: zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt.konf./* hol. red. O.M. Kutsevol [ta in.]. – Vinnytsia, s. 263 – 267].

Стандартизовані вимоги (2020): рівні володіння українською мовою як іноземною А1-С2. Зразки сертифікаційних завдань: посібник. – К. : Фірма «ІНКОС», 186 с. [Standartyzovani vymohy (2020): rivni volodinnia ukrainskoiu movoiu yak inozemnoi A1-S2. Zrazky sertyfikatsiinykh zavdan: posibnyk. – K. : Firma «INKOS», 186 s.].

Сціра, М. (2017). Фразеологізми у навчанні української як іноземної: Системність та доцільність. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. Випуск 13. с. 212–220 [Stsira, M. (2017). Frazeolohizmy u navchanni ukrainskoi yak inozemnoi: Systemnist ta dotsilnist. *Teoriia i praktyka vykladania ukrainskoi movy yak inozemnoi*. Vypusk 13. s. 212–220].

Українська мова: енциклопедія (2004) / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. – Вид. 2-ге, випр. і допов. – Київ: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 820 с. [Ukrainska mova : entsyklopediia (2004) / NAN Ukrainy, In-t movoznav. im. O. O. Potebni, In-t ukr. movy; redkol.: V. M. Rusanivskyi [ta in.]. – Vyd. 2-he, vypr. i dopov. – Kyiv: Vyd-vo "Ukrainska entsyklopediia" im. M. P. Bazhana, 820 s.].

Фразеологічний словник української мови (1993) / АН України, Ін-т укр. мови ; [уклад.: В. М. Білоноженко та ін., редкол.: Л. С. Паламарчук (голова) та ін.]. - Київ : Наук. думка, 1993. Кн. 1, 528 с. [Frazeolohichniy slovnyk ukrainskoi movy (1993) / AN Ukrainy, In-t ukr. movy ; [uklad.: V. M. Bilozhenko ta in., redkol.: L. S. Palamarchuk (holova) ta in.]. - Kyiv : Nauk. dumka, 1993. Kn. 1, 528 c.].

Фразеологічний словник української мови (1993) / АН України, Ін-т укр. мови ; [уклад.: В. М. Білоноженко та ін., редкол.: Л. С. Паламарчук (голова) та ін.]. - Київ : Наук. думка, 1993. Кн. 2, 980 с. [Frazeolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy (1993) / AN Ukrainy, In-t ukr. movy ; [uklad.: V. M. Bilozhenko ta in., redkol.: L. S. Palamarchuk (holova) ta in.]. - Kyiv : Nauk. dumka, 1993. Kn. 2, 980 s.].

Цимбалюк, Т. (2018). Використання фразеологізмів у процесі іншомовної підготовки майбутніх правоохоронців. Іншомовна підготовка працівників правоохоронних органів та фахівців із права. Електронний ресурс: <http://surl.li/nmuuiu> (доступ: 15.12.2023) [Tsymbaliuk, T. (2018). Vykorystannia frazeolohizmiv u protsesi inshomovnoi pidhotovky maibutnykh pravookhorontsiv. Inshomovna pidhotovka pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv ta fakhivtsiv iz prava. Elektronnyi resurs].

Цуркан, М. (2019). Формування професійної мовленнєвої компетентності іноземних студентів-медиків на заняттях з української мови. *Continuing professional education : theory and practice (series: pedagogical sciences)*. Issue № 3 (60), с. 51 – 56 [Tsurkan, M. (2019). Formuvannia profesiinoi movlennievoi kompetentnosti inozemnykh studentiv-medykiv na zaniattiakh z ukrainskoi movy. *Sontinuing professional education : theory and practice (series: pedagogical sciences)*. Issue № 3 (60), s. 51 – 56].

Цуркан, М. (2019). Критеріальний підхід до визначення рівнів сформованості професійно-комунікативної компетентності іноземного студента-медика. *Scientific bulletin of South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky*. Issue 4 (129). Odesa, с. 102 – 108 [Tsurkan, M. (2019). Kryterialnyi pidkhid do vyznachennia rivniv sformovanosti profesiino-komunikatyvnoi kompetentnosti inozemnoho studenta-medyka. *Scientific bulletin of South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky*. Issue 4 (129). Odesa, s. 102 – 108].

Ядловська, Н. (2007). Фразеологічний матеріал української мови в чужомовній аудиторії. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. Вип. 2, с. 122–125 [Yadlovska, N. (2007). Frazeolohichnyi material ukrainskoi movy v chuzhomovnii audytorii. *Teoriia i praktyka vykladannia ukrainskoi movy yak inozemnoi*. Vyp. 2, s. 122–125].

Кодифікація лексико-семантичних норм у словниках української мови

ЛІЛІЯ ХАРЧУК

Uniwersytet Narodowy Politechnika Lwowska, Lwów, Ukraina
(Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine)

Lexical and Semantic Norm Codification in Ukrainian Language Dictionaries

Abstract

The issue of lexical and semantic norm codification in 20th – early 21st century. Ukrainian language dictionaries is considered in the article. The need for a more precise analysis of dictionary contents is closely related to the study of transformations in the Ukrainian language, which, as a social phenomenon, reflects the characteristics of word usage in the historical context of societal development, such as the emergence of new verbal constructions, the appearance of neologisms, extensive borrowing from other languages, etc. The main lexicographic works analyzed in this paper include “Russian-Ukrainian Dictionary” edited by Ahatanhel Krymskyi and Serhiy Yefremov, “Ukrainian Stylistic Dictionary” by Ivan Ohienko, “Russian-Ukrainian Phraseological Dictionary. Phraseology of Business Speech” by Valentyn Pidmohylnyi and Yevhen Pluzhnyk. The current wartime reality particularly highlights issues of language ecology, such as the preservation of linguistic identity, language culture, and sources of supplementing the Ukrainian language vocabulary. The analyzed material allows us to conclude that dictionaries are the main codifiers of Ukrainian language norms, as they aim to fill words with genuine and normative meaning, as well as appropriate structure, introducing norms as the fundamental concept of language culture for its speakers.

Keywords: Ukrainian language, language norm, definition, lexicography, codification.

Kodyfikacja norm leksykalnych i semantycznych w słownikach języka ukraińskiego

Streszczenie

Artykuł dotyczy problemu językowej kodyfikacji norm leksykalnych i semantycznych w słownikach języka ukraińskiego XX – początków XXI wieku. Potrzeba dokładniejszej analizy zawartości słowników jest ściśle związana z badaniem

трансформації мови української, який – як феномен суспільний – відображає риси вжиття слів в історичному контексті розвитку суспільства, наприклад, розвиток нових конструкцій вербальних, виникнення слів-новот, обіжжя заимствованих з інших мов тощо. Головні позиції лексикографічні поддані аналізу в цій праці – це „Словник російсько-український” під редакцією Ахатангела Кримського і Сергія Яфремова, „Український словник стилістичний” Івана Огієнка, „Російсько-український словник фразеологічний. Фразеологія мови бізнесової”, Валерія Підмогильного і Євгена Плузника. Сучасна воєнна реальність особливо актуалізує проблеми екології мови, тобто збереження єдності мови, культури мови та джерел поповнення словникового запасу української. Аналізований матеріал дає підстави стверджувати, що словники є головними кодифікаторами норм мови української, оскільки маючи на меті виконання слова справжнім і нормативним значенням та належну структуру, впроваджують норму як базову концепцію культури мови для її носіїв.

Слова-ключові: мова українська, норма мовна, визначення, лексикографія, кодифікація.

Вступ

Духовне життя нації, розвиток національної культури, зростання національної свідомості, і зрештою, державність неможливі без існування національної мови. Українська мова – це не лише засіб комунікації українців, але й один із найважливіших репрезентантів національної ідентичності. Адже, як слушно зауважив Іван Огієнко:

Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом... От чому мова має таку велику вагу в національному русі. Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту. Бо нічого, мовляв, похаєш, куди забажаєш... (Огієнко, 1918).

Українська мова в процесі формування нації, національної свідомості завжди була початковим і основним чинником, єдиним джерелом підтримки духу народу, віри в існування нації, постійного прагнення українського народу до свободи, боротьби за незалежність і державність (Полюга, 1992, с. 208). Зважаючи на те, що українська, як і кожна інша національна мова, структурно розвивається з різних шарів лексики (територіальні та соціальні діалекти, наріччя, розмовні, просторічні форми вислову тощо), вона є нерівномірною. Одночасно в ній повсякчас відбуваються зміни на різних мовних рівнях, зокрема зникають назви реалій, які перестають існувати, вона поповнюється новими словами з причин появи нових, мова все частіше запозичає лексеми з інших мов тощо. Кожен рівень мовної системи має свої норми – загальноприйнятий зразок, обов'язковий для використання. Отже, мовна норма – це система правил, що функціують у певному часовому зрізі, які мовець сприймає як суспільно визнаний зразок спілкування. Мовна норма – це 1) категорія культури мовлення, тому на її формування впливає система мови; 2) категорія суспільна, відтак на неї впливають зміни в суспільному статусі мови, взаємодія з іншими мовами, твори письменників, усне мовлення, діалектне мовлення; 3) категорія історична, тому вона відбиває історію розвитку української мови, закономірності стильової диференціації мови, тенденції нормалізації й кодифікації мовної системи (Микитюк, 2020, с. 30). Лексико-семантичні норми – це, передусім, вживання слів у властивому для них лексичному значенні та впровадження їх до узаконених (кодифікованих) парадигматично-синтагматичних відношень (Фаріон, 2010, с. 115).

Питання нормативності української мови упродовж багатьох років було предметом наукових досліджень мовознавців. Особливої уваги заслуговують ґрунтовні праці Святослава Караванського, Бориса Грінченка, Олександра Пономарева, Катерини Городенської, Миколи Пилинського, Пилипа Селігея, Ірини Фаріон, Олександрів Сербенської, Зеновія Терлака, Ірини Кочан, Анатолія Нелюби, Оксани Микитюк, Івана Вихованця,

Марії Білоус, Зоряни Куньч, Віталія Русанівського та інших дослідників.

Попри те, що в останні десятиріччя XX ст. – поч. XXI ст. активізувалися наукові пошуки навколо питання культури мовлення, поза увагою дослідників залишається ще чимало недосліджених проблем. **Актуальність** нашого дослідження зумовлена потребою більш ретельного опрацювання питання кодифікації лексико-семантичних норм у словниках української мови, позаяк українська мова як суспільне явище відображає особливості вживання слів в історичному розрізі розвитку суспільства: розвій нових словесних конструкцій, поява нових слів на позначення реалій дійсності, рясні запозичення з інших мов тощо. **Мета** нашої розвідки – проаналізувати усталення лексико-семантичної норми в словниках, які є головними лексичними кодифікаторами.

У нашому дослідженні застосовано широкий спектр сучасних методів і підходів, зокрема: за допомогою методів узагальнення і класифікаційного аналізу зі словників української мови виокремлено рекомендаційні пропозиції щодо уникнення мовленнєвих помилок; порівняльно-зіставний аналіз дав змогу виявити приклади інтерференції російської мови на українську на лексико-семантичному рівні. Описовий метод у розвідці застосовано для демонстрації актуальних взірців кодифікації лексико-семантичних норм у словниках української мови.

Позаяк словників, які кодифікують лексичну норму української мови, існує величезна кількість, для аналізу обрано найавторитетніші лексикографічні праці початку та середини XX ст., оскільки саме на них взирають автори словників різних типів і пересічні користувачі.

Пам'ятки української лексикографії

Можна ствердно зазначити, що визначальними лексичними кодифікаторами є словники – тлумачні, етимологічні, перекладні та термінологічні. Цілком погоджуємося, що

Значення словника для мовної практики суспільства, розвитку мови зберігається тривалий час після його створення: зібраний і впорядкований лексикон як сукупність позначень-символів про пізнаний і освоєний соціумом усесвіт несе інформацію і про все-ословлене довкілля, і про час його створення, і про своїх творців (Російсько-український словник, 2016, с. 3).

Історія української лексикографії сягає давніх часів. Відомо, що перші лексикографічні спроби були вже за часів Руси. Про детальний і ґрунтовний аналіз історії українського словникарства можна дізнатися з досліджень Василя Німчука (Німчук, 1980), Тетяни Кульчицької (Кульчицька, 1999), Ольги Кровицької (Кровицька, 2005), Артема Москаленка (Москаленко, 1961), Володимира Дубічинського (Дубічинський, 2004), Олекси Горбача (Горбач, 1933), Петра Горецького (Горецький, 1963) та багатьох інших науковців. Історія створення словників української мови, як слушно зауважує Ірина Фаріон, “нагадує кардіограму життя мови як нації і нації як мови” (Фаріон, 2010, с. 116).

Найвидатнішою лексикографічною працею, яка відображає розвиток мови наприкінці XVIII і в XIX ст., є чотиритомовий *Словарь української мови*, іменований Грінченковим (1907-1909 рр.). За структурою – це тлумачний перекладний українсько-російський словник. Водночас цей словник можна вважати філологічно-енциклопедичним, оскільки до низки слів упорядники подали розгорнуті описи відповідних понять. Павло Гриценко у передмові до репринтного видання *Російсько-українського словника* наголошував, що саме цей словник, як джерельну базу використовують упорядники глосаріїв до сьогодні, адже своєю змістовою багатоплановістю словник актуалізує пізнавальний процес сьогодні – у часах і обставинах, віддалених від моменту його створення (Російсько-український словник, 2016, с. 4).

Упродовж 1917 р. – поч. XX ст. виходить друком понад 130 словників різного спрямування (перекладні, тлумачні, термінологічні тощо), що подавали питому українську лексику. Нагальна потреба в перекладних словниках спричинила упорядкування та видання *Словника російсько-українського*

Пилипа та Петра Терпил (1918), *Російсько-українського словника* Сергія Іваницького та Федора Шумлянського (1918), *Словника московсько-українського* Віктора Дубровського (1918). Опісля проголошення незалежної України 22 січня 1918 р. розпочалася нова доба в словникарській справі. У цей період при Українській Академії наук у Києві лексикографічну роботу провадять Постійна комісія для складання словника живої української мови під керівництвом Агатангела Кримського, Товариство шкільної освіти, Постійна комісія для складання історичного словника української мови на чолі з Євгеном Тимченком, Термінологічна комісія.

Результатом роботи Постійної комісії для складання словника живої української мови став *Російсько-український словник* за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова, який посідає особливе місце в українському словництві. На жаль, четвертий том (літери Р–Я), який редагував Сергій Єфремов, втрачено. Це перша ґрунтовна академічна лексикографічна праця, упорядники якої намагалися розв'язати низку проблем: надати надійний інструмент для масового переходу з домінувальної російської мови на українську, ввести до активного вжитку нову лексику української мови, не репрезентовану у виданих раніше словниках. Іван Огієнко визначив *Російсько-український словник* як “найцінніший словник, що має в нас епохове значення” (Огієнко, 2001, с. 75). Картотека словника охоплювала майже 400 тис. карток з контекстами українського слововживання, що майже вчетверо перевищувало картотеку *Словаря української мови* за редакцією Бориса Грінченка (Словарь української мови, 1907–1909). У передмові укладачі зазначають, що, впорядковуючи словник, вони використовують більш-менш повно лексику української художньої літератури за останні 50–55 років; етнографічні видання; наукові, критичні та публіцистичні твори переважно найближчих двох десятиліть; чимало матеріалу записів нових слів з народних уст (понад 12000 карток), із сучасної преси, художньої літератури та живої мови української інтелігенції (Російсько-український словник, 2016,

с. VII). Незважаючи на заборони видання та звинувачення укладачів у “буржуазно-націоналістичній тенденції”, саме в цьому словнику введено до реєстру звичні тепер і в розмовному, і в офіційно-діловому стилі слова: *однодумець, одностайний, щорічний, скарга, охочий, життєпис, секретно (неофіційно), непридатний (нездатний), нерухомість, несумлінність, недозволеність, промовець, речник, красномовець, установа, ставитися, доповідь, голова (замість председатель), уряд (замість правительство), листівка* тощо.

Джерельне багатство наповнення словника, використане під час укладання, зумовило принципи самої побудови перекладної частини, а саме: російське слово подано в перекладі переважно не одним українським відповідником, а низкою пропонованих для вживання лексем, тобто синонімним рядом, наприклад: **оратор** – *оратор, речник, промовець (-вця), промовник, промовця* (м. р. -вці), *красномовець, (о жєницинє) ораторка, рєчниця, промовниця*; **організатор** – *організатор, упорядник*; **пароль**, *воен. – пароль, гасло, слово*; **понасуслитися** – *понасмуктуватися, понадудлюватися, насмоктатися, надудлитися*; **выдумщик** – *вигадько, вигадник, вимисливник*; **вероотступничество** – *віровідступство, рєнегатство, апостазія*; **вежливый** – *увічливий, звичайний, поштивий, учтивий, чемний, грєчний, дятел* (птица) – *ятіль, ятіл, (ум. ятлик, ятличок), (діал.) якіль, (реже) дятель, клюй-дєрово, дєревоклюй, вербо-клюд, довбач, довбаль, жовна (джовна), жолонка*. Спеціальне: *д. зелєный – жовна зелєна; д. пєстрый – дятелик, жовна тарчаста; д. чєрный – жовна чорна* тощо (Російсько-український словник, 2016). Лексеми, які складали синонімний ряд, належали до різних функційних стилів і сфер української мови – окрім усталених в літературній мові одиниць, в словникові презентовано слова, притаманні розмовно-побутовому та діалектному мовленню (**афиша** – *афіша, (діал.) оповістка*; **ария** – *арія, (діал.) співанка*; **апрель** – *квітень, (діал.) цвітень*; **март** – *березень, (діал.) березіль*; **даже** – *навіть, (діал.) ажєнь*; **завистливый** – *зздрий, зздрісний, завидючий, завидливай,*

(діал.) *заздрений*; **запретно** – заборонено, заказано, не вільно (діал.) *попріщено*; **заря** (метеор.) – *мигавка*, (діал.) *мигушка*; **знакомый** – *знакомец, знайомий, знакомий*, (діал.) *знакімський* тощо. Залучення розлогих синонімічних рядів до реестру словника позначилося й на перекладі термінологічної лексики, актуалізуючи формування української наукової термінології. Так, у словникові спостерігаємо переклад офіційних і народних назв рослин і тварин, авіаційної, архітектурної, астрономічної, математичної, літературної, лінгвістичної, технічної, політичної, музичної термінології тощо. Неабиякий інтерес для сучасних мовознавців становлять й відповідники до іншомовних запозичень, утворені на питомому, українськомовному ґрунті, наприклад: **моветон** – *недобрий тон, погані манери, незвичайність, невихованість*; **вето** – *заборона*, **аберрація** – *аберація, одхил, збочення*; **абсолютный** – *абсолютний, безумовний, беззглядний*; **авиатор** – *авіатор, літун*; **автограф** – *автограф, власноручне письмо, власнопис*; **автократия** – *автократія, самодержавство*; **автономия** – *автономія, самоврядування*; **активность** – *активність, чинність, діяльність*; **амбразура** – *амбразура, стрільниця, бійниця*; **антракт** – *антракт, перерва*; **античный** – *античний, стародавній, старожитний, старовинний* тощо.

Отже, можна констатувати, що *Російсько-український словник* за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова – це важлива пам'ятка історії лінгвістичної думки та українського словництва, джерело інформації, що, безперечно, може прислужитися не одному поколінню поціновувачів українського слова.

Український стилістичний словник Івана Огієнка

Першим кодифікатором норм з огляду на культуру мовлення став *Український стилістичний словник* Івана Огієнка, що вийшов друком 1924 року у Львові. У передмові автор зазначає:

Отож, укладаючи цього Стилiстичного словника, я й мав собі на оці допомогти, в мiру можности, обом кордоном подiленим сторонам – Великій Україні й Галичині – ближче пізнати мову одна одної, і тим облегчити такий помітний уже процес утворення спiльної української лiтературної мови, одної для сходу й заходу її. От тому я й вніс до свого Словника багато таких слів, що постійно вживаються в Галичині, але зовсім невідомі на Великій Україні; з теї ж причини умістив я також чимало слів, що мають не однакову форму в нас і в Галичині. Кожне явище мови я скрізь досліджую історично, бо вважаю, що історичний метод праці дає науковому дослідникові найбільше об'єктивності, а ця об'єктивність була мені головним провідником у цілій оцїй праці (Огієнко, 1978, с. 6).

Як зазначає упорядник *Українського стилістичного словника*, він намагався подати в своїй праці стільки матеріалу, щоб вона стала справді підручною книжкою для вивчення української лiтературної мови, книжкою, потрібною кожному, хто тільки пише по-українськи, отже, намагався презентувати популярну книжку, де в науково-об'єктивній формі кожен зміг знайти собі ту чи ту потрібну йому вказівку та довідку (Огієнко, 1978, с. 8). У зазначеному словникові пропоновано кодифікацію мовних норм на усіх її рівнях (фонетичному, акцентуаційному, морфологічному, синтаксичному, стилістичному, термінологічному тощо), зокрема й лексико-семантичної норми, наприклад: **писати на адресу**, а не *по адресі*; **бабусин**, а не *бабусін*; **бал з історії**, а не *по історії*; **безпереривно** треба: **невпинно, постійно, без перестанку**; **бесідник** по пам'ятках відоме з ХІІ-го віку як – **промовець**; **бідний на щось**: **бідний на хліб**; **бідніти на щось**: **збіднів на хліб**; **благословляти кого-що**, а не *кому*: **Нехай благословить вас Бог**, але частіш: **Нехай поблагословить вас Бог**; **борозна**, а не *бороздна*; **вдячний кому за що**: **я вдячний вам за ласку**; а не: *вдячний ласки*; **вибачайте, вибачте, пробачте, перебачте, простіть, даруйте**, а не *вибачаюсь* (це дослівний переклад вульгарного

м. (московського – див. примітку)¹ *извиняюсь*; **вибачити кому**, а не кого; **віддячити кому**, а не кого; **відношення**: у тому або в цім відношенні – це переклад м. “в этомъ отношеніи”, треба: **з того погляду, тому, того, тим, тут, що до, в тім напрямі, з цього боку, в цім і т. п.** – вираз: в усіх відношеннях – це з м. “во всехъ отношеніяхъ”, треба: **усім, усіма сторонами; відпустка**, а не відпуск; **внутрі**, треба – **всередині; внутрішній**, а не внутренний; **вокруг** треба – **навколо, наоколо, навкруги, круг**; **женичина** – **жінка, товариство**, а не товарищество; **двотомова праця**, а не двотомна; **тополя** (ж. р.), а не тополь; **англієць, англійця**, а не англичанин; **балакати про кого, що**: що про те балакати, **балакати українською мовою, телефоном**, а не: на українській мові, по телефону (не вживати слова **балакати** де не треба, бо в поважній бесіді не балакають, а – **розмовляють, ведуть бесіду**); **блідий**, а не блідний; **будень** – **робочий, несвятковий день**, а не буддень; **вглиб**, а не вглуб; **верхи їхати**, а не верхом; **вешневий**, а не вишньовий; **вірменин**, а не армянин чи ормянин; **внутрішній**, а не внутренний; **вузький**, а не узкий; **голодування**, а не голодівка; **голос розлягається**, а не роздається; **гречаний**, а не гречневий; **договір**, а не договор; **допомога**: вираз: **за допомогою** – це переклад м., “при помощи”, “посредствомъ”, отже, українською треба просто орудний відмінок: **брехнею** (а не: **за допомогою брехні**); **дослівно**, а не дословно; **дохід**, а не доход; **енергійний**, а не енергічний; **журба**: не сплутувати з **нудьга** (**нудьгують від нічого робити**), а **журба** про кого, що або за ким, чим; **завбільшки**, а не величиною; **завдовжки** або **удовж**, а не довжиною; **завширки**, **уширки**, **ушир**, а не шириною; **згідно з чим**, а не згідно чому або чого (м.); **знайти, знайду, знайдеш**; а не **найти**; **кладовище**, а не **кладбище**, також: **гробки, могилки, кладовисько; ковпак**, а не **колпак**; **ласка, з ласки**, а не **по милости**; **ластівка**, а не **ласточка**; **луна розлягається**, а не **роздається**; **мармуровий**, а

¹ За визначенням автора - м. – слово московське (російське), або слово чи вираз, що вживається під московським впливом

не *мраморний*; *милость*, рідше – *милість*, *милости*: *з ласки*, а не *по милости*; *в міру того*, а не *по мірі того* (м.), *в міру потреби*, а не *по мірі потреби* (м.), *брати міру*, а не *зняти міру* (м.); *місце* не сплутувати зі словом *місто* – *город*; *місце до стояння* або *місце стояти*, *сидіти*, а не *стояче*, *сидяче місце* (не вживати виразу *мати місце*, треба – *бути*, *відбутися*, *трапитися*; *московський* або *російський*, а не *руський*; *мурин*, а не *мавр* чи *ефіоп*; *наказний*, а не *виконуючий* обов'язки; *ножиці*, а не *ножниці*; *нудьга*, часом *скука* – від нічого робити (а не *журба*, *сум*, *смуток*: *нудьга напала*, *скука взяла*); *одне одного*, а не *одне другого*; *палити в печі*, а не *палити піч*; *перепустка*, а не *пропуск*; *полька*, а не *полячка*; *Польща*, а не *Польша*; *порожній*, а не *пустий*; *почва* (м.), треба – *земля*, *грунт* (давня мова слова *почва* не знала: *добра земля*, *родючий грунт*); *пропорційний*, а не *пропорціональний*; *розлягається голос*, *луна*, а не *роздається*; *розпродаж*, а не *розпродажа*; *слина*, а не *слюна*, *слинявий*, а не *слюнявий*; *смысл* (м.), треба *змисел*, але в нашій мові лексема *смысл* визначає тільки зовнішнє чуття, під московським впливом в українській мові часто вживають *змисел* замість *розуміння*: *в якому розумінні* (а не *смысле*) ти говориш; *товариство*, а не *товарищество* (м.); *тьху*, а не *тьфу*; *ховати*, а не *скривати*; *шатро*, а не *шатер* тощо (Огієнко, 1978).

Іван Огієнко не випадково додав підзаголовок *Підручна книга для вивчення української літературної мови до Українського стилістичного словника*, адже автор прагнув, аби словник навчав справді чистої літературної мови, а заодно і спонукав би кожного користувача більше любити, плекати й шанувати мову своїх предків – цю “найвищу підвалину життя народу як окремої нації”. Передумови створення такого словника автор пояснює так:

Для практичного вивчення літературної української мови, крім коротких граматичних відомостей, ми майже нічого не маємо, тому давно вже я бажав заповнити цю помітну прогалину і скласти для

вжитку нашого широкого громадянства підручного Українського Стилістичного Словника (Огієнко, 1978, с. 2). Крім зазначених причин примусило мене взятися за складання Стилістичного словника ще й те, що за останній час скрізь помічається в нас надзвичайно велике бажання мати для всього українського народу одну спільну літературну мову. (Огієнко, 1978, с. 4).

Вважаємо, що переважна більшість словників, де Іван Огієнко був автором і укладачем, зокрема *Український стилістичний словник*, безперечно, заслуговують гідного пошанування та необхідності залучення масиву цих лексикографічних праць для практичного використання в наукових цілях, а також у навчальному процесі (Тимошик, 2001).

Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови Валер'яна Підмогильного і Євгена Плужника.

Непроминальну роль у нормалізації української мови та кодифікації лексико-семантичних норм зокрема, відіграв *Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови* (1926, перевидання 1928 р.), який уклали Валер'ян Підмогильний і Євген Плужник. Ця унікальна праця українського словництва залишається актуальною і досі. У передмові *Від складачів* автори зазначають:

Гостру потребу на систематизовану фразеологію української ділової мови відчуваємо аж надто гостро по наших установах. ...Зважаючи на цю гостру потребу і під увагу беручи цілковитий брак не тільки суто ділової української фразеології, а навіть загальної, ми й узялися зредагувати той потрібний у діловодстві матеріял, що змогли використати його з передніших словників та фразеологій, відповідно освітивши його придатним матеріялом із говірної мови наших установ та подекуди подавши нові форми на ті російські звороти, де теперішні українські переклади не можна було визнати за вдалі (*Російсько-український фразеологічний словник*, 1926).

Саме в цьому словникові кодифіковано такі ділові звороти та лексеми, як-от: *супровідна адреса, зловмисне банкрутство, більшістю (перевагою голосів), майбутнє (будучина, прийдешність), бюро довідок, інформаційне бюро, підпадати впливові, під вплив, зазнавати на собі впливу, розв'язувати питання, справу, грошова справа, робити висновок (висновувати), стояти на чолі (вести перед), поточний рік, завдовжки, заступник, занумерувати, накладати заборону, позачергова заява, службові зловживання, одноголосне обрання, стрічний (зустрічний) позов, становити виняток (бути винятком), погоджувальна комісія, виборчий комітет, виконавчий комітет, товариство (спілка, компанія), рекомендована кореспонденція, мати (вважати) за свій обов'язок, мати собі за обов'язок, одержувати на рахунок, справу з'ясовано, вписати до протоколу, ухвала, споживче товариство, гуртова торгівля, роздрібна торгівля, подати до звільнення, абетковий покажчик, згідно з умовою, клопотання, заступництво, ціна спадає (знижується, нижчає), передплата тощо.*

У реаліях сьогодення вкрай актуальними й надалі залишаються такі слушні пропозиції укладачів *Російсько-українського фразеологічного словника* щодо нормативності вживання таких українських відповідників: в частини – **зокрема**; производит (товара) – **облічувати товар, робити, переводити облік (товару)**; высказываться по существу – **висловлюватись до діла**; аккомпанемент – **акомпанемент**; супровід; под аккомпанемент – **в супроводі**; беспокоит, -ся – **турбувати, -ся; непокоїти, -ся; клопотати, -ся**; не беспокойтеся – **не турбуйтеся**; это его мало беспокоит – **це його не дуже болять**; об этом не беспокойтеся – **цим не клопочіться**; он совсем не беспокоится – **він і гадки не має**; одно меня беспокоит – **одна річ мене непокоїть, турбує**; вежливость – **увічливість, звичайність, чемність**; из вежливости – **з увічливости, для звичайности, для годиться**; принимают во внимание (в соображение) – **брати, взяти що на увагу, зважати**; относится со вниманием к кому, чему –

віддавати увагу кому, чому; ставитися уважно, з увагою до кого, чого на що, уважати на що, мати що на увазі; разрешать вопрос – розв'язувати питання, справу; по вопросу о чем – в справі чого; неблагоприятное, бедственное время – лихий час, лихоліття, тяжка година, знегіддя, знегода; относящийся к этому, к тому, к новому времени – цьогочасний, тогочасний, тодішній, новочасний; поговорить толком, детально – поговорити до пуття, докладно; дежурство принять – заступити чергу; лишать доверия – позбавляти віри, одбирати довіру; утратить, потерять доверие к кому – зневіритися кому або в кого; воспрянуть духом – збадьорішати; восторжествовать над препятствиями, врагами, трудностями и т. п. – подолати, перебороти перепони, ворогів, труднощі; значительное большинство – чимала більшість; подавляющее большинство – переважна більшість; большинством голосов – більшістю, перевагою голосів; обязанность – обов'язок, повинність; считать, полагать своею обязанностью – мати, вважати за свій обов'язок, мати собі за обов'язок; исполняющий обязанности – заступник в обов'язках; отправлять обязанности – відбувати обов'язки; возлагать обязанность – накладати обов'язок; обязанности по службе – службові обов'язки; по обязанности – з повинности, з обов'язку; быть тактичным – знатися на речах; быть секретарем и т. п. – секретарювати і т. ін.; бути за секретаря і т. ін.; быть расположенным к кому – бути прихильним до кого; быть осведомленным – мати відома, бути поінформованим, обізнаним; быть нужным – бути в знадобі; не может быть удовлетворено – не можна задовольнити; быть кому неприятным собеседником – не до мови бути кому; должно быть – мабуть, певно; быть довольным чем – бути задоволеним із чого; быть годным к чему – надатися, надаватися до чого; одно и то же будет – на одно вийде; говорить в защиту кого – говорити в обороні кого, промовляти за ким, за чим; говорить в тон кому – мовити під лад кому; начинать

*говорить – **знямати мову**; продолжать говорить – **казати далі, провадити (далі)**; говорить будто заученное – **вчитувати**; говорить наобум – **говорити навмання**; говорить не стеснясь – **говорити (казати) без обрізків**; говорить речь – **промовляти**; говорить медленно, протяжно – **говорити вивагом**; говорить обиняками – **говорити манівцями**; говорить и так, и этак (противоречиво) – **двоїти, гнути й туди й сюди**; говорить намеками – **казати наздогад**; говорить понаслышке – **від людей казати**; поговорить толком, детально – **поговорити до пуття, докладно**; откровенно говоря – **щиро кажучи, правду кажучи**; собственно говоря – **властиво**; говоря словами (такого-то) – **мовляв (кажучи) словами когось, мовляв хтось**; не говоря о чем-либо – **поминувши щось**; коротко говоря – **найшвидше сказати, коротко кажучи**; говорите кстати, удачно, толково, дельно – **казати до ладу, до пуття**; с ним мне неприятно говорить – **він мені не до розмови**; да говорите же – **та ну-бо кажіть**; одинаково говорит (то самое) – **казати в одно**; правление (действие) – **керування, урядування, (орган) – управа, правління**; бразды правления – **стерно влади**; по происхождению – **родом, з роду, з походження, походженням**; упорство в работе – **завзятість**; приняться за работу – **стати до праці**; вести работу – **провадити роботу** тощо. Як бачимо, слушні пропозиції авторів Російсько-українського фразеологічного словника багатоаспектні: це і стислі українські відповідники до російського багатослів'я, і українські фразеологічні відповідники, і питомі дієслівні відповідники до російських словосполук різних структур тощо (Російсько-український фразеологічний словник, 1926).*

Кодифікація лексико-семантичної норми в словниках II половини XX – поч. XXI ст.

З 1933 до середини 50-х років XX ст. в Україні припинено українізацію, відтак українське словництво, на жаль, перебуває

в занепаді. Отже, здобутки української лексикографії незначні: *Російсько-український словник* (1937 р., уклали Степан Василевський і Євген Рудницький), який налічував лише 40 тис. слів; *Російсько-український словник* (1948 р., за редакцією авторського колективу в складі Леоніда Булаховського, Михайла Калиновича, Максима Рильського; реєстр містить 80 тис. слів), який понад 20 років був настільною книгою перекладачів, адже наступний словник вийшов лише 1968 року. У зазначених працях чітко прослідковувалося лексичне уподібнення української мови до російської. Цілком погоджуємося з думкою Ірини Фаріон, яка слушно зазначила:

Позаяк політико-ідеологічне тло ХХ ст. – це терор як форма керівництва державою та ідеологія поглинання націй “великим магучим язиком”, – то словники стали відображенням такого способу деградації людини, держави і мовознавчої науки. Це були роки трагедії нашого мовознавства... (Фаріон, 2010, с. 120).

Словникарська робота розширилася лише наприкінці 50-х – кінці 80-х років ХХ ст. Виходить друком низка словників різних типів: перекладних, тлумачних, термінологічних, історичних, етимологічних тощо. Зокрема упродовж 1970-1980 рр. упорядковано *Словник української мови* в 11-ти томах – перший в історії української лексикографії словник тлумачного типу. На жаль, реєстр зазначеного словника асимільований і в лексичному, і в граматичному плані (йдеться передусім про велику кількість скалькованої лексики).

Від початку 90-х років ХХ ст. відбулася активізація словникарської роботи, передумовою чого, звісно, слугувало становлення України як самостійної держави. Знаково, що в сучасній лексикографії простежується тенденція до повернення традицій українського словництва кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Саме словники 20-х років зберігають самотні традиції українського словникарства. Так, упродовж кінця ХХ – поч. ХХІ ст. перевидано низку словників у серії *Словникова спадщина України: Російсько-український словник 1924-1933 років за*

редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова; *Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)* Сергія Смеречинського (репринт із видання 1932 р.); *Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія* Миколи Дорошенка, Миколи Станіславського, Володимира Страшкевича (репринтне відтворення видання 1930 р., що стало вершиною тогочасного лексикографічного опрацювання проблеми українськомовної комунікації у діловому спілкуванні); *Українсько-російський словник* – репринтне відтворення видання 1926 р., яке упорядкував Андрій Ніковський, належить до знакових лексикографічних праць золотого десятиліття українського національно-культурного відродження, віддзеркалює потужний розвиток української мови 20-х рр. XX ст., зростання її стильового різноманіття, активізацію словотвірних моделей тощо. Згаданий словник має привернути увагу шанувальників українського слова унікальним принципом добору українських слів та фразеологізмів до російських відповідників. Вважаємо, що зазначена лексикографічна спадщина, безумовно, потребує більш ретельного й вичерпного аналізу.

Висновки

Отже, багатоджерельність розвою української лексики була реальністю на початку XX ст., ще відчутніша вона й сьогодні, в XXI ст., про що свідчить багатуща українська лексикографія. Реалії сьогодення особливо актуалізують збереження мовної ідентичності й самобутності, проблему співвідношення джерел поповнення лексики української мови, проблему культури мовлення, отже, мовної екології. Саме тому, особливо цінними в цьому контексті є надбання українського словництва. Аналізований матеріал дав змогу ствердити, що саме словники панорамно відтворюють пошуки шляхів подальшого розвитку української мови, пошуки засад збереження, збагачення й нормалізації мовної системи, є основними кодифікаторами норм української мови, зокрема й лексико-семантичних, адже

лексикографічні праці покликані наповнити слово правдивим і нормативним значенням, органічною будовою, легкою сполучуваністю в усному та писемному мовленні, відтак упровадити норму як основоположне поняття культури мови для її носіїв (Фаріон, 2010, с. 137).

На основі наших спостережень виявлено типові нормативні рекомендації, які кодифіковано в аналізованих словниках: замість транслітерованого російського слова використовувати питоме українське (*вигадько, вигадник, вимисливник* замість *видумщик*; *вибачайте, вибачте, пробачте, перебачте, простіть, даруйте* замість *вибачаюсь* (дослівного перекладу з російської); *знайти, знайду, знайдеш* замість *найти*; *поляка* замість *полячка*; *перешкоджати, заважати*, а не *мішати* тощо); слухні пропозиції щодо правильного вживання прийменникових конструкцій (*бал з історії*, а не *по історії*; *комісія для складання, для продажу*, а не *комісія по продажу*; *з розпорядження, з наказу* замість *по розпорядженню, по наказу*; *через недугу*, а не *по хворобі*; *термін, день... здавати, подавати*, а не *для здачі, подачі*; *за життя* замість *при житті* тощо); знаковою рекомендацією аналізованих словників є також і презентація питомих еквівалентів поряд із широковживаними запозиченими відповідниками (*активність / чинність, діяльність; автократія / самодержавство; антракт / перерва; бібліотека / книгозбірня* тощо); залишаються й надалі слухними рекомендації щодо вживання стислих українських відповідників до російського багатослів'я (*якнайшвидше* замість *як можна скоріше*; *професія* замість *рід занять* тощо).

Перспективу наших подальших досліджень вбачаємо в ґрунтовному аналізі інших знакових словників, адже саме вони є джерелами унормування та кодифікації норм української мови та слугують її утвердженню і розвитку.

Бібліографія

Горбач, О. (1993). Словництво. *Зібрані статті, VI: Лексикографія і лексикологія*. Мюнхен. [Horbach, O. (1993). *Slovnnytstvo. Zibrani statti, VI: Leksykohrafiya i leksykologhiya*. Myunkhen].

Горецький, П. Й. (1963). *Історія української лексикографії*. Київ. [Horets'kyu, P. Y. (1963). *Istoriya ukrayins'koyi leksykohrafiyi*. Kyuyiv].

Дубічинський, В. В. (2004). *Українська лексикографія: Історія, сучасність та комп'ютерні технології*. Харків. [Dubichyns'kyu, V. V. (2004). *Ukrayins'ka leksykohrafiya: Istoriya, suchasnist' ta komp'yuterni tekhnolohiyi*. Kharkiv].

Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). *Історія української літературної мови* (2001). Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, Видавничий проект Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) “Запізніле вороття”. [Ivan Ohiyenko (Mytropolyt Iarion). *Istoriya ukrayins'koyi literaturnoyi movy* (2001). Uporyad., avt. ist.- biohr. narysu ta prymit. M. S. Tymoshyk. Kyuyiv : Nasha kul'tura i nauka, Vydavnychyy proekt Fundatsiyi imeni Mytropolyta Iariona (Ohiyenka) “Zapiznile vorottya”].

Кровицька, О. (2005). *Українська лексикографія: теорія і практика*. Львів. [Krovyts'ka, O. (2005). *Ukrayins'ka leksykohrafiya: teoriya i praktyka*. L'viv].

Кульчицька, Т. (1999). *Українська лексикографія XIII-XX ст. Бібліографічний покажчик*. Львів : Львівська наукова бібліотека ім. І. Стефаника НАН України. С. 5–14. [Kul'chyts'ka, T. (1999). *Ukrayins'ka leksykohrafiya XIII-XX st. Bibliohrafichnyy pokazhchuk*. L'viv : L'vivs'ka naukova biblioteka im. I. Stefanyka NAN Ukrayiny. s. 5–14].

Микитюк, О. (2020). *Сучасна українська мова: самобутність, система, норма*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2020. [Mykytyuk, O. (2020). *Suchasna ukrayins'ka mova: samobutnist', systema, norma*. L'viv : Vydavnytstvo L'vivs'koyi politekhniky].

Москаленко, А. А. (1961). *Нарис історії української лексикографії*. Київ. [Moskalenko, A. A. (1961). *Narys istoriyi ukrayins'koyi leksykohrafiyi*. Kyuyiv].

Німчук, В. (1980). *Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською*. Київ : Наукова думка. [Nimchuk, V. (1980). *Staroukrayins'ka leksykohrafiya v yiyi zu'yazkakh z rosiys'koyu ta bilorus'koyu*. Kyuyiv : Naukova dumka].

Огієнко, І. (1918). *Українська культура*. Київ, с. 239–240. [Ohiyenko, I. (1918). *Ukrayins'ka kul'tura*. Kyuyiv, s. 239–240].

Огієнко, І. (1978). *Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української літературної мови*. Видання друге. Накладом Товариства “Волинь”. Канада, Вінніпег. [Ohiyenko, I. (1978). *Ukrayins'kyu stylistychnyy slovnyk. Pidruchna knyzhka dlya vyvchennya ukrayins'koyi literaturnoyi movy*. Vydannya druhe. Nakladom Tovarystva “Volyn”. Kanada, Vinnipeh].

Полюга, Л. М. (1992). Українська мова у процесі духовного відродження українського народу (про збереження і тяглість національної свідомості). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Збірник наукових праць. АН України. Інститут суспільних наук. Вип. 1. Київ: Наукова думка. [Polyuha, L. M. (1992). *Ukrayins'ka mova u protsesi dukhovnoho vidrozhennya ukrayins'koho narodu (pro zberezhennya i tyahlist' natsional'noyi svidomosti)*. *Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*. Zbirnyk naukovykh prats'. AN Ukrayiny. Instytut suspil'nykh nauk. Vyr. 1. Kyiv].

Російсько-український словник: у 4-х т. (2016). Редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова. Головний редактор: акад. А. Кримський. Київ: Видавничий дім Бурого. Репринт з видання 1924 р. (Серія “Словникова спадщина України”). [Rosiys'ko-ukrayins'kyu slovnyk: u 4-kh t. (2016). Redaktery: V. Hantsov, H. Holoskevych, M. Hrinchenkova. Holovnyy redaktor: akad. A. Kryms'kyu. Kyiv: Vydavnychyy dim Buraho. Reprynt z vydannya 1924 r. (Seriya “Slovnykova spadshchyna Ukrayiny”)].

Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови. (1926). Уложили В. Підмогильний, Є. Плужник. Видавниче Товариство “Час”. Київ. [Rosiys'ko-ukrayins'kyu frazeolohichnyu slovnyk. Frazeolohiya dilovoyi movy. (1926). Ulozhyly V. Pidmohyl'nyu, Ye. Pluzhnyk. Vydavnyche Tovarystvo “Chas”. Kyiv].

Словарь української мови. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. Збрала редакція журналу “Кіевская Старина”. Т. 1–4. Київ, 1907–1909. 2971 с. [Slovar' ukrayins'koyi movy. Uporyadkuvav, z dodatkom vlasnoho materiyalu, Borys Hrinchenko. Zibrala redaktsiya zhurnala “Kievskaya Starina”. Т. 1–4. Kyiv, 1907–1909. 2971 s.].

Тимошик, М. (2001). *Мова – душа нації. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) в обороні української мови* [Tymoshyk, M. (2001). *Mova – dusha natsiyi. Ivan Ohiyenko (Mytropolyt Ilarion) v oboroni ukrayins'koyi movy*]. Електронний ресурс: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu01.htm> (доступ 29.01.2023).

Фаріон, І. Д. (2010). *Мовна норма: знищення, пошук, віднова.* Івано-Франківськ: Місто НВ. [Farion, I. D. (2010). *Movna norma: znyshchennya, poshuk, vidnova*. Ivano-Frankivs'k: Misto NV].

Неофемінітиви як одна з визначальних тенденцій у розвитку іменникового словотворення публіцистичного стилю сучасної української мови

TETIANA KHOMYCH

Narodowy Uniwersytet „Czernihowskie Kolegium” im. T. H. Szewczenki,
Czernihów, Ukraina
(T. H. Shevchenko National University „Chernihiv colehium”, Chernihiv,
Ukraine)

Neofeminitives as one of the defining trends
in the development of noun word formation
in the journalistic style of the modern Ukrainian language

Abstract

This article is a fragmentary study of neofeminitives word formation in modern Ukrainian-language discourse in general and its particular use in various functional styles such as conversational, artistic, journalistic, official-business, and scientific. The factual material was selected through continuous sampling and individual fixations from oral and written forms of the Ukrainian language: colloquial speech, Internet communications, media space, artistic and scientific works, official and business texts. The analysis of the normativity of using neofeminitives vocabulary in basic speech styles was examined. It has been found that innovative feminitives function in the journalistic discourse, which is under the influence of the "talking" trend, furthermore, neofeminitives are present in the artistic and informal domains and live alone mainly in the oral form of scientific and business communication.

Keywords: feminitive word, neofeminitive word, language norm, speech style, functional norm

Neofeminatywy jako jedna z wyznaczających tendencji rozwoju słowotwórstwa rzeczowników stylu publicystycznego współczesnego języka ukraińskiego

Streszczenie

Poniższy artykuł jest fragmentarycznym opracowaniem całościowego słowotwórstwa neofeminatywów we współczesnym dyskursie ukraińskim oraz w odrębnych funkcjonalnych stylach: potocznym, artystycznym, urzędowym, publicystycznym, naukowym. Materiał faktyczny został dobrany metodą doboru przypadkowego oraz na podstawie oddzielnych zapisów pisanego i mówionego języka ukraińskiego: mowy potocznej, komunikacji internetowej, języka mediów, utworów literackich, naukowych i urzędowych tekstów. Przeanalizowano problem normatywności wykorzystania neofeminatywów w podstawowych stylach językowych. Odkryto, że nowo utworzone feminatywy aktywnie funkcjonują w dyskursie publicystycznym, ponieważ istnieje tendencja do zbliżania się tego dyskursu do potocznego, ponadto są obecne w komunikacji nieformalnej oraz dyskursie artystycznym, są również używane pojedynczo w ustnej komunikacji naukowej i oficjalnej.

Słowa kluczowe: feminatyw, neofeminatyw, norma językowa, styl językowy, norma funkcjonalna.

Сьогодні українська держава зазнає перетворень у соціальній, економічній, політичній, культурній, науковій та інших галузях суспільного життя. Такі трансформації природно спричиняють зміни в мовній системі. На відміну від XX століття, коли українську лінгвальну структуру зсередини руйнувала московська, утручаючись у фонетичний, графічний, лексичний, синтаксичний строї, сторіччя XXI мало б підняти українську мову на найвищий щабель її розвитку.

Розвиток мовного континууму взалежнений двома впливовими процесами: демократизація суспільного життя, що спричинює нівелювання маркаційних ізоглос між функційними стилями мови, а також – глобалізаційні процеси, які реалізуються в посиленні чужомовного тиску, насамперед, на лексичну й словотвірну підсистему, що нерідко має деструктивні наслідки.

У сучасному соціумі тема вживання фемінативів зацікавлює багатьох. У пересічного мовлянина часто виникає запитання: чи

обирати кодифікований, звичний засіб, чи замість нього послуговуватися неолексею? Українське суспільство поляризує цю проблему, як ніяку іншу. Нерідко виникають дискусії, які, зазвичай, оприявлюють у соцмережах або медійному просторі. Зазначаємо, що полемічним питання вживання / невживання неофемінітивної лексики є насамперед для нелінгвістичної спільноти. Контекст окреслених проблем зумовлює **актуальність** цієї фрагментарної розвідки.

Метою пропонованої статті є з'ясування питання нормативності неофемінітивів у сучасному українськомовному дискурсі загалом і в окремих функційних стилях зокрема. **Предмет** огляду – фемінативна, зокрема неофемінітивна, лексика сучасної України, яка функціє в різних стилях мовлення, зокрема: розмовному, художньому, публіцистичному, офіційно-діловому та науковому. Ілюстративний (фактичний) **матеріал**, дібраний шляхом суцільної вибірки й окремих фіксацій із усної й письмової форм української мови (розмовне мовлення, інтернет-комунікації, медійна галузь, художні й наукові твори, тексти з офіційно-ділової ланки), становить понад тисячу одиниць, достатніх для внаочнення функційних слововживань.

Теоретичне опертя пропонованої розвідки становлять праці таких лінгвістів, як-от: Алли Архангельської (Архангельська, 2019), Марії Брус (Брус, 2019), Лариси Кислюк (Кислюк, 2017), Олександра Тараненка (2015), Світлани Семенюк (Семенюк, 2012), Анатолія Нелюби (Нелюба, 2007), Олександра Стишова (Стишов, 2003) та інших науковців.

Системний підхід до аналізу окресленої проблеми визначив **методологію** дослідження. Для наукової інтерпретації фактичного матеріалу використано такі лінгвістичні методи: синхронійно-описовий – для інтерпретації зв'язку досліджуваного мовного матеріалу з позамовними явищами, компонентного аналізу – для виокремлення складників лексичного значення досліджуваних одиниць, дистрибутивного аналізу – для окреслення значеннєвих планів фемінативних лексем, контекстуального аналізу – для вивчення функційних особливостей

неофемінітивів у писемному чи усному тексті, функційного аналізу – для репрезентації семантичних відтінків лексичного значення фемінізованих одиниць.

Неофемінітиви в художньому стилі

У системі сучасного українського літературного мовлення виокремлюють низку функційних стилів: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній, розмовний, конфесійний. На думку Світлани Єрмоленко, кожен стиль мовлення має свої особливості, проте між стильовими різновидами української мови немає неперехідних меж: елементи одного стилю можуть “живити” інший функційний стиль (Єрмоленко, 2007, 675 – 676).

Початок третього тисячоліття позначений розвитком гендерних студій у багатьох галузях суспільного життя українців, зокрема й у мовленнєвому дискурсі, де науковці констатують так званий “фемінітивний вибух, який спостерігаємо впродовж двох десятиріч XXI ст.” (Баган, 2020, с. 154). Загальновідомим є факт про те, що мовленнєвий українськомовний контент 90-х років попереднього століття не ряснів фемінними новоутвореннями. Вони функціювали, здебільшого, у художніх текстах, виконуючи певну стилістичну (переважно емоційно-оцінну) роль, наприклад: ...*приїздили на чорних “волгах” гості й **гостессі*** (Малярчук, 2007, с.125); *Про кумпанію, яка складалась із п’яти панків та двох **панчих*** (Дереш, 2008, с.116); ...*крім його творців – чи як тут сказати, “**творкинь**”?* – *крім двох-трьох подружок, які його робили, більше ніхто про нього знати не мав права* (Забужко, 2009, с. 75); *І ця... клієнтка по закінченні розмови подзвонила **шефіні** і почала нести якусь дурню* (Покальчук, 2005, с. 200).

У XXI столітті українськомовний простір, ніби розпечена лава вулкану, заповнюють фемінітивні новотвори – впотужнюється моція, яка має демаскулітний характер: *Щось твоя **водійка** була зі мною не дуже м’якушною?* (Вайброу, 2018, с. 92); *Дівчатка спородили сніговика, а хлопчики – **сніговицю*** –

снігову дівицю (Хаткіна, 2004, с. 39); *Маленька гномочка* *вдягала зелену лісову шапочку і коричневу туніку* (Матюша, 2022, с.11); Володарка лісу. *Моя прабубуня – самоселка. Вона живе сама в селі Залісся* (Мамчич, 2016, с. 141) тощо.

В українській мові є низка слів, що номінують особу, граматично маркованих чоловічим родом, від яких неможливо утворити кореляти з формою жіночого роду, наприклад, *командарм, комбриг, бургомістр, єпископ, митрополит* тощо. Так само наявні лексеми, які функціують винятково у формі граматичного жіночого роду, наприклад, *сімнадцятка, роботяга, розумака, людина, дитина, особа, особистість* та інші. Якщо вправедливити мовну палітру номенів особи, очевидно має стати тенденція до формування щонайменше триелементної назви відповідно до чоловічої, жіночої та невизначеної статей, однак маскулінні новотвори є доволі поодиноким явищем у художній літературі, наприклад, *В номері вас уже чекає літня подружня пара – покоївка та покоюн* (Іздрик 2009, 176); *Будяки тепер стирчать / З колючками аж до п'ят. В чистім полі до весни / Колють сніг сперечуни* (Людкевич, 2005, с. 18); *Цей дощ, приблуда і сумний блукалець, / Вже тиждень в нас* (Людкевич, 2005, с. 6). Назв особи, які б співвідносилися з прономеном “воно”, у мовленнєвому українськомовному художньому дискурсі не спостережено.

Неофемінітиви в розмовному стилі

Окремим стилем літературної мови є розмовний, який має термінні відповідники в українській лінгвістиці, наприклад, “розмовно-побутовий” (Петро Дудик), “розмовна мова” (Світлана Єрмоленко). Цим “особливим різновидом літературної мови” послуговуються в щоденному неофіційному спілкуванні. Для нього властиве вживання розмовних слів, які протиставляються “стилістично нейтральній та книжній лексиці літературної мови своїм емоційно-експресивним забарвленням і функціонально-стильовим навантаженням” (Навальна, 2018, с. 14 – 15).

Іван Вихованець зазначає, що “особливо широко функціонують суфіксальні кореляти жіночого роду в розмовно-побутовому стилі, деякі з них навіть не зафіксовані словниками”, наприклад: **ветеринарка, диверсантка, диспетчерка, екскурсоводка, продюсерка, інтернетниця, коментаторка, словникарка, танкістка** тощо (Граматики, 2017, 142).

Розмовний стиль сьогодення послуговується переважно утрадиційненою фемінітивною лексикою. У таких випадках фемінітив, називаючи особу за її діяльністю, нарощує додаткову сему 'особа жіночої статі' без будь-якого конотативного доважка. Для мовця, який використовує фемінітив, стать особи має значення, а її інші елементи номінації, наприклад, ім'я, є, здебільшого, неважливими для комунікантів: *Я брала книгу в добрій бібліотекарки; Учителька домашнього завдання сьогодні не задавала; Це родичка мого чоловіка; Лікарка призначила мені антибіотики* тощо.

Емоційність, як найтипівіша ознака розмовного стилю, спричинює функціонування його кількох експресивних різновидів, якот: “спокійно-врівноважений, або нейтральний, ласкаво-інтимний, іронічний, гумористичний, емоційно-піднесений, офіційний” (Навальна, 2018, с. 25 – 26). У випадках, коли мовцеві необхідно не лише номінувати особу, а й емоційно її оцінити, продуктивними виявляються неофемінітиви, наприклад: *Ця вчительиця мене дістала; На конференції виступатиме наша філософеса; Начальниця забагато хоче; Моя сусідка – дегенератка; Педагогиня своєї дисертації не писала* тощо. Як бачимо, більшість неофемінітивів марковані конотативним доважком із негативною оцінністю. Павло Гриценко говорить про те, що “прикладом супергіперультрамегаполітизації є нав'язування моделі гендеризації мови. Це абсолютний ідіотизм наших мініструльок, мініструньок і інших тих, що буцімто міністри. (...) А якщо міністр «воно»?... Не кажемо «пішла подоїти бичиху!»” (за: Хомич, 2021, с.184).

Гендерність як філософсько-суспільна ідеологія на сучасному етапі має значний “перекіс” у бік саме фемінізування мови, хоча

людство не обмежується виокремленням лише двох статей – чоловічої та жіночої. Алла Архангельська, яка здійснила соціолінгвістичне дослідження фемінізації мовної свідомості сучасних українців і проанкетувала 1256 респондентів, з'ясувала, що троє осіб не зарахували себе ні до чоловічої, ані до жіночої статі (Архангельська, 2019, с. 203 – 204). Отож, у розмовному мовленні “наявна велика кількість експресивних та емоційно-оцінних слів (часто із суфіксами суб'єктивної оцінки)” (Навальна, 2018, с. 26).

Так, як і в художньому стилі, у розмовному домінувальною є демаскулінна тенденція. Якщо аналізувати словотворчий потенціал демаскулінних утворень, то серед низки суфіксів найпродуктивнішими є: *-к-* (*а*), *-иц-*(*я*), *-ин-*(*я*). Український правопис у редакції 2019 року пропонує ще й рідковживаний *-ес-*(*а*) (Український, 2019, с. 39 – 40). Згідно з дослідженням Світлани Семенюк, “Формування словотвірної підсистеми назв самиць у новій українській мові”, у якій автор аналізує потенціал суфіксів *-иц'-, -их-, -к-, -ин-* (*лисиця, вовчиця, слониха, зайчиха, голубка, лебідка, гадина*), зазначені суфікси продукують сему 'жіноча стать', 'самка' (Семенюк, 2012, с. 90 – 91). На наше переконання, не варто в усіх комунікативних стилях акцентувати на семантиці статі, адже коли йдеться про номінування особи за її діяльністю, професією, званнями тощо стать не має бути визначальним маркером особистості.

Неофемінітиви в публіцистичному стилі

Найвідчутніший вплив на формування персонального мовленнєвого дискурсу зокрема й розмовно-побутового загалом сьогодні справляє публіцистичний стиль мовлення (“мова преси” – Михайло Жовтобрюх, “стиль мови масово-політичної інформації” – Іван Білодід, “газетно-публіцистичний стиль” – Тетяна Коць, “мова мас-медіа” – Любов Мацько, “підстиль мови засобів масової інформації” – Олександр Стишов).

Науковці спостерігають прагнення змінити засади літературної норми, знівельовати традиційну викристалізованість української мови на всіх її рівнях, витіснити усталені закони, які зреалізовано в попередні століття в мові художньої літератури, певними медійними впровадженнями. Мирослава Баган констатує “намагання представників українських засобів масової комунікації надати всім фемінітивам загальноновживаного характеру попри відому стилістичну норму обмежити їх використання лише неофіційною сферою” (Баган, 2020, с. 156).

Дослідники наголошують на тенденції «орозмовлення» публіцистичного стилю (Олександр Стишов, Марина Навальна, Олександр Тараненко, Сергій Чемеркін). “Перебуваючи під тиском розмовної мови, публіцистика в Інтернеті набула ознак розмовності. Сучасні електронні видання послуговуються лексико-стилістичними одиницями з виразною стилістичною маркованістю розмовного стилю” (Чемеркін, 2007, с. 37).

Засилля неофемінітивів, яке формується в публіцистичному дискурсі ХХІ сторіччя, розпросторюється на інші функційні стилі, оскільки мовлення засобів масової комунікації відіграє в сьогоденні найбільший вплив на свідомість людини, її світогляд, мислення, мововживання й мовотворення, формує її мовленнєву звичку, мовний смак.

Мова засобів масової комунікації, які конкурують між собою, зазнає експресивізації на всіх мовних рівнях. Продуктивним джерелом поповнення яскравих, нових виражально-зображувальних одиниць стають, передовсім, розмовні словотвірні форманти (Стишов, 2003, с. 123). Неофемінітиви для медійників – це вияв “хорошого тону”, культурности, прогресу тощо. Тому практично від кожного номена, який називає особу й має граматичні показники чоловічого роду, журналіст у своєму професійному мовленні зобов’язаний утворити й ужити фемінітивний відповідник, наприклад: *Велосипедом та пішки по 16 кілометрів до своїх підопічних добирається Наталія Адаменко. Вона одна **соцпрацівниця*** [уживання фемінітива звучує семантику речення, обмежує його значеннєве функціонування –

Т. Х.] *на три прикордонні села* (suspilne.chernihiv/videos/304484535867701); *“Традиційно ми вже кілька років збираємось в авдиторії [...]”*, – **завідувачка** [спотворено назву посади – Т. Х.] *кафедри української мови та літератури НУЧК ім. Т. Г. Шевченка, кандидат філологічних наук, доцент Тетяна Хомич* (<https://www.facebook.com/cheline.com.ua/videos/650775940475624>); *Тож у переддень весни наша розповідь про ніжинку Оксану Грек – художницю, дизайнера* [фемінізація непослідовна – Т. Х.] *та маму двох доньок* (<https://cheline.com.ua/people/lyudi-pro-shhaslivu-hudozhnitsyu-oksanu-grek-rozmovu-z-vsesvitom-ta-kartini-lik-164419>).

Марина Навальна стверджує, що “до розмовної лексики належать назви осіб жіночої статі із суфіксами *-к-(а)*, *-их-(а)*, напр.: **квітникарка, дизайнерка, головиха** та ін.” (Навальна, 2018, с. 26). Хоч у публічному дискурсі не варто зловживати такими й подібними лексемами, однак мережевий простір демонструє розлогий словотворчий потенціал фемінітивної лексики: “Інтернет-комунікація – важливе джерело виникнення неологізмів, а мова в Інтернеті, виразником якої є розмовний стиль, – це своєрідний полігон для випробування нових словоформ” (Чемєркін, 2007, с. 42).

Неофемінітиви в офіційно-діловому та науковому стилях

Станіслав Гайда стверджує, що норма літературної мови характеризується кодифікованістю, стильовою стратифікацією, строгістю, категоричністю, стабільністю, обов’язковістю для всіх носіїв мови (Гайда, 1979, с. 364). Потужне фемінізування, яке через рекомендації різних міністерств активізується й у наукових та офіційно-ділових дискурсах, порушує норму літературної мови. Так, наприклад, підручники для школярів отримують рекомендації МОН України тільки тоді, коли вони пройдуть кілька експертиз, серед яких вагому роль відіграє гендерна. Це призводить до низки порушень різнорівневих мовних норм,

наприклад, речення *Любі школярі й школярки*, у цій темі ми ознайомимося з творчістю багатьох українських **письменників і письменниць**, зануримося у світ **персонажів і персонажок, героїв і героїнь** демонструє порушення граматичної (іменники у формі множини, які номінують обидві статі, утворюємо від іменника у формі чоловічого роду), лексичної (називання обидвох статей призводить до тавтології), стилістичної (у навчальному дискурсі, як різновиді наукового, акцент на статі безвідносно до конкретної особи є абсолютно некоректним) норм.

Марія Брус, яка ґрунтовно дослідила в діяхронійному та синхронійному аспектах генезу, еволюцію, функціонування фемінітивів в українській мові від найдавніших періодів і до сьогодення, переконливо доводить, що фемінітивне слововживання властиве українській мові здавна, проте визнає, що відмаскулінні загальні назви жінок є варіантними щодо найменувань чоловіків, що обмежує та стримує функціонування таких одиниць “(особливо в галузях наукового й офіційно-ділового життя)” (Брус, 2019, с. 258).

Для наукового й офіційно-ділового стилів уластиві логічність, точність, чісткість, стислість, однозначність понять, нейтральність лексики та інші риси, які внеможливлують наявність експресивності, емотивної оцінності, конотативності. Коли відбувається звертання публічного мовця до аудиторії, у якій присутні представники обох статей, то він має послуговуватися граматичними й лексичними нормами української мови та використовувати форму множини, наприклад: **шановні студенти, дорогі друзі, любі школярі** тощо, а не **шановні студенти і студентки, дорогі друзі й подруги, любі школярі та школярки**. Такі контексти, окрім тавтології, порушують етикетні правила, бо на першому місці мало би стояти звертання до особи жіночої статі. Якщо в аудиторії присутня, наприклад, одна особа певної статі й кілька осіб статі іншої, тоді за правилами гендерної рівності треба формувати звертання приблизно так: **дорогі учениці й учню**. А якщо мовцеві не вдасться правильно визначити стать присутніх? “Не для всіх стилів

української мови характерне рівномірне й однотипне використання фемінітивів” [...]; у сучасній українській літературній мові художній і публіцистичний стилі є джерелами породження нових словотвірних одиниць і збагачення фемінікону, тоді як, наприклад, законодавчий, власне науковий такого не допускають (Брус, 2019, с. 266).

Лариса Кислюк акцентує на нормативно-стильових обмеженнях у літературній кодифікованій мові й констатує, що “титульні імена жінок за чинними правилами подають у формі чоловічого роду”: *доктор наук, академік, член-кореспондент, ветеран війни, діяч науки та техніки*, уживання іменників чоловічого роду в офіційно-діловому стилі закріплене мовною традицією та правилами етикету (Кислюк, 2017, с. 330 – 334). Саме тому в названих функційних стилях уживання неофемінітивів на кшталт *мовознавка, теоретикня, професореса, академічка, ветеранка* тощо можна одностайно кваліфікувати як порушення мовної норми.

Намагання прибічників фемінізації українськомовного простору “взаконити” неофемінітиви в науковому й офіційно-діловому стилях посилилося після оприлюднення сучасної редакції Українського правопису, де запропоновано чотири словотвірні суфікси (-к-, -иц'-, -ин'-, -ес-) для утворення іменників на означення осіб жіночої статі: *авторка, директорка, верстальниця, набірниця, плавчиня, майстриня, дияконеса, патронеса* (Український, 2019, с. 39 – 40). Наявність параграфа про ці суфікси в правописі є вкрай нелогічною, адже їхнє написання не створить жодних труднощів, до того ж у завдання правописового кодексу не входить регламентувати процеси словотворення та слововживання (Хомич, 2022, с. 43). Саме тому беззаперечно погоджуємось із Катериною Городенською, яка категорично заперечує, що сучасний правопис “відкрив шлюз для тотального утворення назв осіб жіночої статі від усіх іменників чоловічого роду” (за: Хомич, 2020, с.186).

У своєму монографійному дослідженні Марія Брус констатує, що найбільшою мірою неофемінітиви поширені в розмовному,

художньому публіцистичному стилях, характеризуються гібридизацією. Науковий стиль “уникає” фемінізації, проте праці, орієнтовані на “фемінітивну, гендерну, історичну та іншу спеціальну жіночу проблематику, що мають переважно багатоаспектний характер і належать до науково-публіцистичного стилю”, відображують неофемінітивну лексику [...]. Ув офіційно-діловому мовленні, на думку автора, її функціонування зведено до вузьких і строгих меж (Брус, 2019, с. 268 – 271). Наприклад, на сайті певного закладу вищої освіти оголошують про вакантну посаду науково-педагогічних працівників: **доцент, завідувач катедри**; запис у трудовій книжці також має форму, яка відповідає класифікаторові професій, наприклад, “**прийнято на посаду викладача**”; коли людина здобуває науковий ступінь або вчене звання, вона отримує **диплом кандидата наук, доктора філософії, професора** тощо.

У процесі дослідження з’ясовано, що за неофіційного спілкування неофемінітив найчастіше не просто називає людину, а оцінно-емоційно її характеризує, акцентуючи саме на її статі, наприклад, **далекобійниця** зневажл. ‘Повія, що «працює» на трасах, де їздять далеkobійники’ (пор. **далекобійник** ‘Водій трейлера, що перевозить вантажі на великі відстані’ (Архангельська, 2019, с. 101). Анатолій Нелюба зазначає, що “зрештою, не від словотвірних явищ і процесів залежить входження одиниці до мови, її використання та набуття нею статусу загальноприйнятої” (Нелюба, 2007, с. 124). Проте моделі словотворення, безперечно, є віддзеркаленням “нової ситеми соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства” (Тараненко, 2015, с. 12).

Спираючись на закони стильової диференціації та граматичні норми, Іван Вихованець виокремлює низку причин, які внеможливлюють “утворення фемінативів афіксальним способом, попри всю його універсальність і поширеність”, зокрема фонетичні, морфонологічні, морфологічні, семантичні, стилістичні тощо (Граматики, 2017, 143 – 14). Мовознавець зазначає, що в “сучасній українській мові використовують близько п’ятнадцяти суфіксів фемінативності з різною продуктивністю”,

проте виокремлює значну кількість “неспіввідносних іменників чоловічого роду, зокрема: а) найменувань осіб за професією; б) атрибутивних (емоційно-забарвлених) назв; в) номінацій осіб за громадською діяльністю, посадою; г) міфологічних назв” (Грамати́ка, 2017, 143 – 144). Наводимо приклад із комунікативного простору: *Пані Олена народилася та живе в Чернігові [...] та отримала спеціальність **вчителя історії та народознавства*** (<https://cheline.com.ua/people/fotosprava-i-svit-knizhok-zahoplennya-chernigivki-oleni-kunnovoyi-390598>).

Іван Вихованець наголошує, що “цілком позбавлені дублетності словотвірні ряди найменувань за філософськими, ідеологічними та політичними ознаками” (Грамати́ка, 2017, 142). Проте публіцистичний дискурс заповнюють неофемінітиви на кшталт: ***опозиціонерка, прем’єрка, перемовниця, революціонерка, лідерка, провідниця, очільниця, бандерівка, хуцпівстка, опонентка, неонацистка, корупціонерка*** та подібні.

Незважаючи на чіткі й обґрунтовані лінгвістичні аргументи щодо стильових обмежень послуговування неофемінітивними лексемами, інформативний простір усе ж продовжує свою агресивно-наступальну кампанію на українську мовну норму. У Мережі постійно й жваво тривають різноманітні обговорення, опитування щодо прийнятності / неприйнятності фемінітивних новотворень. Наводимо деякі запитання з анкети, яку прикріплено до кількох найвідвідуваніших споживачами джерел Інтернету:

В офіційно-діловому та науковому стилях української мови сучасні граматики та підручники рекомендують уживати спільні форми чоловічого роду на позначення і чоловіків, і жінок (*професор Задорожна, прибула міністр закордонних справ, пані директор* та под.). Проте в мовній практиці останнім часом спостерігається тенденція творення й активізації співвідносних назв жіночого роду (*біологиня, фотографка, професореса* тощо). Чи вважаєте Ви, що в українській мові жінки повинні завжди мати окреме найменування за посадою, родом діяльності, соціальним статусом?

У сучасних публіцистичному, художньому та розмовному стилях мовлення нерідко трапляються фемінні інновації, не зафіксовані словниками (*бізнесменка, членкиня, політикеса, піарниця, літературознавиця, критикеса, прес-секретарка* тощо). Чим саме, на Вашу думку, обумовлена їхня поява та активізація? (<http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>).

Юрій Шерех писав, що “з погляду суто наукового не можна говорити, що в мові що-небудь є правильне або неправильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по-своєму обґрунтоване. Але практичні потреби порозуміння, спілкування й закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає” (Шерех, 1951, с. 9 – 10).

Висновки

1. Фемінітиви, як мовна категорія, уластиві українській мові здавна. У сучасному мовленнєвому дискурсі неофемінітиви тенденційно утворюються внаслідок демаскулінізації за допомогою низки суфіксів від іменникової основи чоловічого роду. Найпродуктивнішими словотворчими формантами, які до семантичної структури лексеми на означення людини додають сему ‘особа жіночої статі’, є *-к-*, *-иц’-*, *-ин’-*, *-ес-*.

2. Найбільший кількісний вияв фемінітивні новотвори мають у медійному просторі, де вони набули значного розповсюдження у XXI столітті. Оскільки масмедійні засоби здатні потужно впливати на мовну свідомість людини, суспільство сприймає неофемінітивну лексику як “нову” норму, унаслідок чого моцніші новотвори, які підкреслюють саме жіночу стать особи, поширюються на інші функційні стилі, зокрема на розмовний, офіційно-діловий і навіть науковий (у його усній, а подеколи й писемній формах).

3. Словотвірна система української мови є потужною й здатна необмежено утворювати довершені фонетичні оболонки без порушень фonomорфологічних норм. Проте наявність

у лексемі, яка називає особу за її діяльністю, професією, певним званням тощо афікса, що нарощує сему 'жіноча стать', призводить до гендерної нерівності й порушення мовних норм в аспекті граматики, лексики, стилістики.

4. У мовленнєвих контекстах неофемінітиви часто марковані експресивним забарвленням, належать до узуального сегмента, що вможливорює їх використання в художньому й розмовному стилях. Публічний мовець має уникати неофемінітивних утворень у науковій, офіційній, діловій, громадській комунікації.

Бібліографія

Архангельська, А. (2019). *Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого [Arkhanhelska, A (2019). *Femina cognita. Ukrainian woman in word and dictionary*. Kyiv: Publishing House Dmitry Buraho].

Баган, М. (2020). *Історичний портрет фемінітивної підсистеми української мови*. Рецензія на: Брус М. П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Івано-Франківськ, 2019. *Українська мова*, 1, с. 153–157 [Bahán, M. (2020). *Historical Portrait of the Femenitive Subsystem of Ukrainian Language*. Review on: Brus, M. (2020) *Feminitives in the Ukrainian language: genesis, evolution, functioning*, Ivano-Frankivsk, 2019. *Ukrainska mova*, 1, p. 153–157].

Брус, М. П. (2019). *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування: монографія*. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» [Brus, M. P. (2019). *Feminitives in the Ukrainian language: genesis, evolution, functioning: monograph*. Ivano-Frankivsk: DVNZ «Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasyliya Stefanyka»].

Вайброу, І. (2018). *Малій Вовчик – отаман зграї*; пер. з англ. Віктора Морозова. Львів: Видавництво Старого Лева [Whybrow, I. (2018). *Little Wolf, Pack Leader*; translation from English by Viktor Morozov. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva].

ГраMATика сучасної української літературної мови. Морфологія (2017). І.Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого [Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology (2017). I.R. Vykhovanets, K.H. Horodenska, A.P. Zahnitko, S.O. Sokolova. Kyiv: Publishing House Dmitry Buraho].

- Дереш, Л. (2007). *Архе: Монолог, який усе ще триває : [роман]*. Харків: Фоліо [Deresh, L. (2007). *Arche: A monologue that is still going on*. Kharkiv: Folio].
- Єрмоленко, С. Я. (2007). В. М. Русанівський, О. О. Русанівський, М. П. Зяблюк та ін. (редкол.). *Стиль. Українська мова : Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, с. 675 – 676 [Yermolenko, S. Y. (2007). V.M. Rusanivskiy, O.O. Rusanivskiy, M.P. Ziabliuk and others (ed. board). *Style. Ukrainian language : Encyclopedia*. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukr. encyclopedia» im. M.P. Bazhana, p. 675 – 676].
- Забужко, О. (2009). *Музей покинутих секретів : [роман]*. Київ: Факт [Zabuzhko, O. (2009). *Museum of abandoned secrets*. Kyiv: Fact].
- Іздрик (2009). *Take*. Харків: Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля” [Izdryk. (2009). *Take*. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub “Klub Simeinoho Dozvillia”].
- Кислюк, Л. П. (2017). *Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку*: Монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго [Kysliuk, L.P. (2017). *Modern Ukrainian word-formation nomination: resources and development trends*: Monograph. Kyiv: Publishing House Dmitry Buraho].
- Людкевич, М. (2005). *Шайди-байди: вірші для дітей*. Донецьк: Сталкер [Liudkevych, M. (2005). *Shaidy-Baidy: poems for children*. Donetsk: Stalker].
- Малиарчук, Т. (2007). *Батарея Муравйова*. Харків: Фоліо [Maliarchuk, T. (2005). *Battery of Muravyov*. Kharkiv: Folio].
- Мамчич, О. (2016). *Тиранозавр Оленка*. Київ: Фонтан казок [Mamchych, O. (2016). *Tyrannosaurus Olenka*. Kyiv: Fontan kazok].
- Мартинов, В. (2004). *Блискунчик-Геймер*. Харків: «Ранок» [Martynov, V. (2004). *Blyskunchik Gamer*. Kharkiv: «Ranok»].
- Матюша, П. (2022). *Вієчка: казки*. Гайсин: «ТУТ» [Matiusha, P. (2022). *Viietchka: tales*. Haisyn: «TUT»].
- Навальна, М. І. (2018). *Лексика української газетної періодики початку ХХІ ст.: джерела поповнення та стилістичне використання: монографія*. Переяслав-Хмельницький: «Видавництво К С В» [Navalna, M. I. (2018). *Vocabulary of Ukrainian newspaper periodicals of the beginning of the 21st century: sources of replenishment and stylistic use: monograph*. Pereiaslav-Khmelnytskyi: «Vydavnytstvo K S V»].
- Нелюба, А. (2007). *Явища економії в словотвірній номінації української мови*. Харків: «Сучасний друк». [Neliuba A. (2007). *Phenomena of economy in the word-forming nomination of the Ukrainian language*. Kharkiv: Suchasnyi druk].
- Покальчук, Ю. (2005). *Паморочливий запах джунглів*. Харків: Фоліо [Pokalchuk Y. (2005). *Giddy smell jungle*. Kharkiv: Folio].
- Семенюк, С. (2012). Формування словотвірної підсистеми назв самиць у новій українській мові. *Українська мова*, 1, с. 81 – 94 [Semeniuk, S. (2012). Formation of the word-forming subsystem of female names in the new Ukrainian language. *Ukrainska mova*, 1, p. 81 – 94].
- Стишов, О. А. (2003). *Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)*. Київ: Вид. центр КНЛУ [Styshov,

О. А. (2003). Ukrainian vocabulary of the end of the 20th century (based on the language of mass media). Kyiv: Publishing center of KNLU].

Тараненко, О. О. (2015). *Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – початок XXI ст.): монографія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго [Tararenko, O. O. (2015). *Updated models in the word-formation system of the Ukrainian language (end of the 20th – beginning of the 21st century): monograph*. Kyiv: Publishing House Dmitry Buraho].

Український правопис (2019). Київ: Науково-виробниче підприємство «Видавництво “Наукова думка” НАН України [Ukrainian orthography (2019). Kyiv: Naukovo-vyrobnyche pidpryemstvo «Vydavnytstvo “Naukova dumka” NAN Ukrainy»].

Хаткіна, Н. (2004). *Домовочок-шкідничок*. Харків: «Ранок». 2004 [Khatkina, N. (2004). *Hobgoblin pest*. Kharkiv: «Ranok»].

Хомич, Т. (2022). Неофемінативи в сучасному українськомовному дискурсі в контексті мовної норми. *Педагогічні обрії*, 2, с. 41 – 45 [Khomych, T. (2022). Neofeminatives in modern Ukrainian discourse in the context of the language norm. *Pedagogical obrii*, 2, p. 41 – 45].

Хомич, Т. Л. (2023). Індивідуально-авторське словотворення в українському художньому прозовому дискурсі початку XXI сторіччя. *Українська мова*, 4, с. 70 – 82 [Khomych, T. L. (2023). Individual and authorial word formation in the Ukrainian artistic prose discourse of the beginning of the 21st century. *Ukrainska mova*, 4, p. 70 – 82].

Чемеркін, С. Г. (2007). Трансформації розмовного стилю в інтернет-комунікації. *Мовознавство*, 4 – 5, с. 36 – 43. [Chemerkina, S. H. (2007). Transformations of conversational style in Internet communication. *Movoznavstvo*, 4 – 5, p. 36 – 43].

Шерех, Ю. (1951). *Нарис сучасної української літературної мови*. Мюнхен: Молоде життя [Sherekh, Y. (1951). *Essay on the modern Ukrainian literary language*. Munich: Molode zhyttia].

Gaida, S. (1979). Teoretyczne problemy kultury języka. *Poradnik językowy*, 8, s. 359 – 368.

Khomych, T. (2021). Feminine aspekts in Ukrainian language and speech. *XI. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2020. (s. 188 – 194). Herausgegeben von Olena Novikova und Ulrich Schweier. Verlag readbox unipress Open Access LMU, München.

Використання автентично-мовних компонентів у процесі навчання української мови в закладах вищої освіти

АНЖЕЛІКА ПОПОВИЧ

Uniwersytet Narodowy imienia Iwana Ohijenki w Kamieniu Podolskim,
Ukraina

(Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Ukraine)

Using of authentic language components in the process of teaching Ukrainian language in higher education institutions

Abstract

The new paradigm of education requires the application of modern principles of teaching Ukrainian language in high school. The article focuses on the use of the authenticity principle through its implementation in areas such as «authentic text» and «authentic communication». In the process of characterizing authentic texts, it is important to analyze unclear words and specific structural elements. The stages of the comparative stylistic analysis of the main text and the canonic (final) text are proposed. Authentic communication is defined as the reproduction in Ukrainian language classes of real speech situations relevant for the students' future communication (in pedagogical activities and in various life situations). It is implemented through the using of situational exercises and tasks and role-playing games in classes.

Keywords: the principle of authenticity, Ukrainian language, Ukrainian language teaching methodology, authentic text, authentic communication.

Wykorzystanie autentycznych językowych komponentów w procesie nauczania języka ukraińskiego na studiach wyższych

Streszczenie

Nowy paradygmat kształcenia wymaga zastosowania nowoczesnych zasad nauczania języka ukraińskiego na studiach wyższych (szkolnictwie wyższym). Artykuł dotyczy wykorzystania zasady autentyczności poprzez jej realizację w takich zagadnieniach jak „autentyczny tekst” i „autentyczna komunikacja”. W procesie charakteryzowania autentycznych tekstów istotnym jest analizowanie nieznanymi (nowymi) słów i konkretnych strukturalnych elementów. Proponuje się

stopniową porównawczo-stylistyczną analizę tekstu głównego i kanonicznego (ostatecznego). Autentyczna komunikacja jest definiowana jako odtwarzanie rzeczywistych sytuacji mówienia na zajęciach języka ukraińskiego, istotnych dla przyszłej komunikacji studentów (w działalności pedagogicznej i różnych sytuacji życiowych). Realizuje się to poprzez wykorzystanie ćwiczeń, zadań oraz gier, opartych na fabule utworów.

Słowa kluczowe: zasada autentyczności, język ukraiński, metodyka nauczania języka ukraińskiego, tekst autentyczny, komunikacja autentyczna.

Вступ

В умовах розвитку нової освітньої парадигми переосмислюється зміст традиційних дидактичних принципів. Під впливом соціального прогресу і наукових досягнень, через появу нових закономірностей навчання та накопичення досвіду роботи викладачів закладів вищої освіти принципи видозмінюються й удосконалюються.

Дидактична категорія „принципи навчання” не є сталою, вона повсякчас змінюється й оновлюється – трансформуються погляди на теоретичні основи навчання, а також з’являються нові принципи, що відповідають сучасним потребам освітнього процесу закладів вищої освіти.

Сьогодні в українській лінгводидактиці актуальності набуває принцип автентичності. Його активно використовують у методиці вивчення іноземних мов для формування іншомовної комунікативної компетентності (Надія Грицик, Юлія Дегтярьова, Наталя Дмитренко, Неля Михайлова, Тамара Полонська, Олег Тарнопольський та ін.) й зреалізують у трьох аспектах: вибір автентичних матеріалів, використання автентичної методики, створення автентичного спілкування в автентичному середовищі (автентичні моделі професійної комунікації). О. Тарнопольський переконаний у важливості автентичності навчальних матеріалів, тому зараховує принцип автентичності до загальних принципів навчання іноземної мови (Тарнопольський, 2009, с. 27–31). У науковій літературі фіксуємо терміни „автентичність навчального процесу”, „ситуативна автентичність”, „особистісна автентичність”, „соціальна автентичність”, „навчальна

автентичність”, „методична автентичність” та ін. Дотепер в українській лінгводидактиці немає спеціального дослідження про застосування принципу автентичності.

Мета статті – проаналізувати площини реалізування принципу автентичності на заняттях української мови в закладах вищої освіти, зокрема щодо використання автентичних текстів і автентичного спілкування. У процесі написання розвідки застосовували такі методи, як аналіз і синтез наукових джерел (для визначення теоретичних засад дослідження та виявлення ступеня розробленості проблеми), узагальнення досвіду навчання української мови в закладі вищої освіти, педагогічні спостереження за освітнім процесом, обґрунтування методики застосування принципу автентичності та ін.

Принцип автентичності на заняттях української мови в закладах вищої освіти зреалізовується у двох площинах – „автентичний текст” і „автентичне спілкування”.

Автентичний текст

У лексикографічних джерелах автентичний текст (грец. *authentikos* – справжній і лат. *textum* – тканина, зв'язок, будова) тлумачать як „оригінальний, достовірний текст певного письменника, що визначається при зіставленні першоджерел, видань, засвідчених волею автора, його попередніх публікацій та автографів” (Ковалів, 2007, с. 19), як „точний текст художніх творів певних авторів” (Гром'як, с. 12). Почасти автентичність тексту набуває важливого значення, а надто за умови виникнення сумнівів про достеменність певного твору (Ковалів, там само). Жанна Горіна під автентичними текстами розуміє

тексти, створювані носіями української мови, які є часткою їхньої культури, а відтак, містять не лише лінгвістичну, а й екстралінгвістичну інформацію практично з усіх сфер життя суспільства, демонструючи функціонування мови як засобу комунікації в природному оточенні (Горіна, 2005, с. 212).

Автентичний текст – це не лише текст художнього стилю, а й публіцистичного (зокрема, тексти засобів масової інформації) та розмовного (наприклад, діалектне мовлення) стилів.

На заняттях української мови важливо звертати особливу увагу на зв'язні тексти творів, передбачені для вивчення на уроках української літератури в закладах загальної середньої освіти. Актуалітетами є автентичні тексти (зокрема тексти художнього стилю), у яких „зреалізована мовна діяльність носія ідіолекту та моделювання мовного довкілля, яке впливало (могло впливати) на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту” (Гриценко, 2007, с. 16).

Зважаючи на різноаспектність роботи з художнім текстом на заняттях української мови, викладачеві необхідно виважено здійснювати вибір основного джерела тексту. Він має ознайомитися з творчою і цензурною історією тексту, визначити його якість. Не завжди останнє прижиттєве видання художніх творів письменника найбільш якісне, позаяк

зовсім не брали до уваги те, що зміни, поправки, внесені письменником у цей останній текст, часто були вимушеними, нав'язаними цензурою або видавничими редакторами, знову ж таки, з міркувань цензурного характеру або ідеологічних, були виявом насильства над творчою волею автора (Гончарук, 2007, с. 61–62).

Подеколи воно містить самочинність цензури, ідеологічне коригування творів, помилки, технічні недогляди, редакторські зміни, помилки працівників, які набирають текст тощо. Тому цілком слушно Павло Гриценко порушує питання про вивчення поняття „якість тексту”, яке вважає базовим в ідіолоктології, адже важливо досліджувати вихідні варіанти текстів – рукописи й авторизовані першодруки, аналізувати „рух авторового тексту” [Гриценко, 2007, с. 16–44]. Відтак ми позбудемося викривленого уявлення й дезорієнтації певних текстів. Дослідники говорять про канонічний текст, що

постає внаслідок очищення основного тексту від будь-яких похибок, нашарувань неавторського характеру, які могли трапитися у процесі переписування або друкування. Інакше кажучи, канонічний – це критично перевірений основний текст твору, який має стати еталонним для всіх видань (Гончарук, 2007, с. 75).

Доцільною вважаємо практику відбору текстів для лінгвостилістичного аналізу (рукописів й авторизованих першодруків), зокрема з-поміж наявних варіантів, що сприяє відстеженню студентами зв'язку текстів з історією, структурною динамікою тексту. Упродовж навчання української мови треба відмовитися від вивчення ідіолекту письменника в статистиці, адже не потрібно обмежуватися „реєстрацією і коментарем рис мови творів, які є лише одним з результатів текстового втілення ідіолекту” (Гриценко, 2014, с. 20).

Порівняльно-стилістичний аналіз основного й канонічного (остаточного) текстів

У процесі виконання стилістичного аналізу автентичного тексту студенти зможуть краще зрозуміти окремі слова і структурні елементи, відкрити мовні глибини, гармонію й безмежжя можливостей української мови (Гриценко, 2014, с. 25). Під час порівняльно-стилістичного аналізу основного й канонічного (остаточного) текстів, студенти звертають увагу на мовні засоби розширення сфери художнього мислення письменника, мовні особливості вдосконалення художньо-образних структур, точність уживання слова, смислове наповнення словесних образів, смислові відтінки, мовно-емоційне навантаження тощо.

Етапність цієї роботи така:

- 1) ознайомитися з уривком, поданим у першодруці й основному тексті, та осмислити зміст;
- 2) виокремити словесні образи, проаналізувати мовні засоби, за допомогою яких вони репрезентуються;
- 3) потлумачити мовні засоби створення підтексту, конотацій і асоціацій;

- 4) звернути увагу на точність і доречність слів; охарактеризувати стилістичні особливості поданих уривків на фонетично-стилістичному, лексично-стилістичному, фразеологічно-стилістичному, словотвірному-стилістичному, морфологічно-стилістичному й синтаксично-стилістичному рівнях;
- 5) визначити особливості образних засобів;
- 6) висновкувати про естетично-художню вартість поданих уривків.

За переконаннями Світлани Богдан, порівняльно-стилістичний аналіз тексту „дозволяє зіставити первинний (чернетковий) текст із його остаточним варіантом для з'ясування особливостей авторської роботи над концепцією твору” (Богдан, 2011, с. 18).

В українську літературу повернули твори авторів, репресованих у 20–30-их та 70-их рр. XX століття, і тексти, ненадруковані через заборону (Гриценко, 2011, с. 240). Триває процес перевидання класичних творів українських письменників без редакторських правок та рукописів і прижиттєвих першодруків майстрів пера. Доцільно, наприклад, на заняттях використовувати повне зібрання творів Тараса Шевченка, у якому

Історія тексту встановлена за всіма наявними і приступними рукописними та друкованими джерелами і служить ґрунтом для визначення дефінітивного тексту (остаточної, чи останньої, редакції) та побудови повного (наскільки дозволяють наявні джерела) генеалогічного зведення інших редакцій та варіантів кожного твору і всієї творчості поета в цілому (Від редколегії, 2003, с. 70).

Сьогодні побачили світ факсимільні видання й перевидання першодруків творів Панаса Мирного.

Доречним є виконання вправ із автентично-мовними компонентами, наприклад:

- Пояснити особливості уточнення словесних образів у оповіданні Панаса Мирного „П'яниця”. Чи посприяли зміни художньому вдосконаленню тексту?

Бліде, як з крейди → як з крейди вистругане; мати колись невеличку спокійну хатину → мати свою невеличку хатину, тиху-спокійну;

ціле море думок, картин → ціле море думок та гадок, безкрая черідка картин; таких же молодих, як і він, паничків → молодих та безжурних паничів; у виводі і голосі пера → у скрипучих заводах пера; забриніла якось сумно → забриніла сумно-сумно; заглядаючи у його душу → заглядаючи у його сирітську душу; молоко коло губів → молоко материне коло губів; почала рачкувати → немоцна стара почала рачкувати; то зачервоніється, то сльози заблищать на гарних віях → то зашаріється, то сльози заблищать на довгих віях.

- Простежити „рух” тексту повісті Панаса Мирного „Товариші”. Проаналізувати художньо-виражальні мовні засоби, порівняти створені словесні образи та наявність підтексту. Висновкувати про мовно-естетичну вартість першодруку й автографа нової редакції.

Першодрук	Автограф нової редакції
...якби були усі рівні. Отже, поки цього ще немає то я нічого і не кажу про се!	...коли б усі були рівні, – почав Жук. – Отже, коли цього ще немає, то я його й не чіпаю.
Завжди будуть розумні люде і середні люде... Розумні завжди будуть правити середніми.	Завжди будуть поміж людьми викидатись і розумніші від других і удатніші. Вони-то і будуть правити громадою.
...не знайти тобі теплого привіту... Бач, який холод навкруги!	...не знайти тобі теплого привіту своїм самотнім думкам. Бач, яким холодом навкруги дише!
...книжка, котру часто читав Петрові Жук і котру у його взяв надзиратель.	...книжка, котру не раз читав Петрові Жук і котру витрусив у його надзиратель.
...Жука вже немає – і не буде.	...Жука вже нема і не буде. Таки здобувся свого... А й огнем же грав! – вимовив він, зітхнувши.

- Порівняти зі стилістичного погляду першодрук і основний текст роману Григора Тютюнника „Вир”. Чи можна вважати позитивною таку історію тексту? Довести свою думку за допомогою мовних засобів, використаних у текстах.

— Першодрук:

Село Троянівка гніздиться в долині. На північ від нього – Беева

гора, вкрита лісом, яри та байраки, на південь – заткана маревом рівнина, по якій в'ється полтавський шлях. Обіч нього на далеких обріях маячать хутори, пливуть і пливуть степами, як зелені острови по синьому морю.

— Основний текст:

Село Троянівка гніздиться в долині. На північ від нього Беева гора, покрита лісом, на південь – заткана маревом рівнина, по якій в'ється полтавський шлях. Обабіч шляху то тут, то там мріють у степу хутори, маячать на далеких обріях, як зелені острови по синьому морі.

Автентичне спілкування

Мета автентичного спілкування – створення реальної автентичної комунікації на заняттях української мови в закладах вищої освіти або за їх межами. Зокрема, це відтворення реальних мовленнєвих ситуацій, які будуть актуальними для майбутнього спілкування студентів у педагогічній діяльності (автентичні професійно-педагогічні моделі комунікації) та в різних життєвих ситуаціях (автентичні побутові моделі комунікації) (рис. 1).

Рис. 1. Модель автентичного спілкування

Автентичне спілкування зреалізовується за допомогою використання ситуативних вправ і завдань, а також рольових ігор.

Професійно-педагогічна комунікація повинна передбачати ситуації спілкування в площинах „учитель – учень”, „учитель – група учнів”, „учитель – колектив учнів”, „учитель – учитель”, „учитель – група вчителів”, „учитель – колектив учителів”, „учитель – представник адміністрації закладу загальної середньої освіти”, „учитель – соціальний педагог (психолог)”, „учитель – батьки учня” тощо. Питання й завдання для обговорення мають бути актуальними для студентів:

- Відтворити дискусію про сучасну реформу закладів загальної середньої освіти, у якій беруть участь учителі різних шкільних предметів.
- Відтворити діалог учителя української мови та шкільного психолога про проблеми з концентрацією уваги учнів певного класу.
- Укласти план-конспект уроку з вивчення теми „Стилістична роль звуковідтворення в художніх текстах” і провести фрагмент уроку в аудиторії закладу вищої освіти.
- Відтворити розмову з батьками учня, який систематично не готується до уроків.
- Запропонувати варіанти розмови з адміністрацією закладу загальної середньої освіти про Ваше працевлаштування / про обговорення проведеного Вами показового уроку / про організацію тижня „Української мови”.

Цікавою є організація й проведення спільних із учителями й учнями круглих столів, конференцій, диспутів, дискусій тощо. Майбутні вчителі-словесники не лише навчаються добирати необхідні мовні засоби, що відповідають стилістичним нормам, але й помічають мовленнєві помилки однокласників, які в подальшому аналізують.

Побутова комунікація передбачає розв’язання різноманітних повсякденних питань і проблем. Тут комунікантами можуть бути мати, батько, дитина, чоловік, дружина, брат, сестра, сусід, друг, незнайома людина та ін. Студентам пропонуємо відтворити діалоги різних життєвих ситуацій:

Ваша дитина не хоче вранці вставати в дитячий садок; Ви хочете запропонувати подрузі піти на театральну виставу; Вам потрібно переконати чоловіка придбати певну річ; Ви розмовляєте з матір'ю про можливість продажу батьківського будинку в селі; Ви співчуваєте товаришеві через утрату ним місця роботи; Ви домовляєтеся з сестрою про організацію спільного сімейного свята; Ви просите сусіда подивитися за Вашим помешканням у Вашу відсутність тощо.

Висновок

На заняттях української мови в закладах вищої освіти доцільно застосовувати принцип автентичності, що зреалізовується в таких площинах, як «автентичний текст» і «автентичне спілкування». У процесі аналізу автентичних текстів студенти пояснюють незрозумілі слова й окремі структурні елементи, відкривають глибини й можливості української мови. Виконання порівняльно-стилістичного аналізу основного тексту й канонічного (остаточного) уможливило тлумачення мовних засобів, що використовують для розширення сфери художнього мислення письменника, точності вживання слова, смислового наповнення словесних образів, смислових відтінків, мовно-емоційного навантаження тощо.

Автентичне спілкування – відтворення на заняттях української мови реальних мовленнєвих ситуацій, актуальних для майбутнього спілкування здобувачів вищої освіти – у педагогічній діяльності (спілкування з колегами-вчителями, з учнями різних вікових категорій, з адміністрацією) та в різних життєвих ситуаціях. Під час автентичного спілкування найбільш придатними для використання виявилися ситуативні вправи й завдання та рольові ігри.

Бібліографія

Богдан, С. К. (2011). *Методи й методика лінгвостилістичних досліджень*. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки [Bohdan, S. K. (2011). *Metody y metodyka linhvostylistychnykh doslidzhen*. Luts'k: Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky].

Гончарук, М. (2007). Проблема основного тексту прозових творів Панаса Мирного 1970-х років. В: *Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія*, т. 3 (с. 57–94). Київ [Honcharuk, M. (2007). Problema osnovnoho tekstu

prozovykh tvoriv Panasa Myrnoho 1970-kh rokiv. V: *Spadshchyna: Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*, t. 3 (s. 57–94). Kyiv].

Горіна, Ж. Д. (2005). Проблема автентичності тексту в аспекті культурологічно зорієнтованої лінгводидактики. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*, 39, с. 211–215 [Horina, Zh. D. (2005) Problema avtentychnosti tekstu v aspekti kulturolohichno zoriientovanoi linhvodydaktyky. *Zbirnyk naukovykh prats Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Pedahohichni nauky*, 39, s. 211–215].

Гриценко, П. (2014). Українська мова: державна і державотворча. *Український інформаційний простір*. 2014, 2, с. 19–27 [Hrytsenko, P. (2014). Ukrain-ska mova: derzhavna i derzhavotvorcha. *Ukrainskyi informatsiinyi prostir*, 2014, 2, s. 19–27].

Гриценко, П. (2007). Ідіолект і текст. *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка*: збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко, с. 16–44 [Hrytsenko, P. (2007). Idiolekt i tekst. *Linhvostylistyka: obiekt – styl, meta – otsinka*: zbirnyk naukovykh prats, prysvia-chenyi 70-richchiu vid dnia narodzhennia prof. S. Ya. Yermolenko, s. 16–44].

Гриценко, П. Ю. (2011). „Слово поза словником”: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії. В: *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія* (с. 238–250). Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго [Hrytsenko, P. Yu. (2011) „Slovo poza slovnykom”: reiestr slovnyka yak problema suchasnoi tлумachnoi leksykohrafii. V: *Ukrainska leksykohrafiia v zahalnoslovianskomu konteksti: teoriia, praktyka, ty-polohiia* (s. 238–250). Kyiv: Vydavnychi Dim Dmytra Burahol].

Гром'як, Р. Т., Ковалів, Ю. І. та ін. (1997) *Літературознавчий словник-довідник*. Київ: ВЦ „Академія” [Hromiak, R. T., Kovaliv, Yu. I. ta in. (1997) *Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk*. Kyiv: VTs „Akademiia”].

Ковалів, Ю. І. (2007). *Літературознавча енциклопедія*: у 2 т. (т. 1, с. 19). Київ: ВЦ „Академія” [Kovaliv, Yu. I. (2007). *Literaturoznavcha entsyklopediia*: u 2 t. (t. 1, s. 19). Kyiv: VTs „Akademiia”].

Тарнопольський, О. Б. (2009). Принципи побудови професійно орієнтованого підручника з англійської мови для факультетів психології. *Іноземні мови*, 1, с. 27–31 [Tarnopolskyi, O. B. (2009). Pryntsyry pobudovy profesiino oriientovano-ho pidruchnyka z anhliiskoi movy dlia fakultetiv psykhologhii. *Inozemni movy*, 1, s. 27–31].

Від редколегії, (2003). В: *Зібрання творів*: у 6 т. Київ (с. 70). Електронний ресурс: <http://surl.li/tnxag> (доступ: 24.12.2023) [Vid redkolehii, (2003). V: *Zibran-nia tvoriv*: u 6 t. Kyiv (s. 70). Elektronnyy resurs: <http://surl.li/tnxag> (dostup:24.12.2023)].

Розвиток професійних і соціальних навичок на заняттях з української мови як іноземної (на матеріалі київських стінописів)

ОКСАНА САМУСЕНКО

Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki, Kijów, Ukraina
(The Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)

Development of professional and social skills in Ukrainian as a foreign
language classes (based on Kyiv murals)

Abstract

The article deals with the ways of development of professional and social skills of foreign students who are studying the Ukrainian language. Monumental art of murals was chosen as the material. It has been proven that project-based learning is an effective way to develop professional and soft skills in a foreign audience. Such works have a powerful motivational component, allow the development of professional competencies and social skills, and promote self-development and self-improvement. The importance of the preparatory stage, which includes a complex of tasks for processing the relevant vocabulary and grammar in a foreign audience, is emphasized in the work. The next stage is the development of language competencies (reading, listening, speaking, writing) based on authentic texts. The final stage is the implementation of the project, its presentation, and discussion. The article provides a list of project topics based on murals. *Keywords:* Ukrainian as a foreign language, professional competence, soft skills, project-based learning, mural.

**Rozwój umiejętności zawodowych i społecznych na lekcjach
języka ukraińskiego jako obcego (na podstawie murali
kijowskich)**

Streszczenie

Artykuł dotyczy sposobów rozwoju umiejętności zawodowych i społecznych studentów zagranicznych, którzy uczą się języka ukraińskiego. Jako

матеріал вибрано монументальну sztukę malarstwa ściennego. Udowodniono, że uczenie się oparte na projektach jest skutecznym sposobem rozwijania umiejętności zawodowych i miękkich u zagranicznych odbiorców. Takie prace mają silny komponent motywacyjny i pozwalają na rozwój kompetencji zawodowych, umiejętności społecznych oraz promowanie samorozwoju i samodoskonalenia. W artykule podkreślono znaczenie etapu przygotowawczego, który obejmuje zestaw zadań do pracy nad odpowiednim słownictwem oraz strukturami leksykalnymi i gramatycznymi w obcej publiczności. Kolejnym etapem jest rozwój kompetencji językowych (czytanie, słuchanie, mówienie, pisanie) na materiałach autentycznych. Ostatnim etapem jest realizacja projektu, jego prezentacja i dyskusja. Artykuł zawiera listę tematów do pracy projektowej na materiale murali.

Słowa kluczowe: Język ukraiński jako język obcy, kompetencje zawodowe, umiejętności miękkie, uczenie się metodą projektów, mural.

Вступ

Сучасна освітня парадигма характеризується переглядом усталених уявлень про освіту та визнанням значущості навчання впродовж життя. З одного боку, стрімкий розвиток науки змушує постійно оновлювати професійні знання, розвивати цифрові компетентності, розширювати навички відповідно до сучасних потреб. З іншого – сучасні тенденції розвитку ринку праці і потреба враховувати вимоги всіх стейкхолдерів зумовлюють оптимізацію освітнього процесу та освітнього середовища. Насамперед йдеться про те, що сьогодні роботодавці прирівнюють цінність набуття професійних компетентностей до оволодіння соціальними (гнучкими, м'якими) навичками та наголошують на важливості останніх.

Актуальність окреслених питань підтверджується значною кількістю тренінгів, курсів, розробок, які доступні як онлайн, так і наживо, що мають на меті допомогти фахівцям “розвинути навички майбутнього”, “увійти до когорти кращих та затребуваних фахівців” і почуватися впевнено в сучасному мінливому світі (Освітній хаб міста Києва, 2024). На сайті Міністерства освіти і науки України розміщено чималий перелік платформ, які

допоможуть розвинути та вдосконалити необхідні навички (Платформи для вдосконалення навичок і саморозвитку, 2022). Іноді пропоновані курси з формування чи удосконалення м'яких навичок супроводжуються ремарками, що “цьому не вчать у школах та університетах” (Освітній хаб міста Києва, 2024).

На освітніх форумах сьогодні наголошується на таких ключових навичках майбутнього: критичне мислення, креативність, адаптивність, уміння вирішувати комплексні завдання, швидке навчання під проблему, навички колективної роботи, вміння ефективно комунікувати, навчатися і перенавчатися, емоційна грамотність (Сучасні тренди в освітньому середовищі, 2021). На сайті освітнього хабу міста Києва знаходимо ширший перелік: розв'язання комплексних завдань, критичне мислення, креативність, управлінські таланти, взаємодія з людьми, емоційний інтелект, здатність приймати ефективні рішення, клієнтоорієнтованість, навички ведення переговорів, стресостійкість, здатність швидко навчатись, вільне володіння іноземними мовами (Освітній хаб міста Києва, 2024). Технологічна компанія Coursera, визначаючи десятку навичок 2023 року, розподілила їх на групи: 1) Cognitive skills: Analytical thinking and Creative thinking; 2) Self-efficacy: Resilience, flexibility and agility, Motivations and self-awareness, Curiosity and lifelong learning, Dependability and attention to detail; 3) Technology skills: Technological literacy; 4) Management skills: Quality control; 5) Working with others: Empathy and active listening, Leadership and social influence (Fastest growing skills for 2024, 2024). До ключових навичок 2024 року ця й інші компанії додають навички роботи зі штучним інтелектом (Fastest growing skills for 2024, 2024). Підсумовуючи, можемо говорити, що передумовою успішного працевлаштування і результативної професійної діяльності є формування соціальних навичок у майбутніх фахівців.

Незважаючи на здобутки в царині лінгводидактики, зокрема в методиці викладання української мови як іноземної, залишається осторонь питання, як налагодити процес здобуття не лише професійних, але й соціальних навичок на заняттях з мови та

перекладу, що спрямовані передусім на формування фахових компетентностей. Не вирішеним є також питання, як розвинути ці навички в умовах дистанційного й онлайн навчання та який має бути баланс у формах і методах за умови змішаної форми навчання.

Метою розвідки є вивчення шляхів формування професійних і м'яких навичок в іноземних здобувачів вищої освіти, що навчаються на українських програмах, зокрема на освітніх програмах “Українська мова та переклад (для іноземців)” і “Українська мова та література (для іноземців)” у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (Українська мова та переклад (для іноземців), 2020; Українська мова та література (для іноземців), 2021). Відповідно до мети визначено такі завдання: проаналізувати перелік ключових компетентностей, що висувуються до сучасного фахівця; окреслити матеріал і створити завдання для іноземних студентів гуманітарних спеціальностей з метою розвитку фахових і соціальних навичок; висвітлити результати впровадження проєктної роботи на заняттях з української мови як іноземної.

Виклад основного матеріалу

Становлення фахівця гуманітарної галузі відбувається завдяки формуванню фахових компетентностей у поєднанні з розвитком соціальних навичок. Іноземні здобувачі вищої освіти вивчають українську мову і літературу, знайомляться з українською культурою в контексті європейського культурного регіону і з отриманням диплома мають широкі можливості працевлаштування. Це не лише майбутні викладачі, перекладачі, науковці, редактори, але й співробітники будь-яких організацій, що потребують фахівців, здатних створювати, перекладати, аналізувати та оцінювати текстовий матеріал (Українська мова та переклад (для іноземців), 2020, с.9-10; Українська мова та література (для іноземців), 2021, с.7-8). Штучний інтелект досягнув значних успіхів в обробці природньої мови і створенні текстового

контенту, але сьогодні ще не йдеться про те, що він може замінити фахівця-людину, хоча очевидно, що значною мірою допоможе випускникам-гуманітаріям впоратися із професійними завданнями.

Сучасні стандарти вищої освіти фіксують інтегральні, загальні і фахові компетентності випускників, набуття яких дозволить молодим спеціалістам застосовувати отримані знання та вміння на практиці, розв'язувати прості й складні задачі у професійній сфері, у ситуаціях невизначеності. Важливе місце у підготовці фахівців-гуманітаріїв посідає набуття таких соціальних навичок, як вміння працювати самостійно і в командні, здатність бути критичним та самокритичним, учитися й оволодівати сучасними знаннями, бути лідером, креативним, гнучким, готовим до постійного розвитку (Стандарт вищої освіти України, 2019, с.7-9). Університетські описи освітньо-професійних і освітньо-наукових програм містять переліки загальних і фахових компетентностей для здобувачів вищої освіти, а їх формування входить в першу чергу до кола відповідальності викладача певної навчальної дисципліни.

Звертаємо увагу на те, що в іноземній аудиторії формування професійних і соціальних навичок відбувається за умови успішного опанування мови навчання та оволодіння комунікативною компетенцією. У студентів-іноземців формування соціальних навичок відбувається одночасно з вивченням цільової мови вже на підготовчому факультеті або на будь-яких інших курсах з вивчення української мови як іноземної. Далі, на бакалаврських та магістерських програмах, оволодіння комунікативною іншомовною компетенцією поєднується з вивченням мови спеціальності й успішним опрацюванням обов'язкових і вибіркових дисциплін мовою навчання.

Дієвим способом розвитку фахових і м'яких навичок в іноземній аудиторії є робота над проектами та іншими творчими завданнями, результати яких студенти презентують на занятті або ж оприлюднюють чи обговорюють за інших умов. У дослідженнях останніх років спостерігаємо тенденцію до активного

використання проектних технологій в організації навчання іноземних студентів. Про ефективність навчання з використанням проектів і, зокрема, про потужний мотиваційний складник такої роботи, йдеться в працях викладачів КНУ імені Тараса Шевченка Світлани Дерби, Ганни Швець, Оксани Самусенко (Дерба, 2019; Швець, 2021; Самусенко, 2021; Самусенко, 2023). Головні вимоги є традиційними: наявність дослідницького пошуку, практична значущість, самостійність виконання й оформлення результатів для презентації та обговорення в аудиторії, але важливим є вибір теми і матеріалу дослідження. На наш погляд, тут доцільно дотримуватися кількох основних правил. По-перше, тематика та проблематика проектів повинні бути цікавими, мати унікальність і практичну цінність. По-друге, маємо привернути увагу іноземців як до питоми українського матеріалу, так і до світових культурних зразків, оскільки міжкультурні зв'язки та паралелі, дотичні моменти української і рідної іноземцеві картин світу у найлегший спосіб мотивують до досліджень, пошуків, обговорень.

Наведемо приклад теми, яка з-поміж інших, що ми пропонуємо іноземним студентам, викликає стійкий інтерес. Це вуличне мистецтво і стінопис. Тематика стінопису Києва й усієї України багата і різноманітна, а картини на фасадах будинків привертають увагу кожного. Сьогодні у такий спосіб муралісти в різних куточках світу підтримують українців, розповідаючи про силу і незламність: твори вуличних митців на українську тему можна зустріти в багатьох містах (17+ крутих стінописів з різних міст світу та України з теми війни, 2022). Студенти на заняттях залюбки розповідають про своє ставлення до вуличного мистецтва, описують, що бачили на фасадах будинків, розмірковують, чи мурали лише прикрашають сірі стіни мегаполісів, чи виконують ще й інші функції у сучасному житті. Царина настінних творів від перших наскельних зображень до сучасного вуличного мистецтва – благодатне поле для зацікавлення іноземців, розповсюдження україноцентричного наративу та пошуку міжкультурних зв'язків. Пропонований матеріал може бути основою для

оволодіння українською мовою і необхідними навичками, а також для ознайомлення іноземної аудиторії з місцем українського монументального мистецтва у контексті світового надбання.

Стінопис є досить популярним явищем у світі, зокрема в європейських країнах. У Польщі, Франції, Швейцарії на фасадах будинків можемо побачити не лише картини, але й цілі історії в коміксах. Мистецтво просто неба є культурною ознакою Франції, саме тому в підручниках з французької мови як іноземної значна увага приділяється вивченню такого матеріалу: в них знаходимо тексти та завдання на тему вуличного мистецтва на різних рівнях. Йдеться і про вже майже традиційні малюнки за допомогою аерозольних фарб, і про вуличні інсталяції, відеопродукцію та деякі види флешмобів (Dufour, Mainguet, Mottironi, Opatski, Perrard, Tabareau, 2020, с.144-145). Тема мистецтва посідає значне місце у навчанні іноземних громадян української мови та культури. Тексти й окремі уроки, присвячені мистецтву, переважно народному, знаходимо в багатьох підручниках та посібниках з української мови як іноземної. Наприклад, у підручнику “Культура і традиції українців: з минулого в сучасність” міститься матеріал про витинанки, рушники, художню обробку металу, іконопис (Jakubowska-Krawczyk, Romaniuk, Zambrycka, 2018, с.199-240). Підручник “Україна – Польща. Діалог культур”, адресований охочим продовжувати вивчати українську мову на професійному рівні, знайомить студентів з культурно-мовним простором України і Польщі. Комунікативна тема “Малярство” містить, зокрема, матеріали про Марію Приймаченко і Катерину Білокур, петриківський розпис як феномен українського орнаментального мистецтва (Antoniw, Romaniuk, Synczak, 2014, с.98-109). Ще в одному спільному українсько-польському посібнику чимало уваги приділено українському мистецтву, зокрема народній творчості, іконопису як зразку портретного живопису, українським рушникам як прикладу декоративно-ужиткового мистецтва, техніці розпису великодніх яєць та ін. (Практичний курс української мови, 2016, с.279-291).

Простежмо деякі методично важливі аспекти підготовки студентів-іноземців до виконання проєкних робіт та розвитку необхідних навичок. Підготовчий етап передбачає виконання комплексу завдань, що допоможе сформувати мовну базу і мовленнєві вміння, ознайомити з основною інформацією з теми мистецтва українською мовою, збагатити країнознавчі і лінгвокраїнознавчі знання іноземних студентів, подолати перекладацькі труднощі. Подальша робота з автентичними текстами про монументальне мистецтво покликана закласти підґрунтя для пошуків і створення власних текстів (презентацій, доповідей, екскурсій, уроків, блогів, дружніх чи офіційних листів, наукових розробок тощо).

Отже, насамперед поповнюємо лексичний запас вивченням нової лексики: *витвір (мистецтва), вітпраж, графіті, живопис, культурна спадщина, митець, мозаїка, мура́л, пейзаж, стінопис, творчість, фасад (будинку), фреска, художник*; опрацьовуємо лексику на позначення інструментів (*фарба, лак, пензлі, аерозоль*), назв людей за професією (*художник, мураліст, маляр, графік, мариніст*), видів образотворчого мистецтва (*портрет, пейзаж, натюрморт, графіка*). Доповняють підготовчу роботу завдання з лексики та граматики. Так, зокрема, працюємо зі словниками сучасної української мови і потім разом зі студентами формулюємо спрощене тлумачення необхідних термінів: *графіті* – написи і малюнки, зроблені гострими предметами на посуді, стінах, будинках; *фреска* – картина, написана фарбами по свіжій штукатурці тощо. Пропонуємо студентам дібрати прикметники до іменників *картина, мистецтво, пейзаж* – *вуличний, монументальний, декоративний, мальовничий, сільський, міський, намальований, самобутній* та інші; звертаємо увагу на фемінітиви та просимо дібрати слово на позначення чоловічої професії (саме в такий спосіб – від жіночого до чоловічого роду): *художниця* – *художник, майстриня* – *майстер, мисткиня* – *митець, декораторка* – *декоратор* тощо. Обов'язково опрацьовуємо форми дієслів: *малювати* – *намалювати що? на чому?, зображати* – *зобразити кого? що? на чому?, створювати* –

створити що?, надихати – надихнути кого? на що?, прикрашати – прикрасити що? чим?, присвячувати – присвятити що? кому? якій події? тощо. Перелік лексем та завдань не є вичерпним, викладач може запропонувати різні види вправ, щоб висвітлити семантику та словотвірні особливості лексем, розкрити синтагматичні та парадигматичні зв'язки, надати лінгво-країнознавчий коментар.

Наступним кроком є робота з автентичним матеріалом, зокрема й з метою розвитку всіх видів мовленнєвої діяльності. Найбільшої уваги потребує добірка текстів для читання, яких з нашої теми досить багато. Можемо запропонувати тексти про давні наскельні малюнки, дослідити фрески та графіті Софії Київської, дізнатися про вітражі, що є в будівлях КНУ імені Тараса Шевченка, або зупинитися на публікаціях про сучасні київські мурали, кількість яких стрімко збільшується. У пошуках автентичного матеріалу для розвитку слухання та розуміння доцільно звернутися до туристичних та екскурсійних сайтів, які сьогодні починають пропонувати не лише тексти для читання, але й аудіозаписи. На сайті туристично-культурного хабу міста Києва можемо знайти озвучену інформацію про певний мурал чи серію стінописів. Цікавими, на наш погляд, можуть бути такі: Леся Українка та вірш “Конвалії” (2015) в інтерпретації австралійського художника Гвідо Ван Хелтена і Леся Українка та вірш “Без надії сподіваюся” (2017) з погляду художника з Коста-Рики Мата Руда (У Києві створили мурал з присвятою Лесі Українці, 2024). Для розвитку усного і письмового мовлення пропонуємо використовувати різні види завдань, зокрема: підготуйте усне повідомлення про стінопис Києва; створіть доповідь-презентацію про художника-мураліста; підготуйтеся до обговорення переваг та недоліків малюнків на фасадах будинків; напишіть відгук про київський стінопис, поясніть, чому цей мурал привернув вашу увагу, поділіться своїми враженнями; напишіть листа батькам чи друзям про київські стінописи. Для розвитку навичок ведення дискусії рекомендуємо звернутися до текстів засобів масової комунікації, де є роздуми про вплив муралів на суспільство

і міський ландшафт. Про це йдеться, наприклад, у статті Оксани Усатенко “Мистецтво просто неба у Варшаві і Києві” (Усатенко, 2021). Окремою темою для обговорення можуть бути стінописи, присвячені Україні, зокрема й ті, що відображають сучасні воєнні події (Київ цифровий. Туристично-культурний хаб, 2024; 17+ крутих стінописів з різних міст світу та України з теми війни, 2022).

Проектну роботу доцільно залучати на завершальному етапі вивчення теми, зокрема для реалізації отриманих знань під час розв’язання професійних завдань та життєвих питань, розвитку м’яких навичок, поглиблення знань з теми, створення більш динамічного навчального процесу. Для іноземних студентів-гуманітаріїв пропонуємо на розгляд такі проекти: 1. *Ви – екскурсовод. Екскурсія вихідного дня* (робота в групах, жива чи віртуальна екскурсія). Організуйте мистецьку екскурсію про найцікавіші стінописи Києва. Працюйте в групі за планом: 1) кожен студент команди може запропонувати своє бачення екскурсії, 2) обговоріть у команді всі пропозиції та оберіть одну, визначте тему, маршрут, кількість муралів, 3) продумайте функції кожного в команді, 4) створіть короткі інформаційні презентації про мурали, 5) підготуйтеся до можливих запитань від ваших гостей; 2. *Ви – журналіст / гід / блогер. Фотоекскурсія муралами Києва*. Створіть фотоекскурсію, результатом якої може бути стаття для сайту, віртуальна презентація, блог із фотографіями чи матеріали для екскурсії. Працюйте за планом: 1) оберіть кілька муралів (за тематикою, мурали одного автора чи групи авторів, мурали однієї вулиці тощо), 2) зробіть свої фотографії або скористайтесь сайтами, 3) підготуйте інформацію про кожен мурал (ім’я художника, тему, історію зображеного тощо). Проектні роботи у формі екскурсій дозволяють студентам розвинути креативність, навички комунікації, колективної роботи та взаємодії з людьми, терпимість, стресостійкість.

Багато з наших іноземних студентів прагнуть отримати додаткову професійну кваліфікацію вчителя загальноосвітнього навчального закладу, викладача вищого навчального закладу,

а також перекладача, що можливо завдяки вибірковим блокам. Для розвитку необхідних фахових і соціальних навичок вони можуть обрати такі проекти: 1. *Ви – викладач. Практичне заняття “Стінописи про видатних людей України”*. Розробіть план уроку, продумайте тему, мету, цільову аудиторію (рівень володіння українською мовою студентів-іноземців), доберіть матеріали, запропонуйте завдання для опрацювання матеріалу. Проведіть заняття в групі молодшого курсу або під час виробничої практики; 2. *Ви – викладач. Лекція “Творчість художника-мураліста”*. Оберіть художника, який створює стінописи в Києві (в Україні чи інших країнах). Проведіть дослідження його творчості. Підготуйте інформацію про біографію художника, його творчий шлях, стиль та теми, які він обирає для муралів. Додайте ілюстрації або фотографії малюнків цього художника; 3. *Ви – викладач. Навчальний курс “Київ – місто-музей стінопису”*. Укладіть невелику навчальну програму про стінописи Києва для своїх студентів-іноземців. Курс може включати теми з історії, техніки та мистецтва створення муралів. Продумайте мету, цільову аудиторію, тематичний план, кількість годин, оцінювання (за потреби), підготуйте список літератури; 4. *Ви – перекладач. Переклад текстів про стінописи*. Зробіть переклад тексту про стінописи з рідної мови на українську (з української на рідну). Підготуйте доповідь за результатами перекладу. Ваша мета – популяризація інформації про мурали у світі.

Рекомендуємо підготувати широкий перелік проектів, з-поміж яких студенти зможуть обрати тему, яка відповідає професійним зацікавленням та особистим уподобанням. Водночас радимо залишати список відкритим і дослухатися до студентських пропозицій, оскільки перевірено, що у таких випадках ефективність роботи є набагато вищою. Отже, теми можуть бути досить незвичними для філологічної аудиторії, наприклад: 1. *Ви – мураліст-початківець. Створення власного муралу*. Оберіть тему для картини, намалюйте чи створіть цифровий макет власного стінопису. Роботу можна виконати на папері чи у графічному редакторі. Поясніть, чому ви обрали саме таку тему, що ви хочете

розповісти завдяки цій картині, поділіться історією, яка є в основі вашого малюнку; 2. *Ви – член спільноти муралістів. Віртуальна спільнота муралістів.* Створіть групу однодумців в одній із соціальних мереж. Поділіться своїми враженнями від стінописів Києва. Напишіть про ваш улюблений мурал, відреагуйте на дописи, поцікавтеся думкою інших, напишіть коментар; 3. *Ви – відомий блогер. Сім днів і сім київських муралів.* Оберіть мурали, опишіть їх, зафіксуйте свої спостереження, зверніть увагу на емоції, які вони викликали у вас, у ваших друзів чи перехожих; 4. *Ви – дослідник. Які теми найчастіше обирають муралісти?* Проведіть дослідження, які теми найчастіше висвітлюють художники-муралісти, як це пов'язано з життям міста чи країни. Зверніть увагу, яким чином мурали впливають на культурну спадщину та туризм; 5. *Ви – організатор соціологічного опитування. Ставлення громадян до поширення стінописів у місті.* Ви працюєте над соціальним проектом, який має на меті з'ясувати думки людей щодо малюнків на фасадах будинків. Укладіть список питань, проведіть опитування, презентуйте результати аналізу.

Формування та розвиток фахових компетентностей і соціальних навичок в іноземній аудиторії потребують від викладача знань особливостей менталітету представників різних культур і релігій. Соціальні та етнічні стереотипи, зокрема усталені погляди на функції викладача, роль студента й особливості роботи на практичному занятті чи семінарі, створюють ситуації, де важливі лідерські та організаційні якості самого викладача. Наприклад, у мононаціональній групі китайських студентів доволі складно організувати роботу в групах чи парах, оскільки часто студенти не готові до співпраці та командного обговорення. У модельованих комунікативних ситуаціях частина студентів може просто мовчати, а не використовувати час, відведений на набуття навичок спілкування. Водночас китайські студенти чудово працюють в парах із представниками інших країн і культур, тому на це варто зважати при плануванні командних проектів. Деякі туркменські студенти схильні сприймати заняття

винятково як роботу викладача, який повинен мотивувати, зацікавити, легко пояснити і не обтяжити завданнями. Поява штучного інтелекту дещо спростила студентам роботу зі створення проєктів: здобувачі вищої освіти активно користуються його послугами. Водночас це додало роботи викладачам, оскільки ще не напрацьована нормативна база щодо питань якісного та кількісного використання штучного інтелекту у процесі навчання. Актуальними залишаються питання інформаційної гігієни, необхідності формування вмінь аналізувати текстовий потік та виявляти його науковість і достовірність.

Висновки і перспективи

1. Сьогодні цінність набуття професійних компетентностей дорівнює оволодінню соціальними навичками. 2023 рік додав до переліку ключових компетентностей сучасності навички роботи зі штучним інтелектом. Формування професійних і соціальних навичок іноземних здобувачів вищої освіти відбувається передусім під час успішного опанування української мови й оволодіння комунікативною компетенцією, надалі їх розвиток забезпечується як переліком навчальних дисциплін певної освітньої програми, так і окремими видами завдань, що пропонують викладачі.
2. Дієвим способом розвитку фахових і соціальних навичок в іноземній аудиторії є навчання з використанням проєктів. Такі роботи мають потужний мотиваційний складник і дозволяють у реальних практичних ситуаціях встановити зв'язок між отриманими знаннями й уміннями, сприяють саморозвитку та самовдосконаленню.
3. Тематика і проблематика проєктних робіт повинні бути сучасними, цікавими, мати новизну, практичну професійну чи життєву цінність. Доцільно пропонувати для пошуків матеріал, що висвітлить багатство та унікальність української мови та культури. Водночас рекомендуємо залучати теми, які допоможуть іноземцеві провести міжмовні та міжкультурні

паралелі. Однією з таких сучасних тем, яка має глибокі історичні корені, є тема вуличного мистецтва і стінописів.

4. В організації навчання української мови іноземних студентів гуманітарних спеціальностей важливим є етап підготовки до виконання проектних робіт. Він складається з комплексу завдань, що включає опрацювання необхідної лексики та лексико-граматичних конструкцій з певної галузі, розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності та накопичення знань з теми, і у підсумку сприяє подоланню лінгвокраїнознавчих та перекладацьких труднощів. Виконання проекту, його оприлюднення й обговорення мають бути завершальними у цій низці робіт.
5. Під час роботи над проектом здобувачі вищої освіти отримують нові знання і формують низку професійних компетентностей, зокрема вміння добирати й опрацьовувати необхідний матеріал різної форми та з різних джерел, створювати новий текст; удосконалюють навички наукового мислення, викладацької та перекладацької майстерності. Створення власного проекту мотивує і сприяє розвитку відповідальності за проведену роботу та її результати. Проектні роботи допомагають розвинути креативність, отримати навички комунікації в мультикультурному середовищі.

Аналіз і висновки дослідження можуть стати вихідними для подальших праць у цьому напрямку. Розробки теми вуличного мистецтва, мовні та мовленнєві завдання, запропоновані теми проектних робіт можуть бути використані у навчальному процесі іноземних студентів, що вивчають українську мову. Тема сучасного українського стінопису також може бути розглянута в історичній перспективі, а такі дослідження будуть цікавими як іноземцям, так і українцям.

Бібліографія

- Дерба, С. (2019). Метод проектування та його прийоми на практичних заняттях з української мови як іноземної. *Studia Linguistica*. Київ. Вип. 15. С. 31–39. [Derba, S. (2019). Metod proyektuvannya ta yoho pryyomy na praktychnykh

zanyattyakh z ukrayins'koyi movy yak inozemnoyi. *Studia Linguistica*. Kyiv. Vyp. 15. S. 31–39].

Київ цифровий. Туристично-культурний хаб. (2024). Електронний ресурс: [Kyiv tsyfrovyy. Turystychno-kul'turnyy khab. Elektronnyy resurs:] <https://guide.kyivcity.gov.ua/places/vidrozdenna> (доступ: 19.01.2024).

Освітній хаб міста Києва (2024). Електронний ресурс: [Osvitniy khab mista Kyieva. Elektronnyy resurs:] <https://eduhub.in.ua> (доступ: 06.01.2024).

Платформи для вдосконалення навичок і саморозвитку (2022). Електронний ресурс: [Platformy dlya vdoskonalennya navychok i samorozvytku (2022). Elektronnyy resurs:] <https://mon.gov.ua/ua/news/platformi-dlya-vdoskonalennya-navichok-i-samorozvytku> (доступ: 23.01.2024).

Практичний курс української мови (2016) (для польських студентів-україністів другого року навчання: рівень А2-B1). Уклад.: Т. Космеда, І. Кочан, Р. Купідура, Т. Осіпова, М. Четирба. Познань-Львів. [*Praktychnyy kurs ukrayins'koyi movy* (2016) (dlya pol's'kykh studentiv-ukrayinistiv drugoho roku navchannya: riven' A2-B1). Uklad.: T. Kosmeda, I. Kochan, R. Kupidura, T. Osipova, M. Chetyrba. Poznan'-L'viv].

Самусенко, О. М. (2021). Створення словникової статті як приклад проектної роботи на заняттях з лінгвокраїнознавства української мови. *Българська україністика*. Брой 10. София, 2021. С.204-214. [Samusenko, O.M. (2021). Stvorenniya slovnykovoyi statti yak pryklad proyektnoyi roboty na zanyattyakh lnhvokrayinoznastva ukrayins'koyi movy. *Bolhars'ka ukraynystyka* Broy 10. Sofyya, 2021. S.204-214].

Самусенко, О. М. (2023). Мотиваційні завдання в практиці викладання української мови як іноземної. *Slavica Wratislaviensia*, 178, 213–223. [Samusenko, O. M. (2023). Motyvatsiyni zavdannya v praktytsi vykladannya ukrayins'koyi movy yak inozemnoyi. *Slavica Wratislaviensia*, 178, 213–223]. DOI: <https://doi.org/10.19195/0137-1150.178.17>

Стандарт вищої освіти України. Рівень вищої освіти: Перший (бакалаврський) рівень. Ступінь вищої освіти: Бакалавр. Галузь знань: 03 «Гуманітні науки». Спеціальність: 035 «Філологія». (2019): Київ: Міністерство освіти і науки України. Електронний ресурс: [Standart vyshchoyi osvity Ukrayiny. Riven'vyshchoyi osvity: Pershyu (bakalavrs'kyy) riven'. Stupin'vyshchoyi osvity: Bakalavr. Haluz'znan': 03 «Humanitani nauky». Spetsial'nist': 035 «Filolohiya». (2019): Kyiv: Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny. Elektronnyy resurs:] <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2021/07/28/035-Filolohiya-bakalavr.28.07-1.pdf> (доступ: 15.01.2023).

Сучасні тренди в освітньому середовищі: формальна, неформальна та інформальна освіта. Open Education Forum. Електронний ресурс: [Suchasni trendy v osvitn'omu seredovyschi: formal'na, neformal'na ta informal'na osvita. Elektronnyy resurs:] <https://www.youtube.com/watch?v=am4eLc2K1zw> (доступ: 26.10.2023).

У Києві створили мурал з присвятою Лесі Українці (2024). *Україна молода*. №002. Електронний ресурс: [U Kyievi stvoryly mural z prysvyatoyu Lesi Ukrayintsi (2024). *Ukrayina moloda*. №002. Elektronnyy resurs:] <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/188/117375#> (доступ: 20.01.2024).

Українська мова та література (для іноземців) (2021). Електронний ресурс: [Ukrayins'kamova ta literatura (dlya inozemtsiv) (2021). Elektronnyy resurs:] <https://drive.google.com/file/d/1vd0I3afg2eSSRTje1LnoPP7G7x70jT-3/view> (доступ: 20.12.2023).

Українська мова та переклад (для іноземців) (2020). Електронний ресурс: [Ukrayins'kamova ta pereklad (dlya inozemtsiv) (2020). Elektronnyy resurs:] <https://philology.knu.ua/osvitni-prohramy/bak-opysy-op-ta-proh-nd-inoz/> (доступ: 20.12.2023).

Усатенко, О. (2021) Мистецтво просто неба у Варшаві та Києві. *УКРАЇНА-ПОЛЬЩА*. №2. Електронний ресурс: [Usatenko, O. (2021) Mystetstvo prosto neba u Varshavi ta Kyievi. *UKRAYINA-POL'SHCHA*, 2. Elektronnyy resurs:] <https://nasze-slowo.pl/mystecztwo-prosto-neba-u-varshavi-ta-kyievi/> (доступ: 19.01.2024).

Швець, Г. Д. (2021). Проектна технологія в навчанні української мови як іноземної. *Българска украинистика*. Брой 10. Софія, С. 223–234. [Shvets', H. D. (2021). Proyektna tekhnolohiya v navchanni ukrayins'koyi movy yak inozemnoyi. *Bolharska ukraynystyka*. Broy 10. Sofiya, S. 223–234.

17+ крутих стінописів з різних міст світу та України з теми війни (2022). Електронний ресурс: [17+ krutykh stinopysiv z riznykh mist svitu ta Ukrayiny z temy viyny (2022). Elektronnyy resurs:] <https://osvitanova.com.ua/posts/5452-17-krutykh-stinopysiv-z-riznykh-mist-svitu-ta-ukrainy-z-temy-viiny> (доступ: 21.01.2024).

Antoniw, O., Romaniuk, S., Synczak, O. (2014). *Україна – Польща. [Ukrayina – Pol'shcha]. Dialog Kultur*. Podrecznik do nauki jezyka ukrańskiego, C1. Warszawa.

Dufour, M., Mainguet, J., Mottironi, E., Opatski, S., Perrard, M., Tabareau, G. (2020). *Édito Méthode de français*. B1. Les Éditions Didier.

Fastest growing skills for 2024 (2024). Elektronnyy resurs: <https://blog.coursera.org/what-the-world-learned-on-coursera-in-2023-and-next-years-must-know-skills/> (доступ: 20.01.2024).

Jakubowska-Krawczyk, K., Romaniuk, S., Zambrzycka, M. (2018). *Культура і традиції українців: з минулого в сучасність*. Підручник із завданнями. Warszawa. [Jakubowska-Krawczyk, K., Romaniuk, S., Zambrzycka, M. (2018). *Kul'tura i tradytsiyi ukrayintsi: z mynuloho v suchasnist'*. Pidruchnyk iz zavdannnyamy. Warszawa].

Вигуки в драматичних творах Івана Франка крізь призму морфології та стилістики

ОЛЕСЯ СКОЛОЗДРА-ШЕПІТКО

Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki, Lwów, Ukraina
(The Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine)

Interjections in Ivan Franko's dramatic works through the prism of morphology and stylistics

Abstract

The article analyzes interjections used by Ivan Franko in dramas through the prism of morphology and stylistics. The author established that I. Franko preferred unborrowed interjections and used borrowed interjections mainly in the speech of heroes of other nationalities. The author of the article also describes the revealed interjections according to their structure and semantics. Emotional interjections, which convey physical and mental emotions, are most often found in the replicas of characters. Interjections of volition (appellative and persuasive) and interjections of speech etiquette turned out to be less numerous. Emotional interjections in I. Franko's dramatic works form a bright palette of the Ukrainian worldview, because they contain dialect words, curses, etc. The author of the article found that the choice of interjection depends primarily on the speech situation. Interjections help to convey the emotions of characters better, make the speech of dramatic works alive, natural and rich.

Keywords: interjection, speech situation, stylistic features, dramatic work, character.

Wykrzykniki w utworach dramatycznych Iwana Franki przez pryzmat morfologii oraz stylistyki

Streszczenie

W niniejszym artykule analizie poddane zostały wykrzykniki, odnotowane w dramatach Iwana Franki, badane przez pryzmat morfologii oraz stylistyki. Ustalono, że I. Franko preferował wykrzykniki pochodzenia

rodzimego, a zapożyczone interiekcje stosował w mowie bohaterów innych narodowości. Odnotowane interiekcje zostały opisane także pod względem budowy i semantyki. Badania pokazały, że najczęściej w replikach bohaterów pojawiają się wykrzykniki ematywne, przekazujące emocje zarówno fizjologiczne, jak i psychiczne; mniej liczne okazały się wykrzykniki wyrażające wolę (apelatywne oraz imperatywne), a także wykrzykniki związane z etykietą językową. Wykrzykniki ematywne w utworach dramatycznych Iwana Franki prezentują całe spektrum światopoglądowe społeczeństwa ukraińskiego, ponieważ zawierają słownictwo gwarowe, przysięgi na imię Boże, przekleństwa etc. Stwierdzono, że wybór wykrzyknika zależy przede wszystkim od sytuacji komunikacyjnej. Interiekcje pomagają w lepszym odzwierciedleniu emocji bohaterów, sprawiają, że język utworów dramatycznych staje się żywy, naturalny oraz bogaty.

Słowa kluczowe: wykrzyknik, sytuacja komunikacyjna, funkcje stylistyczne, utwór dramatyczny, bohater.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності дослідження. Драматичні твори Івана Франка вже були об'єктом багатьох лінгвістичних студій, проте й досі немає комплексного дослідження вигуків у драмах автора з погляду морфології та стилістики. Як відомо, драматичний твір має свої особливості, оскільки всю сюжетну інформацію, увесь спектр почуттів, емоцій читач сприймає через репліки дійових осіб. Тому такі репліки мусять бути „живими”, емоційними, насиченими розмовно-побутовою лексикою, окличними реченнями тощо. Одним із важливих стилістичних засобів вираження емоційності є вигук, які разом з іншими текстотвірними компонентами забезпечують створення цілісного тексту, увиразнюють мовлення дійових осіб, передають низку різноманітних почуттів та відчуттів. І. Франко як неперевершений майстер слова вмів вдало підібрати вигук в кожній мовленнєвій ситуації.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Вигук належить до дискусійних мовних одиниць, тому в сучасному мовознавстві немає єдиного погляду на цю частину мови. Традиційно, з погляду морфології, їх розглядають як окрему частину

мови, яка не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови та має категоріальне значення інтер'єктивності. У граматичній концепції Івана Вихованця та Катерини Городенської вигуки є словами-реченнями, своєрідними емоційними відповідниками судження, яким властива нечленованість та морфологічна незмінюваність (Вихованець, Городенська, 2004), тому їх варто розглядати, на думку вчених, у межах синтаксису.

Граматичні особливості та семантику вигуків також досліджували Любов Мацько, Олена Мельник, Наталія Глібчук та ін. (Мацько, 1981; Мацько, 1985; Мельник, 2011; Глібчук, 2017). Стилiстичні функції інтер'єктивів були предметом лінгвістичних студій Любові Мацько, Марії Федурко, Людмили Шуст (Мацько, 1982; Вільчинська, 2017; Федурко, 2021; Шуст, 2021). Тетяна Дем'янова та Л. Шуст також аналізували вигуки з погляду лінгвокультурології (Дем'янова, 2010; Шуст, 2016).

Мета статті – дослідити вигуки в драматичних творах І. Франка крізь призму морфології та стилістики, зокрема проаналізувати інтер'єктиви за структурою та походженням; здійснити семантичну класифікацію вигуків; описати стилістичні функції інтер'єктивів у канві драматичного твору.

Виклад основного матеріалу. Для аналізу вигуків у драматичних творах І. Франка, з погляду морфології використовуюмо класифікації інтер'єктивів за будовою, походженням та семантикою.

За будовою всі зафіксовані вигуки ділимо на прості, складні та складені. До простих вигуків належать: однофонемні (*о, у, е, а*), двофонемні (*гм, ей, ай, ой, ах, ох, ех, ет, ов, га, фе, фі*), трифонемні (*гей, йой, ого, ади, ага, цить, геть, пек, тьфу, ади, гов, зась*), багатофонемні (*марш, гвалт, годі, Господи, осина, гурра, даруйте, матінко*). Групу складних вигуків репрезентують інтер'єктиви, що складаються з двох чи кількох елементів, написаних разом або через дефіс (*добраніч, бігме, їй-богу, пек-запек, го-го, тю-тю, те-те-те, еге-ге, о-о, ага-ага, тьфу-тьфу-тьфу!, свят-свят-свят!*). Найбільше зафіксовано складених вигуків (*бігме Боже, бігме ж то, бігме ж то ну, бійтеся Бога!, Бог*

з вами!, Господи Боже!, ой Господи!, ай, Господи!, ой Боже мій! Божечку мій!, Бог з ним!, ховай Боже!, ой Боже мій, Боже!, Богу дякувати!, слава Богу!, здорові були!, Слава Ісусу Христу, Слава Ісусу!, Слава Сусу Христу!, добрий день!, дай Боже здоровля!, ваше здоровля!, доброго здоровлячка!, дай вам Боже щастє!, дай Боже вечір добрий!, от тобі й на!, от таке!, от так на!, ото маєш!, е, там!, на, маєш!, на, маєш раз!, а то на тобі!, ото мені й диво!, тю на тебе!, пек, пек!, осина їй!, е,ні!, ой горечко мое!, ох мені горе!, нещастя мое!, ой, лишенько!, ой лишенько мое!, ай вай мір!; гей, гей!; гай, гай!; ой, ой, ой!; ай, ай, ай; ну, ну; га, га, га!; го, го, го!; ха, ха, ха!, цур йому!, тьфу на вас!, а біс же твоїй матері!, грім би тебе побив!, а пек на погані очі, тю на тебе і твою голову, та пипоть вам на язик, на пса вроки!, тьфу, пек ти, маро! та ін.).

В поодиноких випадках проблемним було визначення групи вигуків за будовою через різне написання. Наприклад, через дефіс і через кому написано вигук *свят-свят-свят!*: „**Свят-свят-свят!** Куме Панасе! А ви що робите?” (Франко, 1979, 23, с. 30), „**Свят-свят-свят!** Се що за новина?” (Франко, 1979, т.23, с. 140) і „**Свят, свят, свят!** Що тобі, жінко?” (Франко, 1979, т. 24, с. 26), „**Свят, свят, свят!** Ви що се, кумо, говорите?” (Франко, 1979, т.24, с. 11).

За походженням усі вигуки ділимо на первинні (непохідні) та вторинні (похідні). До первинних належать: *о, у, е, а, гм, ей, ай, ой, ах, ох, ех, ет, ов, га, фе, фігей, йой, ого, ади, ага, цить, геть, тьфу, ади, гов, гай-гай!, ой-ой-ой!* та ін. Вторинні вигуки ділимо на дві групи: 1) вторинні прості вигуки, утворені за допомогою транспозиції іменників (*матінко!, Господи!, лишенько! гвалт, пек!*), дієслів (*даруйте!, прощайте!*) та займенників (*отакої!*); 2) вторинні складені вигуки, які є аналітичними лексичними композиціями, утвореними шляхом поєднання первинного і вторинного вигуків (*ой, Господи!; ай, Господи!; ой, лишенько!*) або презентовані цілими словосполученнями чи реченнями фразеологізованої структури (*бігме Боже, бійтеся Бога!, Бог з вами!, Господи Боже!, ховай Боже!, ой Боже мій, Боже!, Богу дякувати!*,

*слава Богу! здорові були!, дай вам Боже здоровля!, ваше здоро-
вля!, доброго здоровлячка!, дай вам Боже щастє!, дай боже ве-
чір добрий!, а то на тобі!, ото мені й диво!, тю на тебе!, а пек
на погані очі, тю на тебе і твою голову, та пипоть вам на язик,
на пса вроки!, тьфу, пек ти, маро! та ін.).*

Відповідно до семантико-функціональної класифікації всі ви-
гуки, зафіксовані в драматичних творах І. Франка, ділимо на
емотивні, спонукальні (власне спонукальні й наказово-спонука-
льні) та апелятивні (власне апелятивні й етикетні). Емотивні
вигуки виражають осмислені та рефлексорні реакції дійових
осіб, роблять репліки персонажів динамічними, природними, ба-
гатими. Такі вигуки передають цілий спектр різноманітних по-
зитивних та негативних емоцій:

- захоплення („**У**, сила у нього! Вола за роги хопить й на землю
кине!” (Франко, 1979 б, с. 26)), („**О**, якби ти знала, як він га-
рно та щиро говорив про тебе!” (Франко, 1979 б, с. 12));
- радість („**Ах!** Чи бачиш, що за гість до нас!” (Франко, 1979 б,
с. 79), „**Ах**, пані! Сам ваш вид, сам ваш голос додає мені енер-
гії, сміливості і відваги” (Франко, 1979 а, с. 86));
- цікавість („**Гм-гм!** Ну, говоріть дальше, говоріть!” (Франко,
1979 а, с. 81));
- запевнення („Якби-то так знайти таку дівчину, щоб той
чоловік був певний, що буде шанувати мене й себе – **господи!**
Та я би її озолотив!” (Франко, 1979 б, с. 363);
- ствердження („**О**, се важна річ (пише в книжечці). А ви ж ска-
зали, що в лісі скалічились, ще як латри брали” (Франко,
1979 б, с. 28), „**О**, то вже певна річ, що там ми справи не ви-
граємо, а ще біди наживемо” (Франко, 1979 а, с. 86);
- підтвердження („**О**, я так і знала, що вони тут оба. А що,
Юдо, юдиш?” (Франко, 1979 а, с. 94));
- роздумування („**Гм**, папери дістати! Але як їх дістати? Від
кого дістати?” (Франко, 1979 а, с. 104), „**Гм**, а як скинуть,
то що буде?” (Франко, 1979 а, с. 88), „**Гм**, і що його робити
з тими латрами, і сам не знаю” (Франко, 1979 б, с. 26));

- здогад („**Ага**, ти про те, що дітей не маєш. Не бійся, Бог ласкав, будуть іще” (Франко, 1979 б, с. 9), „**Господи!** Так се, певно, про вас мені згадував Завада!” (Франко, 1979 б, с. 373), „**Господи**, а я й не догадувався, куди стежка в горох!” (Франко, 1979 б, с. 27);
- здивування („**Ага!** Ну що ж далі?” (Франко, 1979 б, с. 77), „**Ах**, то ти? Де ж се ти так довго?” (Франко, 1979 б, с. 47), „**Ов**, чарка стоїть! Що се такого? Фляшка порожня?” (Франко, 1979 б, с. 56), „**Ов**, зачинені! Зосю! Що се таке? В хаті світиться, а нікого не видно, ані не чути!” (Франко, 1979 б, с. 376), „**Овва**, велика невидальщина. Хіба тобі страшно?” (Франко, 1979 б, с. 32), „**Овва!** А ти чого розвередився та розприндився?” (Франко, 1979 а, с. 85), „**Ади**, який швидкий! Не бійся, вареники будуть” (Франко, 1979 б, с. 8), „**Бійтеся бога!** Що ви кажете?” (Франко, 1979 а, с. 100), „**Свят-свят-свят!** Куме Панасе! А ви що робите?” (Франко, 1979 а, с. 130), „**Господи!** Що тут діється?” (Франко, 1979 б, с. 91), „**Господи!** Та се вже справді якийсь новий світ настає, коли й жінок до чоловічої ради допускають” (Франко, 1979 а, с. 124));
- досаду („[Юлія] Що ж вам за біда? – [Пасічна] **Ет!** Що то може говорити!” (Франко, 1979 б, с. 88), „**Ах**, і не говоріть мені! І мені се вчительство давно вже вухами ллється!” (Франко, 1979 б, с. 84), „**Е**, вам чекання, але ми тим часом можемо з голоду і з холоду згинуті” (Франко, 1979 б, с. 68), „От який ти в мене чоловік! От яка твоя віра! **Тьфу!**” (Франко, 1979 б, с. 85), „Після того, що сталося, ти ще можеш уважати на людські позирки і пошепки! **Тьфу**, чисто бабська натура!” (Франко, 1979 б, с. 41);
- незадоволення („**Тьфу**, Миколо, як ти насовився! Немов я тобі батька зарізає!” (Франко, 1979 б, с. 50), „**Тьфу!** Дмється хлопця, як шкурлат на огні” (Франко, 1979 а, с. 140), „**Ет**, дурне ви говорите! Навіть вусом би в той бік не вів!” (Франко, 1979 а, с. 107), „**Е**, знов ходи! Знов лазь! Ще хто знає, чи Вовк схоче до вас прийти?” (Франко, 1979 б, с. 76),

- „Е, тільки того зарібку як кіт наплакав. Вісім шісток на день”* (Франко, 1979 б, с. 20), *„Ой, най бог боронить від такого зарібку!”* (Франко, 1979 б, с. 21));
- докір (*„Ай, панно Юліє! Які ви недобрі* (Франко, 1979 б, с. 79), *„Ей, Миколо, Миколо! Кілько разів я тобі говорила: радше притерпи, а не роби сього”* (Франко, 1979 б, с. 16, *„Ей, пане! Поетизуєте занадто!”* (Франко, 1979 б, с. 86), *„Пан шандар нині вам гість, самі ви його запросили...Ну а тепер такий бешкет йому робите? Фе, так негарно!”* (Франко, 1979 б, с. 43), *„Ех, пане начальнику! Дурний ви чоловік, їй-богу, дурний!”* (Франко, 1979 а, с. 104), *„Бійтеся Бога! Як же ж ви могли його самого лишити в таку страшну неgodу!”* (Франко, 1979 б, с. 13));
 - осуд, несхвалення (*„Фе, пане начальнику! Фе, встидайтеся!”* (Франко, 1979 а, с. 136), *„Фе, Миколо! Стидайся!”* (Франко, 1979 б, с. 61), *„Фі, брате Мартине! Се не заплата і не життя жадне, яке ми тут маємо!”* (Франко, 1979 б, с. 189), *„Бійтеся Бога, тота жінка ані стиду не має, ані серця”* (Франко, 1979 б, с. 55), *„Бійтеся Бога! Таж такого ще світ не бачив”* (Франко, 1979 б, с. 55));
 - пересторогу, застереження (*„Ей, пане начальнику, біда буде! Я би вам радив, перервіть ви його мову, розженіть людей!”* (Франко, 1979 а, с. 82), *„Ей, небого! Вважай! А то ще обнесуть люди, що в будці ч.27 чарівниця живе!”* (Франко, 1979 б, с. 364), *„Ой, якби ти був учора мене послухав та не їхав!”* (Франко, 1979 б, с. 25), *„Бійтеся Бога, куме, що ви говорите! Таже то образа божя!”* (Франко, 1979 б, с. 55));
 - незгоду (*„Е, я не про тебе”* (Франко, 1979 б, с. 89), *„Е, пане навчителю! Тоті всі обов’язки – то там у вас на письмах та в паперах. А ми люди прості”* (Франко, 1979 б, с. 69), *„Е, пане начальнику! Там навіть вас питати не будуть”* (Франко, 1979 а, с. 125));
 - сумнів, недовіру (*„Е, моя дитино, а що як Гнат за ті два роки інакше нагадається і іншу візьме?”* (Франко, 1979 б, с. 367));

- безнадійність („**Ей, Михайле, Михайле!** Ти, як бачу, вже такий збиточник, як був колись!” (Франко, 1979 б, с. 19));
- заперечення („[Анна] Ба, чого ти так запізнився? – [Микола] **Ет**, волиш не питати. От ходи та допоможі мені чоботи стягнути” (Франко, 1979 б, с. 15), „[Настя] Ага, ти про те, що дітей не маєш. Не бійся, Бог ласкав, будуть іще1 – [Анна] **Ей**, я не про те!” (Франко, 1979 б, с. 9));
- благання („**Ой**, посидьте ще троха. У вас хата не сама, а як ваш чоловік буде їхати, то й так попри нашу хату, то почувєте” (Франко, 1979 б, с. 11));
- переживання („**Господи**, яка там шаруга! Коли б тільки наші де з дороги не збилися!” (Франко, 1979 б, с. 9));
- розпач („**Господи**, що ж я маю робити!” (Франко, 1979 б, с. 41), „**Господоньку!** Що ж тут із людьми виробляють! Гей, люди!” (Франко, 1979 а, с. 132), „**Ой Господоньку!** Та я собі гадала, що тепер дам тобі ту кроваву п'ятку та й буду чиста” (Франко, 1979 а, с. 131).
- страх, переляк („**Ох**, та й боюся я його тепер! Боюсь, як найтяжчого ворога!” (Франко, 1979 б, с. 27), „**Ох**, страшно мені! Страшно так, як коли б смерть моя наближалася!” (Франко, 1979 а, с. 166), „**Ой**, я чогось боюся. Кажуть, у лісі вовки появилися!” (Франко, 1979 б, с. 13), „Пані начальничко, **бійтеся Бога**, скажіть правду, що ви зробили з тими паперами?” (Франко, 1979 а, с. 100), „Кумо, **бійтеся Бога**, не говоріть сього! Може, вам приснився? Може, дух його вам об'явився?” (Франко, 1979 б, с. 11), „**Свят, свят, свят!** Микола! А що тобі такого? Ти весь у крові?” (Франко, 1979 б, с. 15), „Та ... бодай у лиху годину не згадувати! **Господи!** Сон, мара!” (Франко, 1979 б, с. 26), „**Господи!** Поїзд надходить! Куме! Куме, рятуй!” (Франко, 1979 б, с. 372);
- злість („**Господи Боже!** Ти ще й виставу не вивісив! Роззяво! І про що ти думаєш, га?” (Франко, 1979 б, с. 188), „**Господи!** І деь такі люди родяться, і материне молоко ссуть, і по землі ходять, і пісень співають” (Франко, 1979 б, с. 36));

- погрозу („**Ага**, а у вас мурашки по шкірі забігали” (Франко, 1979 б, с. 8), „**Ага!** Бачиш! А ми таки здибалися! І де?” (Франко, 1979 б, с. 377));
- втому („**У**, та й утомився” (Франко, 1979 б, с. 66), „**Ах!** Спочину троха!” (Франко, 1979 б, с. 361));
- іронію („**Ага-ага**, знаємо ми ті штуки! Муж і жона – одна сатана!” (Франко, 1979 а, с. 98), „**Овва!** Який ми навчитель вишукався!” (Франко, 1979 а, с. 126), „**Овва!** Ось ви такі вчені та просвічені, а гинете з голоду в селі і мусите чекати нашої ласки, темних бойків” (Франко, 1979 б, с. 69));
- пригадування („**Ага-ага!** Він без неї ані кроку не зробить. Чи податки відбирає, чи карі які, чи протоколи, чи письма приходять, він усе насамперед до тої книжечки зазирає, все з неї вичитує” (Франко, 1979 а, с. 128));
- біль („**Ой**, крижі болять!” (Франко, 1979 б, с. 26)).

Емотивні вигуки можуть також передавати запевнення в чомусь за допомогою божінь, які мали б підтвердити правдивість повідомлюваного, „особливо тоді, коли співрозмовник сумнівається в почутому” (Шуст, 2021, с. 161). Найуживанішим вигуком-божінням в аналізованих драматичних творах І. Франка є інтер’єктив *бігме*, який вживається в таких ракурсах: 1) з відтінком апеляції, коли стоїть при звертанні до конкретної особи („*Розсудіть нас, панове громадо, бо як не розсудите, то, **бігме**, не знаю, що з нами буде!*” (Франко, 1979 а, с. 80), „*Не раз аж серце мені крається! **Бігме**, кумочку крається!*” (Франко, 1979 б, с. 56)); 2) з відтінком узагальнення („*От тобі й наше право! **Бігме**, за паничини ліпше було!*” (Франко, 1979 а, с. 127)); 3) з відтінком іронії („*То він мій начальник? **Бігме**, я не знав! Я гадав, що він простий собі вовк!*” (Франко, 1979 б, с. 80)).

Крім традиційного *бігме*, зафіксовано ще вигуки *бігме ж то*, *бігме ж то ну*, які мають вищий ступінь експресії, переданий компонентами *ж то*, *ж то ну*, що за походженням є підсилювальними частками: („*Слухайте, Казибрід! Ви таке старе чоловік, а в голові, **бігме ж то**, ані крихти олію не маєте!*” (Франко, 1979 а, с. 126), „*А не шкодило би, **бігме ж то ну**, не шкодило би.*

Ну, скажіть мені, пощо вам задиратися з війтом?" (Франко, 1979 а, с. 126)).

Варто звернути увагу й на вигук-божіння *бігме Боже*, у якому двічі вжито компонент *бог*. Такий вигук теж виражає вищий ступінь експресії, зумовлений тавтологією, та передає запевнення-розпач героїні, яка змушена платити чималу суму (*„Та йду вже, йду! Але, **бігме Боже**, що з мене рештанції ніякої не було!"* (Франко, 1979 а, с. 132)), чи героя, який не чинив розбою (*„До чого маю признатися? **Бігме Боже**, що я з ніким не бився"* (Франко, 1979 б, с. 21)).

Вигуком-божінням є також інтер'єктив *йй-богу*, який уживається для підтвердження чого-небудь, для запевнення в чомусь. Такий вигук, на нашу думку, залежно від контексту може мати звичайний та посилений ступені запевнення. Наприклад, у репліці *„Ну, пані. Се вже, **йй-богу**, з вашого боку пересадна скромність"* (Франко, 1979 б, с. 86) спостерігаємо просте запевнення у скромності героїні, до якої звернене мовлення. А от у репліці *„Не можу, братчику, **йй-богу**, не можу. Служба моя така, що все попри вашу хату моя дорога йде!"* (Франко, 1979 б, с. 51) вигук *йй-богу* у поєднанні з повтором присудка *не можу* виражає посилений ступінь запевнення в правдивості повідомлюваного.

Цілу палітру негативних емоцій передають емотивні вигуки-прокльони: *тю на тебе і на твою голову!, пипоть вам на язик!, пек поганим очам!, на пса вроки!, грім би тебе побив!, тьфу на вас!, а біс же твоїй матері!, а пек на погані очі!, пек поганим очам!, цур йому всьому!, грім би тебе побив!, а біс же твоїй матері!, тьфу на вас!, тьфу, пек ти, маро!* та ін. Варто звернути увагу на вигуки *пек поганим очам!, а пек на погані очі!* та *на пса вроки!* Ці інтер'єктиви етимологічно пов'язані з віруваннями про „вроки", „погані очі", „пристрит", тому первісно такі вигуки мали б відвертати недобрі наміри, „вроки", проте згодом вони втратили свою магічну силу й почали вживатися для вираження досади, неприємного здивування з відтінком нерозуміння (*„**А пек на погані очі! Що ж ви зо мною за діло можете мати?"*** (Франко, 1979 а, с. 118)), незадоволення (*„**Тьфу-тьфу-***

тьфу! На пса вроки! Ни, що ж, то держить її собі, коли така дорога!” (Франко, 1979 а, с. 151)). Цікаво, що такі вигуки вживаються поруч із іншим вигуком – **тьфу-тьфу-тьфу!**, що виражає занепокоєння, роздратування, злість: „**Тьфу-тьфу-тьфу! Пек поганим очам! Таже не різати вас хочемо! Адить!**” (Франко, 1979 а, с. 142).

У негативних мовленнєвих ситуаціях спостерігаємо використання емотивних інтер’єктивів *грім би тебе побив!*, *а біс же твоїй матері!*, *тьфу на вас!*, *тьфу, пек ти, маро!*, які передають злість, розпач, роздратування: „**А біс же твоїй матері! Так ти думаєш, що я злякаюся баби?**” (Франко, 1979 а, с. 103), „**Бабо! Грім би тебе побив! Ти мене зарізала!**” (Франко, 1979 а, с. 100), „**Тьфу на вас! Шнур на шию заложено, а ви спати!**” (Франко, 1979 а, с. 103), „**Вже тепер по всьому. Дальше вже нічого не буде. Нічогосінько. Так цур йому всьому!**” (Франко, 1979 б, с. 57), „**Тьфу, пек ти, маро! Зайшов нині до церкви на утрень, всі від мене відступаються, як від заповіреного**” (Франко, 1979 а, с. 106).

Спонукальні вигуки ділимо на спонукально-наказові та власне спонукальні. До спонукально-наказових зараховуємо такі зафіксовані інтер’єктиви: *годі!*, *цить!*, *марш!*, *геть!*, *гов!* Вигук *годі!* виражає заборону виконувати будь-які дії і може вживатися як при звертанні до адресата мовлення („**Годі, Миколо! Чого став та й трусишся? Дай руку!**” (Франко, 1979 б, с. 63), так і без звертання, оскільки в драматичному творі й так зрозуміло, кому адресована репліка („**Годі! Чоловік іде**” (Франко, 1979 б, с. 24)).

Вигук *цить!* в аналізованих творах вживається для вираження заборони говорити („**Цить! Я боюсь, щоб він там собі якого лиха не заподіяв**” (Франко, 1979 б, с. 53)) та плакати („**Цить, куме, фе! Не плач, не будь дитиною**” (Франко, 1979 б, с. 58), „**Цить, Миколо, не плач! І на мене вини не звертай!**” (Франко, 1979 б, с. 49)). У двох останніх прикладах можемо спостерігати явище, коли вигук *цить!* виражає не тільки заборону плакати, але й містить додаткові значення заспокоєння, легкого докору.

Спонукально-наказові вигуки *геть!* і *марш!* виражають наказ негайно відійти, щезнути з очей і переважно вжиті в негативних мовленнєвих ситуаціях: „**Марш! Марш!** Нема тут чого з тобою роздебендювати!” (Франко, 1979 а, с. 132), „А я вам кажу, п'яниці погані, геть відси! Хто зараз не вступиться, той ось тут кольбою в груди дістане. **Марш!**” (Франко, 1979 б, с. 60).

До спонукально-наказових належить також вигук *гов!*, який виражає наказ зупинитися: „**Гов**, не спішіться так дуже! Ми не пустимо!” (Франко, 1979 а, с. 103), „Миколо, **гов!** А постій-но!” (Франко, 1979 б, с. 45), „**Гов**, заволоко! Тут святе місце, знаєш?” (Франко, 1979 а, с. 83), „**Господи!** Поїзд надходить! **Гов, гов, гов!**” (Франко, 1979 б, с. 377). В останньому контексті на значення наказовості нашаровується значення страху та розпачу, оскільки перед героєм вимальовується картина неминучої смерті знайомого.

Власне спонукальні вигуки виражають переважно заохочення до дії і мають мінімальний ступінь наказовості. Зафіксовано такі власне спонукальні вигуки: *ну!*, *ану!* („**Ну**, Анно, випий за здоров'я свого чоловіка” (Франко, 1979 б, с. 51), „**Ну**, музики, ну, грайте!” (Франко, 1979 б, с. 44), „**Ану**, куме Бабищу, ідіть запрягайте!” (Франко, 1979 б, с. 33), „А хіба що зашкодить? **Ану**, скажіть!” (Франко, 1979 б, с. 89).

Апелятивні вигуки ділимо на дві групи: власне апелятивні та етикетні. Зафіксовані власне апелятивні вигуки *гов!* *гей!* та *ей!* передовсім вживаються при звертаннях, виражених онімами та загальними назвами, чим посилюють апеляцію в репліці, надають особливої емоційності: „[Микола] Анно, **гов**, Анно! – [Анна] А чого тобі?” (Франко, 1979 б, с. 27), „**Жиде! Гей**, шльомо!” (Франко, 1979 б, с. 43), „Куме Миколо, **гей**, куме!” (Франко, 1979 б, с. 58).

Проте такі інтер'єктиви можуть виконувати функцію загальної апеляції: „**Гов, гов!** А тут що таке сталося?” (Франко, 1979 б, с. 43), „**Гей!** А тут що такого? Хто тут галасує?” (Франко, 1979 б, с. 64). В окремих репліках фіксуємо апелятивні вигуки,

у яких на значення апеляції додатково нашаровується заклик до подальших дій: „**Гей**, присяжні, під арешт її! Беріть, в'яжіть!” (Франко, 1979 б, с. 84), „**Гей**, хлопці, дівчата, ходімо домів!” (Франко, 1979 б, с. 43), „**Мільку, Гей, Мільку!** А ходи лишень сюди!” (Франко, 1979 б, с. 90), „**Ей**, кумо, та не прикидайся, що нічого не розумієш, а?” (Франко, 1979 б, с. 11), „**Ей, Миколо**, признавайся, се не від полін!” (Франко, 1979 б, с. 21).

Етикетні вигуки є стійкими мовленнєвими формулами і передають привітання, прощання, перепрошення, подяку тощо. Характерною рисою таких вигуків є те, що під час привітання чи прощання мовець бажає здоров'я, гарного дня, Божої ласки. В аналізованих драматичних творах І. Франка зафіксовано вигуки-привітання *добрий день!*, *здорові були!* *слава Богу!*, *здоров був!*, *дай вам Боже здоровля!*: „**Добрий день**, Анно! Ти сама?” (Франко, 1979 б, с. 47), „**Здорові були!** Та поздоровляю на новій посаді!” (Франко, 1979 б, с. 79), „**Добрий день вам**, пані! **Здорові були!**” (Франко, 1979 б, с. 112).

Зафіксовано й християнські вигуки-привітання в традиційному звучанні *Слава Ісусу Христу!*, *Слава Богу!* *Слава Ісусу!* та діалектне привітання – *Слава Сусу Христу!* („[Товкач] **Слава Сусу Христу!** – [Юлія] **Слава навіки!**” (Франко, 1979 б, с. 72)).

Етикетні вигуки переважно передбачають відповідь на привітання: „[Анна] **Слава Ісусу Христу!** – [Перша жінка] **Слава навіки!**” (Франко, 1979 б, с. 37), „[Михайло] **Слава Богу!** **Здоров був, Миколо!** – [Микола] **Здоров був, Михайле!**” (Франко, 1979 б, с. 50), „[Жандарм] **Добрий день** панству! – [Омелян] **Доброго здоровля** пану!” (Франко, 1979 б, с. 97).

До вигуків, що вживаються під час прощання, належать такі: *бувайте здорові*, *здорові будьте*, *бувайте здоровенькі!*, *прощайте*, *добраніч*, *оставайтесь з Богом*, *в ласці Божій!*: „Ну, **бувайте здоровенькі!**” (Франко, 1979 б, с. 91), „[Настя] Ну, **добраніч** тобі, кумо. Молися, небого, Богу, все добре буде! – [Бабич] **Добраніч!** – [Анна] **Оставайтесь з Богом!**” (Франко, 1979 б, с. 13).

Цікаво, що вигук *дай вам Боже здоровля!* вживається в різних мовленнєвих ситуаціях: для привітання, прощання та „при столі”: *„Дай вам Боже здоровля! А так надвечір, як не будете мати що ліпшого робити, то навідайтеся до нас. – [Пасічна] Та добре, добре! В ласці божій!”* (Франко, 1979 б, с. 91).

Вигуки-побажання „при столі” містять елемент побажання насамперед здоров’я: *„[Микола] Ну, куме, дай боже здоровля! – [Бабиц] Дай боже всього доброго!”* (Франко, 1979 б, с. 54), *„[Бабиц] Ваше здоровля, сусідо! – [Перший селянин] Дай господи й вам!”* (Франко, 1979 б, с. 54).

Етикетні вигуки-прохання презентує інтер’єктив *будьте ласкаві!*: *„Добраніч, дівчата, добраніч! Та приходіть і завтра, будьте ласкаві!”* (Франко, 1979 б, с. 11).

У канві драматичного твору вигуки виконують різні стилістичні функції: комунікативну, текстотвірну, стилетвірну, емотивну, соціокультурну, апелятивну. Як і будь-яка одиниця тексту, вигук працює на створення художнього цілого, є невід’ємним його компонентом, тому виконує текстотвірну функцію.

Стилетвірна функція вигуків полягає в тому, що ці мовні одиниці допомагають авторові імітувати живе розмовне мовлення з його емоційністю, апелятивністю. Таким чином, у драматичному творі, який репрезентує художній стиль, вбачаємо ознаки розмовно-побутового. Емотивна функція вигуків полягає в тому, що за допомогою інтер’єктивів автор може виразити емоції, почуття дійових осіб. Цю функцію пропонуємо поділити на три різновиди: власне емотивну – вигуки передають емоції дійових осіб (*„Ой, ой, біди кілька було! Треба було аж із сусіднього села школярів позичати”* (Франко, 1979 б, с. 70)); емотивно-градаційну – нанизування вигуків з метою посилення емоційності (*„Ой Господи! Ой Боже мій, та невже сьому правда? Невже і мене одурили, ошукали, мов kota в мішку продали?”* (Франко, 1979 б, с. 12) та емотивно-апелятивну – вживання вигуків при звертаннях (*„Ой, ой, ой! Люди! Не ріжте мене без ножа!”* (Франко, 1979 б, с. 56)). Соціокультурну функцію презентують переважно етикетні вигуки та емоційні вигуки-божіння й вигуки-прокльони, у яких

заховано світогляд українців, їхні вірування, національний характер.

Висновки. Драматичні твори І. Франка насичені простими, складними та складеними вигуками, які презентують палітру різних позитивних та негативних емоцій, демонструють волевиявлення, прагнення та сподівання дійових осіб, відображають світогляд та національний характер українців через добір різних етикетних інтер'єктивів, вигуків-божінь та вигуків-прокльонів. Вигуки роблять драматичний твір живим, правдивим, емоційним.

Перспективним є дослідження вигуків у драматичних творах Каменяра крізь призму прагматилістики.

Бібліографія

Вихованець, І., Городенська, К. (2004). *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*. Київ: Пульсари [Vykhovanets', I., Horodens'ka, K. (2004). *Teoretychna morfolohiya ukrayins'koyi movy: Akademichna hramatyka ukrayins'koyi movy*. Kyiv: Pul'sary].

Глібчук, Н. (2017). Синкретична природа похідних інтер'єктивів у площині міжчастиномовної омонімії. В: *Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Ч. 1. Вип. 64* (с. 138-135). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. [Hlibchuk, N. (2017). Synkretychna pryroda pokhidnykh inter'yektyviv u ploshchyni mizhchastynomovnoyi omonimiyi. V: *Visnyk L'viv's'koho universytetu. Seriya filolohichna. Ch. 1. Vyp. 64* (s. 138-135). L'viv: Vydavnychy tsentr LNU im. Ivana Franka].

Дем'янова, Ю. (2010). Національно-комунікативні особливості паремійних формул прокльонів та злопобажань. В: *Дослідження з лексикології та граматики української мови. Вип. 12* (с. 72-79). Дніпропетровськ: Пороги [Dem'yanova, Y. (2010). Natsional'no-komunikatyvni osoblyvosti paremiynykh formul prokl'oniv ta zlopobazhan'. *Doslidzhennya z leksykolohiyi ta hramatyky ukrayins'koyi movy. Vyp. 12* (s. 72-79). Dnipropetrovs'k: Porohy].

Мацько, Л. (1981). *Інтер'єктиви в українській мові*. Київ [Mats'ko, L. (1981). *Inter'yektyvy v ukrayins'kiy movi*. Kyiv].

Мацько, Л. (1982). Стилістичні функції емоційних вигуків. В: *Культура слова. Вип. 21*. с. 20-23 [Mats'ko, L. (1982). Stylistychni funktsiyi emotsiynykh vyhukiv. V: *Kul'tura slova. Vyp. 21*. s. 20-23].

Мацько, Л. (1985). Семантика вигуків та звуконаслідувань. *Українська мова і література в школі*, 2. с. 56-62. [Mats'ko, L. (1985). Semantyka vyhukiv ta zvukonasliduvan'. *Ukrayins'ka mova i literatura v shkoli*, 2. s. 56-62.]

Мельник, О. (2011). Семантика вигука в українській мові. *Українське мовознавство*, 42, с. 26-40 [Mel'nyk, O. (2011). Semantyka vyhuka v ukrayins'kiy movi. *Ukrayins'ke movoznavstvo*, 42, s. 26-40].

Федурко М., Федурко О. (2021). Інтер'єктиви в мовній картині світу поета Павла Карманського: склад, семантика, функціонування. В: *Рідне слово в етнокультурному вимірі : збірник наукових праць* (с. 75-87). Дрогобич: Посвіт [Fedurko M., Fedurko O. (2021) Inter'yektyvy v movniy kartyni svitu poeta Pavla Karmans'koho: sklad, semantyka, funktsionuvannya. V: *Ridne slovo v etnokul'turnomu vymiri: zbirnyk naukovykh prats'*. (s. 75-87). Drohobych: Posvit]. DOI: <https://doi.org/10.24919/2411-4758.2021.213139>

Франко, І. (1979 а). *Зібрання творів : у 50 т. т. 23*. Київ: Наук. думка [Franko, I. (1979). *Zibrannya tvoriv : u 50 t. t. 23*. Kyiv: Nauk. dumka].

Франко, І. (1979 б). *Зібрання творів : у 50 т. т. 24*. Київ: Наук. думка [Franko, I. (1979). *Zibrannya tvoriv : u 50 t. t. 24*. Kyiv: Nauk. dumka].

Шуст, Л. (2016). Вигуки-божіння як особливість сакральної культури українців. В: *Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс. Вип. 772*. (с. 156-158). Чернівці: Чернівецький національний університет [Shust, L. (2016). Vyhuky-bozhinnya yak osoblyvist' sakral'noy kul'tury ukrayintsiv. V: *Naukovyy visnyk Chernivets'koho universytetu. Romano-slov'yans'kyu dyskurs. Vyp. 772*. (s. 156-158). Chernivtsi: Chernivets'kyu natsional'nyy universytet].

Шуст, Л. (2021). Семантико-стилістичні особливості вигуків у драмі-феєрії Лесі Українки „Лісова пісня”. В: *Лінгвостилістичні студії. Вип. 14*. (с. 155-163). Луцьк: Східноєвроп. національний університет імені Лесі Українки [Shust, L. (2021). Semantyko-stylistychni osoblyvosti vyhukiv u dramy-feyeriyi Lesi Ukrayinky „Lisova pisnya”. V: *Linhvostylistychni studiyi. Vyp. 14*. (s. 155-163). Luts'k: Skhidnoyevrop. natsional'nyy universytet imeni Lesi Ukrayinky]. DOI: <https://doi.org/10.29038/2413-0923-2021-14-155-163>

Лінгвоментальна парадигма структури речень української мови

ОЛЬГА ТУРКО

Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Wołodymyra Hnatiuka
w Tarnopolu, Ukraina
(Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil,
Ukraine)

Lingvo-mental Paradigm of Sentence Structure In The Ukrainian language

Abstract

The article analyzes the structure of sentences in the Ukrainian language from a formal-grammatical perspective as an invariant model. It describes the concept of "word order" in the light of early grammars, shedding light on the contemporary understanding of sentence structure in the Ukrainian language and serving as criteria for the classification of world languages. The author identifies the prerequisites for the formation of the communicative paradigm of sentence analysis, including communicative intention, which determines the word order in a sentence alongside other categories such as intonation, phrasal stress, and modality. The features of sentence unit composition are justified through the lens of mental characteristics specific to the Ukrainian nation. The lingvo-mental paradigm is described within the framework of the Slavic interpretation of syntactic units.

Keywords: word order, formal-grammatical aspect, communicative aspect, mental paradigm, sentence structure.

Lingwomentalna paradygmatyka struktury zdań w języku ukraińskim

Streszczenie

W artykule przeanalizowano strukturę zdań w języku ukraińskim z perspektywy formalno-gramatycznej jako modelu inwariantowego.

Omówiono pojęcie "kolejność słów" w świetle wczesnych gramatyk, rzucając światło na współczesne rozumienie struktury zdania w języku ukraińskim i stanowiące kryteria klasyfikacji języków świata. Autor identyfikuje warunki konieczne do sformułowania paradygmatu komunikacyjnego analizy zdania, w tym intencję komunikacyjną, która determinuje kolejność słów w zdaniu, obok innych kategorii, takich jak intonacja, akcent frazowy i modalność. Przedstawia cechy kompozycji jednostek zdaniowych w kontekście cech mentalnych specyficznych dla narodu ukraińskiego. Lingwo-mentalną paradygmatykę opisuje w ramach słowiańskiej interpretacji jednostek składniowych.

Słowa kluczowe: kolejność słów, aspekt formalno-gramatyczny, aspekt komunikacyjny, paradygmat mentalny, struktura zdania.

Вступ

Речення в українській мові є домінантною лінгвістичною одиницею, оскільки презентує мовну картину світу в його ментальній інтерпретації засобами інших рівнів мови. Відтак „інноваційні тенденції у використанні знаків пунктуації зумовлені особливостями текстових модифікацій речень, де вони наділені авторською модальністю й експресивністю, підпорядковані комунікативній меті мовця, його прагматичним інноваціям” (Гуйванюк, 2009, с. 21).

Дослідження порядку слів у реченні української мови мають тривалу історію і, незважаючи на свою давність, залишаються актуальними в сучасному мовознавстві з кількох причин. По-перше, порядок слів є критерієм у генеалогічній класифікації мов світу; по-друге, становлять ключове синтаксичне поняття для аналізу мовних одиниць у формально-граматичному та комунікативному синтаксисі; по-третє, закономірності українського словолоду (Неврлі, 1938) (термін Ярослава Неврлі, родом з Тернопільщини) враховують у формуванні комунікативної компетентності здобувачів різних рівнів освіти, що, без сумніву, є надзвичайним засобом розвитку особистості, її соціалізації, ролі у державотворенні, особистому та професійному житті.

Мета статті – проаналізувати поняття «порядок слів у реченні» крізь призму лінгвоментальної парадигми.

Структура речень мов світу (не зафіксовано жодної природної мови, у якій не виокремлюють речення), у тому числі й української, виявляє історію функціонування, становлення та розвитку мови. Крім цього, саме структура речення становить певні моделі організації мови, членує мовний потік; у реченні виявляється діалектична єдність мови як знакової системи та мовлення як практичного втілення мови, її індивідуалізації.

Методи дослідження

У статті використано загальнонаукові методи синтезу й аналізу для опрацювання основних теоретичних концепцій порядку слів у реченні; методи систематизації та класифікації для виокремлення і типологізації способів розташування реченневих компонентів; описовий метод для виявлення специфіки позиційного розташування слів у реченні. Крім цього, застосовано спеціальні мовознавчі методи лінгвостилістичного аналізу для опису мовних особливостей текстів; дискурсивного аналізу для з'ясування комунікативних складників речення; контекстуально-інтерпретаційний аналіз для визначення специфіки синтаксичної організації речення в різних дискурсах; метод лінгвістичного експерименту для з'ясування порядку слів у реченні української мови.

Лінгвістична парадигма структури речень української мови

В історії розвитку граматики української мови вперше згадав про порядок слів Мелетій Смотрицький у своїй *Грамматики СлавенскиА правильное Сynthia* у 1618 р. (Німчук, 1985). Мовознавець не вживає поняття «порядок слів», не акцентує на зв'язку між стилістичним та паралінгвістичним аспектами речення та його структурою, але вказує на закономірність

тодішньої української мови, що збереглася і в сучасній українській мові – порядок слів спричинений комунікативним наміром мовця, з одного боку, граматичною природою мови – з іншого. Мелетій Смотрицький описав зв'язок слів у реченні, вказавши на узгодження, керування як синтаксичні зв'язки, що властиво й сучасній мові.

Граматичний опис порядку слів в українській мові здійснив німецький мовознавець-славіст Ерїх Бернекер у праці *Die Wortfolge in den slawischen Sprachen* (Berneker, 1900, с. 155–166). Зокрема, учений вказує на те, що порядок слів у слов'янських мовах походить від праслов'янської мови. Ерїх Бернекер описує правила поєднання слів, зокрема встановлює дієслово (V) головним компонентом речення, визначає його місце перед підметом (S) та об'єктом (Obj), підкреслюючи, що така позиція може бути змінена логічним наголосом, наміром того, хто пише чи говорить. Крім цього, мовознавець виокремлює вільний порядок слів як властивість української мови, що є і в сучасній мові.

На нашу думку, іменування порядку слів у реченнях української мови як вільного видається некоректним. Доцільно послуговуватися поняттями „прямий порядок слів” та „непрямий порядок слів” („інверсійний порядок слів”).

Українські граматики, у яких застосовано поняття „порядок слів” та зроблено спроби його опису, з'явилися на початку ХХ ст. У цей час в слов'янському мовознавстві формується східнослов'янська та західнослов'янська лінгвістичні традиції, представники яких зробили вагомі внески в розв'язання цього питання. Ми виявили такі положення щодо порядку слів у реченнях слов'янських мов у світлі теорії представників мовознавчих шкіл.

- ✓ Виокремлення актуального членування речення як способу дослідження порядку слів у реченні. Актуальне членування речення („пропозиції” в термінології наукових праць Вілема Матезіуса) слід протиставляти його формальному членуванню. Основними елементами формального членування пропозиції є граматичний суб'єкт і граматичний предикат.

Основні елементи актуального членування пропозиції – вихідна точка (або основа) висловлювання, тобто те, що в певній ситуації є відомим або принаймні може бути легко зрозуміле і з чого виходить мовець, і ядро висловлювання, тобто те, що говорить повідомляє про вихідну точку висловлювання (Матезіус, 1967, с. 239–245). Звичайний порядок слів є такий: вихідний пункт – початкова частина пропозиції, ядро висловлювання – його кінець. Цю послідовність Вілем Матезіус називає об'єктивним порядком, бо в цьому разі ми рухаємося від відомого до невідомого, що полегшує слухачеві розуміння сказаного. Але існує також зворотний порядок: спочатку варто поставити ядро висловлювання, а за ним розташовується вихідний пункт. Це порядок суб'єктивний.

- ✓ Розмежування проблеми порядку слів у слов'янських мовах від проблеми синтаксичних функцій членів речення. Єжи Курилович стверджував, що первинна синтаксична функція слів спричинена лексичним значенням (іменник – підмет; прикметник – означення до іменника; дієслово – присудок; прислівник – означення до дієслова) та може змінюватися залежно від уживання (Курилович, 1962, с. 60–61).
- ✓ Встановлення інваріантного порядку слів: підмет із залежними від нього означеннями, об'єктами стоїть першим у реченні, крім випадків інверсії (Потебня, 1888, с. 122). Інверсія не змінює функції членів речення (Потебня, 1888, с. 513). Синтаксичне значення компонентів речення визначається не стільки їхньою позицією в реченні, скільки тоном мовлення (Потебня, 1888, с. 122).

„Правильно збудоване речення повинно виглядати так: підмет (зо своїми додатками) + присудок (зо своїми додатками) + предмет (зо своїми додатками). Однак не раз треба відступити від цього правила, бо треба нам чи то для зазначення ваги слова, чи для більшого оживлення речення покласти якесь одне слово на початку речення, а через те очевидно змінюється вже весь порядок речення. Та завжди таки й тоді треба нам уважати, щоби не відділювати, а бодай не надто віддалювати від головних

частин речення їх придатків. Також не любить українська мова класти дієслова на кінець речення. Тільки в поезії, в поетичній мові часто не держаться письменники – поети цих правил. Не раз саме такою химерною будовою речень хочуть вони викликати в читача бажаний настрій, або вражіння” (Угрин-Безгрішний, Лотоцький, 1936, с. 57–58).

- ✓ Виявлення вільного та фіксованого порядку слів у реченні.
- Систематизувати граматичне місце слів у реченні намагалися Степан Смаль-Стоцький та Феодор Ґартнер (Стоцький і Ґартнер, 1919, с. 209–211) у граматиці української мови *Українська граматика*. У розділі *Про лад слів у реченні (гадці)* мовознавці зазначають, що окремі слова мають фіксовану позицію: питальні та відносні займенники, сполучники (крім *же*), частки на початку речення; *б, би* після сполучників, дієслів, займенників; заперечна частка перед словом, що має бути заперечене, перед присудком; прийменники перед словом, до котрого належать; прикметники перед або після слова, до котрого належать; *нехай, най* перед дієсловом. Структура речення із фіксованим порядком слів така: підмет із своїми придатками + присудок із своїми придатками. Або «звичний лад слів» української мови має таку граматичну модель: „присудок, підмет (чи підмет, присудок), а далі – предмет, прислівниковий додаток – а прикметниковий додаток там, де йому місце, коло того ім’я, до якого він належить” (Сімович, 1919, с. 394). Окрім цього, Василь Сімович зазначає, що українській мові, на відміну від інших мов (наприклад, німецької), властивий «довільний лад слів», зумовлений смисловим навантаженням (розмовний стиль) та письменницьким задумом (художній стиль). „Довільний лад слів” вирізняється позицією початку речення таких синтаксичних одиниць: присудка, „предмета” (сучасний термін – додаток), „прислівникового додатка” (сучасний термін – обставина); позицією після означуваного слова – прикметникового додатка (сучасний термін – означення) [Сімович, 1919, с. 396–398]. „Свобідний” та „нормальний” порядок слів пов’язують із

стилістичним наміром. У цій граматиці подано формально-граматичний опис порядку слів, визнано властивість української мови мати вільний порядок реченневих компонентів.

- ✓ Визначення граматичних ознак речення: завершеність думки, інтонаційність, предикативність, інваріантна модель розташування реченневих компонентів. Зокрема Іван Огієнко визначає інваріантну модель речення так: (Adj) S_{N1} + (Adv) P_1 + (Adj) N_{2-6} (Огієнко, 1935, с. 150): *Вечір присів край вікна, дивиться пильно крізь шибу* (Герман, 2021, с. 74); *Змінена залоза складається із гіперплазованих фолікулів, багатих рідким колоїдом* (Федонюк, Білик, Микула, 2001, с. 279); *Господь творить милосердя* (Молитовний псалтир, 2018, с. 248). Зауважимо, що інваріантна модель в українській мові зазначає постійної трансформації у варіативну, зумовлену комунікативним наміром мовця та вербалізовану засобами його вираження – інтонацією, смисловим наголосом, лексико-семантичним представленням реченневих компонентів, модальністю.
- ✓ Зародження вчення про синтагматичне членування речення. Поняття „синтагма” зароджується в площині формально-синтаксичного підходу до аналізу граматичних понять та явищ, відтак із власне порядком слів є засобами актуального членування речення, що становить предмет дослідження комунікативного синтаксису. Термін „синтагма” в українському мовознавстві відомий з кінця XVI ст., зокрема М. Смотрицький включив його в назву своєї *Грамматики Славенския правилное Синтагма* (1618). Термінологічне становлення поняття „синтагма” починається з праць Ферденанда де Соссюра. Заслугою швейцарського лінгвіста є виявлення та доведення таких ознак синтагматичного членування мовлення (у трактуванні Ф. де Соссюра – мови): лінійність; взаємозв'язок елементів з іншими, постпозиційними та препозиційними, елементами (значення цілого визначається його частинами, значення частин – їхнім місцем у цілому); властивість одиниць усіх мовних рівнів (Соссюр, 1999, с. 128).

На зв'язок між мисленням та синтагматичним членуванням речення вказав і Олександр Мельничук: синтагматичне членування речення – це „реалізація тих загальних способів смислового членування, яких зазнає зміст кожного розгорнутого (неодночленного) речення в процесі його формування, висловлення чи відтворення за писаним текстом. Ці загальні способи смислового членування змісту речення відображають найістотніші психологічні закономірності форм мислення і разом з тим у певній своїй частині цілком збігаються з найзагальнішими закономірностями формування логічних суджень” (Білодід, 1972, с. 432). Синтагматичне членування є виразником суб'єктивно-смислової сторони внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення, компанування речення – об'єктивно-смислової сторони тієї самої сфери (Білодід, 1972, с. 432). Очевидно, суб'єктивно-смислову сторону визначають комунікативна інтенція речення (фрази, висловлювання) / тексту, відтак порядок слів у реченні, фразова інтонація, стилістичні засоби увиразнення.

„Сукупність явищ порядку слів у українській мові зводиться до взаємного розташування синтагм у реченні і до взаємного розташування лексичних членів синтагм у простих синтагмах, і тому традиційний підхід до вивчення порядку слів поза зв'язком із синтагматичним членуванням не дав і не може дати ніяких результатів” (Білодід, 1972, с. 432). Тобто між закономірностями порядку слів у слов'янських реченнях із синтагматичним членуванням є тісний зв'язок і виявлення „законів” позиційного розташування реченневих компонентів треба здійснювати в розрізі синтагматичного членування речення.

Формально-граматичний аспект структури речення сприяв визначенню типів порядку слів у реченні – прямого та непрямого (інверсійного), виявленню його (без чіткого пояснення) синтаксичних ознак, топової моделі речення української мови. У руслі формально-граматичного підходу закладено основи комунікативного синтаксису (визначальні поняття та категорії комунікативного синтаксису обґрунтували пізніше – у друг. полов. XX ст. й до тепер – актуальне членування речення, комунікативна

інтенція мовця, комунікативна перспектива, комунікативний акт), парадигма якого сприяла визначенню окреслених закономірностей.

Релевантність у комунікативній парадигмі становить ментальний аспект структури речення, оскільки комунікативний намір мовця визначається його ментальними рисами, відтак вербалізується лексико-граматичними засобами, котрі в реченнєвій структурі займають певну позицію.

Ментальна парадигма структури речень української мови

Саме порядок слів є критерії всесвітньовідомої класифікації мов Дж. Грінберга, американського мовознавця, африканіста та етнографа. Цій класифікації передувала класифікація мов за порядком слів Вільгельма Шмідта, Люсьєна Теньєра:

- функціонування в мові сталого (фіксованого, основного) порядку слів за зв'язком всіх компонентів речення з головним членом речення;
- ступінь вільного розташування компонентів речення: мови з вільним та фіксованим порядком слів (наприклад, українська мова);
- зв'язок мови з географічним розташуванням регіону, де її використовують, – відцентрові мови (постпозиційне розташування членів речення щодо означуваного слова); доцентрові мови (препозиційне розташування членів речення щодо означуваного слова).

Класифікація мов за цими критеріями вважається доволі суперечливою. Джозефу Грінбергу вдалося її удосконалити шляхом встановлення закономірностей словолоду відносно один одного, тобто підмета (S), прямого додатка (O) та присудка (V). І саме на основі словопорядку було виокремлено 30 мовних сімей та ареалів.

Відтак було обґрунтовано й інші класифікації мов, які базувалися на теорії Джозефа Грінберга, зокрема авторами цих теорій є Джеральд Хокінс, Талмі Гівон та ін. Українська мова теж мала свою типологічну позицію і була визнана мовою з таким визначальним порядком слів: S (підмет) + присудок (P) + прямий

додаток (Ob (N₂/ N₄)). Порядок слів було потрактовано як сукупність прийомів синтаксичного кодування, тобто індексації, оформлення членів речення засобами формально-граматичного синтаксису, спричинених потребами комунікативного синтаксису (актуальне членування речення), визначальним поняття якого є інтенція мовця – необхідна й обов’язкова ознака кожного речення. Без нього немає речення як одиниці синтаксису (Загнітко 2001, с. 122). Світлана Шабат-Савка трактує комунікативну інтенцію як поняття, що „формує і визначає те, яку інформацію, які спонуки чи бажання суб’єкт комунікації вкладає у свій мовленнєвий витвір, детермінує цілісний комунікативний процес – об’єктивно реальний / ірреальний, проте обов’язково суб’єктивний” (Шабат-Савка, 2014, с. 47). Поглиблюючи міркування Світлани Шабат-Савки, продовжимо: „зміст категорій ментальності та інтенції виформовує мовець з його свідомістю і ставленням до світу” (Шабат-Савка, 2014, с. 48), а свідомість формується у певному середовищі, визначальним для якого є насамперед ментальні риси. „Іншими словами, модальність вербалізує психічний стан, ментальний світ та концептосферу мовної особистості, розкриває можливості потенційної взаємодії з адресатом. Іntenція, з одного боку, репрезентує когнітивні (ментальні, довербальні) можливості людини, а з іншого – передає конкретний намір мовця виконати певну мовленнєву дію” (Шабат-Савка, 2014, с. 48).

Лінгвоментальну парадигму трактуємо як систему мовних засобів вербалізації світоглядно-мисленнєвої концептосфери мовної особистості.

Виокремлюємо такі мовні засоби лінгвоментальної парадигми української мови:

1. Синтаксичні (структура речення): в українській мові функціонує така модель порядку слів „підмет–присудок–додаток/обставина”; складнопідрядні та складносурядні речення для вербалізації розгорнутих міркувань.

2. Морфолого-словотвірні: іменникові, прикметникові, дієслівні та інші граматичні категорії відіграють важливу роль

у структуруванні речень; словотвірні засоби слугують вербалізації емоційно-оцінного судження, неологізмів.

3. Лексико-семантичні: використання слів та фраз збагачує виразність та точність думок; синонімів, антонімів та інших мовних засобів допомагає у досягненні відтінків у значеннях слів, що важливо для розуміння повного контексту висловлення

4. Пунктуаційні: використання знаків пунктуації допомагає виражати правильний ритм, маркувати семантичні значення, увиразнювати реченнєві компоненти.

Ментальні риси українців та порядок слів у реченнях української мови мають певне співвідношення (див. табл. 1).

Таблиця 1

Лінгвоментальне прочитання структури речень української мови

Ментальні риси української нації		Лінгвістичні риси української мови за генеалогічною типологією
Домінування емоцій та почуттів над інтелектом і волею.	"	У реченнях української мови, окрім прямого порядку слів, також існує непрямий порядок, який обумовлений комунікативним наміром мовця: <i>Пір'їна втікає од свічі / обнялись рядки на папері</i> (Герман, 2021, с. 83).
Індивідуалізм, що виникає внаслідок життя в невеликій спільноті та в сім'ї, характеризується обмеженістю та замкненістю в колі спілкування. Його особливості включають споглядальність, самозаглибленість та концентрацію на власних почуттях. Також відзначається відсутністю агресивності, перевагою образно-чуттєвого компоненту, спокоєм і безтурботністю, що надає йому характеру квієтичності.	«	Типова модель українських речень характеризується значною різноманітністю, що походить від бажання мовця вербалізувати свої внутрішні стани, роздуми, міркування тощо: <i>Моя пам'ять плаче над снігами</i> (Костенко, 2011, с. 128) " 1) <i>Пам'ять моя плаче над снігами.</i> 2) <i>Плаче моя пам'ять над снігами.</i> 3) <i>Над снігами моя пам'ять плаче.</i> 4) <i>Над снігами плаче моя пам'ять.</i> 5) <i>Моя пам'ять над снігами плаче.</i> 6) <i>Пам'ять моя над снігами плаче.</i> Цей ряд варіативних речень можна ще доповнити.

Інтровертність призводить до меншої залежності особи від зовнішнього середовища, орієнтуючи її на зміни у власному внутрішньому світі. У випадку українців, інтровертність пов'язана з перевагою минулого перед майбутнім та байдужістю до соціальних перспектив. Ця риса спричиняє суперечності, наприклад, між містом і селом, де інтровертність селянина не сприяє готовності до зміни традиційних аспектів життя, що активно впроваджуються у міському середовищі. Внаслідок цього селянин може відчувати приховану антипатію до мешканців міста.	"	Незважаючи на тривалі асиміляційні намагання держав-сусідів підневолити українців, мова цілком розвивалася не під впливом соціальних чинників. Наслідки експансії чужих нації залишили слід здебільшого на лексичному рівні мови і не вплинули на порядок слів у реченнях.
Кордоцентризм виявляється у тенденції жити та діяти відповідно до внутрішнього покликання серця та інтуїтивного відчуття того, що є морально правильним чи неправильним. Це може призводити до втечі від реальності та коливань настрою.	"	Інверсія часто використовується як у щоденному мовленні українців, так і художньому стилі: <i>Цвіте весна садами молодими</i> (Костенко, 2011, с. 134), <i>Багатьох батьків шокував трагічний випадок з п'ятирічним хлопчиком</i> (з інтернет-газети).
Екзекутивність виявляється в перевазі в психіці українців жіночих якостей (хоча не є тотожним поняттям „жіночість”), у відмові від надмірності та нестандартності. Крім того, вона сприяє святкуванню образу жінки, яка віддає перевагу покірності перед труднощами та ухиляється від опору злу. Це може виражатися в слухняності, обмеженому прийнятті ініціативи, романтичному погляді, певній вразливості та потребі в сильному захиснику.	"	„Порядок слів у реченні сприяє актуалізації семантичного значення інверсійного компонента пропозиції як для об'єктивної, так і для суб'єктивної модальності” (Турко, 2021, с. 114): <i>Узваром дихає кутя</i> (Костенко, 2011, с. 93), <i>Ще, може, буде і життя</i> (Костенко, 2011, с. 93).

Толерантність українців випливає з їхньої поваги до інших та бажання знаходити спільну мову. Ця толерантність ґрунтується на рівноцінності у відносинах з іншими народами.	"	Нормативність прямого та непрямого порядку слів у реченні української мови: <i>Цвіли у нас під вікнами акації</i> (Костенко, 2011, с. 151) / <i>Жагучий подих вирвався на волю</i> (Герман, 2021, с. 60).

Висновки

1. Лінгвістична парадигма структури речень української мови визначається формально-граматичними показниками, декларує інваріантну модель речення із таким порядком прямим слів (Adj) S_{N1} + (Adv) P₁ + (Adj) N₂₋₆, що може варіюватися, тобто трансформуватися у непрямий (інверсійний) порядок слів. Окрім цього, лінгвістична парадигма вербалізує порядок слів, а не спричиняє його.

2. Порядок слів у реченнях української мови зумовлений комунікативною інтенцією, котра, своєю чергою, спричинена ментальними особливостями комуніканта.

3. Структурування реченневих компонентів української мови співвідноситься із ментальними рисами нації, зокрема конструкції з прямим та інверсійним порядком слів функціонують однаково як нормативні. Увиразнення реченневого компонента в інверсійній конструкції спричинено наміром мовця маркувати його значення (це досягається й за допомогою логічного наголосу).

Бібліографія

Білодід, І. К. (ред.) (1972). *Сучасна українська літературна мова: синтаксис*. Київ: Наук. думка, 1972 [Bilodid, I. K. (red.) (1972). *Cuchasna ukrainska literaturna mova: syntaksys*. Kyiv: Nauk. dumka, 1972].

Герман Олег (2021). *Барви погляду. Поезії*. Тернопіль: Джура [Herman Oleh (2021). *Barvy pohliadu. Poezii*. Ternopil: Dzhura].

Гуйванюк, Н. В. (2009). *Слово – Речення – Текст*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т [Huivaniuk, N. V. (2009). *Slovo – Rechennia – Tekst*. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t].

Загнітко, А. П. (2001). *Теоретична граматика української мови: Синтаксис*: монографія. Донецьк: ДонНУ [Zahnitko, A. P. (2001). *Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy: Syntaksys*: monohrafiia. Donetsk: DonNU].

Курилович, Е. (1962). *Очерки по лингвистике*: сборник статей / пер. с польского, фр., англ., нем. Москва: Изд-во иностр. лит. [Kurylovych E. (1962). *Ocherky po lynchvystyke*: sbornyk statei / per. s polskoho, fr., anhl., nem. Moskva: Yzd-vo ynostr. lyt.].

Матезиус, В. (1967). О так называемом актуальном членении предложения (1947) / перевод с чешского Г. В. Матвеевой. В: *Пражский лингвистический кружок*: сборник статей. Москва: Прогресс, 1967 [Matezyus, V. (1967). О так называемом aktualnom chlenenyy predlozheniya (1947) / perevod s cheshskoho H. V. Matveevoi. V: *Prazhskiy lyhvystycheskiy kruzhok*: sbornyk statei. Moskva: Prohress, 1967]

Мельничук, О. С. (1966). *Розвиток структури слов'янського речення*. Київ: Наукова думка, 1966 [Melnychuk, O. S. (1966). *Rozvytok struktury slovianskoho rechennia*. Kyiv: Naukova dumka, 1966].

Молитовний псалтир. Вид. 2-ге, доповн. Львів: Свічадо [Molytovnyi psaltyr. Vyd. 2-he, dopovn. Lviv: Svichado].

Неврі, Я. (1938). *Граматика української мови. Ч. 2. Складня (Синтакса)*. Ужгород: Свобода [Nevrli, Ya. (1938). *Hramatyka ukrainskoi movy. Ch. 2. Skladnia (Syntaksa)*. Uzhhorod: Svoboda].

Німчук, В. (1985). *Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.*: монографія. Київ: Наук. думка [Nimchuk, V. (1985). *Movoznavstvo na Ukraini v XIV–XVII st.*: monohrafiia. Kyiv: Nauk. dumka].

Огієнко, І. (1935). *Складня української мови. Ч. 1: Вступ до складні*. Жовкля [Ohienko, I. (1935). *Skladnia ukrainskoi movy. Ch. 1: Vstup do skladni. Zhovkla*].

Потебня, А. А. (1888). *Из записок по русской грамматике. Ч. 1–2*. Харьков [Potebnia, A. A. (1888). *Yz zapysok po russkoi hrammatyke. Ch. 1–2*. Kharkov, 1888].

Селіванова, О. О. (2008). *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*: підручник. Полтава: Довкілля-К [Selivanova, O. O. (2008). *Suchasna lynchvistyka: napriamy ta problemy*: pidruchnyk. Poltava: Dovkillia-K].

Сімович, В. (1919). *Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці*. 2-ге видання з одмінами й додатками. Київ–Ляйпціг: Українська накладня [Simovych, V. (1919). *Hramatyka ukrainskoi movy dlia samonavchannia ta v dopomohu shkilnii nautsi*. 2-he vydannia z odminamy y dodatkamy. Kyiv–Liaiptsih: Ukrainska nakladnia].

Соссюр Фердинанд де (1999). *Курс общей лингвистики* / ред. Ш. Балли и А. Сеше; пер. с франц. А. Сухотина; Де Мауро Т. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре; Примечание / пер. с франц. С. В. Чистяковой; под общ. ред. М. Э. Рут. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та [Sossiur Ferdynand de (1999). *Kurs obshchei lynchvystyky* / red. Sh. Bally y A. Seshe; per. s frants.

A. Sukhotyna; De Mauro T. Byohrafycheskye y krytycheskye zametky o F. de Sossiiure; Prymechanye / per. s frants. S. V. Chystiakovoi; pod obshch. red. M. Э. Rut. Ekateryn-burh: Yzd-vo Ural. un-ta].

Стоцкий і Гартнер (1919). *Українська грамати́ка*. Вінніпег – Канада [Stotskyi i Gartner, (1919). *Ukrainska hramatyka*. Vinnipeg – Kanada].

Турко, О. (2021). Порядок слів у реченні української мови як засіб вираження модальності (на матеріалі художніх текстів). *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського Серія: Філологія. Журналістика* / гол. ред. Казарін В. П. 2021. Том 32 (71). № 1. Частина 1. Київ: Гельветика [Turko, O. (2021). Poriadok sliv u rechenni ukrainskoi movy yak zasib vyrazhennia modalnosti (na materiali khudozhnikh tekstiv). *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. Vernadskoho Serii: Filolohiia. Zhurnalistyka* / hol. red. Kazarin V. P. 2021. Tom 32 (71). № 1. Chastyna 1. Kyiv: Helvetyka].

Угрин-Безгрішний, М., Лотоцький, А. (1936). *Коротка грамати́ка української літературної мови*. Рогатин–Львів: Сині дзвіночки [Uhryn-Bezghrishnyi, M., Lototskyi, A. (1936). *Korotka hramatyka ukrainskoi literaturnoi movy*. Rohatyn–Lviv: Syni dzvinochky].

Федонюк, Я. І., Білик, Л. С., Микула, Н. Х. (ред.) (2001). *Анатомія та фізіологія з патологією*. Тернопіль: Укрмедкнига [Fedoniuk, Ya. I., Bilyk, L. S., Mykula, N. Kh. (red.) (2001). *Anatomiia ta fiziolohiia z patolohiieiu*. Ternopil: Ukrmedknyha].

Шабат-Савка, С. Т. (2014). *Категорія комунікативної інтенції в українській мові*: монографія. Чернівці: Букрек [Shabat-Savka, S. T. (2014). *Katehoriia komunikatyvnoi intentsii v ukrainskii movi*: monohrafiia. Chernivtsi: Bukrek].

Шульган, Л. (2024). Як безпечно лікувати зуби дітям під наркозом. *Твоє місто*, 11 січня. Електронний ресурс: https://tvoemisto.tv/blogs/yak-bezpechno-likuvaty-zuby-dityam-pid-narkozom_159670.html (доступ: 12.01.2024).

Berneker, E. (1900). *Die Wortfolge in den slawischen Sprachen*, Berlн 1900.

Лінгвоекспертиза погрози: семантика, прагматика та функції

АНАТОЛІЙ ЗАГНІТКО

Doniecki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stusa, Winnica, Ukraina
(Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsya, Ukraine)

Linguistic examination of threats: semantics, pragmatics and functions

Abstract

The article deals with linguistic expertise with the consistent establishment of differential features of forensic linguistic expertise in its two varieties - semantic-textual and authorological. Realised in the interpersonal space, the speech act of threat is based on the addressee's intents, covering promises, intimidation, proposals, promises, which allows to differentiate threat into warning, intimidation, promise, provocation and others, where a special functional status belongs to soft, softened, medium and aggressively representative threats. In modern discursive practices, the speech act of threat is structured by situational-communicative factors, which allows us to distinguish between the initial, culminating and final elements of threat expression, where the special role belongs to the initial, determining the implicitness or explicitness of the threat. The final element is maximally correlated with the forecasting and fouling of the threat. The functional status of threat-prediction is the most status-determined.

Keywords: linguo-espertology, forensic linguistic examination, speech act of threat, manipulation, suggestion, speech behaviour.

Лингвистичка анализа претње: семантика, прагматика и функције

Резиме

У чланку је реч о форензичкој лингвистичкој анализи. Аутор утврђује диференцијална обележја две њене варијанте – семантичко-текстуалне форензичке лингвистике и лингвистике идентификације

аутора. Говорни чин претње реализује се у међуљудском простору и за-
снива се на намерама адресата, као што су обећања, застрашивање,
понуда, што омогућава класификацију претње на упозорење, застра-
шивање, обећање, провокацију, и слично, где посебан функционални
статус припада мекој, полумекој (ублаженој) и репрезентативној
претњи. У савременим дискурзивним праксама говорни чин претње се
дефинише кроз ситуационе и комуникативне факторе, што омогућава
разликовање иницијалних, кулминационих и финалних елемената
изражавања претње. Уз то посебна улога припада иницијалном елеме-
нту, који одређује имплицитност или експлицитност претње. Финални
елемент максимално се подудара са предвиђањем претње. Функцио-
нални статус претње-упозорења је највиши.

Кључне речи: лингвистичка анализа, форензичка лингвистичка ана-
лиза, говорни чин претње, манипулација, сугестија, вербално
понашање.

Вступ: теоретичні основи лінгвістичної експертизи в сучасному науковому просторі

Сучасна лінгвістична експертиза джерела становлення має
фундаментальні праці Олександра Потебні про зв'язок мови
й мислення, за твердженням якого

Членороздільний звук, що вимовляється тим, хто говорить,
сприймається слухачем, пробуджує в ньому спогади про його
власні такі звуки, а це згадування за допомогою внутрішньою
форми слова викликає у свідомості думку про той самий предмет
(Потебня, 1993, с. 93),

де, власне, імпліцитно прирівнювано слово до відповідної дії,
оскільки мова є знаком, позначенням явищ та актом пізнання
об'єктивного світу, дослідження Вільгельма Вундта, який послі-
довно аргументував домінуюльну роль суспільних чинників у
становленні індивіда, бо останній «не визначає суспільства на-
віть яким-небудь непрямим способом» (Wundt, 1904, с. 18–87),
спільнота ж детермінує його мовленнєвий статус, ставлення до
його мовленнєвих дій і под. У другій половині ХХ ст. – початку ХХІ
ст. спостережувані начала спеціалізованих лінгвоекспертних

оцінок через студіювання зі: а) встановлення особи автора тексту; б) визначення особливостей його психіки, мовленнєвих навичок через аналіз текстових продуктів; в) диференціювання допущених різного характеру помилок (морфологічних, синтаксичних і т. ін.), огріхів, недохопів і т. ін. для ідентифікації особистості адресанта (Вул, 2007, с. 17, 26–35); г) простеження спільностей і/чи відмінностей між різними авторами та ін.

Термін ‘судова лінгвістична експертиза’ з’явився в 2002 році, що в сучасних практиках має вузьке й широке дефінування, з-поміж яких перше регульоване правовими чинниками й відповідними законодавчими актами (Литвин, 2001, с. 110–113) зі взоруванням на запити й потреби здебільшого правоохоронних органів (поліції, прокуратури, судів і т. ін.), а також – окремих цивільних осіб, а друге – корелює з будь-якими напрямками консультативно- й дослідницько-лінгвістичних процедур (Баранов, 2007, с. 16). Істотним є твердження, що в суспільних запитах

мовні питання та проблеми лінгвістичної експертизи останнім часом виходять далеко за межі юридичної казуїстики, набуваючи глобальних вимірів, пов’язаних з історичними долями соціальних спільнот, етносів і держав (Широков, Сидоренко, 2005, с. 18–31).

У дослідженні застосоване вузьке розуміння лінгвістичної експертизи, що й мотивує послідовне використання трикомпонентного терміна ‘судова лінгвістична експертиза’, що на сьогодні набув свого функційного статусу в теоретичних і прикладних студіюваннях.

Зауваги про синонімію термінологічних одиниць на позначення експертної оцінки тексту на зразок ‘юридична лінгвістика’ (Прадід, 2005, с. 166–171), ‘судова лінгвістика’ (Горошко, 2005, с. 156–161), ‘судове мовленнєзнавство’ (Вул, 2005, с. 161–166), ‘лінгво-юридична експертиза’, ‘судово-лінгвістична експертиза’ (Богословська, 2009, с. 17), що перешкоджає адекватному сприйняттю її специфіки, аж ніяк не можуть бути аргументом для твердження про те, лінгвістична експертиза «як самостійний вид експертизи ще не оформилася, окремі питання

теоретичних основ потребують подальшої наукової роботи» (Богословська, 2009, с. 2), оскільки подібний синонімічний ряд відображає різновекторність лінгвоекспертних досліджень, застосовність терміноодиниць в інституційних та неінституційних дискурсивних практиках. Сучасна лінгвістична експертиза сформувалася й усталилася з власним предметом, об'єктом, сукупністю методів, напрацьованими методиками й технологіями, різними напрямми застосування..

Основні етапи лінгвістичної експертизи пов'язані з актуалізацією суспільних запитів у відповідні періоди, мотивовані: 1) необхідністю ідентифікації автора, діагностування лише йому притаманних стильових ознак, мовленнєвих зворотів і т. ін. (30 – 50-ті роки XX ст.); 2) потребами розпізнавання психологічних і/чи лінгвопсихологічних особливостей особистості в мовленнєвих продуктах (50 – 70-ті роки XX ст.); 3) завданнями діагностування внутрішньотекстових чинників впливу на адресата (70 – 90-ті роки XX ст.); 4) запитамі кваліфікації мовленнєвого впливу, що може бути обтяженим різного характеру провокативними, емоційно-образливими та іншими складниками, як особливого різновиду людської діяльності (кінець XX – початок XXI століть); 5) необхідністю характеристики окремих мовленнєвих дій як чинників, що порушують усталені норми співжиття в межах різних соціальних мікро- та макрогруп (сучасний етап) (пор.: Будко, 2017, с. 45–77; Довженко, Гриненко, Кузніченко, 2008, с. 9–31; Горошко, 2005; Свиридова, 2008, с. 196–203; 2013, с. 267–269; Парамонова, Костецька, 2015). Аналізовані етапи еволюції лінгвістичної експертизи як категорії не постають абсолютними, оскільки в кожному з покваліфікованих періодів можна вирізнити окремі підетапи, що зумовлені потребами вирішення інноваційних завдань (пор., наприклад, виокремлення семантико-текстуальної експертизи як окремого напрямку лінгвістичної в 10-ті роки XXI ст. Визначальною завжди є запитуваність окремих процедур лінгвоекспертного дослідження, розв'язання окремих новітніх завдань (визначення особливостей пропаганди, заклику і т. ін.), які в попередні періоди не

поставали значущими. До активного суспільного запиту з формуванням відповідної нормативно-законодавчої основи та її послідовного напрацювання¹ лінгвістична експертиза мала суто дослідницьке спрямування, а юридично-правові основи убезпечили виокремлення її процесуально-судового напрямку.

У своїх спеціалізованих спрямуваннях лінгвістична експертиза орієнтована на розгляд зафіксованих та належним чином відтворених мовленнєвих продуктів – від офіційно-ділових, художньо-белетристичних, публіцистичних, епістолярних до розмовно-побутових, кожний із яких має власні дискурсивні практики, результатом яких є постання текстів (різних за обсягом і характером). Маючи процесуальний характер, лінгвоекспертиза зосереджує увагу на логіко-змістовому, об'єктивно-смісловому, фабульно-фактуальному й формально-поверхневому рівнях мовленнєвого продукту. Лінгвосудова експертиза ґрунтована на методологічних кваліфікаціях судового мовлення як синтезованої галузі знань, що оперує: а) мовленнєвою діяльністю лінгвоперсони; б) матеріальними продуктами такої мовленнєвої діяльності – письмовими чи усними, відображеними на різних спеціалізованих носіях (оптичні диски для зчитування лазерних систем, флеш-накопичувачі та ін.), котрі набувають доказового

¹ Таку основу забезпечують відповідні спеціалізовані нормативно-правові акти (пор., наприклад: *Закон України Про наукову та науково-технічну експертизу*. Електронний ресурс: <http://surl.li/hfylz> (доступ: 10.12.2023); *Закон України Про судову експертизу*. Електронний ресурс: <http://surl.li/awfxt> (доступ: 10.12.2023), законодавчі кодекси, у яких містяться відповідні статті щодо проведення експертизи (див.: *Цивільний процесуальний кодекс України*. Електронний ресурс: <http://surl.li/lolf> (доступ: 10.12.2023); *Кодекс адміністративного судочинства України*. Електронний ресурс: <http://surl.li/ngyf> (доступ: 10.12.2023); *Кримінальний процесуальний кодекс України*. Електронний ресурс: <http://surl.li/navm> (доступ: 10.12.2023)), інструктивні матеріали, ініційовані, опрацьовані та затверджені до впровадження управлінськими структурами (Міністерством юстиції України, Міністерством внутрішніх справ України та ін.: *Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень* : Наказ від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 / Міністерства юстиції України. Електронний ресурс: <http://surl.li/prddy> (доступ: 14.12.2023)) і под.

статусу (Шевченко, Сизонов, 2021); в) діагностуванням ситуативно-прагматичних чинників формування мовленнєвих продуктів, їх фактуальної (з урахуванням фабули і/чи сюжету) основи; г) кваліфікацією інформаційних рівнів і под. (Загнітко, 2022, с. 71–78; 2023, с. 35–41; Доценко, 2021, с. 46–52; 2021а, с. 132–137; Литвин, 2010, с. 110 – 113).

У дослідженні використані метод компонентного аналізу для встановлення семантичних компонентів (сем) слова, семантико-смісловий метод – у розгляді текстових елементів щодо їхнього змістовно-сміслового навантаження в конкретному контексті, дискурсивний метод, який спрямований на з'ясування лінгвістичних характеристик мовленнєвого повідомлення на мікрорівні зі взоруванням на соціокультурний контекст на макрорівні, в межах якого реалізується подія, метод інтен-аналізу застосовний для визначення комунікативних настанов – інтенцій продуцента досліджуваного висловлення (тексту загалом), метод контекстуального аналізу для розкриття особливостей внутрішньотекстового обростання смислами відповідного компонента, а також методи семантико-синтаксичного й лексико-семантичного аналізу для кваліфікації значень слів, словосполучень, конструкцій, окремих речень у контексту висловлень та ін.

Лінгвоекспертиза (↔ лінгвоекспертологія) має не лише суто прикладні, а й теоретичні завдання, що пов'язані з: 1) необхідністю усталення поняттєво-термінологічного апарату; 2) виформуванням новітніх методик (дослідження пропагандистських текстів, розгляд особливостей вираження закликів, аналіз особливостей ініціювання хабаря та ін.). Назва та застосовні основні і/чи неосновні методи, поняття й терміни, моделі тлумачення лексем, їхніх парадигмальних і синтагмальних зв'язків, кваліфікація множини мовленнєвих актів, їх модифікації та інше в судовій лінгвістичній експертизі мають підґрунтям мовознавчі підходи, а сформована законодавчо-нормативна основа забезпечує її правовий статус.

Судове мовознавство як інтегрований науковий напрям для аналізу продуктів мовленнєвої діяльності лінгвоперсони

активно долучає методи, прийоми й технології інших наук із центровим навантаженням власних процедур, що сукупно мають забезпечити належне експертне оцінювання тих чи тих текстових величин як чинників адміністративних правопорушень, складників кримінально-процесуальних, цивільних та інших справ. Мовленнєвий продукт як самовираження особистості постає основою для з'ясування фактів, обставин, ситуацій, що вимагають належного судово-правового покваліфікування. У межах судової лінгвістики слово, словосполучення, речення та ін. становлять величини, що реалізують авторську комунікативну настанову, інтенції адресанта, тому значущими постають умови їх реалізації, врахування особливостей вузького та широкого контексту, наявності і/чи відсутності певних передумов здійснення комунікації, способи впливу на адресата (індивідуально і/чи колективного), що й зумовлює активну взаємодію власне лінгвістичних і юридичних чинників в експертному оцінюванні текстових компонентів (Голобородько, 2020, с. 11–17; Черненко, 2012, с. 220–223).

Сучасна лінгвоекспертологія є багатоаспектною, що передбачає в реалізації своїх завдань використання відповідних процедур, лінгвістичних прийомів, технологій, а також знання останніх напрацювань у комунікативній (теорії мовленнєвих актів, множини комунікативних жанрів і под.), когнітивній (закономірностей інтелектуальної діяльності індивіда, специфіки ментальних репрезентацій індивіда і т. ін.), прагматичній (прагматичних комунікативних смислів, ситуативно-поведінкових, статусних та ін. чинників особи) лінгвістиці, врахування специфіки функційних стилів, їхніх рівнів і категорій, лінгвокультурології, міжкультурної та міжособистісної комунікації та ін., оскільки тлумачення і цілісного висловлення загалом, і його окремих складників передбачає врахування усієї сукупності чинників, що мотивували ті чи ті мовленнєві інтенції адресанта, продукування ним відповідних висловлень, обтяження висловлення множиною спільних адресантно-адресатних фонових знань і под.

Кожний індивід або свідомо, або інтуїтивно відчуває позитивний смисл слова і/чи його негативне забарвлення, сприймає відповідні інтенції адресанта. Аналіз різновиду й характеру цілеспрямованої дії, її негативного і/чи позитивного характеру, функційного статусу в інституційних і/чи неінституційних суспільних дискурсивних практиках має робити фахівець із належним рівнем використання процедур розпізнавання, упізнавання, діагностування тієї чи тієї негативної конотації слова, алгоритмів кваліфікування і/чи характеристики певних комунікативних інтенцій, а також з'ясування рівня її усталення, ступеня інституційності і/чи неінституційності: (1) – *А чи не пішли б ви, **папашо**, знаєте куди?! Крутиться тут під ногами всяке!* (Вінграновський, 2004, с. 56), де форма бажального способу дієслова (*пішли б*) обтяжена імпліцитно вираженою інтенцією імперативності, на яку орієнтоване й вживання кличного відмінка лексеми **папашо** як фамільярне звертання до особи похилого віку (відображає оцінне ставлення адресанта). Лінгвіст-експерт зі спеціальними компетентностями з опертям на усталені законодавчі акти, методики та ін. виформовує покрокове дослідження мовленнєвих продуктів, діагностує наявність і/чи відсутність елементів зниженого, негативного, провокативного та інших вимірів у текстових утвореннях. Експертне оцінювання охоплює аналіз тексту, встановлення наявності і/чи відсутності в ньому візуальних компонентів (креолізовані тексти, кваліфікація яких на сьогодні в лінгвоекспертології й дискурсивно-судових практиках є дискусійною), а також характер самого тексту – цілісний чи дефектний, розгорнутий чи ущільнений, ступінь його авторства – оригінальний, відтворюваний, переказуваний і под. Вагомим є визначення стилізової належності (офіційно-діловий, розмовний, конфесійний, публіцистичний, художньо-белетристичний (1) і т. ін.), простеження змістової цілісності висловлення, наявність у ньому емоційних та оцінних конотацій.

Семантико-текстуальне дослідження спрямоване на розгляд тексту в його дискурсивних практиках з урахуванням мовносоціальних статусів адресанта й адресата (офіційне і/чи

неофіційне) спілкування, тобто береться до уваги множина ситуативно-прагматичних, комунікативно-ціннісних та інших чинників. У дослідженні мова йде лише про семантико-текстуальну судову лінгвістичну експертизу, водночас ніяк не заторкнута авторознавча, оскільки остання має свої особливості ідентифікації автора, діагностування його соціального статусу, суспільних функцій, рівнів мовленнєвих навичок та ін.

Мовленнєвий акт погрози в теорії мовленнєвих актів: диференційні ознаки та дискурсивні практики

Аналіз погрози обраний тому, що вона мотивована і/чи зумовлена потребами адресанта однозначно задекларувати свою комунікативну мету й через погрозу прагнути досягти зміни намірів адресата у виконанні певної дії (пор., наприклад: (Коротич, 2009, с. 140–145)) чи, навпаки, створити перешкоди в реалізації передбаченого адресатом певного процесу. За *Словником української мови*, 'погроза' – 'обіцянка заподіяти яке-небудь зло, неприємність' із відтінком 'залякування' *Словник*, 1975^{1/6}, с. 724). Погроза² формована на негативній основі, постаючи різновидом відкритого чи прихованого конфлікту (Gibas, 2003, s. 42–58; Sarpowski, 2000, s. 191–202). Загалом множина погрози охоплює: 1) погрозу-попередження; 2) погрозу-застереження; 3) погрозу-настанову; 4) погрозу-залякування; 5) погрозу-обіцянку, кожна з яких властиві особливості лексичного вираження, ситуативної мотивації, комунікативної настанови і под. Водночас щодо впливу на адресата, то погрози бувають: а) м'які; б) пом'якшені; в) середні; г) агресивні, а за особливостями реалізації погроза може бути прямою (пряма форма), або експлікованою, та

² Зміст погроз у *Кримінальному кодексі України* визначено через вказівку на відповідне благо, якому особа-адресант обіцяє завдати шкоди, а до таких благ зараховані: *життя людини* (ст. 129; 189 ч. 2; 206 ч. 2; 2062 ч. 2; 280 та ін.); *здоров'я особи* (ст. 189; 206 ч. 2; 2062 ч. 2; 346 ч. 1; 405 ч. 1 і т. ін.); *персональна свобода* (ст. 346 ч. 1; 444 ч. 2 КК); *честь і гідність* (ст. 189; 154 ч. 2; 386); *майновий стан індивіда* (ст. 189; 195; 154 ч. 2; 157 ч. 2; 345 ч. 1 і под.); інші блага (ст. 189).

непрямою (непряма форма), або імпліцитною. Формалізація погрози ґрунтована на диференціюванні співвідносності і/чи неспіввідносності констатованих сем 'вияву гніву та невдоволення (відкритість, прихованість та ін.) до кого-небудь' та 'намагання змусити когось виконати і/чи не виконати що-небудь через страх перед загрозою'.

З опертям на диференційовані різновиди погрози щодо впливу на адресата істотним є її діагностування за ступенем і характером підпорядкування останнього волі адресанта:

(2)³ – Сходи до лікаря. Або я тебе одвезу. Полікуйся трохи. [...]

– Михасику, поїдемо до психіатра. В тебе щось не гаразд...

– Божевільного з мене хочете зробити? – з тихою люттю запитав Сагайдак. – Не вийде. Самі йдіть у Кирилівку. Там ваше місце. [...]

– **Тоді я розведуся з тобою**, – верескнула Ніна. – **Йди, куди хочеш!** Мені набридли твої вибрики, сентиментальний істеризм, твоя ідіотська депресія! Не хочу!

– От і все, – враз зупинився Михайло. Він якось знітився (Бердник, 2011, с. 125).

У фрагменті (2) героїня емоційно виражає погрозу розлученням (погроза-попередження), і ця погроза є експліцитною з прогнозованим наслідком – припинення будь-яких стосунків. Останнє свідчить про реальність намірів адресантки, їх відкритий характер. Результат погрози є ефективним, оскільки адресат втрачає впевненість у своїх переконаннях: *Він якось знітився*.

Висловлення погрози зазвичай постає динамічним і мотивоване статусно-рольовими навантаженнями адресанта й адресата. З урахуванням потрактування лексеми 'погроза' як 1) вияву гніву до когось і незадоволення ним і як 2) намагання змусити кого-небудь виконати що-небудь через страх перед загрозою в аналізованому фрагменті (2) виділені семи експліковані: – *Сходи до лікаря. Або я тебе одвезу. Полікуйся трохи*

³ Цифрове позначення фактичного матеріалу є наскрізним для зручнішого декількаразового покликання на певний наведений текст.

(незадоволення адресатом, Михасиком); – *Тоді я розведуся з тобою*, – верескнула Ніна. – *Йди, куди хочеш!* (намагання змусити адресата виконати заявлену дію). Оскільки формалізація погрози ґрунтована на диференціюванні співвідносності і/чи неспіввідносності констатованих сем 'вияву гніву та невдоволення (відкритість, прихованість та ін.) до кого-небудь' та 'намагання змусити когось виконати і/чи не виконати що-небудь через страх перед загрозою', то в уривку (2) відкрито виражена сема гніву (адресантки) та формування в адресата відчуття страху.

У теорії мовленнєвих актів погроза розглядається то як менасив, котрий є статусно маркованим і водночас усталено фіксованим, що свідчить про його інституційний характер, то як гібридний мовленнєвий акт, який містить у собі й директив, і комісив (зобов'язання виконати певну дію, що може завдати негативних наслідків для адресата) (Можейко, 2011, с. 69–73; 2017, с. 64–72). Загалом потрактування погрози в комунікативній лінгвістиці є складним, оскільки вона охоплює функційний діапазон від ситуативно-прагматичної настанови (→через навіювання (сугестію)) – непрямої погрози:

(3) – *Сьогодні вранці, ще як ти спав, була я в батюшки і прохала там, аби не гнівалися, бо ти прийдеш з одвідинами до них аж через тиждень* (Осьмачка, 2002, с. 57)

до ситуативно-директивної цілеспрямованої – прямої погрози:

(4) – *Попереджаю: крок уліво, крок управо – і амба! На місці* (Багрянний, 2023); (5) – *Ані руш, бо застрелю на місці!* (Винничук, 2014, с. 87).

Мовленнєвий акт погрози в лінгвістичній експертизі

Для судової лінгвістичної експертизи важливим є адекватне застосування методів (прагматичного, функційного, контекстуального, інтент-аналіз та ін.), прийомів (кількісного аналізу, риторичного аналізу і под.) і методик (інструктивно-нормативних, індивідуально-авторських і т. ін.), які сукупно дають змогу

встановити засоби вираження погрози (формально-поверхневий рівень), її наповнення (змістово-смісловий та об'єктивно-фактуальний рівні), інтенційні мотиви (комунікативно-прагматичний рівень) і под.

Так, у межах дискурсивних практик і з опертям на них можна простежити основні тенденції занурення та обтяження тих чи тих виявів погрози причиново-наслідковими й умовно-наслідковими додатковими смислами, де останні відображають комунікативні інтенції та настанови адресанта: (6) – *Ти поплачешся за це, Кию! – вигукнув княжич. – Я ніколи не прощу тобі такого приниження!* (Малик, 2009, с. 144) – причиново-наслідкова; (7) – *Ти ще походи-походи по моєму полю, то надовго це запам'ятаєш* (З усного мовлення) – умовно-наслідкова.

Застосування прагматичного аналізу уможливлює встановлення не лише інтенцій адресанта (→ попередження, обіцянка, пропозиція, твердження, заперечення, похвала, наказ, хибне спонукання, провокативне ініціювання, натяк, залякування і под.), а й з'ясування передумов його агресивної настанови (налаштування, мотив і т. ін.), що й уможливлює інколи наявність у погрозі двох інтенцій (попередження + обіцянка щось заподіяти (2), натяк + попередження (7), обіцянка + залякування (6) та ін.). Найбільш функційно навантажена погроза в конфліктному дискурсі, в межах котрого статусно виявлювані моно- чи поліадресат, до яких і/чи на яких звернена погроза в усій її цілісності.

У розвиток уже обґрунтованої класифікації погроз можна додати, що їх варто диференціювати на природні й штучні, оскільки саме останні постають у центрі уваги судової лінгвістичної експертизи. Штучні погрози є злочинними, оскільки вони постають похідними від настанов адресанта, його прагнення спровокувати певну дію й порушують інституційно закріплені принципи міжособистісного спілкування, співжиття громадян. Цілком мотивованою є кваліфікація штучної загрози у судовій лінгвістичній експертизі як окремої категорії з відповідними диференційними регулярними: а) навмисність; б) деструктивність;

в) провокативність; г) визначеність позицій адресанта й адресата, ґ) наявність лексем із семою 'припиняти існування кого-, чого-небудь' (*убивати (убити), забивати (забити), замордувати, замучити (замучувати), заморити (заморювати), зґубити, знищувати (знищити), мертвити (змертвляти), ліквідувати (ліквідовувати), повісити, втопити (утоплювати), зарізати, отруїти (отруювати), розстріляти (розстрілювати), обезголовити (обезголювати), стратити (страчувати), четвертувати* та ін.) і/чи із семою 'пошкоджувати, псувати кого-, що-небудь' (*бити (побити), мучити (замучити, домучити), морити (заморити, доморити), калічити (покалічити), різати (зарізати, порізати), сікти (посікти), виламувати (виламати), спустошити (спостошувати), палити (спалити, підпалити, запалити), розвалювати (розвалити)* і под.) (див. також: (Тараненко, 2018, с. 120–122)), та нерегулярними: 1) емоційність; 2) наявність ненормативних, обценних, табуйованих, нецензурних, вульгарних лексем, пейоративів, слів-ярликів, іронічних номінацій, лайок, лихослів'я та ін. З-поміж штучних погроз значущим є розмежування навмисних і ненавмисних, де перший різновид охоплює як міжособистісні (погрози життєдіяльності особі (насильством), її родині й колегам, майновому стану індивіда та ін.), так і суспільно значущі (інформаційні, кібернетичні (викрадення персональних даних, їх оприлюднення та ін.), громадянські і под. свободи). У центрі уваги перебувають міжособистісні погрози з простеженням їх функційного навантаження та впливу на поведінку лінгвоперсони, формування в неї відчуття страху та ін.

Погроза як мовний злочин

Висловлення погрози є одним із різновидів мовленнєвого злочину, під яким мається на увазі правопорушення, здійснюване через вербальну поведінку й використання продуктів мовленнєвої діяльності – текстів, повідомлень, реплік (пор.: Кара-Мурза, 2009, с. 47–71), які певним чином експліковані або в особистій

комунікації, або в засобах масової інформації, соціальних мережах і т. ін., пор.:

(8) *Я вже **зібрав свою базу**, ти чуєш мене, на всіх, на ваших навіть родичів, дорогий мій, щоб ти не пропустив, бо в мене **сюжет уже готовий**, а коли вийде сюжет, о тоді побачимо, що ти скажеш мені. А він вийде незалежно від того, як ми з тобою спілкуємось. Просто до тебе доношу інформацію* (З усного мовлення).

У широкому сенсі мовленнєві злочини є одним із різновидів протиправних дій, де під мовленнєвим злочином мають на оці різноманітні дифамації (поширення порочних відомостей), словесний екстремізм, інсинуації, наклепи, плітки, образи, компромати, шантажі, погрози, образи (честі й гідності) та ін. Кожний із цих та інших подібних різновидів має власне лінгвоправове поле, власні диференційні та кваліфікаційні особливості.

Варто наголосити на необхідності розмежування понять 'мовленнєвий злочин' і 'мовленнєва маніпуляція', оскільки остання завжди вербалізована, є «видом психологічного впливу, майстерне виконання якого призводить до прихованого збудження в іншої людини намірів, що не збігаються з її актуальними бажаннями» (Доценко, 1987, с. 185), і пов'язана з цілеспрямованою та мотиваційно зумовленою комунікацією. Завданням мовленнєвої маніпуляції постає вплив, що передбачає приховане спонукання адресата до здійснення певних дій як таємне упровадження в його свідомість бажань, стосунків, настанов, котрі сприяють реалізації намірів і прагнень адресанта. Останні можуть зовсім не збігатися з власними бажаннями адресата, суперечити їм, оскільки мовленнєва маніпуляція має на оці схилити його до сприйняття певного висловлення як істинного без урахування будь-яких аргументів. Для цього маніпулятор може використовувати нетерплячість адресата, його невпевненість у собі, марнославство, жалісливість, концентрування чи зосередженість на своїй особі, пригніченість, розгубленість, нерішучість, ейфорію, азартність, певні особливості психіки, ілюзорність, стандарти поведінки, а також стереотипи сприйняття і т. ін., а для

впливу використовувати лестощі, вихваляння, шаблони, ефекти та ін. Відомим прийомом маніпулювання постає покликання на анонімний авторитет певного авторитетного джерела, що не підлягає сумніву, пор.:

(9) *За інформацією джерел УП, заступник голови Офісу Президента Кирило Тимошенко написав заяву про звільнення з посади* (Мазуренко, Романюк, 2023); (10) *Лікарі радять у спекотні дні дотримуватися норми – скільки кави можна пити на день* (Хмельницька, 2023); (11) *Вчені вперше довели, що гігантські сонячні ферми у космосі можливі, і є набагато ефективнішими за земні* (Крижний, 2023).

Увесь спектр дослідження маніпулятивних тактик і стратегій належить до сфери когнітивної лінгвістики.

Погроза є одним із різновидів психологічного насильства й пов'язана із залякуванням, обіцянкою певним чином заподіяти шкоду адресатові, тому належить до мовних злочинів. За змістовим наповненням штучна навмисна погроза може бути шантажем, що пов'язаний з оприлюдненням матеріалів негативного і/чи позитивного характеру, що компрометують адресата (пор. фрагмент (8)), спробою заволодіння чужим майном, позбавленням життя самої особи (5), членів її родини, колег та ін., що є різними залякуваннями.

Тлумачення погрози в лінгвістичній експертизі

У більшості сучасних дефініцій можна натрапити на зачароване коло: погроза – вид психологічного залякування (Собко, 2019), а залякування – це погроза (Горошко, 2005). У законодавстві погрозу відносять до насильства (Кримінальний, 2023). Потрактування погрози в різних наукових підходах відображає особливості наголошення тих чи тих її складників, відповідне використання теоретико-методологічних засад, зосередження уваги або на формах вияву, або на змістовому наповненні, або на особливостях досягнення кінцевого результату та ін.

Судова лінгвістична експертиза в тлумаченні погрози має опертям теорію мовленнєвих актів (комунікативна лінгвістика), з одного боку, дискурсивно-комунікативний (прагматична лінгвістика) і когнітивно-ситуативний (когнітивна лінгвістика) виміри. Озвучення погрози адресату у прямій формі зі вказуванням потенційних негативних наслідків охоплює: а) погрозу життю (з відповідними стрижневими лексемами із семою 'припиняти існування кого-, чого-небудь'):

((12) – ***Ані руш, бо застрелю на місці!*** (Винничук, 2014, с. 145); (13) – ***Розстріляю і знищу всіх, бо я дуже сильний*** (Прощук, 2012, с. 47); (14) – ***На шматки, стерво, розірву!.. Приб'ю, як собаку, і гамузу від тебе не залишиться!..*** (Івченко, 1980, с.87));

б) погрозу фізичного пошкодження (з відповідними стрижневими лексемами із семою 'пошкоджувати, псувати кого-, що-небудь'):

((15)– ***Я поламаю ноги всім паркувальникам, які псують тобі настрій*** (Любка, 2012, с. 67); (16) – ***Орисько! – каже матінка лагідно. – Я тобі ручки повикручу, як далі будеш своєї. Це тобі не профспілкова каса...*** (Тарасюк, 2007, с. 56));

в) погрозу через завдання моральної шкоди (див. (8)); г) погрозу комбінованої шкоди, що містить і фізичну, й моральну (з відповідними стрижневими лексемами із семою 'припиняти існування кого-, чого-небудь'):

((17) – ***...а коли вийде сюжет, о тоді побачимо, що ти скажеш мені + – ... якась охорона буде зі мною їхати, якщо вона тебе десь випадково пристрелить*** (З усного мовлення));

г) погрозу завдання шкоди власності (з відповідними стрижневими лексемами із семою 'пошкоджувати, псувати кого-, що-небудь'):

((18) – ***...Так ти повія?! Спалю!. Одчиняй!!!*** (Багрянний, 2023));

д) погрозу нанесення шкоди рідним, друзям чи колегам:

((19) – *Я вже зібрав свою базу, ти чуєш мене, на всіх, на ваших навіть родичів, дорогий мій, щоб ти не пропустив* (З усного мовлення)) та ін.

Погроза в непрямій формі здебільшого поєднує вербально образні й невербальні (міміку, жести, демонстрування зброї та ін.) засоби. Особливістю вербально вираженої імпліцитної погрози постає її прихованість, прочитуваність із цілісного смислового тла, оскільки адресант лише натякає на певні передумови (*всьяке може трапитися, повертатимешся нашими темними вулицями*), неврахування яких спричинить шкоду адресатові:

(20) – *Якщо підеш в поліцію, то може всьяке трапитися, коли повертатимешся нашими темними вулицями* (З усного мовлення).

Для судової лінгвістичної експертизи істотним є врахування різних фонових контекстів – від вербально-інтонаційного, тонального до ситуативного, мотиваційного та інших. Опертя на вербальний контекст у семантико-текстуальній експертизі уможливорює адекватне тлумачення нарощуваних смислів відповідних лексем, граматичних засобів, значеннєвого поля тих чи тих конструкцій: (21) – *Підійди до мене, моя рідна дівчинко* (Бердник, 2011, с. 91) – прохання і (22) – *Ти ще підійди до мене... Тільки **підійди!*** (Мушкетик, 2004, с. 101) – погроза (вербальний + тональний контексти). З'ясування інтонаційно-тонального малюнку дає змогу адекватно витлумачити певне висловлення як комунікативно позитивне й комунікативно негативне: (23) – *Наш слід до неї виведе. Зайди до неї* (І. Багрянний) – позитивний смисл; (24) – ***Зайди! Зайди!!!** То все дізнаєшся* (З усного мовлення) – негативний смисл.

Ситуативний контекст завжди визначає передумови (прелюдію) певної погрози, він обтяжений глибиною пам'яті стосунків комунікантів, актуальністю спільних фонових знань: ((25) – *Коли лягаєш спати недороблений ти, юрист, думай, чи проснешся. ... Ходи оглядайся* (З усного мовлення)), де особливий функційний статус належить ініціальному компоненту (*Коли лягаєш спати недороблений ти, юрист*). Множина спільних

ситуативних знань адресанта й адресата визначає глибину погрози й адекватність її сприйняття, а мотиваційний контекст (*Коли лягаєш спати + думай, чи проснешся*) завжди визначає особливостями перебігу спілкування та обміну відповідними репліками. Якщо в художньо-белетристичній практиці активними є погрози вбивством, залякування фізичною розправою з рідними (за даними Генерального регіонально анотованого корпусу (ГРАК, 2023)), то в інституційних дискурсах рівноконкурентними є грізба вбивством та оприлюднення певної небажаної для адресата інформації, залякування та формування динамічного образу небезпеки і под.

У лінгвістичній (семантико-текстуальній) експертизі потрібно оперувати лише достовірними текстами, що є результатом прямого мовлення, а переказуване і/чи інтерпретоване ким-небудь мовлення, що завжди містить у собі суб'єктивний компонент наратора, сумарне навантаження якого часто постає ємнішим, аніж висловлене ким-небудь із мовців, не може поставати достовірним фактом і врахованим.

Висновки

Сучасна судова лінгвістична експертиза має напрацьований поняттєво-термінологічний апарат у двох її основних напрямках — семантико-текстуальному й авторознавчому, які все більшою мірою тяжіють до автономного розвитку, що зумовлено відповідною проблематикою, актуалізованими завданнями кожного з них, інформаційним ущільненням суспільно-комунікативних практик. Дослідження мовленнєвого акту погрози ґрунтоване на визначальних чинниках реалізації інтенцій (одно-, дво-, трьохелементних) адресанта та їх адекватного сприйняття адресатом з урахуванням сукупності спільних і/чи відмінних знань, інформаційного фонду і т. ін., витворенням взаєморозуміння або ж непорозуміння, де активними є комунікативні невдачі, урахуванням сукупності диференційних ознак категорії погрози в судовій лінгвістичній експертизі. Погроза у власних функційних виявах

співвіднесена з різними маніпуляціями, навіюваннями та ін., що має бути враховане у будь-якій кваліфікованій оцінці з оперттям на законодавчо-нормативні акти.

У сучасних дискурсивних практиках функційно навантаженими в судовій лінгвістичній експертизі є навмисні погрози як один із різновидів штучних міжособистісних контактів, що здебільшого формують активне конфліктне середовище, в межах якого й визначають погрозу як мовний злочин із різним ступенем його диференціювання. У межах інституційних дискурсивних практик особливого статусу набувають грізба вбивством та оприлюднення для адресата небажаних фактів, інформації, відповідних даних, вибудовування та належне продукування динамічного образу небезпеки, що все більшою мірою підпорядковує мовленнєві поведінку індивіда чинникам небезпеки, провокативності на продукування непередбачуваних мовленнєвих продуктів.

Перспективним постає формування реєстру навмисних і ненавмисних погроз у межах окремих інституційних (наукові, освітня та ін.) і неінституційних (художніх, мемуарних, епістолярних і под.) практик із маркуванням стрижневих елементів мовленнєвих актів погрози, а також зі з'ясуванням домінуючих ситуативно-прагматичних чинників провокування погрози та встановленням основних і/чи неосновних засобів вираження залякування, вибудовування градаційних рядів грізби.

Бібліографія

Багрянний, І. (2023). *Петро каменяря*. Електронний ресурс: <http://surl.li/pqnzl> (доступ: 09.11.2023) [Bahryanyy, I. (2023). *Petro kamenyar*. Elektronnyy resurs: <http://surl.li/pqnzl> (dostup: 09.11.2023)].

Баранов, А. Н. (2007). *Лингвистическая экспертиза текста*. Москва : Флинта [Baranov, A. N. (2007). *Lingvisticheskaya ekspertiza teksta*. Moskva : Flinta].

Бердник, О. (2011). *Чаша Амрити*. Київ: Видавництво «Схід-Захід» [Berdnyk, O. (2011). *Chasha Amrity*. Kyiv: Vydavnytstvo «Skhid-Zakhid»].

Богословська, М.О. (2009). *Судова лінгвістична експертиза: процесуальні та кримінальні аспекти*. Київ: Київський національний університет імені

Тараса Шевченка [Bohoslovs'ka, M.O. (2009). *Sudova linhvistychna ekspertyza: protsesual'ni ta kryminal'ni aspekty*. Kyiv: Kyivs'kyi natsional'nyy universytet imeni Tarasa Shevchenka].

Будко, Т.В. (2017). *Проблемні питання судово-лінгвістичної семантико-текстуальної експертизи мовлення та рекомендації щодо їх вирішення (на матеріалах кримінальних проваджень)*. Київ: Національна академія Служби безпеки України [Budko, T.V. (2017). *Problemni pytannya sudovo-linhvistychnoyi semantyko-tekstual'noyi ekspertyzy movlennya ta rekomendatsiyi shchodo yikh vy-rishennya (na materialakh kryminal'nykh provadzhen')*. Kyiv: Natsional'na aka-deya Sluzhby bezpeky Ukrainy].

Винничук, Ю. (2014). *Мальва Лінда*. Київ: Академія [Vynnychuk, Yu. (2014). *Mal'va Linda*. Kyiv: Akademiya].

Вінграновський, М. (2004). *Вибрані твори: В 3-х т. Т. 3: Повісті й опові-данья*. Тернопіль: Богдан [Vinhranovs'kyu, M. (2004). *Vybrani tvory: V 3-kh t. T. 3: Povisti, opovidannya*. Ternopil': Bohdan]

Вул, С. М. (2005). Автороведческая и лингвистическая экспертизы письмен-ной речи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*, 5, с. 161–166 [Vul, S. M. (2005). Avtorovedcheskaya i lingvisticheskaya ekspertizy pis'men-noy rechi. *Teoriya ta praktyka sudovoyi ekspertizy i kryminalistyky*, 5, s. 161–166].

Вул, С.М. (2007). *Судебно-автороведческая экспертиза. Методические ос-новы*. Харьков: Харьковский научно-исследовательский институт судебных экспертиз [Vul, S.M. (2007). *Sudebno-avtorovedcheskaya ekspertiza. Metodiche-skiye osnovy*. Khar'kov: Khar'kovskiy nauchno-issledovatel'skiy institut sudeb-nykh ekspertiz].

Голобородько, К. (2020). Лінгвістична експертиза тексту: юридичний та мовний аналіз. *Український світ у наукових парадигмах*, 7, с. 11–17 [Holoborod'ko, K. (2020). Linhvistychna ekspertyza tekstu: yurydychnyy ta mov-nyy analiz. *Ukrayins'kyi svit u naukovykh paradyhmakh*, 7, s. 11–17].

Горошко, Е. И. (2005). Судебная лингвистика: становление теоретической парадигмы. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : нау-ково-практичні матеріали*, 5, с. 156–161 [Goroshko, Ye. I. (2005). Sudebnaya lingvistika: stanovleniye teoreticheskoy paradigmy. *Teoriya ta praktyka sudovoyi ekspertizy i kryminalistyky : naukovopraktychni materialy*, 5, s. 156–161].

ГРАК (2024). Генеральний регіонально анований корпус української мови. Електронний ресурс: <https://uacorporus.org/Kyiv/ua> (доступ: 20.01.2024) [HRAK (2024). Heneral'nyy rehional'no anotovanyu korpus ukrayins'koyi movy. Elektronnyy resurs: <https://uacorporus.org/Kyiv/ua> (dostup: 20.01.2024)].

Дімітров, М. (2021). *Теоретичні та практичні аспекти погроз у криміна-льному праві*. Львів: Левада. [Dimitrov, M. (2021). *Teoretychni ta praktychni aspekty pohroz u kryminal'nomu pravi*. L'viv: Levada.]

Довженко, О. В., Гриненко, Л. Г., Кузнichenko, Л. В. та ін. (2008). *Встанов-лення автора та виконавця тексту документа, виконаного під диктування або шляхом переписування*. Харків: Харківський науково-дослідний інститут

судових експертиз [Dovzhenko, O. V., Hrynenko, L. H., Kuznichenko, L. V. та in. (2008). *Vstanovlennya avtora ta vykonavtsya tekstu dokumenta, vykonanoho pid dyktuvannya abo shlyakhom perepysuvannya*. Kharkiv: Kharkivs'kyu naukovo-doslidnyy instytut sudovykh ekspertyz].

Доценко, Е. Л. (1997). *Психология манипуляции: феномены, механизмы, защита*. Москва: ЧеРо [Dotsenko, Ye. L. (1997). *Psikhologiya manipulyatsii: fenomeni, mekhanizmy, zashchita*. Moskva: Chero].

Доценко, О. (2021). Лінгвістичні експертизи у судових справах про неправомірну вигоду (досвід комунікативно-прагматичного дослідження). *Актуальні питання гуманітарних наук*, 45 (1), с. 132–137 [Dotsenko, O. (2021). Linhvistychni ekspertyzy u sudovykh spravakh pro nepravomirnu vyhodu (dosvid komuni katyvno-prahmatychnoho doslidzhennya). *Aktual'ni pytannya humanitarnykh nauk*, 45 (1), s. 132–137].

Доценко, О. (2021a). Лінгвістичні експертизи в дискурсі правозастосування. *Проблеми гуманітарних наук. Серія „Філологія”*, 48, с. 46–52 [Dotsenko, O. (2021a). Linhvistychni ekspertyzy v dyskursi pravozastosuvannya. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya «Filolohiya»*, 48, s. 46–52].

Загнітко, А. (2022). Лінгвістична експертиза: категорії та одиниці. *Мова і право*. Дніпро: Дніпровський державний університет внутрішніх справ, с. 71–78 [Zahnitko, A. (2022). Linhvistychna ekspertyza: katehoriyi ta odynytsi. *Mova i pravo*. Dnipro: Dniprovs'kyu derzhavnyy universytet vnutrishnikh sprav, s. 71–78].

Загнітко, А. (2023). Лінгвоекспертні дискурсивні практики: від окремого до загального. *Українська мова в сучасному науковому вимірі*. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, с. 35–41 [Zahnitko, A. (2023). Linhvoekspertni dyskursyvnі praktyky: vid okremoho do zahal'noho. *Ukrayins'ka mova v suchasnomu naukovomu vymiri*. Luts'k: Volyns'kyu natsional'nyy universytet imeni Lesi Ukrayinky, s. 35–41].

Івченко, М. (1980). *Робітні сили*. Київ: Дніпро [Ivchenko, M. (1980). *Robitni syly*. Kyiv: Dnipro].

Ієвлев, О.М., Калінська, О.П. (2023). *Мовна маніпуляція: техніки маніпуляцій у спілкуванні*. Електронний ресурс: <http://surl.li/myehg> (доступ: 20.12.2023) [Iyevlyev, O.M., Kalins'ka, O.P. (2023). *Movna manipulyatsiya: tekhniky manipulyatsiy u spilkuванні*. Elektronnyy resurs: <http://surl.li/myehg> (dostup: 20.12.2023)].

Кара-Мурза, Е. С. (2009). Лингвистическая экспертиза как процедура политической лингвистики. *Политическая лингвистика*, 1 (27), с. 47–71 [Kara-Murza, Ye. S. (2009). Lingvisticheskaya ekspertiza kak protsedura politicheskoy lingvistiki. *Politicheskaya lingvistika*, 1 (27), s. 47–71].

Кодекс адміністративного судочинства України. Електронний ресурс: <http://surl.li/ngyf> (доступ: 10.12.2023) [Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrayiny. Elektronnyy resurs: <http://surl.li/ngyf> (dostup: 10.12.2023)].

Кримінальний процесуальний кодекс України. (2023) Електронний ресурс: <http://surl.li/navm> (доступ: 10.12.2023) [*Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny*. Elektronnyy resurs: <http://surl.li/navm> (dostup: 10.12.2023)].

Коротич, К. (2009). Комунікативні стратегії погрози та подолання страху в дискурсі української преси XX – XXI століть: мовні механізми впливу на реципієнта. *Вісник Львівського університету*, 46 (1), с. 140–145 [Korotych, K. (2009). Komunikatyvni stratehiyi pohrozy ta podolannya strakhu v dyskursi ukrayins'koyi presy KHKH – KHKHI stolit': movni mekhanizmy vplyvu na retsy-piyenta. *Visnyk L'vivs'koho universytetu*, 46 (1), s. 140–145].

Крижний, А. (2023). Безгранична генерація чистої енергії: вчені довели можливість космічних сонячних ферм. *УНІАН*. 2023.31.10. Електронний ресурс: <http://surl.li/prgag> (доступ: 12.01.2024) [Kryzhnyy, A. (2023). Bezhranychna heneratsiya chystoyi enerhiyi: vcheni dovely mozhlyvist' kosmichnykh sonyachnykh ferm. *UNIAN*. 2023.31.10. Elektronnyy resurs: <http://surl.li/prgag> (dostup: 12.01.2024)].

Литвин, Т. (2001). Можливості судово-лінгвістичної експертизи на початку XXI ст. *Право України*, 1, с. 110–113 [Lytvyn, T. (2001). Mozhlyvosti sudovo-lin-hvystychnoyi ekspertyzy na pochatku XXI st. *Pravo Ukrayiny*, 1, s. 110–113].

Любка, А. (2012). *Сорок баксів плюс чайові*. Кам'янець-Подільський: Meridian Czernowitz [Lyubka, A. (2012). *Sorok baksiv plyus chayovi*. Kam'yanets'-Podil's'kyu: Meridian Czernowitz].

Мазуренко, А., Романюк, Р. (2023). Тимошенко написав заяву про звільнення з ОП України – джерела. *Українська правда*. 2023.23.01. Електронний ресурс: <http://surl.li/pqobr> (доступ: 20.12.2023) [Mazurenko, A., Romanyuk, R. (2023). Tymoshenko napysav zayavu pro zvil'nennya z OP Ukrayiny – dzhherela. *Ukrayins'ka pravda*. 2023.23.01. Elektronnyy resurs: <http://surl.li/pqobr> (dostup: 20.12.2023)].

Малик, В. (2009). *Князь Кий*. Київ: Фоліо [Malyk, V. (2009). *Knyaz' Kyu*. Kyuiv: Folio].

Можейко, О. (2011). Засоби вираження мовленнєвого акту погрози в англomовному діалогічному дискурсі. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, 972, с. 69–73 [Mozheyko, O. (2011). Zasoby vyrazhen-nya movlennyevoho aktu pohrozy v anhlomovnomu dialohichnomu dyskursi. *Vi-snyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu im. V.N. Karazina*, 972, s. 69–73].

Можейко, О. (2017). Тактика спротиву владі в англomовному дитячому авторитарному дискурсі. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, 86, с. 64–72 [Mozheyko, O. (2017). Taktyka sprotyvu vladi v anhlomovnomu dytyachomu avtorytarnomu dyskursi. *Visnyk Kharkivs'koho natsio-nal'noho universytetu im. V.N. Karazina*, 86, s. 64–72].

Мушкетик, Ю. (2004). *Біла тінь*. Київ: Твім інтер [Mushketyk, Yu. (2004). *Bila tin'*. Kyuiv: Tvim inter].

Осьмачка, Т. (2002). *Старший боярин*. Київ: Наукова думка [Os'machka, T. (2002).

Starshyy boyaryn. Kyiv: Naukova dumka].

Парамонова, І. Ю., Костецька, Л. А. (2015). *Семантико-текстуальний аналіз висловлювань, які містять заклики до вчинення певних дій в рамках проведення судово-лінгвістичного дослідження (експертизи): методичні рекомендації*. Київ: Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України [Paramonova, I. Yu., Kostets'ka, L. A. (2015). *Semantiko-tekstual'nyy analiz vyslovlyuvan', yaki mistyat' zaklyky do vchynennya певnykh diy v ramkakh provedennya sudovo- linhvistychnoho doslidzhennya (ekspertyzy): metodychni rekomendatsiyi*. Kyiv: Ukrayins'kyy naukovo-doslidnyy instytut spetsial'noyi tekhniky ta sudovykh ekspertyz Sluzhby bezpeky Ukrainy].

Потебня, А.А. (1993). *Мысль и язык*. Киев: СИНТО [Potebnya, A.A. (1993). *Mysl' i yazyk*. Kyiv: SINTO].

Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. Електронний ресурс: <http://surl.li/pqocj> (доступ: 20.12.2023) [*Pro zapobihannya ta protydiyu domashn'omu nasyilstvu*: Zakon Ukrainy vid 07.12.2017 r. Elektronnyy resurs: <http://surl.li/pqocj> (dostup: 20.12.2023)].

Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 / Міністерства юстиції України. Електронний ресурс: <http://surl.li/prddy> (доступ: 14.12.2023) [*Pro zatverdzhennya Instruktseyi pro pryznachennya ta provedennya sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen' ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsiy z pytan' pidhotovky ta pryznachennya sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen'*: Nakaz vid 8 zhovtnya 1998 r. № 53/5 / Ministerstva yustytseyi Ukrainy. Elektronnyy resurs: <http://surl.li/prddy> (dostup: 14.12.2023)].

Процюк, С. (2012). *Тотем*. Івано-Франківськ: Тіповіт [Protsyuk, S. (2012). *Totem*. Ivano-Frankiv'sk: Tipovit].

Самощенко, І. В. (2018). Види погроз за їх змістом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*, 51(2), с. 93–98 [Samoshchenko, I. V. (2018). Vidy pohroz za yikh zmistom. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriya Pravo*, 51(2), s. 93–98].

Свиридова, Л. В. (2008). Експериментальне дослідження деяких особливостей українського писемного мовлення, обумовлених статевим диморфізмом. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*, 8, с. 196–203 [Svyrydova, L. V. (2008). Eksperymental'ne doslidzhennya deyakykh osoblyvostey ukrayins'koho pysemnoho movlennya, obumovlenykh statevym dymorfizmom. *Teoriya ta praktyka sudovoyi ekspertyz i kryminalistyky*, 8, s. 196–203].

Свиридова, Л. В. (2013). Актуальність лінгвістичних досліджень у судово-експертній практиці. *Криміналістика і судебна експертиза*, 58 (2), с. 267–

269 [Svyrydova, L. V. (2013). Aktual'nist' lnhvistychnykh doslidzhen' u sudovo-ekspertniy praktysi. *Krytnalystyka y sudebnaya ekspertyza*, 58 (2), s. 267–269].

Словник української мови: В 11-ти т. (1970 – 1980). Т. I – XI. Київ: Наукова думка [Slovnnyk ukraýins'koyi movy: V 11-ty t. (1970 – 1980). Т. I – XI. Kyýiv: Naukova dumka].

Словник української мови: В 20-ти т. (2012 – 2023). Т. 1 – 14. Київ: Наукова думка; Український мовно-інформаційний фонд НАН України [Slovnnyk ukraýins'koyi movy: V 20-ty t. (2012 – 2023). Т. 1 – 14. Kyýiv: Naukova dumka; Ukrayins'kuu movno-informatsiynnyu fond NAN Ukrayiny].

Собко, Г. М. (2019). Погроза як форма психологічного впливу. *Питання кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права*, 5 (2), с. 141–146 [Sobko, H. M. (2019). Pohroza yak forma psykholohichnoho vplyvu. *Pytannya kryminal'noho prava, kryminolohiyi ta kryminal'no-vykonavchoho prava*, 5 (2), s. 141–146].

Тараненко, К.В. (2008). Прагматика погрози як засобу деструктивної мовленнєвої поведінки. *Молодий вчений*, 9 (61), с. 120–124. [Taranenko, K. V. (2008). Prahmatyka pohrozy yak zasobu destruktyvnoyi movlennyevoyi povedinky. *Moloduу vchenyу*. 9 (61), s. 120–124.]

Широков, В. А., Сидоренко, О. О. (2005). Наукові засади лінгвістичної експертизи політичних та правових документів, постановка проблеми. *Мовознавство*, 2, с. 18–31 [Shyrovkov, V. A., Sydorenko, O. O. (2005). Naukovi zasady lnhvistychnoyi ekspertyzy politychnykh ta pravovykh dokumentiv, postanovka problemy. *Movoznavstvo*, 2, s. 18–31].

Тарасюк, Г. (2007). *Мій третій і останній шлюб*. Бровари: Відродження [Tarasyuk, H. (2007). *Miy tretiy i ostanniy shlyub*. Brovary: Vidrozhennya].

Труба, Г. М., Гречка, С. А. (2020). Теоретичні обґрунтування сутності поняття «мовна маніпуляція» у політичному дискурсі. *Вісник Одеського національного університету. Філологія*, 25 (2(22)), с. 89–96 [Truba, H. M., Hrechka, S. A. (2020). Teoretychni obgruntuvannya sutnosti ponyattya «movna manipulyatsiya» u politychnomu dyskursi. *Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu. Filolohiya*, 25 (2(22)), s. 89–96].

Хмельницька, В. (2023). Лікарі радять у спекотні дні дотримуватися норми – скільки кави можна пити на день. *ТСН*. 2023.20.08. Електронний ресурс: <http://surl.li/pqodv> (доступ: 20.12.2023) [Khmel'nyts'ka, V. (2023). Likari radyat' u spekotni dni dotrymuvatysya normy – skil'ky kavy mozhna pyty na den'. *TSN*. 2023.20.08. Elektronnyy resurs: <http://surl.li/pqodv> (dostup: 20.12.2023)].

Цивільний процесуальний кодекс України. Електронний ресурс: <http://surl.li/lolf> (доступ: 10.12.2023) [Tsyvil'nyу protsesual'nyу kodeks Ukrayiny. Elektronnyy resurs: <http://surl.li/lolf> (dostup: 10.12.2023)].

Черненко, Г. А. (2012). Сфери застосування лінгвістичної експертизи. *Studia linguistica*, 6(1), с. 220–223 [Chernenko, H. A. (2012). Sfery zastosuvannya lnhvistychnoyi ekspertyzy. *Studia linguistica*, 6(1), s. 22].

Шевченко, Л. І., Сизонов, Д. Ю. (2021). *Лінгвістична експертиза*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет» [Shevchenko, L. I., Syzonov, D. Yu. (2021). *Linhvistychna ekspertyza*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr].

Gibas, M. (2003). Klótnia jako gatunek mowy (na materiale polskim i czeskim). *Bohemistyka*, 1, s. 42–58.

Sarnowski, M. (2000). “Klótnia” I “klótniwość” na tle stereotypów zawodowych zwierzęcych w językach polskim i rosyjskim. *Acta Polono-Ruthenica*, 5, s. 191-202.

Wundt, W. (1904). *Völkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungsgezetce von Sprache, Mythus und Sitze*. B. 1: Die Sprache. T. 1. Auf. 3. Leipzig: Wilhelm Engelmann.

**Literaturoznawstwo
I kulturoznawstwo**

Як у книзі пророцтв... (Межі і можливості нарації в майбутньому часі)

VASYL BUDNYJ

Lwowski Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki, Ukraina
(Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine)

As in the book of prophecies...:
limits and possibilities of narration in the future tense

Abstract

The article examines three interrelated aspects of the narration in the future tense (NFT): linguistic (is it possible to avoid stylistic uniformity if this grammatical form is consistently used?), narratological (how to motivate a story about an event that has not yet happened?), reception (influence on the world perception of the reader). Because NFT depicts events before they occur, their deictic system should be interpreted as a prediction or a dream. Such works still have an experimental character and are rare in national literatures, such as V. Stefanyk's story *Harbingers* (*Вісники*, 1900), M. Garetsky's allegorical novel *Lyavonius Zadumekus* (1932), A. Vanasco's *Even Though Juan Lived* (1947), C. Brooke-Rose's *Amalgamemnon* (1984). NFT creates a specific point of view, suggesting the experience of a future as an actual present, contributing to the rethinking of life experience and a more responsible attitude to the present.

Key words: future-tense narration, point of view, discourse time, represented time, deictic system.

Jak w księdze proroctw...:
granice i możliwości narracji w czasie przyszłym

Streszczenie

W artykule zbadano trzy powiązane ze sobą aspekty narracji w czasie przyszłym (NCzP): językowy (czy można uniknąć jednolitości stylistycznej, stosując konsekwentnie tę formę gramatyczną?), narratologiczny (jak motywować opowieść o zdarzeniu, które jeszcze nie nastąpiło?), receptywny

(wpływ na światopogląd czytelnika). Ponieważ NCzP przedstawia zdarzenia zanim one nastąpią, jej system deiktyczny należy interpretować jako przepowiednię lub marzenie. Utwory takie są nadal eksperymentalne i rzadko spotykane w literaturach narodowych, jak np. nowela W. Stefańska *Wistuny* (*Zwiastuny*, 1900), powieści M. Gareckiego *Lyavonius Zaldumekus* (1932), A. Vanasco *Jednak Juan przeżył* (*Sin embargo Juan vivía*, 1947), K. Brook-Rose *Amalgamemnon* (1984). NCzP kreuje specyficzny punkt widzenia, sugerując przeżywanie przyszłości jako rzeczywistej teraźniejszości, przyczyniając się do przemyślenia doświadczeń życiowych i bardziej odpowiedzialnego podejścia do współczesności.

Słowa kluczowe: narracja w czasie przyszłym, punkt widzenia, czas opowiadania, czas świata przedstawionego, system deiktyczny.

Вступ

Як відомо, з усіх трьох дієслівних часів найбільш поширеним і звичним для читачів є минулий час розповіді, бо ж природно розповідати про подію після її звершення. Рідше трапляється суцільний виклад у теперішньому часі, який наближає читача впритул до часопростору зображуваної події, як у романі Володимира Винниченка *Сонячна машина* (1928). Обидві форми викладу добре досліджені. Зокрема, останнім часом появились монографії *Present tense: a poetics* (2015) Армена Аванессяна та Анке Геннінг, *Present Tense Narration in Contemporary Fiction* (2016) Ірмтрауд Губер, *Making Time: World Construction in the Present-Tense Novel* (2021) Каролін Гебавер, присвячені дослідженню теперішньочасової нарації у творах Джона М. Кутзее, Томаса Пінчона, Гіларі Ментел, Ірвіна Велша та інших постмодерних прозаїків.

Натомість випадки нарації в майбутньому часі (далі – НМЧ) є поодинокими. Обмежений обсяг матеріалу, очевидно, утруднює наратологічне дослідження цієї парадоксальної форми – викладу події ще до того, як вона станеться.

Хоча ще на початку 1970-х років у своїй типології, здійсненій на основі співвідношення нарації з історією, Жерар Женетт вирізняв НМЧ як розповідь, що передує моменту події (Genette,

1983, р. 217), однак не навів жодного прикладу його літературного втілення.

У 1970 р. на матеріалі роману Майкла Фрейна *Надзвичайно приватне життя* (1968) Вільгельмус Й. М. Бронцваер розглянув деякі лінгвістичні особливості НМЧ, зокрема відхилення від „нульового” (основного дискурсивного) часу (Bronzwaer, 1970).

На той самий роман пізніше покликався Горас Портер Еббот, обґрунтовуючи НМЧ тезою про універсальний характер нарації, яка завжди розповідає подію, навіть коли передує їй, оскільки майбутнє, як і в Божих пророцтвах, певним чином уже існує, доступне для викладу, й саме тому „навіть майбутній час викладу передає відчуття того, що вже є, про що варто розповісти, хоча б у просторі, який називаємо майбуттям” (Porter Abbott, 2005, р. 534).

Чи не найбільше уваги приділила НМЧ німецька наратологиня Моніка Флудерник у книжці *Towards a „Natural” Narratology* (1996). Цю рідкісну й недосліджену викладову форму вона порівняла з неораним перелогом, виявивши лише кілька іспанота англomовних її зразків у творчості Альберто Ванаско, М. Фрейна та Пем Г’юстон (Fludernik, 1996, р. 191–194).

Отож актуальним для сучасної наратології завданням є дослідження майбутнього часу не лише як експресивного стилістичного засобу, повсякчас уживаного в мовленні наратора і персонажів, а й як спосіб основного суцільного викладу, який хоча й вимагає значних стилістичних обмежень і неабиякої винахідливості в мотивуванні сюжету, зате здатен привертати до себе увагу своєю незвичайністю, надаючи естетичної поваби й філософічного звучання літературному твору.

Мета цієї статті полягає в дослідженні кількох взаємозв’язаних специфічних аспектів НМЧ, а саме: мовних (чи можна уникнути стилістичної одноманітності за умови послідовного застосування цієї граматичної форми?), наратологічних (як надати переконливої правдоподібності розповіді про подію, якої ще не було?) і рецепційних (наскільки незвичайний часоплин спроможний змінити горизонти творчої уяви читача, його

світосприймання?). Предмет аналізу – майбутньочасова нарація в українському письменстві, а підтвердженням основних тез слугуватимуть покликання на твори інших літератур.

Еволюційні форми та деякі мовні аспекти НМЧ

Виклад у майбутньому часі належить до найдавніших і досить поширених дискурсів, які мали власні, щоправда немистецькі, жанрові форми – пророчі, апокаліптичні, астрологічні та інші, походження яких, за висловом Ж. Женетта, губиться в темряві часу (Genette, 1983, p. 216). Поезія і пророцтво тісно перепліталися: поезію було трактовано як натхненне ясновидіння, а віщування набувало поетичної форми (Franke, 2016).

З розвитком літератури як фікціонального мистецтва пророчий дискурс продовжує побутувати в новочасній ліриці як дійовий експресивний і тематичний засіб. Скажімо, Шевченкова поезія *Ісаія. Глава 35* занурює читачеву уяву в прийдешнє за допомогою дієслів у формі майбутнього часу, прислівника *тоді*, складнопідрядних речень з підрядними умовними й мети:

Тойді, як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі прозрять, а кривие,
Мов сарна з гаю, помайнують.
Нічим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмиа,
Прокинеться [...]
(Шевченко, 2003, с. 283).

Майбутньочасова форма визначальна для деяких ліричних жанрів (заповіт, профетична поезія, лірична візія) і виконує концептуальну функцію у складі ліричних та ліро-епічних творів, як-от прикінцеві акорди прологу до поеми *Мойсей* І. Франка,

вступна частина поезії Лесі Українки *Légende des siècles*, вірші поетів-вісниківців, зокрема *Поворот* і *Неповторне свято* Олени Теліги, хвилююча апострофа Василя Стуса *Народе мій, до тебе я ще верну...* тощо.

Сучасні епічні розповіді про майбутнє набули форм минулого і, рідше, теперішнього часу, а час майбутній уживано в мовленні наратора та персонажів як засіб передбачення чи пролепсису. Таким випередженням подій є заспокійлива для читачів вістка про звияжну післяісторію мужніх героїв у фінальних абзацах роману Івана Багряного *Сад Гетсиманський* (1950):

Багато доріг пройшли вони, з багатьох рік пили вони, багато мо-
гил полишали вони, багатьох друзів розгубили вони в землі й по
божевільнях, і багато ще їм іти, багато ще їм проб приготувала доля,

Але всі дороги сходимі, й всі могили зчислимі, і кожна ніч —
навіть полярна ніч! — кінчається ранком... І вони йдуть... Зціпивши
зуби, вони йтимуть через ніч злоби й зненависті, не здаючись, доти,
доки їй не перейдуть (Багрянний, 2013, с. 538).

В утопіях і науково-фантастичних текстах застосовують переважно минулочасовий виклад для зображення подій вигаданого майбуття, яке для героїв є їхнім сьогоденням:

Стоячи на порозі короткого коридора між обома каютами косміч-
ного корабля, Маріо Естебан Ріос похмуро спостерігав, як Тед Лонг
настроював відеофон: зображення було нікудишнє.

Ріос знав, що кращого чекати годі. Надто далеко вони від Землі,
та ще й у невідгідному положенні, лицем до Сонця (Азімов, с. 366).

В сучасному письменстві майбутній час фігурує не тільки як тематичний предмет чи стилістичний засіб, а й як НМЧ – основна часова форма епічного викладу. Такі нечисленні тексти мають експериментальний характер і є значним викликом для наратології, бо вимагають перегляду усталених уявлень та оновлення дослідницького інструментарію.

За В. Шмідом, текст наратора і текст персонажа можуть відрізнятися застосуванням часу. В тексті персонажа переважно вживають усі три дієслівні часи (теперішній, минулий, майбутній). У нараторському тексті епічний минулий час або історичний теперішній (функціонує як еквівалент) здебільшого застосовують для опису дії в зображеному світі. Всі три часи, звісно, наратор може вживати у висловлюваннях, які стосуються не дієгезису, а екзегезису, тобто в дискурсивному коментарі, автотематизації, звертанні до читача тощо (Schmid, 2010, p. 141).

Власне, М. Флудерник у вже згаданій праці звернулася до проблеми взаємодії дейктичних систем на рівнях дискурсу (акту розповідання) і дієгезису (зображеної події). Дейксис – це займенники, прислівники, інші лексичні і граматичні засоби, які є орієнтирами в комунікативній ситуації, вказуючи на розповідача, сприймача і тематичні складники розповіданого світу (я – ти – він), їхні часові (тепер – тоді – потім) та просторові (тут – там) координати.

Цей підхід важливий, оскільки НМЧ заснована на взаємодії нараторської (дискурсної) і дієгетичної (стосовної до розповіданої історії) дейктичних систем: майбутній час розповідання зображує подію, що відбудеться після моменту мовлення, а теперішній і минулий часи, вплетені в основну мережу НМЧ, передають майбутню подію як актуальну для персонажів.

Наратологічні аспекти НМЧ: мистецька природа й естетичні ефекти

Підсумовуючи свої спостереження, М. Флудерник висловила думку, що застосування НМЧ є прерогативою невеликої горстки постмодерністських текстів (Fludernik, 2009, с. 52). Цей висновок потребує уточнення. Насправді досить успішні експерименти з майбутньочасовою формою викладу розпочалися ще на світанку модернізму, до того ж у слов'янських літературах, зокрема в українській та білоруській.

У новелі Василя Стефаника *Вістуни*, яка написана ймовірно за все 1900 р. й опублікована у збірці *Дорога* (1901), магічний прожектор НМЧ вихоплює з туману будущини постаті убогих і втомлених людей, які напередодні холодної й голодної зими блукатимуть порожніми осінніми полями, шукаючи колосків і збираючи сухе бадилля на паливо:

Оксана здойматиме кождий колосок, що надибле, і буде всі складати в ліву руку, а як жмит згрубіє, то вона его буде складати понад ярок, аби потім легко найти. Вишукувати буде долики, рови, бо там найбільше колосся. Сто разів на мінуту буде схилятися і буде виглядати, як найпильніша робітниця. Згодом зачнуть її поперед очі бігати або сині плями, або одна половина ниви буде така, як має бути, а друга половина буде вся зелена. Вона пристане, затулить долонею очі і буде хвилюк стояти, потім нагло візьме з перед очей руки, і вся полуда пропаде. Або вона заспіває співанку, заспіває її собі лишень потихоньки з великим стидом і з ясною радістю, що вона вже може співати. Класти буде ноту до ноти і слово до слова з дрозачою непевністю, як мала дитина, що вчиться перший раз ходити і кладе білі ноги з радістю по землі. А що колос здойме, то співанку свою урве і наново її зачне з новим дрижанням тоненького голосу; як ото павутиння, що трясеться на стернях. А як прийде до краю, то сяде собі на пільній доріжці і підіпре голову таким дуже маленьким кулачком, як головка бодяка, що буде над нею шуміти тихеньке пророцтво її цілого життя... (Стефаник, 1949, с.117–118).

Завдяки мистецтву словесного зображення, НМЧ наближає впритул до читача події далекого прийдешнього. Мимоволі ми перебудовуємо своє внутрішнє бачення, вдивляючись в обрії далекого часу, й чуємо тиху співанку, яку тоненьким голосом співатиме ця несмілива і втомлена дівчинка, вловлюємо шепіт будяка під подувом польового вітру. Через окремі деталі (дівчинка затулила очі долонькою, її тоненький голос, маленький кулачок, наче пуп'янок колючої квітки), майбутньочасовий виклад настільки актуалізує ще не відбуту подію, що створює ілюзію безпосереднього бачення реалій, які перебувають поза межею теперішності – у сферах можливого та сподіваного.

Тією позицією, з якої читачеві відкриваються розповідані події зображеного майбутнього, є дейктична система дискурсу, маркована вказівниками часу. В новелі привертає увагу активна взаємодія нараторської і персонажної дейктичних систем, через яку читачеві не вдається залишатися на рівні дискурсу, тобто на одному часовому рівні з третьоособовим усвідненим наратором, бо розповідь постійно перекидає нашу уяву в зображений світ.

Взаємоперетин дискурсного і фабульного часів помітний уже з початкової фрази твору, в якій **дейктична система головного речення** (вказівна частка „то” і майбутній час дієслів) є точкою відліку акту розповідання і передає перспективу нарації, а *тема головного речення разом зі своїм означенням* – підрядним реченням з його дейктичною системою (означальний сполучник „що” і дієслова теперішнього і минулого часу, прислівники часу й місця „щодня”, „десь”) – стосуються часових вимірів подій у зображеному світі:

То будуть старі, бідні вдови, або їх внуки, або старі діди, що коло своїх дітей туляться і чують щодня, який вони тягар у хаті, або **то будуть** молоді жінки з малими дітьми, що їх чоловіки покинули ідесь у великім місті за них забули. Вони **будуть іти** чередою в поле, минатимуть хрести, що **тепер** їх ніяка зелень не закриває, лишатимуть за собою блискучі, гладкі, сталеві дороги і будуть розходитися по сивих монотонних стернях, діти будуть шукати колосся, а старі тамтогорічних ковіньок (Стефаник, 1949, с. 117).

Виділений напівжирним курсивом прислівник „тепер” зустрічається й нижче за текстом, переводячи увагу читача в актуальний для персонажів часоплин і занурюючи в безпосередню перспективу діда Михайла: „*Тепер* він **закличе** на хлопці. Вони **прибігнуть** до него з видовбаним гарбузом” (Стефаник, 1949, с. 118). Це несподіване „тепер” є для персонажа щонайближчим теперішнім, а для читача – віддаленим майбутнім, у якому він раптово опиняється завдяки магії перетину наративного і зображеного часів. Варто погодитися зі спостереженням В. Й. М. Бронцваера, що

такі відхилення від норми сприймаються як контрасти на тлі основного часу викладу і означають зміну перспективи, засвідчуючи, що речення є не авторською інтерпретацією дії, а емоційною реакцією героя (Bronzwaer, 1970, с. 77).

Застосовуючи НМЧ, Стефаник уникає стильової одноманітності завдяки низці вигадливих способів. Хоча аналітична форма (допоміжне дієслово „бути” у відповідній особі + інфінітив недоконаного виду: „буде складати”) переважає, однак не справляє враження однотонності, оскільки разом із багатосполучниковістю вона бере участь у творенні повторів, синтаксичних паралелізмів, визначаючи ритм прозового мовлення.

Виклад поживається поєднанням **аналітичної** та *синте-тичної* (сполучення інфінітива недоконаного виду з особовими формами дієслова *яти*: писати+иму) форм із дієсловами докона-ного виду: „Оксана *здойматиме* кождий колосок, що надибле, і **буде** всі **складати** в ліву руку [...]” (Стефаник, 1949, с. 117). У надвечірньому пейзажі те чергування накочується хвилями, наче подуви прохолодного вітру на заході сонця, перемежовуючи раптові і тривалі враження: „З довколишніх сіл припливуть на ниву звуки дзвонів і **будуть стелитися** разом із росою по стернях, по дорогах заблеють віви і загукають пастухи, по полю **будуть** орачі **викидати** плуги з борозен і **збиратися** додому” (Стефаник, 1949, с. 119).

НМЧ не тільки посилює драматичну силу розповіді, описуючи події так, ніби вони вже розгортаються, а й створює відчуття неминучої напруги між призначенням людини бути щасливою і тією жалюгідною долею, що приготувала їй дійсність. Філософія часу в новелі не лінійна, а циклічна. Йдеться тут про повторюваний характер подій у людському житті, які є неунікненними, немов циклічна зміна фаз відродження і завмирання у природі.

Форма викладу надає новелі віщого, майже містичного характеру, бо навіть відчуття часу, а можливо й вічності. Вона драматично міфологізує образ дійсності в супрязі з іншими згаданими тут засобами, а також тією галереєю знедолених і скривджених

постатей „вістунів” – удів, їхніх онуків, дідів і покинутих молодих жінок, яка творить композиційну раму, розпочинаючи і замикаючи новелу:

В селі вони всі подибаються – і бідні вдови, і їх внуки, і діди, і молоді жінки, що їх чоловіки покинули, – всі з ковіньками і зі сніпками колосся. Вони вістують, що осінь приходить (Стефаник, 1949, с. 119).

Завдяки теперішньочасовій формі заключна фраза „Вони вістують, що осінь приходить” прориває усталену в новелі часову структуру і, повертаючи читачеву увагу до початку фабули, перетворюється на багатозначний експресивний пуант, забарвлений яскравою символістичною барвою. Повернення додому після блукань спорожнілими просторами сприймається як подія, що відбувається не тільки в момент мовлення, а й завжди і скрізь.

Загалом сенс віщування осені загадковий і хвилюючий. Чому доля, ваблива, однак неласкава, наче яскрава квітка колючого будяка, так жорстокосердо присуджує на злидарське животіння дівчинку Оксану та її братиків і багатьох-багатьох людей, які приходять у цей широкий світ, сповнений безлічі можливостей, але для них недоступних? Невже як дотепер, так і надалі вони „лишатимуть за собою блискучі, гладкі, сталеві дороги і будуть розходитися по сивих монотонних стернях” (Стефаник, 1949, с. 117)?

На ті питання нема готових відповідей. Читач має знайти їх сам. І коли тепер восени чи ранньої весни помітимо нуждарів, які бовваніють у далеких голих полях чи риються на міських смітниках, знаймо – це „бідні вдови, і їх унуки, і діди, і молоді жінки, що їх чоловіки покинули... Вони вістують, що осінь приходить”. Так каже Стефаник...

Рецепційні аспекти НМЧ: уприсутнення майбутнього

Рецепційні аспекти НМЧ полягають у її націленні на творення естетичного враження і ґрунтуються, зокрема, на узгодженій взаємодії стилістичного та наративного рівнів. Для підтвердження цієї тези розгляньмо ще кілька творів.

Гумореска Стефаниковича приятеля Леся Мартовича *Пророцтво грішника* (1916) містить жартівливе передбачення нечестивця щодо своїх пригод у потойбіччі: „У пеклі приставлять до мене милого товариша: старого чорта. Він буде мене обертати залізними вилами, аби я припікався однак з обох боків. Має бути з мене печеня без ніякої догани” (Мартович, 1918, с. 30). Комічний ефект впливає з безтурботного тону нарації, яка оповідає про загрозову для оповідача майбутню ситуацію.

НМЧ посилює виразність та суєстивність філософічно-алегоричних щоденникових записів репресованого білоруського письменника Максима Гарецького *Лявоніус Задумекус*, які було створено в 1931–1932 рр. на заслання в російській Вятці, а надруковано лише в 1993 р. (Часнок-Фаменка, 2021, с. 45–47). Риторично звертаючись до адресата в другій особі, а насправді до самого себе, оповідач розгортає своєрідний внутрішній монолог:

І вийдзеш ты з муру на сонца, на вольнае паве́тра, на ясны свет.
Зялёныя дрэвы зашумяць табе лесам. Прыгожыя кветкі зацвітуць
табе лугам. Ступіш ты крокаў пяць. І раптам усміхнешся...
(Гарэцкі, 2009, с. 471).

Схвильований ритм, творений дедалі коротшими фразами й лексичними повторами, експресивні епітети, дієслова, які передають мрію про зближення героя і вільного світу, – всі ті засоби висловлюють прагнення до свободи в умовах радянського тоталітаризму.

На порозі постмодерну першими до експериментів з майбутньочасовою нарацією звернулися латиноамериканські представники магічного реалізму. З-поміж творів, що їх згадала

М. Флудерник, найраніше появився роман аргентинського прозаїка А. Ванаско *Проте Хуан вижив* (*Sin embargo Juan vivía*, Буенос-Айрес, 1947). Тут у гарячковому безладному монолозі оповідач трактує своє життя як низку безповоротно втрачених можливостей. Майбутньочасову форму викладу мотивовано для читача тим, що вона висловлює, за словами критиків, „нереалізоване майбутнє головного героя, яке він переживає як проминуле-майбутнє”, тобто змарновані життєві альтернативи (Arce, 2014, p. 8).

Гіркий мотив ретроспективної переоцінки життєвого вибору продовжив роман мексиканського представника магічного реалізму Карлоса Фуентеса *Смерть Артеміо Круса* (*La muerte de Artemio Cruz*, 1962). В другоособовій нарації цього твору застосовано всі три дієслівні часи, та особливу увагу дослідників привернула парадоксальна гра стилістикою та семантикою минулого і майбутнього часів. Тут головний персонаж у передсмертну годину воліє „згадувати [...] те, що має статися” і не бажає „передбачати того, що вже сталося”, та все ж стрічка його пам’яті самовільно відмотується назад, у пережите колишнє, аби „передбачити минуле”: „Так, учора ти вилетиш з Ермосільо, вчора, 9 квітня 1959 року, регулярним рейсом Мексиканської авіаційної компанії [...]” (Fuentes, 1996, c. 12). Тут минулий час, виражений прислівником і не узгоджений з майбутнім часом дієслова, стилістично маркує своєрідну форму аналепсису, в якій відбувся взаємоперетин двох кутів зору Артеміо Круса – оповідача і персонажа: прислівником минулого часу означено спогадувану подію, яка сталася до моменту оповіді наратора Антоніо Круса, але з позиції оповідуваного персонажа Антоніо Круса має статися наступного дня.

В дослідженнях часто йдеться про роман-дистопію британця М. Фрейна *Надзвичайно приватне життя* (*A Very Private Life*, 1968). Цей твір написаний переважно в теперішньому часі й лише в перших п’ятьох розділах твору та деяких інших його фрагментах застосовано майбутній час, як-от у початкових фразах твору, стилізованих під казку:

Колись буде собі маленька дівчинка на ім'я Анкамбер.

Анкамбер матиме молодшого брата на ім'я Сульпіс, і вони житимуть з батьками в будинку посеред лісу. У хаті не буде вікон, бо надворі, крім лісу, нічого не буде видно. Натомість усередині будуть різноманітні цікаві речі – дивні тварини, процесії, дорогоцінні камені, воїнство, лабіринти, сувої чистих форм і чистих кольорів, які матеріалізуються в повітрі за бажанням, суцільні та блискучі і майже відчутні на дотик. Бо то відбуватиметься ще задовго до нас в добрі нові дні [...]. (Fraun, 1981, р. 5) [переклад власний – В. Б.].

Ще один послідовний зразок НМЧ, про який згадала Моніка Флудерник, це роман британки Крістіни Брук-Роуз *Амальгамемнон* (*Amalgamemnon*, 1984), побудований як потік свідомості оповідачки – професорки літератури й історії Міри Енкетей. Внутрішньо готуючись до відставки через очікуване скорочення фінансування в університеті, вона висловлює відчуття невпевненості в майбутньому і тривоги за гуманітаристику, яка капітулює перед наступом новітніх технологій. Немов Кассандра, оповідачка віщує, перемішуючи передбачувані події з уявними розмовами, фактами античної минувшини й уривками радіоновин:

Невдовзі, зрештою, незважаючи ні на що, я стану зайвою, такою ж зайвою, як і ви, коли підійде черга, зайвою, як цілком передбачуваний інформаційно порожній нуль.

Скорочення програм відбуватиметься швидко, що спричинить звільнення та грошову компенсацію (якщо пощастить) усім викладачам мертвих мов, літератури, історії, філософії, бо ж хто бажатиме дізнатися про давні пристрасті богів / королів / середнього класу або про працю зі словами, фразами та структурами, які продовжуватимуть спалахувати в техне [тобто в мистецтві – В. Б.], однак незабаром будуть заглушені високими технологіями? Кому все ще забагнеться читати вночі зовсім інший дискурс, коли в мініатюрному сьайві нічної лампи висвітлюватиметься на сторінці, скажімо, Агамемнон, що повертається до своєї кровожерливої дружини, яка знівечить його славу, повертається зі своєю новою бранкою

Кассандрою, принцесою загиблої Трої, і та вигукує ой леле, о Земле, провісний Аполлоне і так далі, або ж іще – Геродот, у якого фінікійці викрадають Іо, а греки – Європу, доньку царя Тіру, але тоді чи створимо ми коли-небудь Європу? Спорт. Рутгер [Рінальдо Джозеф „Рутгер” Ардізоя – американський бейсболіст італійського походження – В. Б]. Команда *Кардіфф* [валійський клуб регбі – В. Б.] вирушить сьогодні вдень до Монпельє, де зіграє з Безье в першому турі чемпіонату Європи, послухайте їхнього капітана Джо Тентертена: ми переможемо [Brooke-Rose, 2010, p. 5] [переклад власний – В. Б.].

Як бачимо, майбутньочасове мовлення ненадійної оповідачки – безладне, хоча гірко іронічне – створює відчуття невизначеності перспектив не тільки особистого життя, а й усієї неспокійної сучасної Трої – постіндустріальної цивілізації.

У розвідках М. Флудерник фігурує також оповідання американки Пем Г'юстон *Як розмовляти з мисливцем* (1990), в якому, щоправда, не дотримано послідовно цієї наративної техніки.

До переліку творів, які хоча й несистематично, впереміш з іншими часами, але концептуально застосовують НМЧ, можна додати чимало зразків. Скажімо, півторасторінковий розділ *Смерть kota* в англomовному романі українсько-американського письменника Юрія Тарнавського *Meningitis* (1978) описує в теперішньому часі, як сонячного зимового дня знеможений кіт прямує подвір'ям до саду, а заключна четвертина тексту розповідає в майбутньому часі, як тварина там засне, гріючись на сонці, і помре уві сні:

Кіт на півдорозі між будинком і сходами. Кіт рухається. Він іде до сходів. На вершині пагорба фруктовий сад. Фруктовий сад прилягає до прибудинкової території. Фруктовий сад занедбаний. Він поріс кущами і тереном. Кіт виснажений. Він дуже ослаблений. Він вирішив померти. Він підніметься сходинками. Піде в сад. Пробежеться між кущами та терном. Котові подекуди доведеться повзти. Його шерсть кілька разів зачепиться за колючки. Шматочки шерсті залишаться висіти на колючках. Кіт знайде місце під терном. Там буде листя на землі. Місце буде захищене кущем. Тому кіт почуватиметься там у безпеці. Та й сонце світитиме на те місце. Тому котів

Як у книзі пророцтв... (Межі і можливості нарації в майбутньому часі)

буде тепло. Він ляже там. Кіт згорнеться. Йому стане тепло. Він засне. Він помре уві сні. Після заходу сонця тіло kota замерзне (Tarnawsky, 1978, p. 124) [переклад власний – В. Б.].

В оповіданні Ю. Андруховича *Зліва, де серце* (1989, 2007), викладаючи подію, що завершилася, наратор з висоти життєвого досвіду не тільки розмірковує про себе як персонажа власної історії, а й переноситься у свій тодішній стан наївної юнацької закоханості в жінку, яка стрілася йому під час військової служби цілком випадково. Зворушливу, смішну і водночас драматичну любовну історію оповідач завершує пролеписом у формі НМЧ:

І чи можу я здогадуватися про те, що о третій ранку в полку буде тривога. І всі роти стоятимуть на плацу в протигазах та хімкомплектах...

...Через два тижні мене відрахують з нашого учбового полку як негідного майбутнього звання „сержант” і переведуть на гірський полігон у Середній Азії. Вона не напише мені жодного разу...

Але зараз я ще не здогадуюся про це. Я навіть нічого лихого не передчуваю. Мене не лякає майбутнє... (Андрухович, 2009, с. 16).

Пошуковий характер мають радіоісторії Тараса Прохаська *Увібрати місто*, які увійшли до книжки *Лексикон таємних знань* (2004) – в них автор переважно уникає минулого часу, перемикаючи теперішній із майбутнім.

Висновки

Отже, НМЧ здатна творити своєрідні, порівняно з минулою і теперішньочасовими нараціями, естетичні ефекти. Якщо звичний для читача минулий час викладу прозорий, наче невидимий, то НМЧ привертає увагу як небувалий спосіб викладу.

Умовою успішного функціонування НМЧ є взаємопов'язаність її стилістичного, наратологічного і реценсійного аспектів. Через те, що ця наративна форма розташовує акт розповідання раніше зображуваного часу, її дейктична система має бути вмотивована

як пророче видіння, мрія, сновидіння або ж очікування, прогноз чи планування подій, які розгортатимуться опісля.

НМЧ дає змогу читачеві зазирнути в майбутнє, не покидаючи свого уявного часопросторового місця перебування, але змінюючи світоглядні позиції. Навіюючи переживання можливого майбуття як актуального теперішнього, цей спосіб викладу здатен загострити в читача почуття особистісної причетності, сприяючи переосмисленню життєвого досвіду і відповідальнішому ставленню до сучасності, з якої невдовзі проросте майбутнє.

Бібліографія

Азімов, А. (1990). Марсіанський шлях. В: Азімов, А. *Кінець вічності: Вибрані твори* (с. 366–410). Київ: Дніпро [Azimov, A. (1990). *Marsians'kyu shlyakh*. V: Azimov, A. *Kinets' vichnosti: Vybrani tvory* (s. 366–410). Kyiv: Dnipro].

Андрухович, Ю. Зліва, де серце (2009). В: Андрухович Ю.; Дереш Л.; Жадан С. *Трициліндровий двигун любові* (с. 7–16). Харків: Фоліо, 2009 [Andrukhovych Yu. Zliva, de sertse (2009). V: Andrukhovych Yu.; Deresh L.; Zhadan S. *Trytsylindrovyyu dyvuhun lyubovi* (s. 7–16). Kharkiv: Folio, 2009].

Багрянний, І. (2013). *Сад Гетсиманський*. Харків: Фоліо [Bahryanyu, I. (2013). *Sad Hetsymans'kyu*. Kharkiv: Folio].

Гарэцкі, М. Лявоніус Задумекус (2009). В: Гарэцкі М. *Выбраныя творы* (с. 471–523). Мінск: Кнігазбор [Haretski M. Lyavonius Zadumyekus (2009). V: Haretski M. *Vybranyya tvory* (s. 471–523). Minsk: Knihazbor].

Мартович, Л. (1918). Пророцтво грішника. В: Мартович, Л. *Народня ноша* (с. 29–49). Львів; Київ: Шляхи [Martovych, L. (1918). *Prorotstvo hrishnyka*. V: Martovych, L. *Narodnya nosha* (s. 29–49). L'viv; Kyiv: Shlyakhy].

Стефаник, В. (1949). Вістуни. В: Стефаник В. *Повне зібрання творів: В 3 т.* (т. 1, с. 117–119). Київ: АН УРСР [Stefanyk V. (1949). *Vistuny*. V: Stefanyk V. *Povne zibrannya tvoriv: V 3 t.* (t. 1, s. 117–119). Kyiv: AN URSR].

Часнок-Фаменка, І. Ч. (2021). *Наратыўныя стратэгіі ў літаратурным тэксце*. Мінск: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт [Chasnok-Famyenka, I. Ch. (2021). *Naratywnyya stratehii w litaraturnym tekstsye*. Minsk: Byelaruski dzy-arzhawny wniversityet].

Шевченко, Т. (2003). Ісаїа. Глава 35. В: Т. Шевченко. *Зібрання творів: У 6 т.* (Т. 2, с. 283–284). Київ: Наукова думка [Shevchenko, T. (2003). *Isaiya*. Hlava 35. V: T. Shevchenko. *Zibrannya tvoriv: U 6 t.* (T. 2, s. 283–284). Kyiv: Naukova dumka].

Arce, R. G. (2014). Las novelas de Alberto Vanasco: en la estela del surrealismo. *Recial*, V(5–6), p. 1–20. Електронний ресурс: <https://ri.conicet.gov.ar/handle/11336/16326> (доступ: 05.01.2024).

Bronzwaer, W. J. M. (1970). *Tense in the Novel: an Investigation of Some Potentialities of Linguistic Criticism*. Groningen: Wolters-Noordhoff. Електронний ресурс: <https://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/148640> (доступ: 05.01.2024).

Brooke-Rose, C. (2010). *Amalgamemnon*. Champaign and London: Dalkey Archive Press.

Fludernik, M. (1996). *Towards a „Natural” Narratology*. London: Routledge.

Fludernik, M. (2009). *An Introduction to Narratology*. London and New York: Routledge.

Franke, W. (2016). Poetry, Prophecy, and Theological Revelation. B: *Oxford Research Encyclopedia of Religion*. Електронний ресурс: <https://oxfordre.com/religion/view/10.1093/acrefore/9780199340378.001.0001/acrefore-9780199340378-e-205> (доступ: 05.01.2024).

Frayn, M. (1981). *A Very Private Life*. Glasgow: Fontana.

Fuentes, C. (1996). *La muerte de Artemio Cruz*. New York: Penguin Books.

Genette, G. (1983). *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Ithaca (New York): Cornell University.

Porter Abbott, H. (2005). The Future of All Narrative Futures. B: James Phelan and Peter J. Rabinowitz (eds.), *A Companion to Narrative Theory* (p. 529–541). Malden: Blackwell.

Schmid, W. (2010). *Narratology: An Introduction*. Berlin, New York: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110226324>.

Tarnawsky, Y. (1978). *Meningitis*. New York: Fiction Collective.

Zuck, R. B. (1991) *Basic Bible Interpretation*. Wheaton, Illinois (USA): Victor Books.

Поетика збірки Бориса Гуменюка *100 новел про війну*

NATALIIA DASHKO

Uniwersytet Celno-Skarbowy, Dnipro, Ukraine
(University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine)

The poetics of Boris Humenyuk's collection of
100 short stories about war

Abstract

The article analyzes the works of Borys Humenyuk's collection of 100 short stories about the war in order to identify the peculiarities of poetics in them. As a result of the research conducted using descriptive, comparative, hermeneutic, semiotic methods, semantic, associative, psychological analysis of the text and microanalysis, it was established that the story is told in the first person and all the events of the war are presented through the prism of the narrator's perception, which is the author himself. The entire psychological space of the hero is modeled, which, as a rule, turns out to be split, so attention is focused on the inner conflict of the hero. The semantic oppositions 'I - Other', 'Own - Stranger-Other', 'white world - black world' are projected on its disclosure; the use of epithets, similes, metaphors, and phraseological units that characterize the tragic world; artistic details that reflect the subtlest movements of the hero's soul (mainly the eyes). An important component of the artistic world of novels is their objectivity. A special semantic content is acquired by the images-objects of a sapper's shovel, a knife, a cartridge case, an icon, etc.

Key words: short story, narrator, poetics, psychologism, artistic detail

Poetyka zbioru *100 nowel pro wojnu* Borysa Humeniuka

Streszczenie

W artykule są analizowane utwory ze zbioru *100 nowel pro wojnu* Borysa Humeniuka w celu zidentyfikowania cech autorskiej poetyki. W wyniku

badania przeprowadzonego przy użyciu metod opisowych, porównawczych, hermeneutycznych, semiotycznych, semantycznych, asocjacyjnych, psychologicznej analizy tekstu i mikroanalizy, stwierdzono, że narracja prowadzona jest w pierwszej osobie, a wszystkie wydarzenia wojenne są przedstawiane przez pryzmat percepcji narratora, którym jest sam autor. Modelowana jest cała przestrzeń psychologiczna bohatera, która z reguły okazuje się rozdwojona, przez co uwaga skupia się na wewnętrznym konflikcie bohatera. Semantyczne opozycje "Ja – Inny", "Swoj – Obcy – Inny", "biały świat – czarny świat" mają na celu jego ujawnienie; użycie epitetów, porównań, metafor, frazeologii, które charakteryzują tragiczny świat; artystyczne szczegóły (najczęściej oczy), które odzwierciedlają najmniejsze reakcje emocjonalne bohatera. Ważnym składnikiem artystycznego świata opowiadań jest ich tematyka. Obrazy-przedmioty, takie jak ostrze saperskie, nóż, łuska naboju, ikona itp. nabierają szczególnej treści semantycznej.

Słowa kluczowe: opowiadanie, narrator, poetyka, psychologia, detal artystyczny

Борис Гуменюк, український поет, прозаїк, військовий (позивний „Кармелюк”), народився 30 січня 1965 року на Тернопільщині. Автор проекту „Українські книги – українським тюрмам”, координатор проекту „Інша література”, із 2006 року – член Національної спілки письменників України, із 2014 – заступник командира добровольчого батальйону ОУН, із 2015 – Голова Української Військової Організації.

Свою війну за цілісність Батьківщини Б. Гуменюк розпочав у добровольчому батальйоні „Азов” 22 червня 2014 року. За словами письменника в одному з інтерв’ю, „потрапив на Донбас саме 22 червня зовсім випадково. А збирався на війну, ще коли російські війська опинилися в Криму” (Яновська, 2014, с.1). Доля дала йому шанс реалізувати той потенціал, який у ньому був, адже „Війна дає можливість пошуку простих відповідей на складні запитання. [...]. Це справжній пошук. Шлях вартий того, аби його пройти. Вартий того, аби про це комусь розповісти. Це – випробування. Ти випробовуєш себе. Вітчизною, кров’ю і – смертю” (Гуменюк, 2018, с.7). Брав участь у відбитті

широкомасштабного вторгнення Росії в Україну, зокрема в обороні Бахмута. Із кінця грудня 2022 року вважається зниклим безвісти, імовірно, потрапив у полон.

Творчий доробок Б. Гуменюка становлять збірки: *Спосіб захисту* (1993), *Лук'янівка* (2005), *Острів* (2007), *Та, що прибула з неба* (2009), *Вірші з війни* (2014), *Блокпост* (2016), *100 новел про війну* (2018). Автор має такі відзнаки: літературно-мистецька премія Ліги українських меценатів 2014 року імені Володимира Свідзінського та Бориса Нечерди, медаль святих Кирила і Мефодія, премія імені Якова Гальчевського „За подвижництво у державотворенні”, Золота Фортуна „Людина року 2014”, медаль „За жертвовність і любов до України””, найкраща книга року на військову тематику. У 2023 році одержав Народну Шевченківську премію (Залізний Мамай), символом якої є кована статуетка Залізного Мамаю – стародавнього Воїна-Кобзаря, постать якого є знаковою в українському героїчному епосі. Саме цей образ окреслюється в ряді новел письменника.

За об'єкт дослідження не випадково було обрано збірку Б. Гуменюка *100 новел про війну* (2018), адже в ній, як зауважує Ніна Головченко, „автор передає своє суб'єктивне безпосереднє враження як учасника подій, водночас прописує ці процеси в загальноісторичному контексті боротьби українців за незалежність” (Гуменюк, 2018, с.2). Крім того, тема війни, як і пов'язані з нею історичні факти, соціальні реалії, що ще кілька років тому перебували поза увагою літературного процесу, у зв'язку з масштабним вторгненням країни-агресора в Україну набули особливої актуальності, що й знайшло відображення в художніх творах:

Сьогодні війна повернулася у свідомість українців у своїй антитетичній сув'язі з миром – як призвідниця жертв, руйнувань, утрат, деградації, як черговий прояв злочинної політики нашого історичного опонента-колонізатора. Вона підпорядкувала собі все суспільство, ставши нагальним викликом народно-державному й національному буттю, осмислити який та віднайти способи його подолання активно прагнуть і сучасники-літератори (Білик, 2016, с.88).

Слід зауважити, що актуальність теми війни зумовила не лише появу художніх текстів про неї, а й різнопланових дослідницьких праць. При цьому спробу осмислити війну рф з Україною роблять як українські, так і західні науковці, серед яких можна назвати Джудіт Батлер, американську філософиню, насамперед відому як засновницю перформативної теорії гендерної ідентичності. Позиція Батлер щодо війни в Україні чітка: „Я хочу, як і більшість людей, щоб українці виграли цю війну” (Батлер, 2022). Аналізуючи сучасні війни, авторка пропонує протилежне традиційному ліберальному підходу розуміння ненасилля, парадокс якого полягає в тому, що „насилля стає інструментом ненасилля, для того, щоб протистояти насиллю” (Батлер, 2022).

Рон Кеппс – американський військовий, один із ветеранів війни в Афганістані, засновник проєкту *Veterans Writing Project*, автор книги *Як писати про війну* (яка нещодавно вийшла в українському перекладі Ольги Погинайко у видавництві *Смолоскип*) переконаний, що „кожен має розповісти про війну з місця, де є, зі своєї точки правди” (Романцова, 2022), що, власне, і робить Б. Гуменюк у збірці *100 новел про війну*.

Твори Б. Гуменюка, зокрема його тексти війни, досліджували Ярослав Поліщук, Тарас Пастух, Лариса Горболіс, Галина Білик, Валерія Матвієнко та ін. У центрі їхніх наукових зацікавлень переважно були поетичні твори збірок *Вірші з війни* та *Блокпост*, присвячені російсько-українській війні на Донбасі 2014–2016 рр. Усі автори одноголосно відзначають їх новаторство. Так, Я. Поліщук у статті *Ars masacrae, або про те, чи є поезія на війні* пише, що *Вірші з війни* – це поезія, яка „засвідчує новий для української літератури досвід осмислення війни. Це й безпосередні враження солдата з передової, і спроба осягнути етику війни, і непрості рефлексії, викликані проживанням болю і смерті” (Поліщук, 2016, с.3). Г. Білик у дослідженні *Фронтowa творчість Бориса Гуменюка* наголошує на жанровій новизні поезії Б. Гуменюка, що „за всієї стихійності її появи, мусила стати і репортажем, і хронікою, і мозаїкою чуттів, і мартирологом;

інформувати про війну, про людину та її довілля у війні, про потворність війни, а разом із тим ушляхлювати воїна-захисника, народну єдність, мужність, жертвовність як прояви патріотизму” (Білик, 2016, с.90). А Т. Пастух у статті *У творчих просторах Бориса Гуменюка* відзначає, що „поетична творчість Гуменюка часів війни ознаменовує новий етап становлення української модерної поезії” (Пастух, 2024). Залучаючи до свого дослідження й збірку *100 новел про війну*, літературознавець зауважує, що вона „тематично й образно перегукується з *Віршами з війни*. Водночас властивий прозі епічний підхід дає змогу авторові ширше й детальніше, порівняно із поезією, представляти образ війни” (Пастух, 2024). Зважаючи на те, що твори збірки *100 новел про війну* не були предметом детального вивчення, обрана для дослідження тема є актуальною.

З огляду на тему теоретичним підґрунтям дослідження стали праці українських та зарубіжних науковців: *Поетика як система* Миколи Кодака та „*Художній світ*” як категоріальне поняття Григорія Ключека, у яких розглядаються питання поетики; феноменологічна студія Бернарда Вальденфельса *Топографія Чужого*, що висвітлює картину світу простору Свого та Не-свого, їхнє співіснування, співпереживання Іншого; *Res incongnita: семіотика речі у східнослов'янському модерністському романі першої половини ХХ століття* Наталії Городнюк та ін.

Мета статті – на матеріалі збірки *100 новел про війну* проаналізувати особливості поетики малої прози Б. Гуменюка.

Методи дослідження

У ході дослідження було використано описовий, порівняльний, герменевтичний, семіотичний методи, семантичний, асоціативний, психологічний аналіз тексту та мікроаналіз. Описовий метод дозволив планомірно пояснити особливості використання письменником художніх засобів і прийомів у досліджуваних творах. Порівняльний метод шляхом зіставлення дозволив установити спільне та відмінне в новелах збірки. Герменевтичний як

метод будь-якої інтерпретації сприяв глибинному розумінню тексту. Семіотичний метод уможливив розгляд художніх творів як знакових систем, де кожен знак (образ, символ, деталь) наділені глибоким змістом. Семантичний аналіз текстів допоміг глибше зрозуміти їх лінгвістичний і філософський зміст. Психологічний аналіз завдяки вивченню змісту й структури тексту, мовлення оповідача дав змогу глибше зрозуміти поведінку, мислення, емоційний стан героїв. Використання ж асоціативного аналізу дозволило розширити асоціативне підґрунтя сприйняття образів-символів, художніх деталей тощо. Мікроаналіз сприяв детальному дослідженню окремих фрагментів текстів.

Поняття „поетика”

в сучасному літературознавчому дискурсі

Поетика – найдавніший термін літературознавства, осмислення змісту якого спричинило появу багатьох дефініцій. Традиційно розрізняли ширше й вужче значення цього терміна. У широкому розумінні поетика – наука про літературу (ототожнюється з літературознавством) або окремий розділ літературознавства (теорія літератури чи стилістика). У вужчому значенні поетика розглядається як наука про форму художнього твору, що охоплює, за визначенням Григорія Ключека, „художність, систему творчих принципів, цілісність, системність, майстерність письменника” (Літературознавча енциклопедія, 2007, с. 233). Дослідник уточнює, що „поетика зосереджена на осмисленні художності в усій повноті цього надскладного питання, залученні світоглядних моментів, єдності форми й змісту, тобто на системному підході” (Літературознавча енциклопедія, 2007, с.233).

У статті *Художній світ як категоріальне поняття* Г. Ключек виділяє прийом як складник поетики літературного твору. На його думку, прийом є неподільною одиницею, здатною до самостійного здійснення певної художньої функції:

За характером своїх функцій, а саме за способом генерування художнього смислу, прийоми групуються в певні системно організовані єдності, підсистеми (підсистеми) стосовно всієї поетикальної системи твору. Їх ще можна назвати компонентами поетики твору. Мовний компонент реалізується за допомогою виражально-зображувальних можливостей мови; сюжетні прийоми генерують художній смисл через побудову причинно-наслідкових ланцюжків дій і подій; композиційні – через розташування художнього матеріалу (Клочек, 2007, с.4).

Інший вітчизняний літературознавець Микола Кодак у монографії *Поетика як система*, розуміючи твір „як нерозривну єдність, результат внутрішньо складної, багаторівневої системно-образної думки” (Кодак, 1988 с.10), виокремлює п’ять основних компонентів поетики, що формують цю системність: пафос, жанр, психологізм, хронотоп і нарація.

Як бачимо, сучасна інтерпретація поетики відокремлює її від теорії літератури й визначає як частину літературознавства, що розглядає конкретні елементи твору. За основу дослідження може обиратися поетика стилю, жанру, художнього простору й часу, назви, творчого доробку окремого письменника тощо. Можна також говорити про поетику напрямів, епохи, національної літератури. Усе це свідчить про те, що термін „поетика” сьогодні надзвичайно багатогранний і охоплює різні аспекти досліджень. В останні десятиліття особливо популяризувалося вивчення поетики окремого письменника й поетики конкретних творів, що зумовлено намаганнями скласти цілісне уявлення як про особливості індивідуального стилю того чи іншого митця, так і загальні тенденції розвитку сучасної української літератури. Однак питання мови залишається одним із визначальних для розуміння поетики. Невипадково на сьогодні в українському літературознавстві закріпилося визначення, що „поетика – наука про систему зображально-виражальних засобів у письменстві та будову літературних творів” (Літературознавча енциклопедія, 2007, с.233).

У своєму дослідженні ми підтримуємо погляди вітчизняних літературознавців М. Кодака й Г. Клочека й використовуємо поняття „поетика” як таке, що охоплює складники форми й змісту, тобто дає змогу тлумачити художні твори в цілісності їхніх елементів.

Поетикальні особливості збірки *100 новел про війну* Б. Гуменюка

Збірка *100 новел про війну* Б. Гуменюка складається з двадцяти п'яти творів (які автор визначає як новели), об'єднаних темою людина на війні (війна на Донбасі). Новели, уміщені в представленій книзі, невеликі за обсягом – лише сторінка-двітри. Як зазначив автор, кожна новела – „жарина, вихоплена з вогню”: „Якщо прочитати всі ці 100 жарин, то можна отримати загальну візію війни. А там горить, реально палає і дуже сумно й боляче, що цей вогонь наші солдати гасять своєю кров'ю, бо немає іншого способу погасити” (Павлишин, 2019).

Кожна новела – окрема історія, у назву якої часто винесено позивні побратимів оповідача: *Довбуш, Давид, Лемко і Черемош, Кіндрат, Аспірант, Позивний „Тінь”* тощо. Серед новел є про Василя Сліпака (*Міф*), Василя Кіндрата (*Кіндрат*), Андрія Юргу (*Давид*), медсестру Ірину Іванюш (*Лютик*), яка підірвалася на міні і їй відірвало ноги. З усіма цими людьми Бориса Гуменюка пов'язує війна й багато добрих спогадів, якими він ділиться з усіма, щоб зберегти пам'ять про них. Усі персонажі в сприйнятті автора „хорообрі вояки, загартовані втратами, поразками, боями і війною, – солдати, бійці, козаки, самураї чи, сказати б, – мамаї. Усі пройшли випробування вогнем” (Гуменюк, 2018, с.13). Оповідач – це сам письменник, який виражає свої думки, переживання, рефлексії, почуття. Письменник називає збірку *100 новел про війну*, таким чином узагальнюючи, що подібних історій може бути безліч.

Наскрізним у збірці *100 новел про війну* є мотив Іншого, який виокреслюється вже в першій новелі *Інші люди* й неоднаково

представлений у різних творах. Ключовою є інтерпретація, що війна змінює людину, про що зауважено оповідачем на початку названої новели: „Звикай. Тепер ти будеш іншою людиною. Наскільки іншою? Геть іншою. Ось із цим виразом очей” (Гуменюк, 2018, с.3) і наприкінці: „Але тоді я був іншою людиною. Геть іншою людиною” (Гуменюк, 2018, с.4). Від новели до новели, протиставляючи часи „тоді” і „тепер”, автор крізь призму його „я” зображує ті зміни, що відбуваються у світогляді й відчуттях людини на війні: „Немає мене. Того, якого вони знають, давно немає” (*Довбуш*) (Гуменюк, 2018, с.15). Простежується алюзія на відоме висловлення Рембо „Я є хтось інший”, яке можна перетворити на „Ми є інші” (Вандельфейс, 2002, с.143). Таким чином вибудовується концепція „Іншості нас”. Ця „іншість” реалізується в нових проявах: „За час цієї війни ми якось просто навчилися вмирати під канонаду, копати могили під канонаду, під канонаду ховати своїх мерців”. „За три роки ми навчилися кохатися під канонаду”. „Під канонаду народжуються наші діти. Ваші діти. Твої, солдате” (*Вона*) (Гуменюк, 2018, с.17).

Одним із перших образ Іншого, який увійшов у літературну свідомість кінця ХХ ст., створив французький філософ і письменник Альберт Камю в романі *Сторонній*, герой якого має внутрішню впевненість у своєму праві бути Іншим. Проте на поширення концепції Іншого в науковому дискурсі особливо вплинули ідеї Ж.-П. Сартра, який у трактаті *Буття та Ніщо (L'Être et le néant : Essai d'ontologie phénoménologique, 1943)* розглядає становлення суб'єктивної свідомості через стосунки з різноманітними Іншими. Цей досвід спілкування може бути травматичним для суб'єкта. Зважаючи на те, що Сартр написав цю працю в окупованому нацистами Парижі, Інший розуміється ним насамперед як „ворожий Інший” (Сартр, 2001).

Подібно до персонажа Камю герой Б. Гуменюка в новелі *Заради цього* відстоює думку, що він має право бути Іншим, бо це війна: „Я вирішую, кому жити. Кому – ні... Я не вбивця. Тож не збираюся ні перед ким сповідатися... Я сам собі альфа і омега.

Початок і кінець. І я – влучив. Крапка. Убив недруга” (Гуменюк, 2018, с. 6).

Образ Іншого постає у двох протилежних контекстах: Інший – це сам оповідач і Інший – Чужий. У новелі *Ікона* Б. Гуменюка реалізується співзвучне сартрівському розуміння „ворожого Іншого”. Автор подає багатогранну й глибоку характеристику цього Іншого, який прийшов на українську землю:

[...] у нашому світі такі жили агресивні, ретельно замасковані під людей спільноти, які виглядали, як люди, і у певному сенсі поводитися, як люди, хоча, насправді, ними не були. Це були не люди, чи нелюди, генетично модифіковані, етичні симулякри та моральні покручі. [...] У них ніколи не було ні власної правдивої культури, ані історії, ані мови, взагалі – нічого, через те вони водночас тулилися до чужого – крали, асимілювалися, підминали під себе, – а потім видавали за своє. Вони виїдали людину, залишивши ширму, форму, зовнішню оболонку, щоб потім видавати себе за цих занапащених людей (Гуменюк, 2018, с. 42).

Образ ікони на згарищі, у розбомбленій „градами” хаті („Богородиця з Ісусом ніяково тулилися в кутку і некліпно, з очима, сповненими невимовного смутку та жалю, дивилися на людей” (Гуменюк, 2018, с.41)) – усе, що залишилося від людей, яких знищив „ворожий Інший”, що ніколи не мав нічого свого. Ікона постає як невід’ємна частина української народної традиції, як символ духовності.

Дихотомія „Свій/Чужий (Інший)” виразно окреслена в новелі *Поединок*, назва якої вказує на протистояння: „Ми сиділи кожен у своєму бліндажі – один навпроти одного – і намагався вбити – одне одного” (Гуменюк, 2018, с.56). Чужий – це насамперед ворог, що уособлює хиже, руйнівне, чужорідне до світу Свого:

Простір поміж стінами, невдоволений присутністю когось стороннього, намагався стулитися до купи. Це була присутність чужого, недоброго, ворожого, злого – його присутність.

Земля відторгла його. Намагалася поглинути його. Воліла разом з ним провалитися в безодню.

Він оскверняв її. Зробивши в ній сховок, залишився їй чужим, як потворний плід, який вона, зівалтована, викинула у світ багато років тому. Вона не була і не хотіла бути йому матір'ю. Ні в землі, ні на землі, ні поряд з нею йому місця не було” (Гуменюк, 2018, с. 57-58).

Подібна інтерпретація лише підтверджує закономірність, простежену в дослідженнях Бернарда Вандельфейса, що „Чуже у своїй жахливій нерідності обертається на Вороже” (Вандельфейс, 2004, с.37). Вимальовується контраст у зображенні Свого й Чужого. Протиставляючи себе Чужому, оповідач характеризує його як „чужак”, „прибулець”, „інопланетний зайда” й зауважує: „Між нами пролягає відстань у мільйони років еволюції. [...] Між мною і ним наскальні письмена Кам'яної могили і Нагірна проповідь, і все, що надбала наша цивілізація впродовж свого існування, аж до чорного квадрату [sik!] Малевича і пісень Цоя” (Гуменюк, 2018, с.57), диференціюючи таким чином своє від чужого в плані історії, культури, освіченості, моральності. Через Чужого відбувається відкриття й розуміння себе в межових ситуаціях, осмислення того, що відбувається не лише з нами, але й з Чужим: „Те місце, де він лежатиме, де він уже лежить, не можна позначити хрестом чи меморіальним знаком. Це місце забуття. Місце прокляте. Хто він тепер? Гній, попіл, без роду, без імені, непотріб? Тлін” (Гуменюк, 2018, с.58).

Новели Б. Гуменюка глибоко психологічні, як і належить творам цього жанру. Оповідач заглиблюється у власні роздуми й, по суті, розкриває внутрішній конфлікт людини, яка знаходиться в екстремальних умовах, постає перед екзистенційним вибором, людини, яка змушена вбивати: або вб'єш ти або вб'ють тебе. Свідомість героя розчакхнута навпіл: хто він сам (убивця чи ні) і ким є той, кого він змушений убити: „Бачиш? Он він стоїть. Чоловік. Людина. Чи це вже людина? Ворог? Людська істота? Об'єкт? Ціль?” (Гуменюк, 2018, с.7). І ніби знаходить собі виправдання: „Убив недруга. Я потроху повертаю богів [sik!]

цей світ. І поверну. Колись. Так справді легше. Я знищив ворога. Знешкодив живу силу противника. Я вбиваю не вбиваючи” (Гуменюк, 2018, с.7).

Увага сконцентрована не лише на саморефлексіях героя, його внутрішніх станах, але й на зовнішніх їх виявах. Завдяки психологічним деталям автору вдається передати найменші порухи його душі: „У тебе стомлені очі. На дні попіл. Твій біль наче бурштин, що загусав мільйон років” (Гуменюк, 2018, с.5); „Тоді я плакав і землю їв” (Гуменюк, 2018, с.12); „душу заціпило” (Гуменюк, 2018, с.15); „Затамовую подих. Чую, як серце ламає ребра. Кров в жилах вурдиться і стає білою, наче прокисле молоко на великому вогні” (Гуменюк, 2018, с.22); „наше божевілля могли виказати очі, тож із цим решту життя доведеться критися, може, навіть якось жити без них” (Гуменюк, 2018, с.37).

Зображуючи дійсність, автор влучно використовує різноманітні засоби художнього увиразнення мовлення: епітети, порівняння, метафори, фразеологізми, які відображають його сприйняття світу: „у пекло спровадив” (Гуменюк, 2018, с.12); „жортока краса війни” (Гуменюк, 2018, с.14); „війна з брудними ногами не залізе в душу” (Гуменюк, 2018, с.14); „сніг, перемішаний із землею, наче хворий на коросту” (Гуменюк, 2018, с.19); танки, „наче химерні чудовиська з фільму жахів” (Гуменюк, 2018, с.21). У такому зображенні постає трагічна картина світу, де світ білий протиставляється світу чорному: „...білий світ вже давно не білий, чорніє десь там далеко унизу, мовби заївся сажею” (Гуменюк, 2018, с.61). Світ „як розбитий на друзки збанок”, „як продірявлене осколками відро”, „неїстівний, наче отруйний гриб”, „спустошений, ледь живий і смертельно самотній” (Гуменюк, 2018, с.61). Світ під час війни став чужим, ворожим для людини, тому цілком закономірно, що й людина „спустошена, ледь жива і смертельно самотня”, як і сам світ, бо в її життя постійно втручається зло, відбувається її зіткнення зі смертю, герої відчують стан руйнації світу й власної душі, що породжує фізичні та психічні муки.

Важливим складником художнього світу аналізованих новел є його предметність. Загалом можна відзначити поглиблення функції речі в літературі останніх десятиліть, на чому щоразу наголошують дослідники, адже „річ – це складна філософська й естетична категорія, що визначає світогляд та стильові особливості митця й періоду” (Городнюк, 2017, с.98). Речі в новелах Б. Гуменюка є важливим змістовим компонентом тексту, складовою концепції людини, засобом психологізації, утілюють специфіку авторської моделі світу, часто є самостійним образом чи художньою деталлю. Особливого семантичного наповнення набуває образ саперної лопатки з однойменної новели (*Саперна лопатка*): „На перший погляд може здатися, що саперна лопатка не така шляхетна, як меч, не така швидка, як штик-ніж, але й не така проста, як сокира. У суті своїй вона – триєдина. У ній захована неабияка схима і віра. Вона, в одній особі – меч, сокира та ніж” (Гуменюк, 2018, с. 49). Саперна лопатка – для оповідача річ, наділена сакральним значенням. Свідченням цього є введена до тексту твору розповідь про виготовлення лопатки й те, як сприймає саперну лопатку герой:

Відточена до синього саперна лопатка, як травневе небо в Бердянську на світанні. Красива, як слово забутою мовою, написане водою на розпеченому камені, гостра, як тиша перед канонадою, <...>, небезпечна, наче в руках санітара хірургічний ніж. Твоє дзеркало, єдине з усіх дзеркал, що відображає твоє справжнє обличчя, і твоя бритва в хвилину дозвілля. Може рік лежати без діла у твоєму напліччю, наче Біблія, наче ключова дощечка Велесової книги. Ідеальна, наче жіноче тіло. Невловима, як поезія Вишинського. Іноматеріальна. Усе залежить від твоєї віри. Твого бажання. Твій меч, твоя катана, твоя кохана, твій хрест, твій Новий Заповіт. Чекає на ближній бій (Гуменюк, 2018, с.51).

Але насамперед для оповідача „саперна лопатка – це смертоносна зброя. У двадцять першому столітті – холодна зброя №1” (Гуменюк, 2018, с.49).

Таким чином, відбувається відображення людської душі через взаємодію зі світом речей. У цьому виявляється характерологічна функція речі, яка полягає в тому, що річ уособлює внутрішній світ, риси характеру, звички та емоційний стан її власника. Характерологічна функція органічно поєднується з психологічною: саперна лопатка розкриває внутрішній стан героя, його душевні порухи та психо-емоційні реакції. Образ лопатки органічно зрощений із внутрішнім життям оповідача й має при цьому значення символічне: і психологічне, і буттєве. Видозміна понять, з якими пов'язується образ саперної лопатки в структурі твору, розширює семантичне поле цього образу й демонструє здатність речі до утворення додаткових образних рядів, збагачення художнього змісту, створення алюзивних переуків. Порівнюючи саперну лопатку з цілим рядом інших речей, автор подає своє бачення, власну онтологію та аксіологію речі, своє коло проблем, пов'язаних із нею.

У новелі *Довбуш* увага сконцентрована на таких речах, як: ніж, гільза. Оповідач роздумує, що таке ніж: це предмет побуту чи зброя, яку покладуть у домовину. Гільза в інтерпретації автора – це місце, де „жила чиясь смерть” (Гуменюк, 2018, с.12-13). Кожна гільза свідчить про страчене життя ворога. Автор по-новому розкриває перед читачем споконвічну суперечку між життям і смертю. Ключовою стає художня деталь „дев'ять грамів” („Вага кулі. I – душі. Господній мікрочіп” (Гуменюк, 2018, с. 5), що нерозривно пов'язує між собою цю опозицію.

Насамкінець додамо, що в деяких новелах збірки наявні інтертекстуальні вкраплення, що виявляється на рівні алюзій (наприклад, оповідь про створення людини з землі (новела *Марево*), жінки зокрема (*Лемко і Черемош*), що стають важливим ключем для розуміння семантики та символіки текстів, внутрішнього світу оповідача, світосприйняття й світорозуміння якого закорінене в слов'янську міфологію й засвідчує неперервний духовний зв'язок зі своїм, самобутнім, що є ознакою його національної ідентичності.

Висновки

Отже, серед особливостей поетики збірки *100 новел про війну* можна назвати оповідь від першої особи, відображення подій війни крізь призму сприйняття оповідача, яким є сам автор. При цьому моделюється весь психологічний простір, що виявляється роздвоєним, тому увага сконцентрована на внутрішньому конфлікті героя (хто він: убивця чи не вбивця; кого він убиває: людину чи ворога). На його розкриття спроектовані семантичні опозиції „Я – Інший”, „Свій – Чужий-Інший”, „білий світ – чорний світ”; використання епітетів, порівнянь, метафор, фразеологізмів Особливого значення набувають художні деталі, що відображають найтонші порухи душі героя (переважно це очі) та образи-речі (саперна лопатка, ніж, гільза, ікона), що є предметною характеристикою трагічного світу війни та людини в ньому. Звісно, ця розвідка не вичерпує порушеної проблеми, тому окреслена тема розрахована на перспективу й потребує подальшого поглибленого вивчення, зважаючи на те, що дослідження поетики тексту війни може бути проведене не лише з залученням традиційних теоретичних засад поетики, а й нових підходів аналізу специфіки такого тексту, адже появу подібних творів спричинив саме досвід війни.

Бібліографія

Батлер, Дж. (2022). *Про війну в Україні* [Batler, Dzh. (2022). *Pro viynu v Ukraini*]. Електронний ресурс: <https://kontur.media/butler/> (доступ: 05.05.2024).

Білик, Г. (2016). Фронтowa творчість Бориса Гуменюка. *Філологічні студії*. с.88-95. [Bilyk, H. (2016). Frontova tvorchist' Borysahumenyuka. *Filolohichni studiyi*. s.88-95]. Електронний ресурс: RK_№ 2 (35) 2016_вивод.indd (pnpu.edu.ua) (доступ: 05.05.2024).

Вальденфельс, В. (2004). *Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого: посібник з філософських дисциплін*. Київ: ППС-2002 [Val'denfel's, V. (2004). *Topohrafiya Chuzhoho: studiyi do fenomenolohiyi Chuzhoho: posibnyk z filosofsk'ykh dystsyplin*. Kyiv: PPS-2002]. Електронний ресурс: <https://epdf.tips/-fc370ad692c7c52eb7f9032db658230954702.html> (доступ: 28.01.2024).

Горболіс, Л. (2019). *Герой-захисник у творчості Бориса Гуменюка: етнопсихологічний аспект* [Horbolis, L. (2019). *Hero-y-zakhysnyk u tvorchosti Borysa Humenyuka: etnopsykholohichnyy aspekt*]. Електронний ресурс: content (sspu.edu.ua) (доступ: 05.05.2024).

Городнюк, Н. (2017). *Res incognita: семіотика речі у східнослов'янському модерністському романі першої половини XX століття: Монографія*. Дніпро: Свідлер А. Л. [Horodnyuk, N. (2017). *Res incognita: semiotyka rechi u skhidnoslov'yans'komu modernists'komu romani pershoi polovyny XX stolittya: Monohrafiya*. Dnipro: Svidler A. L.]. Електронний ресурс: https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/518/1/res_incognita.pdf (доступ: 30.01.2024).

Гуменюк, Б. (2018). *100 новел про війну*. Київ: ДІПА [Humenyuk, B. (2018). *100 novel pro viynu*. Kyiv: DIP A].

Кеппс, Р. (2022). *Як писати про війну*. Київ: Смолоскип [Kepps, R. (2022). *Yak pysaty pro viynu*. Kyiv: Smoloskyp].

Романцова, Б. (2022). *Рон Кеппс: Кожен має розповісти про війну з місця, де є, зі своєї точки правди* [Romantsova, B. (2022). *Ron Kepps: Kozhen maye rozpovisty pro viynu z mistya, de ye, zi svoeyi tochky pravdy*]. Електронний ресурс: Рон Кеппс: Кожен має розповісти про війну з місця, де є, зі своєї точки правди (chytomo.com) (доступ: 05.05.2024).

Клочек, Г. (2007). „Художній світ” як категоріальне поняття. *Слово і Час*, 9, с. 3-14 [Klohek, H. (2007). „Khudozhniy svit” yak katehorial'ne ponyattya. *Slovo i Chas*, 9, s.3-14]. Електронний ресурс: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11442/01-Klohek.pdf> (доступ: 31.01.2024).

Кодак, М. (1988). *Поетика як система*. Київ: Дніпро [Kodak, M. (1988). *Poetyka yak systema*. Kyiv: Dnipro].

Літературознавча енциклопедія, (2007): у 2-х т. Том 2. Київ: ВЦ Академія [Literaturoznavcha entsyklopediya, (2007): u 2-ch t .Tom 2. Kyiv: VTS Akademiya].

Матвієнко, В. (2021). Маркери тілесності у збірках Бориса Гуменюка „Блокпост” та „Вірші з війни”. *Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 36. Том 2*. с.140-146 [Matviyenko, V. (2021). Markery tilesnosti u Zbirkakhborysa Humenyuka „Blokpost” ta „Virshi z viynu”. *Aktual'ni pytannyahumanitarnykh nauk. Vyr. 36. Tom 2*. s.140-146]. Електронний ресурс: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/36_2021/part_2/24.pdf (доступ: 05.05.2024).

Павлишин, Н. (2019). *Правда війни від воїна і письменника Бориса Гуменюка, який завітав до Політехніки в межах проекту „Від книги – до мети”* [Pavlyshyn, N. (2019). *Pravda viynu vid voyina ipys'mennyka Borysa Humenyuka, yakyy zavıtav do Politekhniky v mezhakh proyektu „Vid knyhy – do mety”*]. Електронний ресурс: Правда війни від воїна, письменника, поета Бориса Гуменюка | Національний університет «Львівська політехніка» (lpnu.ua) (доступ: 05.05.2024).

Пастух, Т. (2024). *У творчих просторах Бориса Гуменюка* [Pastukh, T. (2024). *U tvorchykh prostorakh Borysa Humenyuka*]. Електронний ресурс: У творчих просторах Бориса Гуменюка | Збруч (zbruc.eu) (доступ: 02.05.2024).

Поліщук, Я. (2016). Ars masacrae, або про те, чи є поезія на війні. *Слово і Час*, 7. с. 3-11 [Polishchuk, Ya. (2016). Ars masacrae, abo pro te, chy ye poeziya na viyni. *Slovo i Chas*, 7. s. 3-11]. Електронний ресурс: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/158353/03-Polishchuk.pdf?sequence=1> (доступ: 02.05.2024).

Сартр, Ж.-П. (2001). *Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології*. Київ: Основи [Sartre, Zh.-P. (2001). *Buttya i nishcho: Narys fenomenolohichnoyi ontolohiyi*. Kyiv: Osnovy].

Яновська, Л. (2014). Борис Гуменюк: „Доки не привіз на передову „Вірші з війни”, там не знали, що я письменник”. *Урядовий кур’єр* [Yanovs’ka, L. (2014). Borys Humenyuk: „Doky ne pryviz na peredovu „Virshi zviyny”, tam ne znaly, shcho ya pys’mennyk”. *Uryadovyy kur’yer*]. Електронний ресурс: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/boris-gumenyuk-doki-ne-priviz-na-peredovu-virshi-z/> (доступ: 29.01.2024).

Жанрово-стильові особливості романів-трилерів Поліни Кулакової

NATALIA KOBYLKO

Charkowski Narodowy Uniwersytet Spraw Wewnętrznych, Ukraina
(Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine)

Genre and stylistic features of Polina Kulakova's thriller novels

Abstract

The article is dedicated to the popular genre of modern Ukrainian literature, the thriller, which is characterized by a combination of features of adventure and gothic novels, detective stories, and psychological prose. The purpose of our investigation is to study the genre and stylistic features of P. Kulakova's thrillers. In her novels, the author develops a dynamic plot based on a detective story. The heroes of her works are mostly people with severe psychological trauma, socially isolated. The writer raises relevant social topics: unhappy childhood, alcoholic parents, indifference and inaction of the environment, public morality, bullying. The plot-compositional elements and chronotope are clearly subordinated to the main task of the thriller – creating an anxious atmosphere when the recipient feels numbness and fear.

Keywords: thriller, detective, suspense, plot, chronotope.

Cechy gatunkowe i stylistyczne powieści sensacyjnych Poliny Kułakowej

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest popularnemu gatunkowi współczesnej literatury ukraińskiej, thrillerowi, który charakteryzuje się połączeniem cech powieści przygodowej i gotyckiej, kryminału i prozy psychologicznej. Celem artykułu jest zbadanie cech gatunkowych i stylistycznych thrillerów P. Kułakowej. W swoich powieściach autorka rozwija dynamiczną fabułę opartą

na kryminale. Bohaterami jej utworów są w większości osoby po ciężkiej traumie psychicznej, izolowane społecznie. Pisarka porusza istotne tematy społeczne: nieszczęśliwe dzieciństwo, rodzice alkoholicy, obojętność i bierność otoczenia, moralność publiczna, znęcanie się. Elementy fabularno-kompozycyjne i chronotop są wyraźnie podporządkowane głównemu zadaniu dzieła – wykreowaniu atmosfery niepokoju, w której odbiorca odczuwa odrętwienie i strach.

Słowa kluczowe: thriller, detektyw, napięcie, fabuła, chronotop.

Вступ

У літературному процесі ХХІ століття певний канон установлює масова література, серед популярних жанрів якої чільне місце посідає трилер. Тому закономірно, що об'єктом дослідження науковців стають його жанрові особливості, композиційна структура та функціональна специфіка. У класифікації творів сучасних авторів, запропонованій С. Філоненко в монографії *Масова література в Україні: дискурс / гендер / жанр* (2011), трилер належить до «адреналінових» жанрів, до яких також зараховують бойовики, детективи, горори. Дослідниця обґрунтовує таку назву групи дією адреналіну на організм людини, який «підвищується під час стресових ситуацій, пов'язаних із тривогою, страхом, відчуттям небезпеки, у шоківих станах» (Філоненко, 2011, с. 160). У статті *Масова контркультура* А. Кокотюха пише, що у своїх романах-трилерах автори не просто переповідають події, а їх нагнітають, досягаючи таким чином повного заціпеніння реципієнта. А. Охріменко, аналізуючи трилер як тип тексту, указує, що він не має чітких жанрових меж, тому досить часто до цієї категорії зараховують пригодницькі романи, детективи, літературу жахів. Дослідниця стверджує, що «не дивлячись на подібність трилеру до багатьох літературних форм, його унікальність є очевидною» (Охріменко, 2011, с. 396).

Трилер як жанр ґрунтовно проаналізовано у світовій літературі. Не залишилися поза увагою вчених і твори сучасних українських авторів. Зокрема, особливості технотрилерів *Бот* (2012) і *Твердиня* (2013) дослідили Л. Костецька (Костецька, 2015)

й Т. Чонка (Чонка, 2023). Д. Коваленко з погляду жанрової дифузії розглядає роман Ірен Роздобудько *Перейти темряву* (2010), який об'єднує в собі риси трилеру й мелодрами (Коваленко, 2016). О. Гонюк і О. Шаф аналізують специфіку жанру «трилер» і стилю «нуар» у книзі Ілларіона Павлюка *Білий Попіл* (2018) (Гонюк, Шаф, 2022). Проте дослідження жанрово-стильових особливостей романів-трилерів П. Кулакової в сучасному літературознавстві відсутні, що й зумовлює актуальність нашої роботи.

Поліна Кулакова – сучасна прикарпатська письменниця, яка вміло поєднує літературну творчість з управлінською діяльністю в комерційній сфері. З дитинства захоплювалася читанням детективів і готичних романів, а найбільший вплив на становлення авторського стилю здійснили Дж. Паттерсон і С. Кінг. Від першого вона запозичила композицію твору (короткі розділи, які закінчуються на найцікавішому моменті й підсилюють бажання читача дізнатися, що буде далі), а від другого – насичення сюжету містичними елементами.

Дебютний роман П. Кулакової *Я пам'ятатиму твоє обличчя* побачив світ у 2014 році. Він відразу став одним із перших трилерів в українській літературі. Відтоді авторка працює в цьому жанрі. На сьогодні творчий доробок А. Кулакової нараховує п'ять трилерів: *Я пам'ятатиму твоє обличчя* (2014, містичний трилер), *Корсо* (2017, містичний трилер), *Дівчина, яку ми вбили* (2019, психологічний трилер), *Усі їхні демони* (2020, соціальний трилер), *Проти ночі* (2022, соціальний трилер). Авторка так пояснює обраний жанр: «[...] я пишу те, що мені подобається читати. Я страшенно люблю книги з напруженим динамічним сюжетом, люблю розплутувати таємниці та отримувати дозу адреналіну під час читання» (Зеленюк, 2017).

Як зазначає П. Кулакова, крім запутаного сюжету, роман повинен порушувати важливі суспільні проблеми, читач має над чимось задуматися. Письменниця поступово підводить до думки, що в нашому житті є багато ситуацій, які штовхають людину до злочину. Принагідно зазначимо, що в основі роману

Дівчина, яку ми вбили лежить реальна історія, яку авторка почула від своєї бабусі. Трилер *Усі їхні демони* має автобіографічні риси та трактується П. Кулаковою як «своєрідна терапія» дитячих травм.

Композиційні особливості трилерів П. Кулакової

Зазначимо, що композиція трилеру охоплює такі елементи:

1) постановка проблеми (скоєння персонажем злочину). Так у романі *Корсо* серійний маніяк Садівник поповнює свій сад новою квіткою, яка уособлює вбиту дівчину. У трилерах *Я пам'ятатиму твоє обличчя* і *Дівчина, яку ми вбили* таємничо зникають хлопці, яких згодом знаходять мертвими;

2) боротьба позитивного героя зі злом. У творах П. Кулакової розслідуванням не завжди займається представник поліції. Зокрема, у романі *Проти ночі* шукає правду й рятує школярів журналіст, якому стала небайдужою смерть підлітка й цькування його матері. А в *Усіх їхніх демонах* впоратися з життєвими негараздами герою допомагають рідні люди;

3) покарання злочинця. Центральною подією будь-якого трилеру є розслідування злочину й зрештою викриття злочинця. Проте суттєва відмінність трилера від детектива полягає в тому, що розслідування веде до катастрофи (Гонюк, Шаф, 2022, с. 186). У романах П. Кулакової винних завжди передають до рук правоохоронців, але в психологічному трилері *Дівчина, яку ми вбили*, злочинець скоює самогубство, тим самим караючи себе.

Трилер характеризується своєю амбівалентністю, яка «полягає у подвійній специфіці сприйняття» (Охріменко, 2011, с. 398). Романи мають дві фабули: фабулу злочину і фабулу розкриття злочину. Якщо для першої характерні причинно-наслідкові зв'язки, то друга сприймається як загадка, ребус і розрахована на інтелектуальні можливості читача. Наприклад, у творі *Дівчина, яку вбили*, щоб зрозуміти, хто мститься за смерть Ліди через багато років, потрібно уважно проаналізувати внутрішній стан кожного героя і виявити, як це вплинуло на подальшу його

долю. У трилері *Корсо* письменника на вбивцю натякає ще в перших розділах, але не кожен читач зверне на це увагу.

У своїх романах авторка дотримується принципу «економної» зав'язки, яку поміщає в пролог твору. Із перших сторінок читач не просто потрапляє у вир подій, а він зіштовхується зі злом: «Крізь прозору фіранку проникав тьмяний світанок, а разом із непевним світлом за склом застигла пара чужих очей на блідому обличчі. Воно спостерігало за ним. Знову» (*Я пам'ятатиму твоє обличчя*); «А потім усе стихло – у голові та на дорозі» (*Проти ночі*); «А вже за кілька годин світанок замінить ніч на день, як він сьогодні вночі замінив життя на смерть» (*Корсо*). Зміщений хронотоп лише загострює відчуття реципієнта. У пролозі авторка фрагментарно прописує кінцеву сцену, нагнітаючи атмосферу з кожним наступним розділом.

Чітко дотримуючись канонів жанру, П. Кулакова найстрашніші події прописує в кінці романів. Авторка дає читачу підказки, проте майстерно їх закручує, і тому досить часто в реципієнта виникає хибне уявлення про справжнього вбивцю. Свої романи П. Кулакова будує на контрасті: вона подає розлогі описи природи, міст, подій у житті героїв, які викликають приємні емоції в читачів. Так у трилерах *Дівчина, яку ми вбили* і *Проти ночі* це пейзаж: «Місце було дивовижно гарним. Тут тобі і похилий земляний берег, всипаний плескатою галькою під саму воду, і невеличке сонне узлісся за спиною, де знайти дрова на багаття не проблема, і затишна самотня галявина для нашого табору» (Кулакова, 2019, с. 23); «Трое підлітків – двоє хлопців та дівчина – відпочивали у затінку великого гіллястого дерева, майже всуціль обліпленого смарагдовими кулями омели» (Кулакова, 2022, с. 15). У романі *Усі їхні демони* таку функцію виконує інтер'єр: «Нарешті у Лесі буде власна кімната. Окреме ліжко, парта і полиця для книжок» (Кулакова, 2020b, с. 9). Проте згодом саме тут відбуваються найжорстокіші злочини, і приємні емоції в читача змінюються на страх.

І лінгвісти, і літературознавці, не зважаючи на різне потрактування трилеру як жанру, доходять спільної думки в тому, що

основне його призначення – викликати в читача тривале відчуття хвилювання, занепокоєння і зрештою страху. Щодо психологічної природи страху екзистенціалісти зараховують його до базових понять, таких як смерть, свобода, ізоляція, безглуздість. Вони також вважають, що часте відчуття людиною страху – це її вибір. «Страх попереджає про можливе порушення границь» (Щетінін, 2014). Аналізуючи романи-трилери, можна стверджувати, що йдеться про особисті кордони як головних героїв, так і читачів. Зокрема, для персонажів межа власного простору порушується, коли вони опиняються в небезпечній ситуації, перед лицем смерті. А кордони реципієнта стають хиткими саме з того моменту, коли автор робить його відстороненим спостерігачем жорстоких сцен без права вплинути на ситуацію. Психологи стверджують, що «страх пов'язаний з інтересом до новизни, змін і можливої небезпеки, з бажанням протистояти середовищу чи бажанням пізнати середовище. Через страх задовольняється потреба в орієнтуванні і потреба у зміні (“чого боюся, того і хочу”)» (Щетінін, 2014). Можливо, саме цим і пояснюється чималий попит читачької аудиторії на трилери й горор.

Головним компонентом трилеру, який виокремлює його з-поміж інших жанрів, є саспенс – психологічний ефект, пов'язаний із тривожним очікуванням, напругою. Дослідниця О. Орехова вважає, що умовою для його реалізації є дозвіл реципієнта захопити себе у вихор подій, щоб отримати порцію гострих відчуттів. Психологи страх відносять до емоцій. Кожна людина під впливом набутих і підсвідомих асоціацій по-різному відчуває страх. Так для когось це негативний життєвий досвід, для іншого – захоплення від пізнання нового. Отже, одна емоція, така як страх, може викликати різні почуття – жах або задоволення. Тому авторів трилерів по праву можна вважати гарними психологами, якщо їм вдається досягти відповідного ефекту. «Саспенс дає реципієнтові задоволення від інтенсивних відчуттів: дискомфорту, збудження, страху, напруги, які зазвичай вважаються неприємними» (Орехова, 2014, с. 204).

Головні герої романів-трилерів – злочинці та жертви

У романах П. Кулакової важко простежити чіткий поділ персонажів на позитивних і негативних. У трилері *Проти ночі* авторка змальовує психопата, який не просто вбиває людей, а жорстоко з них знущається, проте справжнім вбивцею Богдана виявляється його однокласника Вероніка. І хоча це був нещасний випадок, виправдати її не можемо. У творі зображено ще одного героя – найкращого друга Артура, який намагається дізнатися правду й покарати винних. Проте напередодні страшних подій хлопець не підтримав Богдана, коли над ним знущалися старшокласники, а отже, позитивним персонажем його також не можна назвати. Хоча злочин лежить на поверхні роману *Проти ночі*, насправді ж, на нашу думку, П. Кулакова порушує важливішу соціальну проблему – цькування, переслідування, навішування ярликів. Сама авторка твір називає соціальним трилером. Письменниця розмірковує над питанням, що змушує людей бути такими жорстокими. Замість співчуття Інна наштотхується на осуд і звинувачення суспільства, а правоохоронці стоять на захисті заможних господарів міста.

Соціальну тему письменниця продовжує й у романі *Усі їхні демони*: «...знайдені трупи і закручена кримінальна справа розбавляє похмуру атмосферу, що огорнула головних персонажів. В центрі сюжету книги трагедія однієї сім'ї, яка носить радше драматичний характер з елементами старого-доброго психологічного трилера» (Одинока, 2020). П. Кулакова головну увагу в романі фокусує не на сюжеті, а на головних героях. Змальовуючи життя маленької дівчинки Лесі в родині алкоголіків, письменниця розмірковує над тим, чи вдається таким дітям у подальшому житті зберігати чистоту своєї душі. Разом із книгою з друку вийшла листівка соціального спрямування «Не ігноруй криків! Не будь байдужим!» Авторка торкається теми байдужості суспільства, його зацікавлення лише власними негараздами: «А якби добropорядні сусіди не відверталися спинами щоразу, коли з-за

зачинених дверей лунали крики, то, можливо, цього всього й не сталося б ніколи...» (Кулакова, 2022, с. 8).

У назві роману П. Кулакова використовує лексему «демон», яка має декілька значень. Це і злий дух, що може впливати на людей, і уособлення якогось пороку, пристрасті особи. Поведінку своїх батьків дев'ятирічна Леся пояснювала тим, що в них уселяються демони, і лише дорослі розуміли, що справжня причина – алкоголізм. Домашнє насилля підштовхує Дмитра шукати розуміння й підтримки на вулиці. Так хлопець потрапляє в компанію, де стає випадковим свідком убивства. Незважаючи на те, що жанровою особливістю трилеру є неминуча катастрофа, П. Кулакова дає надію, що все можна виправити, тому образ Юри, уведений у сюжет твору, не випадковий.

Майстерно виписаним є образ Артема в трилері *Дівчина, яку ми вбили*. Вчинки головного героя пояснюються психологічною травмою, яку він тримав у шкільні роки. Тут простежується авторська манера П. Кулакової: причину злочинної поведінки героїв слід шукати в їхньому дитинстві. Так Артема до масового вбивства друзів підштовхує почуття помсти за загибель дівчинки Ліди. І хоча це був нещасний випадок, персонаж не зміг повернутися до звичного життя. Оскільки *Дівчина, яку ми вбили* – психологічний трилер, то на сторінках книги наводяться розлогі описи думок і переживань головного героя. Зізнаючись у скоєному злочині, Артем шукає морального спокою: «Не відчуваю полегшення. Усе стало ще гірше. Я думаю, що як поквитаюся – вона мені пробачить і відпустить. Але це не спрацювало...» (Кулакова, 2019, с. 146). Незважаючи на те, що чоловік холодно-кровно вбиває своїх товаришів, психологічно він слабка людина, адже закінчує життя самогубством. Образ Артема в романі двозначний: з одного боку, він злочинець, а з іншого – людина, яка жадає справедливості. У підтексті твору ми можемо простежити проблему соціальної взаємодії підлітків: «Хлопці стояли біля те-ндітної п'ятнадцятилітньої дівчинки й штовхали її до багаття. Вона тупцяла на місці та озиралася довкола, перелякано кліпаючи світлими зеленими очима» (Кулакова, 2019, с. 7).

Оскільки трилер має дві фабули, які перетинаються, то текст може сприйматися реципієнтом як оповідь, пригода чи розслідування залежно від того, хто веде розповідь. Досить цікавим є стиль оповіді від особи злочинця. Кожен злочин у трилері ретельно продуманий убивцею, майстерно скомпонований. І це є свідченням того, що злочинець – надзвичайно розумна людина, психологічно стійка, часто добре фізично підготовлена. Як влучно зазначає А. Охріменко: «задача автора полягає у концентрації уваги на описі конкретних дій, що підводять злочинця до жертви» (Охріменко, 2011, с. 398).

У романі *Корсо* П. Кулакова веде дві розповіді: від імені Садівника та Єви. Окремі розділи твору більш динамічні, нагадують калейдоскоп подій нестримного життя. Частини, присвячені Сергію, містять багато деталей, які стосуються майбутнього злочину. Авторка подає розлогі описи вибору жертви, її вистежуванню й наприкінці моральної насолоди вбивці. Садівник, як і Артем із роману *Дівчина, яку ми вбили*, переслідує благу мету – «робить суспільству велику послугу, забираючи недостойних жінок на той світ. Але чи зуміє світ відплатити йому за його доброту й важку працю?» (Кулакова, 2020, с. 131). Себе ж головний герой твору іноді порівнює з Богом, адже вирішує, кому жити, а кому померти. Прикметною особливістю романів-трилерів П. Кулакової є те, що прагнення відновити справедливість, покарати винних, очистити суспільство від морально zdegradovanih людей насправді виявляється внутрішньою боротьбою персонажів зі своїми страхами, які все життя їх переслідують. Але зрештою внутрішні вороги наздоганяють, і єдиною можливістю їх позбутися для Садівника стає каяття: «Деся глибоко в душі він відчував прихильність Бога, інакше б той не об'єднав їхні з Євою шляхи. Вона була посланцем, прозрінням і квитком у справді краще життя. Тепер у нього є надія» (Кулакова, 2020, с. 205).

Трилеру властива контрастність, чіткий поділ на світле й темне, добро і зло, норма й антинорма. У тексті автор розкриває свою особистість. «Його моральні, соціальні та естетичні позиції, як би вони не здавалися захованими, виявляють себе

в характері фабульного оформлення матеріалу» (Охріменко, 2011, с. 399). Можливо, саме цим і пояснюється внутрішнє роздвоєння деяких героїв: Садівник, убиваючи, робить суспільство чистішим (*Корсо*), жорстока помста за смерть Ліди – прагнення покарати винних (*Дівчина, яку ми вбили*), замітання слідів злочинів – бажання допомогти другу, який став випадковим свідком (*Усі їхні демони*). Поступово підходимо до основної тези, висунутої авторкою:

Темрява присутня у всіх, навіть у найсвітліших, найдобріших людях. У кожній душі ховається дещо потворне, слизьке, жорстоке, із запахом цвілі та гнилого м'яса. [...] Воно закралось у самісіньке серце й тихенько нашіптує істину: по суті, ми всі однакові, просто не кожен насмільється “розбудити” ту сторону, не кожен зуміє себе таким потім прийняти» (Кулакова, 2020, с. 13).

Хронотоп та емоційна атмосфера книги

У трилерах хронотоп відіграє важливу роль у творенні емоційної атмосфери книги. Основні події в романах П. Кулакової відбуваються в темний час доби. Ніч або сутінки, які огортають місто, підсилюють відчуття страху в реципієнта. Для головних героїв – злочинців – це можливість залишатися непоміченими. У цей період часу вони стають володарями міста, скидають маски й відкривають свою внутрішню суть: «І лише поодинокі сміливці скрадаються навшпиньки в темряві, оберігаючи свої таємниці. Для більшості це просто ніч. Для інших, особливих, це пора, щоби знайти істину. Або щоб істина знайшла їх» (Кулакова, 2020, с. 7).

На нашу думку, для жанру трилеру важливим є використання прийому ретроспективи – огляду того, що було в минулому. Це дає можливість автору пояснити поведінку героїв твору, а читачеві зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки подій. У кожному романі П. Кулакова наводить спогади злочинців про травматичну подію, яка слугує точкою відліку їхнього «нового» життя. Наприклад, жертви Садівника (трилер *Корсо*) – це

жінки, схожі на його матір, яка зловживала алкоголем і зрештою закінчила життя самогубством, залишивши його самого в жорстокому світі. У романі *Я пам'ятатиму твоє обличчя* Михайло вбиває дівчат, які нагадують йому Юлю.

Якщо в трилерах *Я пам'ятатиму твоє обличчя*, *Корсо*, *Усі їхні демони*, *Проти ночі* часові межі чітко окреслені, то роман *Дівчина, яку ми вбили* вирізняється хронологічною непослідовністю. Події відбуваються 1999 року, 2016 року та в наші дні.

Щодо просторових локусів варто зазначити, що місцем дії творів П. Кулакової здебільшого є моторошні місця: кладовище, покинута недобудова, ліс, озеро. Ці поняття репрезентують «чужий» простір і асоціюються в людини зі страхом, тривогою, невизначеністю, бо він завжди непередбачуваний. В українській народній культурі є чимало світоглядних уявлень, забобон і рекомендацій, пов'язаних із кладовищем. Це основне місце перебування померлих родичів (Коваль-Фучило, 2022, с. 512). Дія в трилері П. Кулакової *Дівчина, яку ми вбили* відбувається на покинутому кладовищі, на якому вже давно нікого не ховали. Проте Артем не випадково обирає це місце: саме тут знаходилася могила Ліди, до смерті якої були причетні всі хлопці. У романі *Корсо* Садівник створює свій цвинтар, називаючи його садом. Наші предки локусу могили надавали сакрального значення, адже для померлого вона була «вічним домом». Поповнюючи колекцію квіток у своєму саду, злочинець із трепетом завершував ритуал поховання: «– Ласкаво прошу в сад. Почувайся, як вдома, – промовив він чи то до саджанця, чи то до трупа».

Міфічні уявлення наших предків спираються на вірування в злих духів, звичним середовищем існування яких були водойми, ліси, роздоріжжя. У романі *Я пам'ятатиму твоє обличчя* П. Кулакова звертається до української демонології. Саме тому цей твір можна назвати містичним трилером. Авторка майстерно вплітає в сюжет роману легенду про озеро, у якому живе відьма. Цим місцеві мешканці і пояснювали зникнення дівчат, а справжній злочинець продовжував свою «справу». Таким

чином, хронотоп сучасних трилерів базується на опозиції «свій» / «чужий» простір, світ людей / світ померлих, норма / антинорма.

Висновки

Сучасний український літературний процес активно поповнюється новими жанрами, серед яких найбільше зацікавлення як серед дослідників, так і читачів викликає трилер. На сьогодні цей жанр поєднує в собі ознаки пригодницьких і готичних романів, детективу, психологічної прози. В українській літературі в жанрі «трилер» працює П. Кулакова. У своїх романах авторка розгортає динамічний сюжет, в основі якого лежить детективна історія. Герої її творів – здебільшого люди з важкими психологічними травмами, соціально ізольовані. Письменниця порушує актуальні суспільні теми: нещасливого дитинства, батьків-алкоголиків, байдужості та бездіяльності оточення, народної моралі, цькування. Сюжетно-композиційні елементи та хронотоп чітко підпорядковані головному завданню трилеру – створення тривожної атмосфери, коли реципієнт відчуває заціпеніння і страх.

Бібліографія

Гонюк, О., Шаф, О. (2022). Жанрово-стильові особливості роману І. Павлюка «Білий Попіл». *Закарпатські філологічні студії*, 24, т. 1, с. 183-189 [Honyuk, O., Shaf, O. (2022). Zhanrovo-styl'ovi osoblyvosti romanu I. Pavlyuka «Bilyy Popil». *Zakarpats'ki filolohichni studiyi*, 24, t. 1, s. 183-189].

Коваленко, Д. (2016). Процеси жанрової дифузії та диференціації в сучасному українському романі (на матеріалі романів Ірен Роздобудько). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 2, с. 142-147 [Kovalenko, D. (2016). Protsesy zhanrovoi dyfuzii ta dyferentsiatsii v suchasnomu ukrainskomu romanі (na materialі romaniv Iren Rozdobudko). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia*, 2, s. 142-147].

Зеленюк, М. (2017). *Поліна Кулакова: «Я пишу те, що мені подобається читати»*. Електронний ресурс: <https://blog.yakaboo.ua/polina-kulakova-ya-pyshu-te-shcho-meni-podobayetsya-chytaty/> (дата звернення: 29.01.2024) [Zelenyuk, M. (2017). Polina Kulakova: «Ya pyshu te, shcho meni podobayet'sya chytaty»].

Коваль-Фучило, І. (2022). Концепт кладовище в оповідях про переселення із зони затоплення. *Slavia Orientalis*, LXXI, № 3, с. 509-525. DOI: 10.24425/slo.2022.142776 [Koval' Fuchylo, I. (2022). Kontsept kladovyshche v opovydyakh pro pereselennya iz zony zatoplennya. *Slavia Orientalis*, LXXI, No 3, s. 509-525. DOI: 10.24425/slo.2022.142776].

Костецька, Л.О. (2015). Жанр трилеру в творчості М. Кідрука. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Філологічні науки*, 2, с. 133-137 [Kostetska, L.O. (2015). Zhanr tryleru v tvorchosti M. Kidruka. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Seriya: Filolohichni nauky*, 2, s. 133-137].

Кулакова, П. (2019). *Дівчина, яку ми вбили*. Вінниця: Дім Химер [Kulakova, P. (2019). *Divchyna, yaku my vbyly*. Vinnytsya: Dim Khymer].

Кулакова, П. (2020а). *Корсо. Брустурів*: Дискурс [Kulakova, P. (2020a). *Korso. Brusturiv: Dyskursus*].

Кулакова, П. (2020b). *Усі їхні демони*. Вінниця: Дім Химер [Kulakova, P. (2020b). *Usi yikhni demony*. Vinnytsya: Dim Khymer].

Кулакова, П. (2022). *Проти ночі*. Київ: Темпора [Kulakova, P. (2022). *Proty nochі*. Kyiv: Tempora].

Кулакова, П. (2023). *Я пам'ятатиму твоє обличчя*. Київ: Темпора [Kulakova, P. (2023). *Yaram'yatatymu tvoye oblychchya*. Kyiv: Tempora].

Одинока, О. (2020). *Відверто про «Демонів»*. Поліна Кулакова про новий гостросюжетний трилер «Усі їхні демони». Електронний ресурс: <https://chimeraspublisher.com.ua/nove/interview/polina-kulakova-2020.html> (дата звернення: 29.01.2024) [Odynoka, O. (2020). Vidverto pro «Demoniv». Polina Kulakova pro novyyu hostrosyuzhetnyy tryler «Usi yikhni demony»].

Орехова, О. (2014). Міждисциплінарний підхід до визначення кінематографічного жанру «трилер». *Одеський лінгвістичний вісник*, 4, с. 202-205 [Oryekhova, O. (2014). Mizhdystsyplinarnyy pidkhid do vyznachennya kinematohrafichnoho zhanru «tryler». *Odes'kyu linhvistychnyy visnyk*, 4, s. 202-205].

Охріменко, А. (2011). Трилер як тип тексту: теоретичний аспект. *Мова і культура*, 14, т. 5, с. 394-401 [Okhrimenko, A. (2011). Tryler yak typ tekstu: teoretychnyy aspekt. *Mova i kul'tura*, 14, t. 5, s. 394-401].

Філоненко, С. (2011). *Масова література в Україні: дискурс / гендер / жанр*. Донецьк: ЛАНДОН-XXI [Filonenko, S. (2011). *Masova literatura v Ukraini: dyskurs / gender / zhanr*. Donets'k: LANDON-XXI].

Чонка, Т.С. (2023). Екзистенційна проблематика технотрилеру Макса Кідрука «Твердиня». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*, 63, с. 126-131 [Chonka, T.S. (2023). Ekzystentsiina problematyka tekhnotryleru Maksa Kidruka «Tverdynia». *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Filolohiia*, 63, s. 126-131].

Щетинін, В. *Феномен страху: аналіз науково-психологічних підходів*. Електронний ресурс: https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/0564/233/1/Fenomen_strakha.pdf

(дата звернення: 29.01.2024) [Shchetinin, V. Fenomen strakhu: analiz naukovo-psykholohichnykh pidkhodiv].

Репрезентації російсько-української війни в сучасній українській літературі для дітей та юнацтва

MARIIA KULESHIR

Kijowski Narodowy Uniwersytet Lingwistyczny, Ukraina
(Kyiv National Linguistic University, Ukraine)

Representations of the Russo-Ukrainian war in contemporary Ukrainian literature for children and youth

Abstract

The theme of the Russo-Ukrainian war is presented in modern Ukrainian fiction through the prism of versatile representational modes, which are especially brightly and originally produced in the literature about the war for young people. The article examines the works of contemporary young Ukrainian authors written after the 2022 full-scale Russian invasion of Ukraine. The essay argues that the analyzed texts contain an influential axiological code, and also have an effective therapeutic effect on the reader, which is especially important given the traumatic nature of the war reality, which has been ongoing in Ukraine for a decade. Moreover, it is noted that the problem-thematic complexes incorporated in the texts are closely related to the issues of Ukrainian identity.

Keywords: the Russo-Ukrainian war, identity, therapeutic impact, literature for children and youth, life-affirming discourse.

Reprezentacje rosyjsko-ukraińskiej wojny we współczesnej ukraińskiej literaturze dla dzieci i młodzieży

Streszczenie

We współczesnej prozie ukraińskiej temat wojny rosyjsko-ukraińskiej ukazany jest przez pryzmat różnorodnych sposobów przedstawiania, które szczególnie wyraziście i oryginalnie wydobywają się w literaturze o wojnie dla dzieci i młodzieży. W artykule poddano analizie twórczość

współczesnych młodych pisarzy ukraińskich, która zaraz po publikacji w roku 2022, który przeszedł do historii jako rok rosyjskiej inwazji na Ukrainę na pełną skalę, zyskała popularność i oddźwięk. Podkreśla się, że analizowane teksty zawierają wpływowy kod aksjologiczny, a także wywierają skuteczny wpływ terapeutyczny na czytelnika, co jest szczególnie istotne w obliczu traumatycznego charakteru rzeczywistości wojennej, która toczy się na Ukrainie już od dziesiątego roku wiersz. Należy zauważyć, że zawarte w tekstach kompleksy problemowo-tematyczne są ściśle powiązane z problematyką ukraińskiej tożsamości.

Słowa kluczowe: wojna rosyjsko-ukraińska, tożsamość, potencjał terapeutyczny, literatura dla dzieci i młodzieży, dyskurs afirmujący życie.

Вступ

Російсько-українська війна неминуче знайшла втілення в художній літературі і зокрема адресованій дітям та юнацтву. На сторінках читач знайомиться з живими рефлексіями сучасних письменників про сучасні події, у вирі яких всі і кожен. Читання таких книг безумовно нагадує, що кожен українець вболіває за наближення Перемоги. Автори діляться своїми переживаннями, почуттями, емоціями, спостереженнями, що слугує духовною підтримкою читачам та надихає жити далі. Цікаво порівняти як ці тексти сприйматимуться після Перемоги. Можна передбачити, що вони матимуть катарсичну дію і для майбутніх поколінь читачів, для яких ця війна буде не сьогоденням, а далекою історією. Ця версатильна література є цілющим джерелом пам'яті для «живих і ненароджених».

Ця література необхідна людям як тим, які на власному життєвому досвіді переживають у буквальному сенсі цього слова жахіття війни, так і тим, які співпереживають на відстані, так і тим, хто вивчає, так і тим, хто в майбутньому буде цікавитися. Важливо, що ця література створюється так би мовити «з перших вуст» – тобто очевидцями, учасниками, сучасниками війни. Таким чином катарсичний потенціал цієї літератури оприявнюється в її здатності чинити психотерапевтичний вплив та

забезпечити матеріал та умови для рефлексії – проговорення, осмислення, опрацювання травми. Отже, новітній воєнний літературний процес спрямований на полівекторну репрезентацію актуальних реалій сьогодення, які так чи так дотичні до воєнної дійсності, а отже тісно пов'язані з прагненням до Перемоги, боротьбою за Батьківщину, вболіванням за рідних і близьких, родину, дім. Для новітньої воєнної літератури характерний симбіоз різних тем: смерть, руїна, горе, втрати, травма, страх, голод, тортури, біль, але поряд звучать теми життєствердні: прагнення до Перемоги, боротьба за Батьківщину, вболівання за рідних і близьких, родину, дім, природна потреба жити на рідній землі, а також незламність українського національного духу, тяглість визвольних змагань українського народу та стійкість прагнення до незалежності та процвітання. Такий широкий діапазон топіки демонструє алертність українського літературного простору, який чутливо реагує на соціокультурні та історичні процеси. Тож українська література, жива і бурхлива, – це своєрідний антивоєнний маніфест, так би мовити літературний рух опору деструктивній воєнній агресії.

Метою цієї розвідки є дослідити версатильні модуси зображення образів війни у сучасній українській художній літературі для дітей та юнацтва. В контексті актуальності цього дослідження слід зазначити, що всі три художні тексти, обрані для аналізу в цій розвідці, були опубліковані у 2022 році у поважному львівському видавництві *Видавництво Старого Лева*. Дві повісті, а саме *Абрикоси зацвітають уночі* та *Лінія термінатора* зосереджені на подіях після 2014 року і вийшли друком до початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. Ці твори важливі, бо в них ґрунтовно та реалістично зображено те, що передувало Великій, тобто повномасштабній, російсько-українській війні. Вони є частиною художнього літопису цього часу. Книга *Котик, Півник, Шафка* вийшла вже вкінці 2022 року, тобто в розпал повномасштабного вторгнення, і відповідно мова в цьому творі про події початку Великої війни, які вже так чи так торкнулися не тільки кожного українця, а й сколихнули

весь цивілізований світ. Слід зазначити, що у цій повісті згадується також II Світова війна як спогади, що закарбувалися в пам'яті головної героїні Лізи з її раннього дитинства. Ці спогади схожі на флешбеки – вони гостро резонують з подіями повномасштабного вторгнення. Пам'ять Лізи є точкою перетину цих двох воєнних катастроф. Ірина Романова зазначає, що “Ліза переживає ефект *déjà vu* й під час війни 2022 року” (Романова, 2023, с. 52). Важливо наголосити, що всі ці твори про російсько-українську війну написані сучасними відомими молодими українськими письменниками не випадково. Так, Олександр Михед від початку повномасштабного вторгнення служить в лавах Збройних Сил України. Містечко Гостомель під Києвом, де він мешкав з дружиною, потрапило в епіцентр жакливих інтенсивних обстрілів та бомбардувань 24 лютого 2022 року, так само як низка інших міст на Київщині, таких як Ірпінь, Буча, Бородянка. Житло письменника було зруйновано вщент. Літні батьки письменника, чільні українські літературознавці, доктори філологічних наук, професори, провели кілька страшних тижнів в окупованій Бучі. У 2016 році письменник подорожував містами Донеччини та Луганщини з метою вивчення історії та сучасності українського Сходу. Результатом цих його культурологічних експедицій стала книга *Я змішаю твою кров із вугіллям. Зрозуміти український Схід*, яка відкривала читачам складну історію та цінність українського східного регіону, окупованого РФ з 2014 року. У 2023 році вийшла знову ж таки у *Видавництві Старого Лева* інша книга Олександра Мехеда про російсько-українську війну, написана в документально-есеїстичному жанрі, – *Позивний для Йова. Хроніки вторгнення*. Оля Русіна поєднує успішну реалізацію улюбленої молодшої дитячої письменниці з діяльністю у сфері радіожурналістики. Завдяки останній письменниця безпосередньо спілкується з учасниками бойових дій, ветеранами АТО, українськими захисниками. Починаючи з 2014 року письменниця мала задум розповісти про російсько-українську війну, яку евфемістично називали АТО, оскільки одразу сприймала всі воєнно-окупаційні події в Криму

та в Донецькій та Луганській областях як війну РФ проти України. Тетяна Стрижевська плідно працює в жанрі юнацької літератури. Починаючи з 2014 року вона спостерігала та вивчала досвід українців, які стали внутрішньо переміщеними особами, тобто були змушені залишити рідний дім через окупацію їхнього регіону. Звичайно, перш за все письменниці було цікаво як переживають цю травму вимушеного переміщення підлітки. Різні аспекти зображення російсько-української війни в сучасній українській художній дитячій літературі досліджували Ірина Негрій, Ірина Романова, Ольга Сидоренко, Ганна Улюра. Сучасна українська літературознавиця, літературна критикиня, есеїстка Ганна Улюра слушно зазначає, що книги “про українських дітей і підлітків та їхній досвід життя в час війни” можуть стати вчасним засобом, за допомогою якого молодь може навчитися “рятувати себе” (Улюра, 2022). Ірина Негрій висловлює загальне переконання, що “дітей не можна відгороджувати від реальності, не можна не говорити про ту героїчну боротьбу, яка відбувається в Україні з лютого 2022 року” (Негрій, 2023, с. 103). На думку Ольги Сидоренко, художня стратегія дефаміліаризації, суть якої полягає в тому, що неживі предмети й артефакти та тварини зазнають очуднення, одивнення уможливорює ефективну інтродукцію неантропологічного наратора у творі, завдяки чому відбувається елімінація імперативно-ідеологічної інсталяції єдиної парадигми, однієї уніфікованої позиції. Навпаки, ця стратегія є тригером художньої репрезентації дійсності у якомога більш об’єктивний спосіб, що передбачає панорамність зображення та версатильність рефлексування. Залучення різних голосів у розповіді редукує макабричну тональність наративу, з одного боку, однак фасилітує експозицію та артикулювання складних актуальних тем і проблем (Сидоренко, 2024, с. 187). Зокрема, прийом дефаміліаризації використано в повістях *Котик*, *Півник*, *Шафка* та *Абрикоси зацвітають уночі*. Слушний висновок Ірини Романової про те, що “вітаїстичний складник перемагає” (Романова, 2023, с. 52) можна екстраполювати на всі розглянуті у цій розвідці твори.

Символи незламності українського народу

Книга Олександра Михеда *Котик, Півник, Шафка* адресована різновіковій читацькій аудиторії, в тому числі дитячій та юнацькій. Написана в жанрі близькому до чарівної казки. Також можна припустити, що текст створено у притчево-параболічній формі. Ось як автор виражає свій письменницький намір: “Я хотів написати книжку, від якої було би боляче і добре, яка б не давала забувати злочини росіян, але давала надію, що все буде добре. Бо немає іншої реальності й майбутнього, ніж перемога України” (Шапаренко, 2022). У книзі *Котик, Півник і Шафка* виступають живими казковими персонажами, наділеними магічною силою, і допомагають головним героям – бабусі Лізі й онучці Соні та дядькові Андрію – оберігати цю невелику дружну родину, чиему крихітному всесвіту загрожує руйнівна війна. Кожен у цій родині гартує свій дух опиняючись віч-на-віч з жорстокою воєнною дійсністю. Три покоління в одній родині проживають суворі воєнні будні на окупованій Київщині, а саме в селі Бородянка, зберігаючи віру й надію у Перемогу та світлі мирні прийдешні дні. *Котик, Півник і Шафка* стали героями-оберегами казки і її символами. Вони репрезентують силу й незламність духу, єдність та наступність роду, а також нації, а також вони живлять силу віри і надії на мирне майбутнє життя без війни, світлий час, у якому вже не буде травми, але збережеться пам’ять індивідуальна й колективна про зло та нанесені рани. Але ще раніше вони стали героями новин, мемами, а також символами, а також пам’ятками, реліквіями війни. Це та шафка з фото зруйнованого будинку в Бородянці, яка якимсь чином втрималася прикріплена до стіни на кухні, це півник-куманець васильківської майоліки, який неушкоджений зберігся на цій шафці, а кицьку Глорію (ім’я теж із символічним надихаючим значенням) рятувальники зняли з сьомого поверху обстріляної багатоповерхівки. Яскраві ілюстрації до книги, які майже як 3D і справді наче створюють ефект доповненої реальності, чи то пак, наративу, створила київська ілюстраторка та принтмейкерка,

засновниця студії *Сері/граф* Євгенія Полосіна. Художниця починаючи з 24.02.2022 створює мальовписи і графічні репортажі, в яких відображає війну як вона є. До речі, півник і кухонна шафка з деокупованої Бородянки стали експонатами Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності. За сприяння цього музею 21 листопада 2022 року у День Гідності та Свободи в Київській міській галереї мистецтв *Лавра* стартував виставковий проєкт *Війна за ідентичність. Сила опірності культури*. Простір цього проєкту створює наратив історії української боротьби від 2014 року і донині. У просторі цієї виставки 28 січня 2023 відбувся захід *Транзит пам'яті: як формуються символи і передаються сенси. Розмова довкола книги Олександра Михеда Котик, Півник, Шафка*. Учасники події обговорювали способи та особливості формування історичної пам'яті у контексті сучасних воєнних реалій і травм, про засоби та інструментарій збереження пам'яті, про взаємозв'язок ідентичності та рецепції довколишньої реальності та їхній вплив на формування комплексного історичного наративу, про те як звичайні речі стають символами. Ганна Малінська, яка знайшла на попелищі свого вщент спаленого будинку в селі Горенка на Київщині ще одного, правда, трохи пошкодженого півника і передала його до колекції Музею Майдану і він поповнив виставкову експозицію, передала Олександру Михеду зворушливі слова подяки: “Подякуйте авторові за світлу казку про темну-темну ніч” (Про розмову, 2023). Про керамічного півника васильківської майоліки сучасна відома українська вчена-літературознавиця Елеонора Соловей зазначила в есеї: “Цей бородянсько-васильківський півник нагадав усім, що етнічні мотиви і натуральні матеріали – то особливі енергії та вібрації. І вони теж – про нашу ідентичність та про опірність культури” (Соловей, 2022). Дослідниця також наголосила, що півник – це будитель, птах, який подає сигнал. Тож у цій чарівній і затишній книзі кожен українець знайде щось близьке для себе. Харківська художниця Валерія Полянськова каже: “Ця історія стала резонансною саме тому, що Півень – образ універсальний

для багатьох культур. Це символ Сонця, відродження, воскресіння. Символ перемоги над темними силами” (Слободяник, 2022). Також варто зазначити, що тріумф півника почався з фотографії, зробленої фотографією сайту Суспільного мовника Єлизаветою Серватинською. Після того як Бородянку очистили від російських окупантів, група журналістів приїхала, щоб зробити репортаж. Просто на початку міста, на самому в’їзді фотографія побачила неймовірний сюжет на третьому поверсі майже зруйнованої багатоповерхівки. Квартири всі з того боку вже були розбомблені, а від тієї, що на третьому поверсі, залишилися вцілілі двері та підвісна шафка на стіні з посудом у ній і півником на ній.

У грудні 2023 року у передріздвяний період головні новорічні ялинки в різних країнах світу та у штаб-квартирі НАТО було прикрашено новорічною ялинковою іграшкою-оздобою у вигляді „півника з Бородянки” (Шепелева, 2023).

У книзі зображена кумедна суперечка між оживленими героями-оберегами: “Тордовитий, керамічний, вкритий розписами з глазурі (тут Півник не витримує і додає: «Це зветься майолікою»). Так-так, Півнику, назва ця походить з далекого іспанського острова Мальорка (Півник знову гукає у бік Шафки і Кота: «Я ж кажу, а ви все: Васильків-Васильків»)» (Михед, 2022, с. 11). Так автор ретельно дотримується всіх фактів, майстерно виплітаючи цікаву розповідь з усіма правдивими деталями та реаліями. Та ця суперечка відбувалася в мирний час. А коли вдерлися загарбники і стали плюндрувати, то Котик, Півник і Шафка чинять опір і дають відсіч з усіх сил. Півник запевняє, що окупанти “відчують всю важкість Василькова. – Тобто вже не Мальорки? – хитро перепитує Котик. – Ніколи й не було ніякої Мальорки, – з гордістю відповідає Півник” (Михед, 2022, с. 39).

Син Лізи Андрій “проживав життя, ніби в енергозберігальному режимі” (Михед, 2022, с. 14). Та коли почалася війна, яка “не питає тебе, чи ти готовий до неї. Вона просто прилітає снарядами у твій дім” (Михед, 2022, с. 21), то Андрія наче підмінили, його не впізнати, він “вперше у своєму житті знає, що точно має

робити” (Михед, 2022, с. 28) і йде добровольцем на ворога. В час війни все стає іншим, і люди теж демонструють незвичну для них поведінку. Ірина Романова зазначає, що “війна як межова ситуація сприяє налагодженню тіснішої комунікації бабусі та онуки” (Романова, 2023, с. 52).

Книгу структурують десять розділів, кожен з яких має концептуальну назву. У розділі *Косолапая* бабуся Ліза відчиняє таємний хідник, захований за маленькими дверцятами, замаскованими шпалерами у дубові листочки, під Шафкою, і ховає там онучку Соню, коли в двері квартири гупають кулаками окупанти. Соня висловлює сподівання, що цей «візит» швидко і непомітно відбудеться, але Ліза, яка ще у далекому дитинстві пережила вже жорстоку війну, знає і каже онучці: “Війна ніколи не буває швидко” (Михед, 2022, с. 34). Загарбники зневажливо звертаються до Лізи “косолапая” (Михед, 2022, с. 34), але це водночас рятує її, бо подібна жінка доглядала одного з цих агресорів у дитинстві. Ліза говорить до них з гідністю, без страху, рідною українською мовою, і їх це розлючує. Та вони йдуть геть, бо Шафка гепеє їх щосили дверцятами, коли вони своїми ручищами лізуть нишпорити в пошуку харчів. “Окупанти не входять у квартиру, вони вдираються. Все твоє – вже не твоє. Воно – виломлене. Все життя – відкритий перелом” (Михед, 2022, с. 36).

Книга невелика за обсягом, але автор талановито вмістив у цьому тексті все, що пережилося багатьма українцями і ним самим. Попри все зображене лихо війни, у книзі прочитується тепло, співчуття, підтримка, віра і життєствердження.

Життєствердна сила мрії в час війни

Відома дитяча письменниця Оля Русіна написала повість *Абрикоси зацвітають уночі* вслід за подіями 2014 року на сході України. Книга показує воєнну дійсність крізь оптику сприйняття хлопчика Устима та, наче у науковій фантастиці, його друга безпілотника, якому Устим дав ім'я Ел – від його номера Бе-Пе-Ел-А. Безпілотник Ел уміє розмовляти, у нього чудова

пам'ять – багато гігабайтів. А ще в нього є характер, тобто прошивка. Він також багато знає такого, що знає Устим, наприклад, “що таке трава, дерева”, “що навесні вони мають завітнути” (Русіна, 2022, с. 14). В Устима є ще песик – чорна кудлата Женька-Жменька. Одразу після знайомства Ел допомагає Устимові знайти Жменьку, яка без повідця втекла до річки, а Устим перелякався, бо можна необережно бігаючи натрапити на міну, зариту в землі. Ел літає над поруйнованим покинутим Донецьким аеропортом – він пам'ятає, як люди в формі з блакитно-жовтими нашивками сиділи в будівлі і не хотіли виходити з неї, вона “чомусь вона була для них важлива” (Русіна, 2022, с. 26), а бійці в іншій формі стріляли багато по ній. А ще в школі, в Устимовому класі щодня меншає дітей, і йому цікаво куди вони поїхали. Книга має вікові обмеження – від дванадцяти років. Хоча Устимові на час знайомства з Елом вісім років. В тексті багато образності, що згладжує військовий дискурс. Безпілотник Ел здалеку схожий на пушинку, потім він як муха, а ще ближче як “велетенський джміль” (Русіна, 2022, с. 13, 15). Небо схоже на “перевернуту блакитну миску” (Русіна, 2022, с. 13), а коли Устим побіг щодуху – “дерева замиготіли обабіч великими зеленими плямами” (Русіна, 2022, с. 16). Ел – кмітливий. Устим запитує його: “Ти мені не привидівся?”, у відповідь Ел: “Привидітися – це від слова «привид»?” (Русіна, 2022, с. 17).

Батьки Устима зважуються залишити рідне містечко вже коли там стає дуже тривожно і часто доводиться ховатися від обстрілів та вибухів у підвалі, яке служить їм укриттям. Устим на власні очі бачить, як їхня сусідка Тоня не встигла добігти до укриття і впала мертва просто посеред вулиці. Він пам'ятає, як ще в мирний час померла його бабуса, і порівнюючи ці дві смерті, робить висновок, що смерть буває різна. До того ж він пригадує, що мама після смерті бабусі показувала йому її фотографії та розповідала про неї багато. А коли загинула Тоня, мама була зажурена, нишком утерла сльози і сказала, що розкаже про сусідку трохи згодом.

У Дніпрі, куди переїхав Устим із батьками, війни немає. До того ж місцеві мешканці не схильні цікавитися подіями на прифронтових територіях. Тому спочатку діти у дворі та в новій Устимовій школі, а також їхні батьки не радіють з того, що Устим, природно, розповідає їм про свій реальний досвід справжньої жорстокої смертоносної війни. Устим у дніпровському середовищі стає „іншим”, адже він приїхав звідти, де небезпечно і страшно, він – травмований війною, а також внаслідок війни він втратив рідний дім. Спочатку його рефлексії та свідчення очевидця війни лякали ровесників, чие життя не було затьмарене воєнними жахіттями та загрозами. Попервах ані діти, ані їхні батьки не розуміли, чому вони мають цікавитися такими неприємними і незручними питаннями та справами, адже їх це, мовляв, не стосується. Проте згодом і діти, і дорослі переймаються щирим співчуттям та інтересом до життя та переживань Устима та його сім’ї, які не з власної волі, а через війну, стали внутрішньо переселеними особами. Оля Русіна під час відеопрезентації книги, яка відбулася у 2022 для *Видавництва Старого Лева* зазначила, що одним із стимулів до написання книги було ось це відсторонене ставлення значної частини українського суспільства до війни на сході України після 2014. Слід наголосити, що письменниця веде активну журналістську діяльність, в руслі якої вона має змогу отримувати об’єктивну й актуальну інформацію про життя та події в Україні. Авторці вдалося розповісти переконливо про воєнну трагедію на сході України після 2014 (Про війну очима дитини, 2022). Книга зберігає свою актуальність і в час після повномасштабного вторгнення.

Сучасна українська письменниця Галина Ткачук охарактеризувала повість *Абрикоси зацвітають уночі* як “медитативну” й “образну” (Про війну очима дитини, 2022). З цими означеннями цілком і повністю згодна авторка Оля Русіна, відверто зізнаючись, що задум книги зосереджено було одразу навколо головних образів, якими є безпілотник Ел, який загубився, хлопчик-школяр Устим, а також військовий на позивний Майстер.

Крім цих яскравих образів, які є протагоністами твору, у тексті яскраво зображено донбаські степи, прикметний східний рівнинно-степовий ландшафт, також абрикоси, які справді довго не цвітуть, хоч уже й пора. Цікавими є розмірковування персонажів, які навіть отримують поважний статус теорії, про абрикосові дерева, цвітіння яких неочікувано і незрозуміло відтермінується. Так, безпілотник Ел підслуховує, як Майстер ділиться цією своєю теорією зі своїм колегою на позивний Сем: “У мене є теорія. Що життя під час війни стає... ніби непомітнішим. Ховається. Але ніколи не припиняється. Люди менше сміються вголос, але продовжують усміхатися. Ліхтарі у містах загораються пізніше. А дерева зацвітають уночі, поки ніхто не бачить” (Русіна, 2022, с. 40). Власне заголовок книги *Абрикоси зацвітають уночі* звучить поетично, метафорично. В назві прочитується очікування весни, тобто відродження, буяння життя, а також продовження усталеного природного циклу. Тут водночас імпліковано семантику очікування перемоги, кінця війни, життестерджувальний мотив. На думку Ірини Негрій, “образ Устима можна порівняти з тим деревом, яке зацвіте вночі. Цвітіння дерева – це уособлення майбутнього плоду, нового життя попри всі перешкоди та негаразди” (Негрій, 2023, с. 102).

В книзі застосовано техніку “тексту в тексті”, яка реалізована у формі коротких казок, які вигадують та розповідають, а також переповідають одне одному герої. Ці казки мають виражене психотерапевтичне та казкотерапевтичне спрямування. За допомогою своїх авторських казок герої прорефлексовують війсьну дійсність, у яку вони занурені насильно і яку змушені проживати щодня, і яка невідомо коли закінчиться. Сторітелінг стає для героїв помічною копіювальною технологією (Kuleshir, 2024, р. 65-66).

Цікаво, що вкінці повісті Устим у Дніпрі через кілька років після переїзду в це місто випадково зустрів чоловіка з татуюванням на руці – того військового, який, так би мовити, загубив Ела. Коли Устим завів розмову про безпілотники, то чоловік пригадав чи то казку, чи якусь історію, яку він чув колись на Донбасі, і яка

“кочувала від підрозділу до підрозділу, як то всі оповідки. Про безпілотник, який загубився у небі над Донбасом і літає тепер там. І мріє, коли закінчиться війна, долетіти до горизонту, щоб побачити, що за ним” (Русіна, 2022, с. 140). Для Устима це – не казка, а дійсність, бо він дружив з цим самим загубленим безпілотником Елом, який мимоволі став героєм легенди, і знав від самого Ела про його мрію. Для Устима це було все таким справжнім, реальним досвідом. А чоловік з татуюванням поділився своєю інтерпретацією цієї історії, яка, на його думку, схожа на “гарно зашифрований план на майбутнє. Коли можна кудись помандрувати, а потім повернутися додому і знати, що твій дім – у безпеці. Що тобі є куди повертатися” (Русіна, 2022, с. 140-141) і є про що мріяти, і будувати плани, які можна буде здійснити, коли закінчиться війна. Отже, книга надихаюча, світла, життєствердна і така життєва, така реалістична, лагідна, затишна, і дійсно образно-медитативна, рефлексивна. Від цієї книги не страшно, від неї не боляче. Від неї хочеться жити далі, працювати, навчатися, радіти кожному новому дню і бачити перспективи, рухатися до здійснення своїх намірів та свого життєвого призначення.

Бентежна юність і війна

Підлітковій читацькій аудиторії адресована книга Тетяни Стрижевської *Лінія термінатора*. Книга написана від імені головного героя – підлітка Бориса Макарова. Особистість протагоніста і особливо його характерне підліткове мовлення, яке рясніє сленгом, подекуди табуованою лексикою, нагадує про відому хрестоматійну повість Дж. Селінджера *Над прірвою у житті*. Проте Борисові доводиться дорослішати в ситуації вимушеного переселенця, оскільки його батьки одразу після вступу російських військ на територію Донбасу прийняли непросте рішення – залишити рідний дім і розпочати нове життя у мирній українській столиці. Ця цікава і жива повість може вважатися зразком внутрішньо-переселенської літератури.

Книга цікава насиченістю та версатильністю репрезентованих у ній проблемно-тематичних комплексів, що поєднуються переконливо і правдоподібно, а також захоплююче, майже трилерно, завдяки домінуванню всесильної енергійної бадьорої сповненої, хай там що і як, версатильних перспектив юності. Саме дискурс юності є превалюючим у книзі і, як відомо, юність – бурхлива, турбулентна, жвава, активна, це той благодатний період, коли “весь світ – твій”. З одного боку, юність – це час активного розвитку та реалізації особистості. З другого боку – це період, коли досить виразно постають питання: “Хто я? Звідки я? Куди йду?”, тобто екзистенційний дискурс невіддільний від дискурсу юності, що яскраво і репрезентативно зображено в тексті.

Щодо проблемно-тематичних комплексів, то в їхній яскравій і насиченій гущі в контексті теми цієї розвідки цікавими та вагомими є, по-перше, дискурс української мови як державної та національної, а також як ключового компонента національної ідентичності; по-друге, дискурс Донецька як центру українського водночас зросійщеного сходу; по-третє, дискурс Києва як центру України, який ще підтримує свою репутацію потужного культурного та освітнього осередку, проте дух “поклоніння золотому тельцю” послідовно і вперто перетворюється, сказати метафорично, на задушливий сморід; по-четверте, очікувано, дискурс ідентичності.

Всі ці чотири виокремлені аспекти становлять макрорівень, на тлі якого розгортаються версатильні множинні події, динамічність яких інколи калейдоскопічна, подекуди трилерна, а вкінці повісті – й взагалі читачу пропонуються розгадки та розв’язки, які, однак, викликають бажання звернутися до письменниці з проханням створити сиквел.

У книзі значну увагу приділено екзистенційним питанням, які, певною мірою закономірно і контроверсійно, забарвлено в трагедійні і водночас життєствердні відтінки. В контексті екзистенційного дискурсу виплітається дискурс щастя, яке створюється шляхом творення добра для тих, хто потребує, а також активним залученням до благодійних ініціатив. Водночас

генерується квазітеологічний дискурс, у якому рецепція божественного виходить за межі стандартизованих духовно-релігійних практик. Деякою мірою в тексті прочитуються засади саєнтологістського світогляду, а також аспекти філософії нью-ейдж. Така еклектичність репрезентованих світоглядних систем продиктована лімінальним характером юнацького періоду, який проживають головні герої, а також версатильністю урбаністичного середовища.

Борис у Києві відчуває себе чужим, “іншим”. Він знає, що він та його батьки – внутрішньо переселені особи. Водночас він знає, що ВПО з Донбасу у Києві зневажливо позаочі називають “донецькі”, “сепари”, “понаїхало” (Стрижевська, 2022, с. 31, 34, 50) і презирають за те, що ці громадяни втекли до столиці замість піти добровольцями в АТО захищати рідний край. Борис болісно переживає неоднозначність свого становища. Вкінці книги після закінчення школи він вступає до лав захисників АТО тоді як всі його однокласники (крім Марії, під чиїм світлим впливом Борис став краще вчитися, припинив шкідливі звички, став працювати і допомагати матері та більше підтримувати батька, і яка померла від вродженої вади серця) вступили до ЗВО. В АТО служила старша сестра Марії.

У Донецьку сім'я Бориса мала достаток у вигляді просторої квартири, авто у кожного з батьків, їжа, яку готувала спеціально найнята господиня, брендовий дорогий одяг. Все це забезпечував батько зі свого прибуткового бізнесу, тому матір могла не працювати. У Києві все змінилося до невпізнання. На кошти, які залишилися від колишніх «донецьких» статків вдалося заледве придбати крихітну тісну смарт-квартирку у не дуже привабливому віддаленому районі. Батько не може вже забезпечувати сім'ю і болісно сприймає свої невдачі у здобуванні засобів до життя. Він звикає до алкоголю і зрештою опиняється у реабілітаційному центрі. Мати перетворюється на фурію, яка нервово реагує на похмуру буденність. Проте вона “пружинить” (Стрижевська, 2022, с. 59): з ентузіазмом облаштовує більш ніж скромне зате власне помешкання, невтомно ходить на співбесіди

і влаштовується працювати за фахом. Їжа щодня найпростіша, несмачна, проте всі розуміють, що аби не гірше. Борис пригнічений аж так, що замикається в собі. У школі він «інший», але доволі швидко знаходить друзів, які як і він теж «інші», з якихось причин вони теж на маргінесі колективу класу. Вони діляться одне з одним своїми труднощами і проблемами, і взаємно допомагають долати виклики юнацького життя.

Хоча з Донецька та з російськомовної сім'ї, Борис говорить правильною українською вдома з батьками та іншими родичами, в школі з однокласниками та скрізь деінде. Йому не все одно, він переконаний, що мова в Україні є українська на всіх публічних та офіційних рівнях. Для себе ж він вирішив, що важливо й у приватних чи неофіційних ситуаціях спілкуватися державною національною мовою, бо він є українець. Тож він водночас є «іншим» і в середовищі своєї сім'ї та рідного Донецька.

В одному з інтерв'ю Тетяна Стрижевська зазначила, що її життєве кредо – «Роби все з любов'ю» (Пелюшенко, 2017). Цей прекрасний життєствердний творчий намір знайшов своє доречне натхнення відображення в рефлексіях та діяльності героїв повісті *Лінія термінатора*.

Висновки

Таким чином ці книги стають літописом воєнних подій. Вони також є інструментом поширення голосів і думок української інтелектуальної спільноти для західного суспільства, що у такий спосіб сприяє формуванню україноцентричного дискурсу в країнах Європи. А також ці книги сприяють поглибленню внутрішнього культурного діалогу в Україні. Отже, всі три розглянуті повісті розповідають про російсько-українську війну і так чи так закономірно стосуються української ідентичності, оскільки ця війна, як відомо, є постколоніальна війна за українську ідентичність. Відповідно, в цих текстах оприявнюються проблемно-тематичні комплекси та питання, пов'язані з українською ідентичністю, з поміж яких чітко постають такі проблеми як питання статусу української мови, опозиція українська мова

vs російська мова, українська гостинність та миролюбство vs російське загарбництво та брутальність, відстоювання та захист свого простору та ідентичності українцями vs агресія, напад, поневолення, руйнування всього українського росіянами, питання українського сходу як зросійщеного, колонізованого, проте українського попри все. Війна, можна сказати, “засвітила” всі ці проблемні питання, довівши їх нагальність та важливість до апогею. Природно, що така страшна катастрофа хвилює всіх і в тому числі письменників, кому завдячуємо появу слухних доречних потрібних художніх книг, у яких зображено життєподібно та життєствердно українців та Україну в час війни. Ця література є надзвичайно важливою з огляду на багато аспектів. З одного боку, ці книги – як охудожнений документ епохи. З другого боку, кожен читач подивиться на все, що відбувається більш цілісно, отримує доволі ґрунтовне й об’єктивне представлення заплутаної, часто неприємної дійсності. З іншого боку, читачі відчувають і розуміють, що вони не одні, кому важко в цій травматичній військовій дійсності. З тексту читач черпає співчуття, підтримку, полегшення та прояснення свого сум’яття й збентеження, часом безпорадності чи розпачу, безсилля чи відчаю, страху чи байдужості. Ці тексти розповідають про звичайних українців чи то з Донеччини, чи з Донецька, чи з Києва, чи з Київщини, які переживають схожі труднощі і переживання, та попри все бадьоряться, бо буде завтра – буде новий день, а отже життя триває. Цей життєствердний пафос – це те, що є, так би мовити, антитезою війни, тобто опозицією війни, антонімом війни, а отже, протигаєм війні. Всі ці значущі особливості цієї літератури є потужною мобілізуючою силою, яка здатна стабілізувати ментальний та психологічний стан реципієнта, а отже суспільства. Згадані характеристики надають цим книгам статус “для сімейного читання”, завдяки чому ці тексти чинять цей жаданий цілющий психотерапевтичний ефект, запевняючи, що все можна пережити, весь свій досвід інтегрувати в своє подальше життя і жити далі, надихаючись і надихаючи, творчо, змістовно, версатильно.

Бібліографія

Михед, О. (2022). *Котик, Півник, Шафка*. Львів: Видавництво Старого Лева. [Mykhed, O. (2022). *Kotyky, Pivnyk, Shafka*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva].

Негрій, І. (2023). *Зображення українсько-російської війни в сучасній українській прозі для дітей та юнацтва*. Педагогічні науки та освіта. Випуск XLII-XLIII. 2023. С. 97–103. [Nehrii, I. (2023). *Zobrazhennia ukraiïnsko-rosiïskoi viiny v suchasniï prozi dlia ditei ta yunatstva*. Pedahohichni nauky ta osvita. Vypusk XLII-XLIII. 2023. S. 97–103].

Про війну очима дитини: онлайн-презентація книги Олі Русіної Абрикоси зацвітають уночі. (2022). Електронний ресурс: <https://www.facebook.com/starlev/videos/1122503381816619/> (доступ: 24.03.2023) [*Pro viinu ochyma dytyny: online-presentatsiia knyhy Oli Rusinoyi Abrykosi zatsvitayut unochi*. (2022). Elektronnyy resurs: <https://www.facebook.com/starlev/videos/1122503381816619/> (dostup: 24.03.2023)].

Про розмову «Транзит пам'яті: як формуються символи та передаються сенси». (2023). Електронний ресурс: <https://starylev.com.ua/news/pro-rozmovu-tranzyt-pamyati-yak-formuyutsya-symvoly-ta-peredayutsya-sensy> (доступ: 15.02.2023.) [*Pro rozmovu Tranzyt pamyati: yak formuyutsia symvoly ta peredayutsia sensy*. (2023). Elektronnyy resurs: <https://starylev.com.ua/news/pro-rozmovu-tranzyt-pamyati-yak-formuyutsya-symvoly-ta-peredayutsya-sensy> (dostup: 15.02.2023)].

Романова, І. (2023). *Художня реценція війни в повісті Олександра Михеда Котик, Півник, Шафка*. Наративи війни у фольклорних, літературних та медійних текстах. Збірник тез міжнародної наукової конференції, 27 квітня 2023 року. Тернопіль. С. 51–53. [*Hudozhnia retsepsiia viiny v povisti Oleksandra Mykheda Kotyky, Pivnyk, Shafka*. Naratyvy viiny u folklornykh, literaturnykh ta mediïnykh tekstakh. Zbirnyk tez mizhnarodnoï naukovoï konferentsii, 27 kvitnia 2023 roku. Ternopil. S. 51–53].

Русіна, О. (2022). *Абрикоси зацвітають уночі*. Львів: Видавництво Старого Лева. [Rusina, O. (2022). *Abrykosi zatsvitayut unochi*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva].

Сидоренко О. (2024). *Мілітарний дискурс української прози початку XXI сторіччя*. Дис. ... доктора філософії: 035 Філологія. Дніпро. 2024. [*Militarynyy dyskurs ukraiïnskoï prozy pochatku XXI storichchia*. Dys. ... doktora filosofii: 035 Filolohiia. Dnipro. 2024].

Слободяник, Д. (2022). *Що відомо про керамічного півника, якого подарували Джонсону та Зеленському*. Електронний ресурс: <https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/shcho-vidomo-pro-keramichnogo-pivnika-yakogo-podaruvali-dzhonsonu-ta-zelenskomu-48246.html> (доступ: 17.02.2023) [*Shcho vidomo pro keramichnogo pivnyka, yakoho podaruvaly Dzhonsonu ta Zelenskomu*. (2022). Elektronnyy resurs: <https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/shcho-vidomo-pro-keramichnogo-pivnika-yakogo-podaruvali-dzhonsonu-ta-zelenskomu-48246.html> (dostup: 17.02.2023)].

Соловей, Е. (2023). *Про опірність культури*. Електронний ресурс: <https://www.meridiancz.com/blog/eleonora-solovey-pro-opirnist-kul-tury/> (доступ: 12.09.2023) [Solovey, E. *Pro opirnist kultury*. (2023). Elektronnyy resurs: <https://www.meridiancz.com/blog/eleonora-solovey-pro-opirnist-kul-tury/> (dostup: 12.09.2023)]

Стрижевська, Т. (2022). *Лінія термінатора*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2022. [Stryzhevska, T. (2022). *Liniya terminatora*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva].

Пелюшенко, О. *Улюблені книги: Тетяна Стрижевська*. (2017). Електронний ресурс: https://chytay-ua.com/blog.php?id=496&lang=1&fbclid=IwAR3pHcHFmKGgjh_N-4oeg8GfGjU9vSUG-Ukw2dgOz_75iqBmVePINii8BS0 (доступ: 20.04.2023) [Peliushenko, O. *Uliubleni knyhy: Tetiana Stryzhevska*. (2017). Elektronnyy resurs: https://chytay-ua.com/blog.php?id=496&lang=1&fbclid=IwAR3pHcHFmKGgjh_N-4oeg8GfGjU9vSUG-Ukw2dgOz_75iqBmVePINii8BS0 (dostup: 20.04.2023)].

Улюра, Г. (2022). *Не заважати бути собою: діти та війна*. Електронний ресурс: <http://www.barabooka.com.ua/ne-zavazhati-buti-soboyu-diti-ta-vijna/> (доступ: 23.10.2023) [Uliura, H. (2022). *Ne zavazhaty buty soboyu: dity ta viina*. Elektronnyy resurs: <http://www.barabooka.com.ua/ne-zavazhati-buti-soboyu-diti-ta-vijna/> (dostup: 23.10.2023)].

Шапаренко, В. (2022). *Книжка Котик, Півник, Шафка Олександра Михеда: символи української стійкості з Бородянки оживають*. Електронний ресурс: <https://ukrainky.com.ua/knyzhka-kotyk-pivnyk-shafka-pysmennyka-oleksandra-myheda-symvoly-ukrayinskoyi-stijkosti-z-borodyanky-ozhyvayut/> (доступ: 20.08.2023) [Shaparenko, V. (2022). *Knyzhka Kotyk, Pivnyk, Shafka Oleksandra Mykheda: symvoly ukrayinskoyi stiikosti z Borodianky ozhyvaiut*. Elektronnyy resurs: <https://ukrainky.com.ua/knyzhka-kotyk-pivnyk-shafka-pysmennyka-oleksandra-myheda-symvoly-ukrayinskoyi-stijkosti-z-borodyanky-ozhyvayut/> (dostup: 20.08.2023)]

Шепелева, А. (2023). *Бородянський півник прикрасив ялинки понад десятка країн*. Електронний ресурс: <https://www.dw.com/uk/borodanskij-pivnik-prikrasiv-golovni-alinki-ponad-decatka-krain/a-67809880> (доступ: 20.01.2024). [Shepeleva, A. (2023). *Borodianskyi pivnyk prykrasyv yalynky ponad desiatka krayin*. Elektronnyy resurs: <https://www.dw.com/uk/borodanskij-pivnik-prikrasiv-golovni-alinki-ponad-decatka-krain/a-67809880> (dostup: 20.01.2024)].

Kuleshir, M. (2024). *Representation of storytelling as a coping technology in artistic discourse about war*. Interaction of the experience of post-Yugoslav and Ukrainian areas: cultural, linguistic, literary, artistic, historical, and journalistic aspects (February 23–24, 2024, Ljubljana, Slovenia). Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. P. 63–66.

**Белетризована біографія маляра Антіна
Лосенка в оповіданні Юрія Косача
Запрошення на Цитеру: інтермедіальне
прочитання**

OKSANA LEVYTSKA

Instytut Literatury im. Tarasa Szewczenki Narodowej Akademii Nauk
Ukrainy; Uniwersytet Narodowy „Politechnika Lwowska”, Ukraina
(Shevchenko Institute of Literature; Lviv Polytechnic National
University, Ukraine)

A Fictionalised Biography of the Painter Antin Losenko
in *An Invitation to Cythera* by Yurii Kosach: An Intermedial
Interpretation

Abstract

The paper analyses historical biographical works by Yurii Kosach about the 18th-century Ukrainian artist Antin Losenko — *Losenko, A Free Artist* (1939) and *An Invitation to Cythera* (1946). The emphasis is placed on the literary representation of a Ukrainian artist in the fictionalised biography genre. The study looks into the philosophy of freedom and service of an artist, the issues of tradition and revolutionary change in art as well as passive observing and dynamic action as a choice of an individual and an artist. The impact of canvas on the composition, themes and stylistics of Kosach's short stories has been analysed within the intermedial framework.

Keywords: Yurii Kosach, Antin Losenko, *An Invitation to Cythera*, intermediality, Classicism, Rococo, fictionalised biographies.

Biografia fabularyzowana malarza Antina Łosenki
w opowiadaniu Jurija Kosacza *Zaproszenie na Cyterę*:
lektura intermedialna

Streszczenie

Przeanalizowane zostały historyczne prace biograficzne Jurija Kosacza o ukraińskim artyście XVIII wieku Antinie Łosence: *Łosenko, wolny artysta* (1939) i *Zaproszenie na Cyterę* (1946). Skupiono się na literackiej reprezentacji postaci ukraińskiego malarza w gatunku biografii fabularyzowanej. Zbadane zostały problemy filozofii wolności i posługi artysty, problemy tradycji i przemian rewolucyjnych w sztuce, biernej kontemplacji i aktywnego działania jako wyboru człowieka i artysty. Z punktu widzenia studiów intermedialnych przeprowadzona została analiza wpływu malarstwa na strukturę kompozycyjną, tematykę i styl narracji Kosacza.

Słowa kluczowe: Jurij Kosacz, Antin Łosenko, Antoine Watteau, *Zaproszenie na Cyterę*, intermedialność, klasycyzm, rokoko, biografie fabularyzowane.

Вступ

Творчість українського художника XVIII століття Антіна Лосенка (1737–1773), добре знаного в Російській імперії та Західній Європі, але майже не ідентифікованого з українським мистецтвом, сьогодні актуалізується у зв'язку із посиленням уваги до питань національної ідентичності й потреби повернення своїх митців на Батьківщину. Навіть видання 2020 року про фонди Одеського національного художнього музею маркує митця лише як російського художника (Дмитренко, 2020). Постать Лосенка мало опрацьована на сьогодні в науковій літературі України й майже не осмислена в художній белетристиці, тож оповідання Юрія Косача *Запрошення на Цитеру* є цінним літературним текстом для аналізу і проблеми ідентичності художника, й розвитку жанру художньої біографістики про митців-образотворців.

Оповідання *Запрошення на Цитеру* з-поміж інших творів Юрія Косача було в об'єктиві досліджень Сергія Романова (Романов, 2009), Вадима Василенка (Василенко, 2021), Ольги Полюхович (Полюхович, 2016, 2019) та інших літературознавців, проте проблема міжмистецької взаємодії залишалася поза увагою дослідників. Сучасне літературознавство, оперуючи стратегіями інтермедіального аналізу, активно вдається до вивчення вербалізації творів візуального мистецтва в художніх текстах. Метою статті є дослідження оповідання Юрія Косача в інтермедіальному аспекті, залучаючи мистецький контекст XVIII століття, зокрема полотна французького митця стилю рококо Антуана Ватто *Паломництво на острів Кітеру* (1719 р., Замок Шарлоттенбург, Берлін) (Watteau, 1985).

Літературна репрезентація українського маляра Антіна Лосенка

У творчості Юрія Косача наявні два історичні біографічні твори про українського маляра Антіна Лосенка: *Лосенко, вольний мистець* (Розділ з роману), опублікований 1939 року в журналі *Нація в поході*, органі української державницької думки, заснованому ще за Павла Скоропадського, що виходив у Берліні (Косач, 1939), та *Запрошення на Цитеру* (написане у Мюнхені, 1945, опубліковане 1946 року в журналі *Загибав*, виданні літературної секції Спілки українських письменників в Автсбургу) (Косач, 1946). Опублікований розділ роману *Лосенко, вольний мистець* так і не розрісся до роману (Косач не всі свої романні задуми втілював у життя), проте пізніше за часом створення історичне оповідання *Запрошення на Цитеру* увійшло в історію літератури як важливий текст про митця: 2012 року Марко Роберт Стех передрукував його в журналі *Кур'єр Кривбасу* (Косач, 2012), а 2014 року Віра Агеева умістила оповідання до збірника белетризованих біографій *Запрошення на Цитеру* видавництва *Комора* (Косач, 2014). Ю. Косач разом з В. Домонтовичем стояли біля витоків жанру українських белетризованих біографій, тієї

„нової моделі художності” (В. Агеева), яка активно набуває розвитку в українській літературі останніх десятиліть.

Антін Лосенко походив з козацького роду, народжений 1737 року у Глухові, на Гетьманщині, що належала тоді, як вся лівобережна Україна, Російській імперії. Від семи років перебував у Санкт-Петербурзі, у придворній хорovій капелі, а 1758 року був зарахований до Імператорської Академії мистецтв, навчався у французьких малярів Луї-Жозефа Ле Лоррена, Жана-Луї Девелі в Петербурзі, а згодом, у 1760–1762 роках, у Жана Рету, вже в Парижі. У 1763–1765 роках митець удруге студіював у Парижі історичний живопис в майстерні Жозефа-Марі Вієна. Згодом до 1769 року художник навчався в Римі. Хоча свій малярський хист вдосконалював у європейській школі живопису, його вважають основоположником українського й російського історичного живопису, одна із знакових робіт — історичний сюжет *Князь Володимир і Рогніда* (1770) — зображує сцену саме давньої України-Руси. Помер 1773 у Санкт-Петербурзі (див. детальніше: Голубець, 1937; Ковальов, 2020).

Події розділу ненаписаного роману *Лосенко, вільний мистець* відбуваються у липні 1759 року, коли молодий гімназист, „прощаючи двадцять другу весну”, з листами од російської цариці їхав навчатися до Парижу. „Час стояв воєнний, плохий, як полум’я пожежі, подорож випала поперек воєнних маршів”, а його „молодість була криштальна” і „зальотно сміявся йому світ”, бо він їхав до Парижу, де „небо блакитніє для мистців” і є „протекція музам” (Косач, 1939, с. 14).

Дослідник історичної прози Юрія Косача Сергій Романов у монографії *Юрій Косач між минулим і сучасним. Історична проза письменника 1930-х років* зауважує, що для автора важливо „не просто повідомити читачеві про подорож молодого Лосенка через Німеччину до Парижа”, а „значно важливіше подати цю інформацію в оригінальній, естетично цікавій формі” (Романов, 2009, с. 207). Важливо зазначити, що власне пошуки нового способу оповіді, стилю письма характеризують твори

Косача про Лосенка, і результат тих пошуків ми бачимо в еволюції за п'ять років від 1939 до 1945 років.

Антін Лосенко й Антуан Ватто: мистецькі перегуки

Інтермедіально оповідання відсилає до знаного полотна французького митця доби рококо Антуана Ватто *Паломництво на острів Кітеру* (відомо два варіанти картини *Відплиття з острова Кітери* (1717 р., Лувр, Париж) та *Відплиття на острів Кітеру* (1719 р., Замок Шарлоттенбург, Берлін). У Косача картина має назву *Причал на Цітеру*.

Антуана Ватто характеризують як художника галантних свят, на полотнах якого вловлено ефемерність щастя і швидкоплинність життя. Ватто виявився таким новатором для європейського мистецтва свого часу, що його полотна зумовили розширення жанрового канону тогочасного образотворчого мистецтва, увівши до жанрових сцен термін „галантні святкування”.

Французький фразеологізм „паломництво на Кітеру” має своє визначення у фразеологічних та сленгових словниках, здебільшого натякає на розваги любовно-еротичного характеру, іншими словами свідчить про запрошення до розпусти. Проте слово ‘паломництво’ все ж належить до лексичного поля релігійного культу, отже до сакрального, а не профанного. Поетичне значення цього вислову відоме від міфологічних часів, символізує романтичну закоханість, перше побачення, позаяк острів Кітера пов’язаний з іменем Афродіти, грецької богині кохання, краси та чуттєвості, тож багато паломників на цей острів ішли поклонитися богині, щоб знайти своє кохання. Зміни, які упродовж століть набув цей вислів, пов’язані в тому числі і з тлумаченням почуттів та любовних стосунків у різні епохи.

Доба рококо додала нове прочитання: пригод, флірту, новизни, гри, театральності, галантності й розкоші. Від часів полотна Антуана Ватто цей вислів став часто вживаний саме в контексті пошуку аристократичних любовних розваг. Культ

Афродіти, або Венери, як її називали в часи Ватто й у творі Косача, є символічним відсиланням до аристократичної уяви. Вирušити на Кітеру — означає ще й глибший символ пошуків сенсу життя, блаженства, щастя, навіть пошуки раю.

І снівсья йому, — хороші сні були в Парижі, — перед із сліпучою ясністю Античних, таким могутнім гимном гармонії, довершеній чіткості мір тіла, снівсья цей сумбур Ватто. Так, Костюшко повинен теж пам'ятати „Причал на Цитеру”: громада молодих людей (епоха регенції), хоробу масок причалює та осторога, а він ввесь у тіні густих дерев, левади в сутінку й у соняшних релях, а за островом голубинно-зеленкуватий присмерк. Таємничий, принадний, але й облудний. Як і вся ця Цитера, острів пахоців, пестоців, хмелю, кохання, танку, поезії й осінньої пізньої молодості „Причал на Цитеру”, чорт його бери, що він думав тоді, цей витівкуватий, цей юродивий Ватто? Чи й справді все це комедія, вселюдська, комічна опера, а невдаха Арлекін за героя в ній?... Чи не заплакати, а потім засміятись над усією метушнею цією й піти собі геть, з фарандолею причинних на Цитеру, а там, хтозна, може, і в облуді й краса таїться, й мудрість?... (Косач, 2014, с. 253).

Полотна Ватто символізують переродження, зміну, метаморфозу до краси та ідеалу, як це сталося з народженням Афродіти з піни морської. Це символ початку нового шляху, внутрішньої подорожі й переосмислення та переродження себе. Як зазначає історик мистецтва та дослідник рококо Майкл Леві, Антуан Ватто багато в чому завдячував театру, зокрема сюжетом любовного паломництва. Його потяг до театру виявляється також у прийнятті персонажів у масках. Це дає йому нову свободу — можливість критично й глузливо дивитися на суспільство свого часу. Ця гра зовнішності, ця навмисна плутанина між замаскованим персонажем і справжнім персонажем, яка створила шедеври драматургічного мистецтва XVIII століття, є в самому центрі натхнення Ватто (Levey, 1966, p. 64). На цій поетикальній стратегії наголошує також Косач в оповіданні:

Ватто! Лосенко аж спинився серед мжички, як осяяло його тепер це ім'я! Адже він теж відкривав! В сумбурі машкар, в гримасі арлекіна відкривав неповторне. Учитель, учитель, учитель — він химерний Ватто із Цитери, з острова дозвілля й забуття. Глузд Цитери збагнув — це була спокуса! Спокуса до гріху відкриття, до гріху посміти! Спокуса до гріху жити і то прагнучи! (Косач, 2014, с. 260–261).

Ватто для Лосенка — символ його молодості юнацьких відкриттів і сподівань, незбагненності мистецтва, химерності. Зауважмо, що якщо у Ватто в назві полотна вжито слово 'паломництво', яке відсилає до релігійного культу, поклоніння богині Афродіті, то у Косача це лише запрошення, яке не передбачає ніякої дії і врешті так і залишається не прийнятим. Лосенкова остання подорож Європою не стала ні паломництвом, ні відкриттям нових можливостей, ні віднайденням нового шляху. Згадуючи подорожі вільного філософа Григорія Сковороди, сучасника Лосенка, про якого теж мав намір писати Косач, ми бачимо радше протилежність, мирська суєта ушіймала митця, зробила його апатичним, пасивним, недієвим. „А вільний мистець Антін Лосенко з Глухова, мов причинний, утікав від світу”, — пише Ю. Косач (Косач, 2014, с. 272).

Український дослідник доби рококо в літературі й мистецтві Ігор Лімборський зауважує:

Нове світобачення заявило про себе в філософській думці, яка висловила недовіру до можливостей раціонального шляху пізнання світу, оскільки розум здатний лише „заплутувати” індивіда, — теза, що дістала найпоследовнішого виявлення у філософії француза П. Бейля. Звідси можна пояснити тяжіння в рококо до пошуку насолод — вони мали у своєрідній формі „компенсувати” недосконалість людини в інтелектуальному плані. Народжується думка про те, що особистість здатна відчувати повноту щастя вже через факт свого народження — ідея, яку підхопили просвітителі й переосмислили в своїй концепції „природної людини” (Лімборський, 2005, с. 12).

В оповіданні Косача акцентовано на змінах, які відбувалися в цю добу, і вони не лише історичні. Це була доба змін в мистецтві, на які наважилися дехто з художників, як-от Антуан Ватто. Косачів Лосенко багато розмірковує про Ватто, цей художник хвилює його уяву, змушує думати про себе, згадувати його твори. Лосенко пригадує, як, навчаючись в Парижі, любив довго роздивлятися його химерні роботи й міркувати над ними:

Ватто! Як годинами стояв і дивився на його речі, а метр Вієн забороняв, тупав ногами, кидав перукою об землю не сміти дивитись на цього партача!.. Де в нього поняття про гармонію, про спокій Античних, про пропорцію тіла?.. Малював усе арлекінів, повій, клоунів; плямами — дерева, тло — розвезена рожевість неба, салатниця — краєвид і люди з обличчям в гримасі, машкари, потвори, карнавальний сумбур, бридота, метушня, безгранина, хаос. А проте який чаклун, який чародій!.. (Косач, 2014, с. 253).

Митець і мистецтво: проблема свободи

Грецький острів Кітера, що в Егейському морі, знаний культом богині Афродіти, поданий у творі в його латинському варіанті Цитера (Cythera), позаяк став колонією Римської імперії. Острів постійно перебував під владою імперій — Римської, потім Візантійської, Османської, а фактично Російської (зокрема у XVIII ст., коли відбуваються події в оповіданні Косача), потім був у складі Венеційської республіки, відтак Франції та Великої Британії, а повернувся в лоно Греції лише у другій половині XIX ст. — 1864 року.

Ю. Косач обирає латинську назву, чим відсилає до проблеми колоніальної політики, які гостро переживав сам і які актуалізувалися в час написання твору подіями Другої світової війни. Тож слушним є зіставлення дослідників творчості Юрія Косача оповідання *Запрошення на Цитеру* з драматичною поемою *Оргія* Лесі Українки (1912–1913 pp.). Ольга Полухович зауважує, що „В обох текстах можна побачити протистояння колоніальної та імперської культур” (Poliukhovych, 2016, p. 148).

Вадим Василенко простежує, що оповідь про художника-портретиста Лосенка співзвучна з історіями інших Косачевих персонажів, зокрема композитора Дмитра Бортнянського чи письменника Миколи Гоголя, об'єднані темою мистецтва і спільною антиколоніальною ідеєю, про „митців із колонізованої країни, змушених шукати визнання в серці імперії”, і відсилає до драми *Оргія* Лесі Українки — „своєрідного маніфесту антиколоніалізму, в якому ідея проти- й зіставлення імперської й колоніальної культур набула ідеологічно й естетично вивірених сенсів”: „Оприявлення ідеологічних і світоглядних позицій Косачевих героїв відбувається, зокрема, через введення в текст інтерсуб'єкта: так, сибаритство, епікуреїзм, апатія Антона Лосенка контрастують зі стоїцизмом Тадеуша Костюшка; імперський вибір Гоголя насвітлюється долею колоніального поета Тараса Шевченка — образу, присутнього в романі радше імпліцитно” (Василенко, 2021, с. 95).

Для Юрія Косача важливий історичний контекст, через короткотривалу зустріч Лосенка й Костюшка на шляху до Парижу автор повертає читача до історичної теми — політики Російської імперії у другій половині XVIII століття щодо української та польської держав — згортання Гетьманщини, тобто знищення українсько-козацької автономії на Лівобережній Україні та наступ на Річ Посполиту, у складі якої перебувала частина українських земель.

С. Романов зауважує, що характер Лосенка, як і Бортнянського в оповіданні *Уривок симфонії* (1949), „цілком сформовані, ‘закриті’, без ресурсів для розвитку. Зведено до мінімуму і мотивацію подій, а отже, й роль описів, відступів, роздумів. Читач бачить усе ніби очима героя, хоч автор і зберігає відсторонено-об'єктивну манеру викладу від третьої особи. Природно, що відчутно деформується за таких умов і сюжет” (Романов, 2009, с. 207). „Прозаїка цікавить не так сама людина минулого (її внутрішній психологічний портрет), а насамперед те, що відбувається з нею у реальному, зовнішньому світі”, — пише дослідник (Романов, 2009, с. 206).

У цьому контексті варто зауважити, що саме робота Ватто через інтермедіальні відсилання описує цей світ внутрішніх переживань персонажа. Через прийоми контрасту, Косач доповнює сюжет, настрій, образність, мистецьку техніку. Це історія багатьох українських митців, які не зважилися вийти з-під протекції імперії, класицизму як мистецтва імперського. Але що пропонує Лосенкові Цитера? Той самий імперський протекціонізм, безтурботне життя митця під крилом вже іншої імперії. Свобода майорить віддалено лише у Франції, там вже от-от революція, яка змінить світовий порядок. Ігор Лімборський у дослідженні літератури й культури України того часу висновок:

[...] українська художня свідомість протягом XVIII — на початку XIX ст. формувалася у надзвичайно складних історико-культурних умовах. Ідеться про загальний занепад історичного життя, слабкість сформованості національного світогляду, відчувався постійний політичний і культурний тиск з боку державницької російської нації. Внаслідок — закладався стереотип про слабо сформовану українську літературу як літературу національної окраїни поряд з художньою словесністю імперського 'центру' (Лімборський, 2005, с. 12).

Оповідання Косача побудоване на класицистичному протиставленні, дихотомії концептів: вільний мистець *vs* придворний маляр. Спостерігаємо його ще в задумі роману, розділ з якого опубліковано 1939 року від назвою *Лосенко, вольний мистець* (Косач, 1939), а в оповіданні *Запрошення на Цитеру* вже знайомство з Антоном Лосенком на самому початку подане у першодруці й передруках з розрядкою: „в і л ь н и й м и с т е ц ь з України Антін Іванович Лосенко” (Косач, 2014, с. 249). Він називає себе „вільний мистець Академії”, сердячись, коли його називали „надворним малярем”:

Ціль богів і людей — це щастя: у богів це те, що вони сторонять від клопітливих справ світотворення й управління світом, а у людей це

те, що вони вільні від усякого стану, який болісно заколюче дозвілля. Бути вільним, тільки вільним! Недаремно Лосенко завжди звав себе 'вільним майстром'! (Косач, 2014, с. 268).

Юрій Косач протиставляє маляру Антіну Лосенкові керівника антиросійського Польського повстання, борця за ідеали свободи Тадеуша Костюшка, який також колись був художником, навчався живопису разом з Лосенком, проте в оповіданні він показаний борцем, а не мистцем. Щоразу в описі Костюшка Косач наголошує на незмінному його атрибуті — шаблі, яку той завжди має при собі:

Костюшко аж зірвався з крісла, заходив по кімнаті, і шпага брязкотіла за ним.

— Це сторіччя несе в собі стільки джерел натхнення. Це могутній, блискучий вік, Антосю. Це сторіччя, що не за приписами, не волювою працею, а одним ментом викликає таку творчість, яка водночас стає законом. Прекрасна доба, маестро! Геніяльна доба... І скільки ще нового перед нами скрито, майстре... (Косач, 2014, с. 262).

Ольга Полюхович зауважує, що „Косач випробовує ідею вільного митця, щоб перевірити ідею 'чистого мистецтва' у буремні історичні часи” (Poliukhovych, 2016, p. 147). Зокрема в оповіданні читаємо:

„Може, він хоче, щоб і я їхав битись в Америку”, — майнуло Лосенкові, і йому захотілось сміятись. Він уявив себе з рушницею в руці. Костюшко заспокоївся, сів біля нього, пригладив чуприну. — Антосю, я не знаю, як ви, але треба діяти. Все одно де — в Америці, в Польщі, в Україні, Парижі. Заграва ще лиш рожевіє. Провесна гримить. Будете в Парижі, побачите. Іде час, коли всі позолочені ідоли впадуть додолу люд промовить святе слово (Косач, 2014, с. 265).

Наталія Ксьондзик у книзі *Класицизм і соцреалізм* (2020) зауважує, що Ю. Косач „від імені МУРу начебто виступав проти

ідеології у літературі, намагаючись розмежовувати політику і літературу, алогічно зазначав, що „література [...] не будучи й не стаючи політичним знаряддям, може відіграти роль політичного чинника небувалої ваги”, та водночас поширював терени можливої літературної (а може, й політичної?) експансії не лише на імперію (яку?), а й на весь світ. Бо ж, як зауважував У. Самчук, ще від часів І. Котляревського українська незалежність виборювалась і конституювалась «виключно своїм словом» (Ксьондзик, 2020, с. 190). У вуста Тадеуша Костюшка Юрій Косач вкладає важливі для виборювання свободи думки:

І горе тим, що їх народ покличе до звітування. Народ злопам'ятний, Антосю. Вірю в ваш народ, як і в мій вірю. Забути давнє, за нашу й вашу свободу, Антосю? Гайдамащина ваша була лихо, але ще більше лихо наші пани-шляхта, що їй завинили. Нехай нові гайдамаки встануть, тоді й наші обізвуться і з ними разом підуть... (Косач, 2014, с. 265).

Думки оповідання *Запрошення на Цитеру* сутоголосні з ідеями Ю. Косача, зголошеними в публіцистичних текстах. У нарисі, виданому у США 1962 року, *Від феодалізму до неофашизму* літератор пише:

Але, хто з них, цих „людей окремого духа”, будь-чим прислужився вітчизні? Які результати їхньої політичної діяльності? Яка участь їх в національній культурі? Адже ж цих усіх діячів XVII–XVIII ст., яких глорифікували сучасні панегіристи, а нині ідеалізують безвідповідальні “корифеї державницької історичної школи”, не можна прирівняти до ніодного державного мужа, полководця, мислителя, національного героя, що їх дала тогочасна панівна верства інших народів, навіть беручи до уваги питоменні риси її соціальної природи. Де українські Кольбер, Тюрень, Струензе, Помбаль, Татищев, Пітт, Костюшко, Вашингтон, Мірабо, Радіщев?... (Косач, 1962, с. 14).

Досліджуючи проблему творчості митця на чужині з огляду на культурно-національний аспект ідентичності, Ольга Полухович висновує:

У своїх літературних творах Косач сумнівається в можливості культурної місії митця у буремний час, тема, яка часто висвітлюється у творчості Лесі Українки. Однак її герої видаються більш аполлонійними, ніж герої Косача, оскільки їх критика є результатом внутрішнього імпульсу, а не зовнішнього чинника. Герої Косача перебувають між аполлонійним і діонісійним світоглядом, між вигнанням і батьківщиною, нацією та імперією, між собою й іншим... (Poliukhovych, 2016, p. 146).

Паризька спокуса рококо, що манила вільного мистця Лосенка, давала йому ковток повітря, відчуття безсмертя, примхливості життя, але він був нездатний спокуситись, віддатися пориву, натхненню, пристрасті. Він обирає рацію, аполонійний дух гармонії: „Аполлон — це праведність. Діоніс — це гріх. Аполлон — це мудрість, Діоніс — це дерзання, Аполлон — це спокій, Діоніс — це одвічний рух. Аполлон — це камінь, Діоніс — це вогненна ріка” (Косач, 2014, с. 273).

Поетикальні стратегії оповідання

„Юрій Косач спробував дати українській літературі те, чого вона завжди соромилася, від чого вона постійно тікала або що в ній повсякчас знищували: стиль”, — зауважує Володимир Єрмоленко в розділі *Косач та українська ерополітика* книжки *Ерос і Психея. Кохання і культура в Європі* (Єрмоленко, 2023, с. 433). На матеріалі оповідання *Запрошення на Цитеру* спостерігаємо пошук нової техніки письма, вбачаємо виразний вплив живопису на поетику твору, з одного боку вплив класицистичного малярства, до якого належав Лосенко, а з іншого, бароково-рокайлівський, інспірований впливом полотен Ватто. Загальний настрій твору, екфразисові описи полотен, живописні

цитати й колористика показують міжмистецьку взаємодію образотворчого й текстового рівнів.

З живопису барокової доби запозичено й деякі образи, зокрема людський череп — символ нагадування про неминучість смерті. Мрецький череп сприймався як протиставлення портрету живої людини. В оповіданні Косача читаємо сцену, коли Костюшко, дивлячись на ще молодого Лосенка, бачить череп, віщуючи ранню смерть. Лейтмотивним настроєм художника в оповіданні є відчуття марнотності задоволень, суєтності життя. Ерос і танатос як антагоністи й незмінні супутники один одного у світогляді тієї доби супроводжують оповідь про митця:

Стояли так хвилину, два товариші, колись сливе друзі з королівської Академії Мистецтв, варшав'янин і козак. Жар із ватрану обдавав їх брокатом. Чорна чуприна Костюшка зайнялась пожежою. Кантовасте, щелепасте виступало в видмах жару козацьке лице Лосенка, обрамлене на вилицях сріблом перуки. І раптом Костюшкові здалось, що він прочитав у цих олив'яних очах таємницю. Побачив перед собою голий мерлецький череп із віхтями сивими на скронях. „Невже смерть? — подумав він зовсім мимохіть, не знаючи того, що вояки іноді мають дар проглядати майбутнє, — такий молодий і вже смерть?..” Аж здригнувся, але мовчав (Косач, 2014, с. 266–267).

Оповідання передає дух часів Людовика XIV, акцентовано на чуттєвості, галантності, манірності, розкоші й меланхолії. Мотив паломництва на Цитеру з його спокусами, розпустою, тілесними втіхами та інші теми, розпочаті в *Запрошенні на Цитеру*, Косач розвинув в авантюрному романі-щоденнику *Володарка Понтиди* (Косач, 2015), події якого відбуваються також у XVIII ст. Володимир Єрмоленко у книжці *Ерос і Психея* характеризує *Володарку Понтиди* як „радикальне знущення з гедоністичної поверховості XVIII століття” і водночас засвідчує „неймовірну привабливість цього гедоністичного світу для самого Юрія Косача” (Єрмоленко, 2023, с. 452).

Висновки

Аналіз історичних біографічних творів Юрія Косача про українського художника XVIII ст. Антіна Лосенка *Лосенко, вольний мистець* та *Запрошення на Цитеру* засвідчує продуктивність жанру біографічних творів і з погляду репрезентації життєтворчості митця, майже неznаного в Україні й сьогодні, й з погляду інтермедіальних студій літератури й малярства. Косач не лише привернув увагу до питань ідентичності маляра Лосенка, а й глибинно дослідив його на тлі широкої панорами доби. Автор майстерно залучає малярство не лише на рівні тематизації, а як композиційний та жанровотворчий чинник. Центральним образотворчим полотном є робота знаного митця доби рококо Антуана Ватто *Паломництво на острів Кітеру*, через яке розкривається широкий спектр проблем оповідання.

Бібліографія

Василенко, В. (2021). „Сеньйор Ніколо” Юрія Косача і гоголівський текст в українській літературі XX століття. *Слово і Час*, 2021, № 1 (715). [Vasylenko, V. (2021). „Senior Nikolo” Yurii Kosacha i hoholivskiy tekst v ukrainskii literaturi KhKh stolittia. *Slovo i Chas*, 2021, № 1 (715)].

Голубець, М. (1937). Під чужим небом. *Історія української культури* / за заг. ред. Івана Крип'якевича. Львів. [Holubets, M. (1937). *Pid chuzhym nebom. Istoriia ukrainskoi kultury* / za zah. red. Ivana Krypiakevycha. Lviv].

Дмитренко, О. (2020). *Одеський художній музей: історія колекції 1898–1941*. Одеса: ТЕС [Dmytrenko, O. (2020). *Odeskyi khudozhnii muzei: istoriia kolektsii 1898–1941*. Odesa: TES].

Єрмоленко, В. (2023). *Ерос і Психея. Кохання і культура в Європі*. Львів: Видавництво Старого Лева. [Yermolenko, V. (2023). *Eros i Psykheia. Kokhannia i kultura v Yevropi*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva].

Ковальов, О. (2020). Глухівчанин А. Лосенко — ректор Імператорської російської академії мистецтв. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Вип. 13. [Kovalov, O. (2020). Hlukhivchanyn A. Losenko — rektor Imperatorskoi rosiiskoi akademii mystetstv. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zb. nauk. pr.* Vyp. 13.].

Косач, Ю. (1946). *Запрошення на Цитеру. Заграва*, ч. 1. [Kosach, Yu. (1946). *Zaproshennia na Tsyteru. Zahrava*, ch. 1].

Косач, Ю. (1962). *Від феодалізму до неофашизму: нариси*. Нью-Йорк [За синім океаном]. 95 с. [Kosach, Yu. (1962). *Vid feodalizmu do neofashyzmu: narysy*. Niu-York [Za synim okeanom]. 95 s.].

Косач, Ю. (2012). Запрошення на Цитеру. *Кур'єр Кривбасу*. 2012. № 268/270. С. 234–253. [Kosach, Yu. (2012). [Zaproshennia na Tsyteru. *Kurier Kryvbasu*. 2012. № 268/270. S. 234–253].

Косач, Ю. (2015). Володарка Понтиди : авантюр. роман-щоденник. Київ : А-ба-ба-га-ла-ма-га. [Kosach, Yu. (2015). *Volodarka Pontydy : avantiur. roman-shchodennyk*. Kyiv : A-ba-ba-ha-la-ma-ha].

Косач, Ю. (1939). Лосенко, вольний мистець (Розділ з роману). *Нація в поході*. 1939. № 14/15. [Kosach, Yu. (1939). Losenko, volnyi mystets (Rozdil z romanu). *Natsiia v pokhodi*. 1939, № 14/15].

Косач, Ю. (2014). Запрошення на Цитеру. *Запрошення на Цитеру: белетризовані біографії*. Київ: Комора. [Kosach, Yu. (2014). *Zaproshennia na Tsyteru. Zaproshennia na Tsyteru: beletryzovani biohrafii*. Kyiv: Komora].

Ксьондзик, Н. (2020). *Класицизм і соцреалізм: теоретичні дослідження*. Київ: Смолоскип. [Ksondzyk, N. (2020). *Klasytsyzm i sotsrealizm: teoretychni doslidzhennia*. Kyiv: Smoloskyp.].

Лімборський, І. (2005). Художня парадигматика українського рококо і європейський контекст. *Наукові записки*. Т. 48. Філологічні науки. [Limborskyi, I. (2005). Khudozhnia paradyhmatyka ukrainskoho rokoko i yevropeyskyi kontekst. *Naukovi zapysky*. T. 48. Filolohichni nauky].

Поліухович, О. (2019). Митець без батьківщини у повоєнних творах Юрія Косача. *Наукові записки НАУКМА. Літературознавство*. 2019, т. 2. [Poliukhovych, O. (2019). Mytets bez batkivshchyny u poviennykh tvorakh Yuriia Kosacha. *Naukovi zapysky NaUKMA. Literaturoznavstvo*. 2019, t. 2].

Романов, С. (2009). *Юрій Косач між минулим і сучасним. Історична проза письменника 1930-х років* : монографія. Луцьк: Ред.-вид. відділ Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки. [Romanov, S. (2009). *Yurii Kosach mizh mynulym i suchasnym. Istorychna proza pysmennyka 1930-kh rokiv* : monohrafiia. Luts'k: Red.-vyd. viddil Volyn. nats. un tu imeni Lesi Ukrainky].

Levey, M. (1966). *Rococo to Revolution. Major trends in eighteenth century painting*. London: Thames and Hudson.

Poliukhovych, O. (2016). The Artist's Longing and Belonging: Cultural Sensitivity in Yurii Kosach's Narratives. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, № 3, p. 143–159.

Watteau 1684–1721. (1984) / Margaret Morgan Grasselli and Pierre Rosenberg with the assistance of Nicole Parmantier. Washington : National Gallery of Art. 562 p.

Трансгресія в українській новелі кінця XX – початку XXI століть

TETIANA LIAKH

Narodowy Uniwersytet w Użhorodzie, Ukraina
(State Higher Educational Institution "Uzhhorod National University",
Uzhhorod, Ukraine)

Transgression in the Ukrainian short story of the late 20th and early 21st centuries

Abstract

Transgression is one of the vectors of human being in the Ukrainian short story of the late 20th and early 21st centuries. Postmodernists consider transgression as a manifestation of provocative artistic practices of the 20th century, an experience of denial, overcoming various prohibitions. The article explores transgression as the subject's desire to go beyond established, sometimes oppressive, rules or circumstances in order to understand the meaning of human existence. Therefore, the interpretation of the "transcendental-metaphysical horizon of being" as "an essential, a primary openness of the human spirit to being" (Emerich Coreth) is consistent with the concept of a "transgressive step" that "penetrates the world, completing itself in the afterlife" (Maurice Blanchot). The aim of the article is to trace transgression in the Ukrainian short story of the late 20th and early 21st centuries in the context of metaphysical discourse; explore how transgressive strategies work in the short story genre. The object of the research is the short stories of Yuriy Andruhovich, Vasyl Gabor, Oksana Zabuzhko, Volodymyr Nazarenko.

Key words: transgression, short story, metaphysical discourse, existence, space.

Transgresja w ukraińskiej noweli na przełomie XX i XXI wieku

Streszczenie

Jednym z kierunków interpretacji istnienia w ukraińskiej noweli na przełomie XX i XXI wieku jest transgresja. Postmodernizm postrzega transgresję jako wyraz prowokacyjnych praktyk artystycznych XX wieku, zgłębianych poprzez doświadczenie negacji oraz przewyższania różnych zakazów. W proponowanym badaniu transgresja objawia się w dążeniu podmiotu do wyjścia poza granice ustalonych, czasami opresyjnych, zasad czy okoliczności, aby zrozumieć sens własnego istnienia. W konsekwencji, interpretacja „transcendentalno-metafizycznego horyzontu istnienia” jako „istotnej, a priori pierwotnej otwartości ludzkiego ducha na istnienie” (E. Koret) jest zgodna z pojęciem „kroku transgresyjnego”, który „przenika świat, kończąc się w zaświatach, gdzie człowiek oddaje się jakiemuś absolutowi” (M. Blanchot).

Celem artykułu jest prześledzenie transgresji w ukraińskiej noweli wskazanego okresu w kontekście metafizycznego dyskursu oraz analiza, jak strategie transgresyjne przenikają się w gatunkach nowelistycznych. Obiektami badania są nowele J. Andruhowycza, O. Zabuzko, W. Gabora, W. Nazarenki.

Słowa kluczowe: transgresja, nowela, dyskurs metafizyczny, istnienie, przestrzeń.

Трансгресія – одна з основних ментальних стратегій ХХ століття. Трансгресія – термін некласичної філософії, що дослівно означає “вихід за межі”, тобто у широкому сенсі – досвід межі. Різноманітні аспекти концептуалізації феномену трансгресії, саме у способах проведення означення меж, знаходимо в антропологічних, соціокультурних і філософських дослідженнях. Уперше термін “aufhebung”, аналогічний трансгресії, був запропонований Вільгельмом Фрідріхом Гегелем у праці *Феноменологія духу* (*Die Phänomenologie des Geistes*, 1807), де він означав вихід за межі соціального буття і досягнення позиції спостерігача стосовно феноменів, які розглядаються (Сарна). Культурна трансгресія виявляється переважно в тому, що

людина “відчуває невдоволення, джерелом якого є неможливість реалізації свого творчого потенціалу в рамках панівної наукової або культурної парадигми” (Каштанова, 2014, с. 96). Тетяна Лисоколенко слушно спостерегла, що Мартін Гайдеггер у праці *Буття і час* (*Sein und Zeit*, 1927) формулює трансгресію як проблему виходу за межі встановлених буденних норм в аспекті виходу до сфери буттєвої можливості (Лисоколенко, 2022, с. 7).

Представники постмодерного дискурсу, зокрема, Жан Бодрійяр, Жіль Дельоз, Мішель Фуко, здійснили історико-філософський аналіз феномена трансгресії як реакції на центровані державні системи панування влади. Трансгресивність стала символічним простором свободи, втечі людини та її помислів від чіткої суспільної регламентації, способом зламати звичний хід речей.

Ґрунтовно осмислив трансгресію та різні форми її прояву, такі як: поезія, музика, танок, трагедія чи живопис, – французький філософ Жорж Батай. У праці *Еротика* (2006) він називає трансгресію “межею можливого” (Батай, 2006, 665), обґрунтовує трансгресію як філософську, літературну, економічну і теологічну стратегії подолання не лише соціальних заборон, культурних традицій, а й умов існування мислення та чуттєвості. Трансгресію Ж. Батай розглядає як постановку запитання про рівновагу, зняття заборон без знищення самих заборон: “Трансгресія – це не заперечення заборони, а її подолання та доповнення [...]. Не існує заборони, яка б не могла бути подолана” (Батай, 2006, с. 532).

Сучасна дослідниця Тетяна Лисоколенко дійшла висновку, що в межах сучасної філософії трансгресія “дозволяє не просто відстежити видозміни самих суспільних процесів, а й переходити від однієї перспективи дослідження до іншої, продукуючи відкритість інтерпретації, варіативність і багатозначність” (Лисоколенко, 2022, с. 9).

Сьогодні науковці оперують різноманітними аспектами концептуалізації феномену трансгресії саме у способах проведення

означення меж. У передмові до видання Вроцлавського університету *Українські трансгресії XX – XXI століття: Звільнити майбутнє від минулого?: Культура – Історія – Політика* (2012), що пропонує широку й багатоаспектну українознавчу перспективу, зосереджену навколо переломових і вузлових для України подій після 1991 року, її науковий редактор Агнешка Матусяк у контексті трансгресії відзначила “діаметральні зміни цивілізації та культури”, які Україні принесла постмодерна доба:

Трансгресія, безсумнівно, мотивує одиницю, громаду, народ вийти поза буденні дії, одночасно зобов’язуючи ухвалювати рішення, які також виходять за межі матерії, символу й часопростору. [...] категорія межі є однією з центральних у дискусії щодо трансгресії. Вихід поза межі (культурні, суспільні, політичні, національні, історичні, інтелектуальні тощо) з метою визначення нових горизонтів для того, щоб знову вийти поза них, – власне у цьому й полягає “інтелектуальний скандал” трансгресії (Ж. Батай): у грі з межею-феніксом. Саме завдяки продиранню крізь щілини меж, як писав Ф. Ніцше, людина наближається до пізнання суті буття і знання про себе (Матусяк, 2012, с. 12-13).

Сучасні дослідники оперують категорією трансгресивності щодо таких явищ, як фантазія, трагізм, самотність, психічна хвороба, тіло, гендер, еротика, розглядають трансгресію в постколоніальному дискурсі, де “відтворюється національна тотожність й утримується звільнений від табу “власний спосіб життя”, тобто йдеться про виміри щоденного життя – трансгресійний дискурс буденності” (Матусяк, 2012, с. 14).

Такі ж сенси трансгресії помічаємо в літературознавчих студіях, що присвячені сучасній українській прозі. Тамара Гундорова досліджує вплив Чорнобиля на сучасне українське мислення і ті нові форми свідомості, що він породив, розглядаючи катастрофічну (Л. Костенко), апокаліптичну (І. Драч, С. Йовенко), карнавальну (С. Мирний) трансгресії в сучасному українському романі в контексті нуклеарної критики (Гундорова,

2012). Дослідниця пов'язала чорнобильський вибух “із новою ситуацією буття і новими способами її описування, зокрема постапокаліптичним поліморфним мисленням та могутнім входженням віртуальності в реальний світ, що виявилось співзвучним постмодерній естетичній та культурній свідомості. народженій на Заході” (Гундорова, 2012, с. 190). Крім цього, Тамара Гундорова відзначила в “чорнобильському” дискурсі української літератури “нову художню оптику”, що включає “нелінійні способи оповіді, візуалізацію вибухових ситуацій, упровадження паралельних світів, повтори, трансгресію, відкритий фінал, а також зосередження дії на відкритій поверхні тексту” (Гундорова, 2013, с. 18).

Ярослав Поліщук на матеріалі сучасної української романістики досліджує трансгресії колективної та індивідуальної пам'яті, які, на думку вченого, полягають “у виразно засвідченій інтенції до переписування й переріхування історії, в якій, на переконання авторів, бракує чогось дуже істотного, або, можливо, найістотнішого – людського виміру, конкретно-індивідуальної людської драми” (Поліщук, 2012, с. 227). Ірина Бетко розглядає подолання меж як проблему екзистенційного вибору у творах Юрія Андруховича, Оксани Забужко, Юрія Іздрика, Євгенії Кононенко, Наталки Сняданко (Бетко, 2012). Дослідниця слушно спостерегла “застосування українськими прозаїками-постмодерністами трансцендентальних критеріїв до аналізу ситуацій, в яких приймаються неоднозначні у своїх наслідках рішення, пов'язані з проблемою порушення різноманітних меж та обмежень” (Бетко, 2012, с. 249).

Одним із векторів осмислення буття в українській новелі кінця XX – початку XXI століть є артикуляція людини у різних дискурсах, прагненні суб'єкта вийти за межі усталених, часом гнітючих, правил чи обставин, щоб досягнути сенс власного існування, що відповідає стратегії трансгресії. Відтак, тлумачення “трансцендентально-метафізичного горизонту буття” як “сутнісної, а пріорі першочергової відкритості людського духу буттю” (Корет, 1998, с. 6) співзвучне поняттю, яке Моріс Бланшо

означив “трансгресивним кроком”, що “пронизує світ, завершуючи себе в потойбічному, де людина ввіряє себе якомусь абсолюту” (2002, за: Можейко, 2002).

Мета дослідження – простежити трансгресію в українській новелі кінця XX – початку XXI століть на прикладі двох ключових для буття української людини в посттоталітарному просторі феноменів – свободи та смерті. У свою чергу вказані феномени спонукають розглядати трансгресивні стратегії в художньому творі в метафізичному дискурсі. Об’єкт дослідження – новели Юрія Андруховича, Василя Ґабора, Оксани Забужко, Володимира Назаренка. У ході дослідження використано типологічний, історико-культурний, герменевтичний методи.

Свобода як трансгресивний вихід людини зі стану ізоляції

В українській новелі кінця XX – початку XXI століття трансгресію насамперед варто розглядати як спосіб мислення, стан свідомості людини, що прагне подолати кордони і межі, як фізичні, так і духовні. Саме у трансгресивних стратегіях людина стає свідомо сенсу свого існування як у соціальному, так і в індивідуальному аспектах, адже в українській новелістиці трансгресія пов’язана з фундаментальними філософськими категоріями межі, буття, істини.

Соціокультурні, політичні, економічні трансформації, що відбувалися в Україні у кінці XX – початку XXI століть, призвели до екзистенційної кризи в людському бутті. За слушним твердженням Ірини Бетко, “інтенцію трансгресивного процесу в українській прозі останніх десятиліть великою мірою визначає ідея реалізації свободи в різних формах – і на різних щаблях людського існування” (Бетко, 2012, с. 239). Українські новелісти осмислюють феномен свободи як постколоніальний спротив людини, котра опинилася серед кризових дегуманістичних викликів суспільства. Поривання людини до свободи актуалізує трансгресію. Письменники часто вдаються до алегоричних

і символічних форм, відображаючи втечу людини зі стану ізоляції, ментальної і просторової.

У новелі Василя Ґабора *Ми приречені, кохана* (1995) трансгресивна стратегія закодована в алегоричній формі втечі людини “з проклятого пекла”. Персонаж новели, від імені якого ведеться розповідь, разом із дружиною і маленькою донечкою з нетерпінням чекають часу своєї втечі. Час в новелі наче сконцентровано в одній точці – чеканні на порятунок. Персонажі перебувають у постійній напрузі, переживають і проживають хід своєї втечі безліч разів. Місце перебування цих людей автор називає “пеклом”, звідки майже немає виходу. Отож в онтологічному плані люди стають замкнені в часі і просторі. Автор не конкретизує цей простір, однак він ретельно охороняється, будь-яка спроба вирватися за його межі може вартувати життя, а головне – люди перебувають у його полоні не лише фізично, а й ментально:

І знову мене почали доймати сумніви, що нам не вдасться здійснити своєї задумки, а той крайній крок, який вирішили зробити у випадку невдачі, – теж не видавався мені рятунком. Бо самогубство не звільнює людину. Ми не будемо вільними, навіть якщо й загинемо разом, бо тіла наші і дух наш завжди будуть належати цьому простору, вирватися з якого людина не має жодної змоги (Ґабор, 2009, с. 41).

Люди по-різному намагалися подолати той простір: через гори, ліс, пустелю, океан. Усі ці спроби здійснити вихід за межі “пекла” можна назвати спробами “трансгресивного кроку” (М. Бланшо). Адже кожен із цих локусів у психоаналізі відображає несвідоме, що стоїть на заваді на шляху до ініціації, самоусвідомлення, адже людина “наділена тваринним інстинктом самозбереження, від самого початку свого існування веде боротьбу з власною душею та її демонізмом” (Юнг, 2014, с. 115). У трактуванні К.Г. Юнга ліс асоціюється з несвідомим (Юнг, 1996, с. 9), “ліс – безодня” (Юнг, 1996, с. 112). Подібну семантику у психоаналізі має вода: “Вода найчастіше зустрічається

як символ позасвідомого. У низинах спочиває море – воно є позасвідоме, тобто лежить нижче рівня свідомості” (Юнг, 2014, с. 105).

Як у казках, що часто у символічній формі відображають процес ініціації героя, у новелі *Ми приречені, кохана* на шляху до омріяної свободи на людей чатують безліч смертельних пасток. Так, спроби втекти через прямовисні гори зазвичай завершувалися загибеллю, адже, крім різних перешкод, створених наглядачами, на втікачів чекала глибока прірва, названа “ущелиною Трьох Святих”, і коли люди за допомогою мотузок перебиралися на інший бік, “якась невидима сила перепалювала мотузки саме тоді, коли сміливіці добиралися саме до середини ущелини. І люди летіли вниз, у прірву і гинули” (Ґабор, 2009, с. 39). Шлях через ліс був не менш небезпечний: зграї здичавілих собак нікого не пропускали, але навіть якщо втікачам вдавалося пройти цю “зону” (“вони рухалися в клітках, ледь припіднімаючи їх над землею за дерев’яні перекладины” (Ґабор, 2009, с. 40)), то наступною перешкодою був рів із отруйними зміями, який уже неможливо оминати. Відтак, було вирішено тікати літаком.

Символічно, що саме небо стає способом порятунку, адже воно, на відміну від лісу чи океану, що відображають сферу несвідомого, втілює духовне начало буття людини: “Зоряне небо воістину відкритою книгою космічної проекції, у якій відбиваються міфологеми” (Юнг, 2014, с. 41). Підкреслює роль духовної сфери на шляху до самопізнання концепт віри. Лише віра допомагає персонажеві зважитися на смертельну втечу: “Я весь час згадував Трьох Святих, віра яких була такою сильною, що вони перейшли через прірву повітрям, і все думав, що ми лише тоді вирвемося з цього простору, коли й наша віра буде подібною до їхньої” (Ґабор, 2009, с. 42).

У разі невдалої спроби втекти найгірше для людини було бути спійманою:

Тих, хто повертався, чекало жахливе життя – суцільне приниження, митарства, найбрудніша робота. Ми нерідко думали з жінкою, що їх навмисне не кидають за ґрати, бо вони, хоч і наважилися на втечу, все ж таки – невдахи і вже однією своєю присутністю викликають у людей зневіру (Ґабор, 2009, с. 38-39).

Тотальний контроль над людиною в цьому “пеклі”, а також тривожні сновидіння головного персонажа (“[...] ми чули крики й постріли вартових, гавкання собак та гупання кованих чобіт” (Ґабор, 2009, с. 42)) зміщують семантику трансгресивної стратегії у творі з онтологічної в постколоніальну: долання забороненого кордону як шлях людини до самоусвідомлення можна також розтлумачувати як відображення автором в алегоричній формі намагання людини втекти з-під “залізної завіси” радянської імперії. Розглядати цей твір у площині постколоніального дискурсу спонукає також згаданий вище метод покарання втікачів, що нагадує розправи тоталітарного режиму з інакодумцями в романі Джорджа Орвела “1984”. У романі-антиутопії зображено модель тоталітарного суспільства, де немає свободи думки та слова, а людей, які хоч якось виявляли незгоду щодо політики партії, здебільшого “виправляли” або ж “виліковували”, повертаючи їх до “нормального” життя в суспільстві. Адже якщо людина вмирає не скорившись, то це означає поразку системи. Натомість у процесі такого “лікування” повністю знищувалося людське “Я”, індивід уже ставав “безпечним” для суспільства.

Буття персонажів новели В. Ґабора наповнено екзистенційним страхом. Відчуття страху перемикає людину в інший буттєвий модус – усвідомлення власної приреченості. Люди розуміють, що їхнє життя залежить від багатьох чинників, які неможливо змінити, що будь-який крок до бажаної свободи може призвести до жахливих наслідків.

Така абсурдність буття персонажів В. Ґабора співзвучна світовідчутттю західноєвропейських філософів, де чільне місце займає осмислення екзистенційної кризи в бутті людини XX століття. Однак мислителі (С. К’єркегор, А. Камю, Ж.-

П. Сартр та ін.) намагаються утвердити віру людини у спроможність панувати над власною долею. Скажімо, А. Камю у праці *Mif pro Sizifа* (1942), попри трагізм буття людини, бачить її такою, що здатна кинути виклик неминучому, прийнявши його. Філософ акцентує на миті, коли Сізіф спускається до каменю, що скотився, усвідомлює марність своїх зусиль, однак приймає свої муки і “вивищується над своєю долею”, “усвідомлює себе газдою своїх днів. [...] Сізіф у вічному русі. Камінь продовжує котитися” (Камю, 2022, с. 104, 106).

Саме у такому “вічному русі” перебувають персонажі В. Ґабора, адже, попри можливу поразку, вони постійно повторюватимуть спробу втекти, поки не отримають бажану свободу: “Та одне я знав твердо, хоч ми й приречені, ми все одно спробуємо звідсіля вирватися, скільки б разів не довелося це робити” (Ґабор, 2009, с. 42).

Трансґресію в українській новелі кінця XX – початку XXI століть часто відображає категорія простору. Герметичний простір сприймається як метафора безвиході людини. Так, у новелах Василя Ґабора простір відображає світовідчуження людини наприкінці XX століття, її онтологічне прагнення знайти вихід із замкнутого кола буття і тим самим віднайти бажану свободу (новели *Полювання у втраченому просторі*, *Ми приречені*, *кохана*, *Самотні жінки*, *Сходи вгору і вниз*, що увійшли до збірки *Книга екзотичних снів та реальних подій*, 2009).

Через семантику простору відображає трансґресію Володимир Назаренко у ліричній новелі *Втеча* (2014). У образі яйця, що постає символом безвиході, автор малює в’язницю, з якої “щоднини здійснюєш втечу” (Назаренко, 2014, с. 75):

Ізовні вся ця в’язниця виглядає ніби куряче яйце, взяте зусібіч у суцільну шкаралупу – такий собі білковий панцерник без жодного натяку на існування будь-де виходу. Входу ж узагалі нема в цій конструкції. Він лишився в початковому задумі як щось ірреальне, дозародкове, безслідне. Є лише вихід зсередини. Точнісінько, як в курчати, що вилуплюється з яйця. Кожне курча здійснюється з яйця.

Кожне курча здійснює неймовірну річ: знаходить єдино вірний код, за допомогою якого вихід відшукується (Назаренко, 2014, с. 76).

Цей образ поєднує архетипову символіку яйця, з якого, за народними уявленнями, “вийшов рід людський, а іноді з нього народжується герой-деміург (напівбог)” (Войтович, 2002, с. 613), і постмодерністську концепцію приреченості людини. Яйце відображає онтологічне світовідчуження людини наприкінці XX століття, адже “разом із простором ущільнюється час, і не варто дивуватися з того, що втеча може відбуватися кожного дня – часу вдосталь і на приготування, і на рішучі дії” (Назаренко, 2014, с. 77). Прагнення ліричного героя В. Назаренка знайти вихід із стану ізоляції, ментальної і просторової, є виявом трансгресії.

Автогерой новели Юрія Андруховича *Зліва, де серце* (1989) також робить спробу вирватися на свободу, однак втеча видається невдалою. Автор репрезентує радянську армію з її нелюдськими канонами як тоталітарну машину, що руйнує особистість:

Це учбовий мотострілецький полк, це прадавня мучениця – піхота, сьоме коло Дантового пекла на чолі з п'яними погоничами верблюдів. Це вигрібна яма, в яку скинуто кілька сотень стрижених рахітів з хворими ногами, в якій вони гниють, випорожнюються і щодня пожирають свої двадцять грамів масла, а щонеділі – два круто зварених яйця (Андрухович, 1997, с. 17-18).

Трансгресивна свідомість протагоністки Оксани Забужко в новелі *Сестро, сестро* (1992), виражена в монологічному мовленні та її спогадах, актуалізується крізь призму взаємодії внутрішнього світу, в якому підростає маленька сестричка, і зовнішнього реального світу, де панує радянський морок, через який малюк не народився. Взаємодія двох світів – уявного та реального, глибокі рефлексії героїні про життя і смерть зміщують новелу в метафізичний дискурс.

Трансгресію як спосіб самоідентифікації героїні увиразнюють психологічні деталі (книги, обшук квартири “кегебістами”, діалог батьків, з якого стає відомо про вимушений аборт –

загибель сестри). Відтак, наскрізним у творі є мотив утрати “загубленої української людини”, що, на думку Василя Скуратівського, є “першотемою” у творчості авторки (Скуратівський, 2003):

У другому класі тобі довелося змінити школу, і то був перший раз, коли зміну оточення ти сприйняла як визволення, як прорив у сферу, де можна виправити власну біографію на ту, котра мусила б бути: ти розповіла новим однокласникам, що маєш сестричку Іванку, яка ще не ходить до школи, і так несамохіть вчинила те, на що твоїм батькам не стало одваги: викликала до життя русяву голівку в пушистих кучерях, підсвічених сонцем (Забужко, 2003, с. 139).

Буття персонажів новели О. Забужко сповнене страхом. Усе своє життя боявся нових переслідувань батько Антін. Матір героїні Наталя через страх, що дитина може народитися неповноцінною після обшуків і допитів, робить аборт:

Кожен страх має свій об’єм і вагу – Наталин до останку заповнив її й без того стануле тіло, виштовхуючись крізь очі, і, [...] вже знаючи, що Антось має рацію, що дитина в неї, такої, не може вродитися нормальною, – а щойно згодом, коли, обмивши обличчя крижаною водою і відчуваючи, як помалу заповняє її, ще живу, мармуровий холод обкапаного вільгістю надгробка, всім морозом у тілі сказала до нажаханої гарячої грудочки, котра одчайсно вглибала в неї, прагнучи закопатися якнайглибше: «Прости». Прости, моє мале, моє золотко, моя доцю чи синоцю, – мама не сміє вигодовувати тебе своїм страхом (Забужко, 2003, с. 139).

Отже, страх часто штовхає людину до “трансресивного кроку”, і якщо персонажів В. Ґабора це – втеча, то для героїні О. Забужко трансресія виявляється у її внутрішніх рефлексіях, спрямованих на виживанні у радянському суспільстві.

Феномен смерті у трансгресивних стратегіях людського існування

У постмодерністському дискурсі трансгресію розглядають як прояв провокативних художніх практик XX століття: стратегію виходу людини за межу дозволеного, досвід заперечення, подолання різноманітних заборон, табу. Тому в постмодернізмі ідея трансгресії часто актуалізується в темах смерті, абсурду людського існування та його подолання, божевілля, тілесності тощо.

Феномен смерті також розглядається як трансгресивний перехід. Ж. Батай осмислює смерть як процес звільнення істинного я від зовнішніх чинників: “Смерть, що звільнює мене від світу, який мене вбиває, вже оточила цей реальний світ в ірреальності я, котре помирає” (Батай, 2000, с. 110).

Смерть як трансгресивний перехід людини, її прорив до забороненого, бажаного щастя можна розглянути у новелі Василя Ґабора *Потрапити в сад* (1995). Ліричний суб’єкт, від особи котрого ведеться оповідь, оперує власними спогадами та уявою, у якій існує дивовижний простір, про який розповідала колись йому, малому, сестра, – її сад. Власне, оповідь починається з того, що ліричний суб’єкт потрапив у сад, що точно відповідав саду з розповідей його сестри:

Старий сад на околиці міста, в якому збирав яблука, боляче нагадав сестру і її розповіді про її сад [...]. У ньому росли тільки квіти й завжди світило сонце. Мені часто здається, що сестра змалювала мені райський сад. Хоча, напевно, і райський сад – це звичайнісінька вигадка. У нього вже нікому не дано повернутися (Ґабор, 2009, с. 24).

Отже, сад стає точкою у просторі, де сходяться два світи: реальний та потойбічний. Сестра не змогла бути щасливою, позаяк мати була проти її стосунків із Тодосем. Відтак, пропала сестра, а потім – Тодосько. На те, що сад у творі інтерпретується автором як потойбіччя, натякає інтуїтивне дитяче відчуття смерті: “Я мовчав, я був впевнений, що сестра потрапила у свій сад...”

(Габор, 2009, с. 27). Невдовзі “рибалки витягли з дна озера тіла двох молодих людей. [...] в мертвих важко було впізнати сестру й Тодоська, але це були саме вони” (Габор, 2009, с. 27).

Як загинули сестра і Тодось, залишається прихованим від читача. Можна припустити, що двоє молодих людей вчинили самогубство, щоб навіки поєднатися. Образ саду в новелі, гра уяви ліричного суб’єкта, дає підстави розглядати смерть закоханих як трансгресивний вихід людини за межі повсякдення, втечу від деспотизму матері і її заборони бути разом. Сад нівелює межі між реальним і потойбічним світом, трансцендентним та іманентним.

Я встиг вирости. Проте й нині мені нерідко видається, що цього всього не було, мені лишень наснився страшний сон. Та кожного разу, потрапляючи в якийсь сад, підсвідомо намагаюся відшукати в ньому маленьку хатину. Чи під білим квітом, чи під прогнутим від плодів гіллям. Мені видається, що з хати, посміхаючись, може вийти моя сестра з Тодосем (Габор, 2009, 27).

Таке світовідчуження ліричного суб’єкта новели В. Габора транслює смерть-трансгресію як вихід за звичні, буденні межі, зміну світосприйняття.

О. Забужко в новелі *Сестро, сестро* артикулює смерть сестри, а згодом – батька, як трансгресивну стратегію виживання у світі для героїні та її матері: “Ти тоді обняла її за плечі, бо руки мала вільні – розв’язані батьковою смертю. Два життя склалося на те, щоби повністю відкупити твоє власне. Цілих два./ Але ти – ти проскочила, Дарцю” (Забужко, 2003, с. 149).

Авторка торкається теми травматичного досвіду, який пережила її героїня, відчуваючи провину за смерть ненародженої сестри:

Отож либонь чи не в ту мить, коли вона [матір] захопилась обтупити, обгорнути тебе собою, твоїй матері й мелькнула, ще поки що заднім планом, тьмяна сполошна правда: двох вона не обтупить. На двох у ній не було місця. Так ти, самим фактом твоєї звершеної,

безповоротної присутності в цьому світі, витіснила з нього свою сестру (Забужко, 2003, с. 144).

У новелі О. Забужко *Сестро, сестро* смерть є реалізацією трансгресії, умовою отримання персонажами внутрішньої свободи у тоталітарному просторі.

У танатичному полі можна розглядати трансгресію в ліричній новелі В. Назаренка *Ніколи не пізно* (2014). Ліричний суб'єкт намагається подолати своє духовне заціпеніння, “мертвотність”, яку він відчуває у суспільстві, почуття безвиході, втоми від людей, серед котрих правдивими видаються ті, котрі вже мертві:

Справжній учитель – це мертвий учитель. Смерть – це його найсуттєвіший доказ. [...] Коли я втомлююсь грати у безкінечну гру живих істот і відчуваю, що вже потрапив у глухий кут, у цілковиту безвихідь, де найреальніші речі виглядають примарними, а вчинки – недійсними, і твоя присутність на світі фіктивною – отоді я звертаюсь до трупів, до мерців, до єдино правдивих учителів (Назаренко, 2014, с. 23).

Протиставлення життя і смерті, “фіктивність” реальності, взаємини між людьми, які нагадують гру, є елементами ліричного сюжету новели. Твір написаний у першоособовій нарації, а ліричний сюжет нагадує фантасмагоричну історію, яку творять спогади ліричного суб'єкта, його “нерви”, реакції на ті чи інші події, а головне – пошуки ним людини, яка безслідно зникла і залишила по собі лиш фрагменти свого щоденника. Ліричний суб'єкт називає цю людину Китайцем, хоч “він був ніякий не китаєць, то я вигадав чомусь для нього таку умовну назву. [...] Взагалі, ліпше було б його назвати Американцем” (Назаренко, 2014, с. 27).

Він зустрівся з Китайцем тільки раз, коли той винайняв у нього квартиру. “І вже тоді мене вразив погибельний, мертв'яцький дух, що сховався від нього. Пахнув трупом. Він не промовив жодного слова”, – згадує ліричний суб'єкт. Після того усі

намагання зустрітися з Китайцем були марними, і спочатку навіть здавалося, що чоловік помер у квартирі: “Вікна не світилися, в кімнаті панувала глуха тиша. Я стояв біля оббитих чорною цератою дверей і намагався вловити серед безлічі сторонніх запахів тонкий солодкавий дух розкладу, що мав би вже сходити від Китайця, котрий доконечно мусив би перебувати всередині квартири, хоч би й висячи в зашморзі у ванній кімнаті” (Назаренко, 2014, с. 24). Проте у помешканні Китайця не знайшли, ні живим, ні мертвим. Відтоді він став майже гіпнотичним для ліричного суб’єкта: “він мене обіймав, залазив під шкіру, вшпилювався в самісіньке серце!” (Назаренко, 2014, с. 26).

Пані Віра, яка їх познайомила, і в котрої жив Китаєць раніше, теж “не знала, як скараскатися його”. Відтак, ліричний суб’єкт “почав вчапати до пані Віри” (Назаренко, 2014, с. 25), щоб хоч щось довідатися про загадкового чоловіка і його зникнення. Їхні подальші стосунки, як і містифікована смерть Китайця, нагадували гру, в яку, здавалося, обох людей втягнув Китаєць: “Можливо, то була звичайнісінька гра, неймовірно далека від ідеалів мертвотної рівноваги. Але й гра містила в собі елементи ідеальності в темних, погрозових натяках на зникомість цього світу і нас у ньому” (Назаренко, 2014, с. 25).

Автор відображає ліричного суб’єкта у станах відчаю, самотності, зневіри. Проте свою приреченість він також сприймає як частину гри, виклик долі, що морально загартовує:

Є інші ігри. Жорсткі, чоловічі. [...] Нарешті зважуєшся контактувати з тими, хто найхолодніше й найбайдужніше ставиться до тебе. Саме ті – безнадійні речі, холодні, загерметизовані брили вічної мерзлоти... Розкіш, про яку і не мріяв донедавна. Потрібна аналогія. Такою аналогією і є в і д м о в а . Аналогією до жахів юності, жахів, зроджених відмовою. Тоді це збивало з ніг, тепер він тебе вабить – дух відчаю, безнадії, смерті. Дух і смак молодості, періоду зламу, мутації. Невже ти став такий могутній, що годен витримати те, що зазвичай нівечить і вбиває?” (розрядка автора – Т.Л.) (Назаренко, 2014, с. 26).

Рефлексії ліричного суб'єкта про кохання і байдужість, про життя і смерть, пошуки Китайця, а насправді – сенсу власного буття, сприймаються як трансгресія людини, її постійне прагнення подолати смерть і пов'язані з нею стани безвиході, апатичного існування тощо.

У момент знайомства ліричного суб'єкта з пані Вірою на грудях у неї був значок із написом: “ніколи не пізно схуднути” (Назаренко, 2014, с. 24), і яка потім стане для нього “міс НІКОЛИ НЕ ПІЗНО”. Ці слова автор виносить у заголовок твору, вони відображають постійне намагання ліричного суб'єкта знайти вихід із “мертвотного” стану його буття.

Ліричний суб'єкт поступово усвідомлює, що його життєвий досвід і переживання Китайця цілком подібні, той загадковий чоловік стає його alter ego: “Я читав [щоденник – Т.Л.], і то було наче криве дзеркало з моїм відображенням замість Китайця” (Назаренко, 2014, с. 28).

Автор використовує прийом тексту в тексті, розміщуючи в новелі уривки із щоденника Китайця. Стає відомо, що Китаєць балансував на межі життя і смерті, правди і гри, реальності та ірреальності, перебував у постійній нервовій напрузі, змінював свої локації, і зрештою, сховався (чи загинув) від рук мафії:

Я наблизився до самісінького краю прірви... Це буде моя точка кипіння. Обіклавши себе порожнечою, я осягнув, що відбувалося... В мені згоріло все... Я все життя брехав, і навіть зараз навіщось брешу і викручуюсь... Одного разу, надихавшись бензинових випарів, я додумався до сенсу життя. Однак, коли прийшов до тями, не міг нічого згадати.

Відбувається щось дивне. Цілими днями никаю містом і, здається, чимдалі, то остаточніше випадаю з реальності... [...] Останні півроку живу у винайнятих квартирах. Це просто якісь халупи. Час зупинився (курсив автора – Т.Л.) (Назаренко, 2014, с. 27).

У філософії постмодернізму такий стан означають як лімінальний. **Лімінальність (liminality)** “вказує на невизначене існування між двома або більш як двома просторовими або

часовими сферами, станами або на умови проходження кризь них” (Енциклопедія постмодернізму, 2003, с. 236). Лімінальний стан персонажа підкреслює поетика простору. Зауважмо, що В. Назаренка вважають одним із яскравих представників українського герметизму. Герметичний простір у поезії його творів є своєрідною метафорою неприйняття дегуманістичних викликів суспільства, а зміну простору можна тлумачити як спробу трансгресії, намагання виходу персонажа зі стану ізоляції. Можливо тому постійно змінював своє житло Китаєць, так само й ліричний суб’єкт “вів упереджувальний, напівлегальний спосіб життя напівбезпритульного” (Назаренко, 2014, с. 28).

Квартиру, яку винаймав Китаєць, варто розглядати як лімінальний простір, у ній постійно змінювалися люди, а після зникнення Китайця “квартира стояла пустою” (Назаренко, 2014, с. 28). І коли дядько взявся відремонтувати житло, щоби були в ньому “всілякі зручності”, ліричний суб’єкт сприйняв це як руйнацію його гармонії зі світом: “А чого можна навчити зручностями? Того самого, що й завжди – смерті. Від балкончика я принципово відмовився, аби не зруйнувати віднайдені гармонії” (Назаренко, 2014, с. 29). Постійне намагання ліричного суб’єкта вийти за межі цього лімінального простору, зруйнувати його “герметизм” оприявнює у творі трансгресію.

У новелі В. Назаренка *Ніколи не пізно* трансгресія виявляється в тому, що персонажі прагнуть заперечити межу власного буття, якою і є смерть, подолати приреченість свою на страждання, які “герметизують” усі прояви емпатії: “Нікому я так і не відкрив свого серця. Оце, мабуть, все, чого навчив мене Китаєць” (Назаренко, 2014, с. 29). Змертвінню людської душі, духовному заціпенінню протиставляється сфера тілесного, однак, за висновком автора, ні душа, ні плоть, не можуть належать нікому серед живих:

Якщо наші душі належать мертвим, то кому тоді належить плоть?
Поступовому умертвлінню, тліну. Десь там, далеко – на перетині
цих паралельних висхідних є точка, в якій сходиться душа і плоть.

Лише там вони стають ЄДИНІ. Треба побувати в царстві мертвих, і ті душі, які належать тобі там, належатимуть тобі й тут, серед живих... Лише ті душі. Живому з живих ніщо не належить. Ні душа одного живого – іншому живому, ні плоть іншого живого плоті котрогось з-посеред мільярдів живих. Лише й існує якийсь договір. Як ась древня китайська угода... ДАО (Назаренко, 2014, с. 30).

Отож, смерть у новелі В. Назаренка *Ніколи не пізно* не є “трансгресивним кроком” людини за звичні, буденні межі власного буття, як, скажімо, в новелі В. Ґабора *Потрапити в сад*. Смерть у творчому мисленні В. Назаренка є тригером для трансгресії, яка у свою чергу є виходом із духовного заціпеніння.

Висновки

Трансгресія в художніх практиках XX століття це – стратегія виходу людини за межу дозволеного, досвід заперечення, подолання різноманітних заборон, табу. В українській новелі кінця XX – початку XXI століть трансгресія відображає намагання суб’єкта вийти за межі усталених, часом гнітючих, правил чи обставин, щоб досягнути сенс власного існування, що дає можливість розглядати трансгресію в українській новелістиці окресленого періоду як досягнення метафізичного горизонту буття. Письменники актуалізують феномен трансгресії в мотивах абсурду людського існування та його подолання, темах смерті, самогубства тощо. Трансгресивні стратегії в новелістичному тексті відображає замкнений простір, з якого людина прагне вийти, або ж зміна простору, рефлексії, спогади, переживання персонажів, відчуття ними екзистенційного страху. Сприйняття трансгресії на рівні рефлексій, через усвідомлення персонажами власного буття, свободи, життя і смерті, а також гри спонукає розглядати трансгресивні стратегії в новелах крізь призму метафізичного дискурсу. На рівні поетики трансгресію у творах утілюють символічні образи, психологічні деталі. Автори також проєктують трансгресію через свідомість

персонажів, що на формальному рівні відображає монологічне мовлення.

Вивчення феномену трансгресії в українській новелістиці кінця XX – початку XXI століть дає підстави з'ясувати філософське бачення письменниками людини у світі. Дослідження доповнить студії про українську новелу, вивчення літератури у зв'язку з філософією.

Бібліографія

Андрухович Ю. (1997). Зліва, де серце. В: Даниленко В. (ред.), *Квіти в темній кімнаті: Сучасна українська новела: Найяскравіші зразки української новелістики за останні п'ятнадцять років* (с. 16-24). Київ: Генеза [Andrukhovych Yu. (1997). *Zliva, de sertse. V: Danylenko V. (red.), Kvity v temnii kimnati: Suchasna ukrainska novela: Naiiaskravishi zrazky ukrainskoi novelistyky za ostanni piatnadtsiat rokiv* (s. 16-24). Kyiv: Henezal].

Батай Ж. (2000). Жертвоприношення. В: Locus Solus: Антологія літературного авангарда XX века. Санкт-Петербург: Амфора [Batai Zh. (2000). *Zhertvoprynosheniya. V: Locus Solus: Antolohiya lyteraturnoho avanharda XX veka. Sankt-Peterburh: Amfora*].

Батай Ж. (2006). Эротика. *Проклятая часть: Сакральная социология* (с. 491-705). Москва: Ладомир [Batai Zh. (2006). *Erotika. V: Proklyataya chast: Sakralnaya sotsiologiya* (s. 491-705). Moskva: Ladomir].

Бетко І. (2012). Подолання меж та обмежень безмежного в постмодерному проєкті буття (на прикладі української прози порубіжжя століть/тисячоліть). В: Матусяк А. (ред.), *Українські трансгресії XX – XXI століття: Звільнити майбутнє від минулого?: Культура – Історія – Політика: Вельмишановному Професорові Телесфору Познякові на 80-річчя від дня народження* (с. 239-250). Вроцлав; Львів: ЛА «Піраміда» [Betko I. (2012). *Podolannia mezh ta obmezhen bezmezhnoho v postmodernomu proekti buttia (na prykladi ukrainskoi prozy porubizhzhia stolit/tysyacholit)*. V: Matusiak A. (red.), *Ukrainski transgresii XX – XXI stolittia: Zvilnyty maibutnie vid mynuloho?: Kultura – Istorii – Polityka: Velmyshanovnomu Profesorovi Telesforu Pozniakovi na 80-richchia vid dnia narodzhennia* (s. 239-250). Vrotslav; Lviv: LA «Piramida»].

Войтович В. (2002). *Українська міфологія*. Київ: Либідь [Voitovych V. (2002). *Ukrainska mifolohiia*. Kyiv: Lybid].

Гундорова Т. (2013). *Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодернізм*. Київ: Критика [Hundorova T. (2013). *Pisliachornobylska biblioteka: Ukrainskyi literaturnyi postmodernizm*. Kyiv: Krytyka].

Гундорова Т. (2012). Пост-Чорнобиль: трансгресії катастрофізму і сучасна українська культура. В: Матусяк А. (ред.), *Українські трансгресії XX – XXI століття: Звільнити майбутнє від минулого?: Культура – Історія – Політика: Вельмишановному Професорові Телесфору Познякові на 80-річчя від дня народження*» (с. 190-210). Вроцлав; Львів: ЛА “Піраміда” [Hundorova T. (2012). Post-Chornobyl: transgresii katastrofizmu i suchasna ukrainska kultura. V: Matusiak A. (red.), *Ukrainski transgresii XX – XXI stolittia: Zvilnyty maibutnie vid mynuloho?: Kultura – Istoriia – Polityka: Velmyshanovnomu Profesori Telesforu Pozniakovi na 80-richchia vid dnia narodzhennia*. (s. 190-210). Vrotslav; Lviv: LA “Piramida”].

Габор В. (2009). *Книга екзотичних снів та реальних подій: новели*. Львів: ЛА “Піраміда”. [Gabor V. (2009). *Knyha ekzotychnykh sniv ta realnykh podii: novely*. Lviv: LA “Piramida”].

Енциклопедія постмодернізму. (2003). Ч.Е. Вінквіст, В.Е. Тейлор (ред.). Київ: Видавництво Соломії Павличко “Основи” [Entsyklopediia postmodernizmu. (2003). Ch.E. Vinkvist, V.E. Teilor (red.). Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko “Osnovy”].

Забужко О. (2003). Сестро, сестро: повісті та оповідання. Київ: Факт [Zabuzhko O. (2003). *Sestro, sestro: povisti ta opovidannia*. Kyiv: Fakt].

Каштанова С.М. (2014) Трансгрессия социальная и трансгрессия культурная. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 11 (49): в 2-х ч., Ч. II. с. 95-97 [Kashtanova S.M. (2014). Transhressyia sotsyalnaia y transhressyia kulturnaia. Ystorycheskye, fylosofskye, polytycheskye y uurydycheskye nauky, kulturolohyia y yskusstvovedenye. Voprosy teoryu y praktyku. Tambov: Hramota, 11 (49): v 2-kh ch., Ch. II. s. 95-97].
Електронний ресурс: http://scjournal.ru/articles/issn_1997-292X_2014_11_2_24.pdf (доступ: 17.12.2023).

Камю А. (2022). *Міф про Сізіфа. Бунтівна людина*. Харків: Фоліо [Kamiu A. (1942). *Mif pro Sizifa. Buntivna liudyna*. Kharkiv: Folio].

Корет Э. (1998). *Основы метафизики*. Киев: Тандем [Koret E. (1998). *Osnovy metafiziki*. Kiev: Tandem].

Лисоколенко Т. (2022). Феномен трансгресії у фокусі філософської рефлексії. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти: Філософія. Педагогіка*, 1. с. 6-10 [Lysokolenko T. (2022) Fenomen transhresii u fokusi filosofskoi refleksii. Visnyk Dniprovskoi akademii neperervnoi osvity: Filosofiia. Pedahohika, 1 (2). s. 6-10].

Матусяк А. (ред.). (2012). *Українські трансгресії XX – XXI століття: Звільнити майбутнє від минулого?: Культура – Історія – Політика: Вельмишановному Професорові Телесфору Познякові на 80-річчя від дня народження*. Вроцлав; Львів: ЛА «Піраміда» [Matusiak A. (red.). (2012). *Ukrainski transgresii XX – XXI stolittia: Zvilnyty maibutnie vid mynuloho?: Kultura – Istoriia – Polityka*:

Velmyshanovnomu Profesorovi Telesforu Pozniakovi na 80-richchia vid dnia narodzhennia. Vroslav; Lviv: LA «Piramida»].

Можейко М.А. (2002). Трансгрессия. В: Грицанов А.А. (ред.). (2002). *История философии: энциклопедия*. Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом [Mozheiko M.A. (2002). Transhressyia. V: Hrytsanov A.A. (red.). (2002). *Istoriia filosofii: entsiklopedyia*. Minsk: Interpresservis; Knizhnyi Dom]. Електронний ресурс: <http://psylib.org.ua/books/gritz01/transgressija.htm> (доступ: 15.12.2023).

Назаренко В. (2014). *Механічне яйце: новели*. Львів: ЛА «Піраміда» [Nazarenko V. (2014). *Mekhanichne yaitse: novely*. Lviv: LA «Piramida»].

Поліщук Я. (2012). Трансгресії колективної та індивідуальної пам'яті (на матеріалі сучасної української романістики. В: Матусяк А. (ред.), *Українські трансгресії XX – XXI століття: Звільнити майбутнє від минулого?: Культура – Історія – Політика: Вельмишановному Професорові Телесфору Познякові на 80-річчя від дня народження* (с. 211-227). Вроцлав; Львів: ЛА «Піраміда» [Polishchuk Ya. (2012). Transgresii kolektyvnoi ta indyvidualnoi pamiati (na materiali suchasnoi ukrainskoi romanistyky. V: Matusiak A. (red.), *Ukrainski transgresii XX – XXI stolittia: Zvilnyty maibutnie vid mynuloho?: Kultura – Istorii – Polityka: Velmyshanovnomu Profesorovi Telesforu Pozniakovi na 80-richchia vid dnia narodzhennia*. (s. 211-227). Vroslav; Lviv: LA «Piramida»].

Сарна А.Я. *Трансгрессия. Новейший философский словарь* [Sarna A.Ia. Transhressyia. Noveishyi fylosofskyi slovar]. Електронний ресурс: <http://www.slovopedia.com/6/210/771258.html> (доступ: 15.12.2023).

Скуратівський В. (2004). Замість передмови та замість монографії. В: Забужко О. (2004). *Сестро, сестро* (с. 5-19). Київ: Факт [Skurativskiy V. (2004). Zamist peredmovy ta zamist monohrafii. V: Zabuzhko O. (2004). *Sestro, sestro* (s. 5-19). Kyiv: Fakt].

Юнг К.Г. (2014). Архетип і позасвідоме. Київ: Український письменник [Yunh K.G. (2014). Arkhetyp i pozasvidome. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk].

Юнг К.-Г. (1996). *Дух Меркурий: собрание сочинений*. Москва: Канон [Yunh K.-H. (1996). *Dukh Merkuryi: sobranie sochyneniy*. Moskva: Kanon].

Травма війни і лікування мовою в романі
Володимира Рафесенка *Мондегрін*
(*пісні про смерть та любов*)

OKSANA SYDORENKO

Państwowy Uniwersytet Medycyny i Farmacji w Zaporozżu, Ukraina
(Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University,
Zaporizhzhia, Ukraine)

War trauma and language treatment in Volodymyr
Rafeenko's novel *Mondegreen (Songs of Death and Love)*

Abstract

With the beginning of the Russian aggression, a significant number of Ukrainians who had avoided communication in the Ukrainian language or had not considered it necessary to know it, distanced themselves from their national identity, began to activate the „dormant”, feeling the consequences and realizing the reasons for such a „rootless cosmopolitanism”. The article analyzes the return to national roots on the example of Volodymyr Rafeenko's novel *Mondegreen (Songs of Death and Love)*. The main character of the novel, Habinsky, an immigrant from Donetsk region, lived in Kyiv, consistently mastered the Ukrainian language, and it was under the influence of the change in linguistic self-expression that the personal content of the main character transformed. Habinsky's linguistic self-identification mobilizes narratives of historical memory, the attributes of which are national symbols, archetypes, and family memory.

Keywords: worldview paradigm, national identification, linguistic identification, historical memory, national symbols.

Trauma wojny i uzdrawianie poprzez język w powieści
Wołodymyra Rafiejenki *Mondegrin (pisni pro smert' i lubow)*

Streszczenie

Wraz z początkiem rosyjskiej agresji znaczna liczba Ukraińców, którzy wcześniej, odcinając się od swojej tożsamości narodowej, unikali mówienia

po ukraińsku lub nie uważali za konieczne go znać, zaczęła aktywizować swoją "uśpioną świadomość", odczuwając konsekwencje i rozumiejąc przyczyny swego rodzaju "kosmopolityzmu bez korzeni". Artykuł analizuje powrót do narodowych korzeni na przykładzie powieści Wołodymyra Ra-fienki *Mondegrin (pisni pro smert' i lubow)*. Bohater powieści, Gabinski, imigrant z obwodu donieckiego, przeprowadzając się do Kijowa, stopniowo opanowuje język ukraiński i to właśnie pod wpływem zmiany ekspresji językowej życiowe wartości bohatera ulegają transformacji. Językowa samo-identyfikacja Gabinskiego mobilizuje narracje pamięci historycznej, których atrybutami są symbole narodowe, archetypy i pamięć rodzinna. *Słowa kluczowe:* paradygmat światopoglądowy, tożsamość narodowa, identyfikacja językowa, pamięć historyczna, symbole narodowe

Постановка проблеми

Російська агресія в Україні стала активізатором появи в українському літературному просторі бібліотеки текстів про війну. Зазвичай йдеться про так звану комбатантську літературу, автори якої, будучи безпосередніми учасниками воєнних дій, сублімують побачене/пережите у фактографічні наративи.

Інший масив текстів – це твори письменників, котрі перебувають по цей, мирний бік життя, але пишуть про війну, прагнучи її не задокументувати, а відчутти, і передати досвід переживання війни не лише героями військовими, а пересічними громадянами, які, свідомо чи волею обставин, опиняються на лінії фронту чи то на окупованій території.

Осібнo можна виокремити твори, які не є в повному розумінні про війну, їхнє написання радше обумовлене війною, війна у них як каталізатор пошуку героями самих себе, переосмислення повногомoу реальності та свого місця в ній. У виразнoмoу ідейно-тематичну палітру текстів цієї групи роман Володимира Рафеенка *Мондегрін (пісні про смерть і любов)*, виданий 2019 році, у якому трансформація особистісних змістів головного героя відбувається під впливом зміни мовного самовираження.

Мондегрін (пісні про смерть і любов) – другий твір В. Рафеевського після роману *Довгі часи*, із яким автор дебютував перед українською читацькою аудиторією, хоча і мав уже при цьому і творчий доробок, і визнання. Інтерес до цих творів викликаний тим, що вони про Донбас, і написані корінним мешканцем регіону, який, із одного боку, є виразником його ментальності, а з іншого – є травмованим війною, яка „стала на захист” специфічної самотності Донбасу.

Усе життя В. Рафеевського пов'язане із Донецьком, від народження до, здавалося б, самоствердження та особистісного становлення. І все це відбувалося через посередництво російської мови, яка була і мовою самоактуалізації, через виховання, освіту, мову професії – письменник філолог-русист, і мовою творчого самовираження. Увесь творчий доробок В. Рафеевського, крім творів *Довгі часи* (який хоч і написаний російською мовою, але відразу ж перекладений М. Кіяновською українською) та *Мондегрін*, російськомовний, більше того, інкорпорований у російський літературний дискурс: письменник доволі активно друкувався в російських виданнях, неодноразово був лавреатом російських літературних премій. Варто хоча б згадати *Російську премію* фонду *Інститут євразійських досліджень* для російськомовних письменників, що проживають за межами Росії, лавреатом якої він був двічі, і останньою з яких відзначений 2012 року, за якихось два роки до анексії рідного міста.

Лише за цими ідентифікаційними означниками В. Рафеевський поза його самовираженням став репрезентантом ідеологічного мейнстріму під назвою „русский мир”: „Це гасло — захищати російськомовних — зробило з мене одночасно й жертвою, і причиною війни. Люди, які прийшли до мого міста, зробили війну моєю особистою справою” (Рафеевський, 2019).

Війна для В. Рафеевського стала точкою біфуркації. Вимушений переїзд із рідного Донецька до Києва, тягар причетності до війни, політичні спекуляції, унаслідок яких мова стає зброєю агресії, спричиняють до того, що письменник вдається до контрборотби, захисту теж через посередництво мови: „Відчуваючи цю

війну як свою, я вирішив вивчити українську та написати нею роман. Коли я його задумував, мені казали, що я напишу це — і тоді останній баран зрозуміє, що мова є щастям, а не проблемою. Що ніколи не треба захищати від мови” (Рафеєнко, 2019).

Вивчити мову — завдання амбітне для письменника, до того ж коли ти не просто розмовляв, а жив, творив, відчував іншою. Усю складність мети надзвичайно точно описав Ярослав Поліщук:

Сказати, що це непросто — значить, нічого не сказати. Адже йдеться про письменника, для якого мова — не просто засіб спілкування, а передусім — інструмент творчого самовираження. Піддавання сумніву авторитету мови рівнозначне саморуйнуванню творчого покликання, запереченню того символічного світу, в якому літератор знаходить сенс свого існування (Поліщук, 2018, с. 232-233).

Рішення ідентифікувати себе, свою позицію за мовною ознакою відбулося 2014 року, коли В. Рафеєнко не прийняв окупацію Донецька, тоді він поставив за мету не лише вивчити українську мову, а й долучитися до україномовної творчості, пообіцявши писати почергово твори українською та російською. Повне витіснення не лише російської мови, а й відсторонення від російської культури відбулося після повномасштабного вторгнення, коли довелося письменнику вдруге рятуватися від представників „великої культури”:

Я просто не можу більше вживати свою першу рідну мову — російську. [...] А зараз, коли доводиться щось писати чи з кимось розмовляти російською, у мене постійне відчуття болю, кардинального дискомфорту. [...] Не хочу, щоб мене могли ідентифікувати як представника російської культури. Це неприпустимо для мене. Більше неприпустимо (Ткачик, 2022).

Через мовне самопроявлення В. Рафеєнко приходять до чіткого розуміння своєї національної ідентичності, вбачаючи

в цьому покликання людини „прийняти власне життя і себе в ньому, роздивитися світ і зрозуміти, хто ти такий, на що ти здатний, вибрати ту чи іншу сторону, зіграти свою малесеньку ноту і щосили її тягнути” (Кравченко, 2023).

Пережите і прожите письменником, зумовлене ним внутрішнє перетрансформування знайшло вираження в художніх текстах, зокрема в романі *Мондегрін*, у якому тема персональної ідентифікації героя в деструктивні часи є однією з визначальних у творі.

Проблеми пошуку власної тожсамості, національної належності, пізнання природи своєї ідентичності віддавна турбують людину, яка прагне досягнути їх на різних рівнях. Із цих причин ці питання є нагальними для гуманітаристики та є предметом когнітивних практик різних дисциплін.

Формування української ідентифікації процес так і незавершений. Тягар постколоніалізму, відсутність єдиної політичної стратегії з часів проголошення незалежності спричинили стан суспільства, який, за Оленою Романенко, можна номінувати як тягар репрезентації, „тягар історичних травм, які фіксує не тільки історія України, але й кожен її громадянин...” (Романенко, 2016, с. 113). Тягар репрезентації дався взнаки і в конфліктних проявах ідентичностей, де крім власне національної, на думку польської дослідниці Олі Гнатюк, українське суспільство опинилося перед вибором наднаціональної ідентичності – європейської або ж пострадянської (Гнатюк, 2005, с. 84-85). Криза, зумовлена політичною невизначеністю української спільноти між поступом і застоєм, ще більше загальмувала процес вироблення єдиної ідеології, спільної культури, неподільного тлумачення історії, які становлять доцентрову силу формування національної ідентичності.

На культурній, крім політичної, складовій акцентують увагу більшість теоретиків національної ідентичності. Відомий дослідник націй Ентоні Дейвід Сміт наголошував, що національна ідентичність „за самою своєю суттю багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елемента...” (Сміт, 1994, с. 23), нації, на

його думку, слід мислити як культурні спільноти, члени яких об'єднані спільною історичною пам'яттю, спогадами, міфами, символами і традиціями.

Найвагомішим атрибутом для дослідників заявленої проблеми є родова/історична/національна пам'ять:

За недостатнього розвитку громадянської складової національної ідентичності [...] саме соціокультурні чинники, включно з історичною пам'яттю, можуть прискорити процес формування національної ідентичності. [...] Досвід модерного націєтворення свідчить: подолання кризових явищ у національній ідентичності прямо пов'язане з актуалізацією історичної пам'яті, її консолідуючих та об'єднавчих властивостей (Зерній, 2008, с. 108-109).

Під історичною пам'яттю мусимо розуміти не фіксацію події, а образ, полишений подією, спогад, перетворений на міф, який закарбувався і передається від покоління до покоління, її атрибутами є традиції, звичаї народу, ціннісні орієнтири, національний характер, розуміння місця і ролі народу в історичній тяглоті, тобто те, що на переконання Яна Ассмана, становить культурну пам'ять (Ассман, 2012, с. 148).

Консервується пам'ять, як і все буття народу, в мові. Мовна ідентичність є невід'ємним атрибутом національної ідентичності, інакше „нація, котра мислить про світ і себе в ньому категоріями позиченої мови [...], неминуче мислить несамотійно – себто сходить з єдиної, унікальної позиції у всесвіті, приділеної лише їй...” (Забужко, 2001, с. 148). Саме мова відображає світоглядну парадигму як окремого індивіда, так і всієї нації, саме вона консолідує націю, а відтак зберігає національну ідентичність.

Мета розвідки – простежити алгоритм становлення національної ідентичності крізь мовне самовираження, запропоноване В. Рафеєнком в україномовному романі-дебюті *Мондеррін (пісні про смерть і любов)*.

Виклад основного матеріалу

Мова виявилася стрижневим елементом, який номінує національну ідентичність головного героя заявленого роману Габінського, або просто Габи, допомагає йому віднайти особистісну повноту, гармонізує порушене ментальне здоров'я. Тобто завдяки мові у Габінського з'явилася можливість заповнити всі лакуни, які залишалися неоприятливими в рідному Донецьку.

Оздоровлення мовою для Габінського розпочалося відразу після вимушеного переїзду до Києва в статусі переселенця. Поставивши за мету опанувати українську мову, він осмислює її перебування на маргінесах соціального життя в місті Z та ту визначальну роль у націєтворенні, яку вона мала б виконати за відповідних обставин. Габінський знав українську, вірніше читав українською, однак ніколи не говорив нею, бо не було з ким, навіть знайомство з україномовними хлопцями не змінило ситуації: українська в Донецьку звучала лише „серед своїх”, за інших обставин „свої ж” переходили в спілкуванні на російську. Причина такої непослідовності для Габінського очевидна: це гордість за свою національну приналежність і водночас комплекс меншовартості, який нівелював національну ідентичність: „Тому в ті роки [...] і не мала Україна шансів на порозуміння між різними прошарками інтелектуальних еліт і утворення єдиної нації [...]. Нікому не боліло формування спільного культурного простору. [...] Принаймні в межах Донбасу” (Рафеєнко, 2019, с. 19). Із цих причин і головний герой був позбавлений того гармонізуючого фактору, „який може поєднувати особистість із соціокультурною спільнотою, давати їй почуття належності не лише до групи людей, а й відчуття дому, спорідненості із землею та іншими людьми, котрі живуть на ній” (Лісовий, 2012, с. 130).

Габінський у своєму житті сформував поведінкові принципи, які б максимально захищали його від соціальної інкорпорованості, це, по-перше, „катехізис блаженного незнання” (Рафеєнко, 2019, с. 99), який він всотав ще з дитинства і довів до абсолюта у своєму донецькому житті. Не знати ні про кого і ні про що,

відсторонитися від світу, замкнутися в мушлі особистісно-емоційних переживань – це стало маркером регіонального конформізму, і це при тому, що Габінський інтелектуал, викладач університету, філософ, тобто людина, яка мала б бути орієнтованою на соціальну реалізацію, чутливою до найменших суспільних зрушень. По-друге, прагнення асимілюватися, зокрема і щодо мовної самореалізації. Таким чином, неухильно діяла „стратегія герметичного життя” (Рафеєнко, 2019, с. 98), яка, з одного боку, була єдиним способом „не мучитися, не вбиватися жалем і тугою, не кричати уві сні” (Рафеєнко, 2019, с. 98), а з іншого, максимально не сприяла формуванню особистісної цілісності.

Внутрішня еміграція Габінського з Донецька до Києва, зумовлена не просто війною, у якій використовується зброя, що несе руйнацію і смерть, а війною екзистенційною, або ж, як означив у заявленому романі його автор, війною „небуття з буттям” (Рафеєнко, 2019, с. 109), у якій зішлися в непримиренній протидії ідейно-аксіологічні матриці, відразу оприявила для нього інтегративно-означувальну роль української мови: „Не говорити державною мовою, та ще й проживаючи у Києві під час війни, було якось невдобно” (Рафеєнко, 2019, с. 21).

Прийняття української мови вимагає від головного героя не просто її глибокого вивчення, яке зводиться не лише до засвоєння традиційних мовних норм чи до розуміння історико-мовних процесів, він прагне відчувати й усвідомити її, проникнутися нею, як генетичним фактором ідентифікації, адже вона „відтворює спогади, бажання, прагнення, котрі є спільними для всіх представників нації, її різних поколінь, тому мовна суголосність активізує спільність національного життя, відіграє роль своєрідної матриці досвіду думок, переживань і долі” (Кубаєвський, Лук'яненко, 2009, с. 66). Габінський, розмовляючи українською сам із собою, аби пришвидшити її вивчення, ніби смакує кожним словом, прислухається до нього, віднаходить невлімові перегуки з іншими словами, підбирає синонімічні ряди: „...переселитися (а це ж не тільки географічне поняття), щоб оселитися в оселі (*осаджуватися, осадитися, сідати, (о)сідати(ся), осісти(ся) на*

чому, пооселюватися, посідати, поосідати(ся), сидати, сісти осадю)...” (Рафеєнко, 2019, с. 22), „...чортова фуґа, хуґа, завія чи хуртеча (кому яка лексема в цей час ближча)” (Рафеєнко, 2019, с. 25), „почала плямкати (чвакати, жвякати)” (Рафеєнко, 2019, с. 127), „з останнім гудком металюрійного (він же гамарний) заводу” (Рафеєнко, 2019, с. 25).

Мова для Габінського стає активізуючим фактором усіх рівнів свідомості. Його мовлення, крім вже зазначеного лексичного багатства, починає характеризуватися постійними цитатами, алюзіями, ремінісценціями з художніх текстів різного ґатунку: творів усної народної народної творчості (наприклад, цитати „ей, матко, моя матко, виховуй ме гладко, від неділі до неділі, як червоне ябко” (Рафеєнко, 2019, с. 14) із коломийки, „Бідна ж моя голово-нько, Що ж рано з виря вийшов, Що по горах сніги лежать, По долинах води стоять” (Рафеєнко, 2019, с. 45) із давньої щедрівки, яка своїм змістом сягає трипільської культури, „Ой козаче, що робить будем? Ой, ой, ой, ой, ой! Ой треба ж нам та колисочки, ой ти душка мой! Од Києва до Ростова, сюда-рита, й рита, й том, Колисочка берестова, гоп-тіра, ром-бом-бом!” (Рафеєнко, 2019, с. 118) із жартівливої пісні), класиків української літератури (як-от, „якась лиха сила пересмикнула всім тужавим тілом, перегнула його, скрутила болюче поранені кості” (Рафеєнко, 2019, с. 14) (*Велика рідня* Михайла Стельмаха), „Миколай від хробаків Порохном узявся. Сам спаситель на вратах Поздовж перепався” (Рафеєнко, 2019, с. 64) (Степан Руданський *Просьба*), „На силу сотника збудили та розказали: так і так! Перехрестився неборак, коня найкращого сідлає і скаче в Київ” (Рафеєнко, 2019, с. 139) (Тараса Шевченко *Сотник*)), або ж знаменитого перекладу монологу Гамлета („Згадай мої гріхи, наяда, ти в своїй молитві” (Рафеєнко, 2019, с. 119)).

Прикметно, що у свій донецький період життя герой вдається до нечастих цитувань лише одного твору і, звичайно ж, російськомовного. Йдеться про пісню часів Другої світової війни *В землянке*. До речі, ця ж пісня звучить і на центральній площі міста в кульмінаційні дні перед московським вторгненням, і якщо для

Габінського вона співзвучна його інтимним переживанням, то натовп, виконуючи її та не менш відому *Катюшу*, ніби вводить себе у транс, готуючись прийняти окупацію, жити в розрусі та суцільній розгубленості та невизначеності.

Ще одна поезія цитується в цей період, але не вустами Габінського, це славнозвісні *Скіфи* Олександра Блока, однак у контексті деструктивних процесів, запущених нацією, яку Блок так пафосно оспівує, наведені в тексті рядки звучать вкрай прямолинійно та натуралістично. Їх промовляє карикатурно-саркастичний персонаж „у сарафані, в кокошнику, надягнутому на помаранчеве кепі, в автентичних російських лаптях і з величезним червоним чувалом у сильних чоловічих руках, повним самоварів та православних ікон” (Рафеєнко, 2019, с. 144-145) на фоні відомої попсової пісеньки „а ты опять сегодня не пришла” (Рафеєнко, 2019, с. 145). Сатирична картина цієї мізансцени ніби акцентує на мові як оціночному маркері особисті.

Зауважимо, що для Габінського знання національної літератури оприявилось ніби саме собою через прийняття української мови. Обставини, за яких головний герой апелює до художніх текстів канону української літератури та нечастих звернень до російських творів і пісенних текстів, їх емоційні та сутнісні характеристики, утверджують думку про те, що література є потужним каталізатором формування національної тожсамості, а для того, щоб вона стала „єдиною консолідуючою одиницею, їй необхідно пройти етап усвідомлення своєї національної своєрідності через ціннісне розрізнення від інших культурних і національних смислів” (Урись, 2021, с. 184). Таким чином, цитація у творі дозволяє простежити духовно ціннісне становлення героя, котрий сепарує своє, національно детерміноване, від чужого, хоча й такого, що довгий час нав'язувалося, як спільний (читай російський) етнокультурний простір, згадаймо, як відреагували батьки Габінського на його пропозицію їхати з Донецька: „ты рассуждаешь, как нерусский человек” (Рафеєнко, 2019, с. 110).

Мовна самоідентифікація Габінського мобілізує також наративи історичної пам'яті, атрибутами якої постають національні

символи, архетипи, пам'ять роду. Результатом тривалої нівеляції (принаймні для героя у все його життя) національно-культурної самотності, зокрема мовної, є те, що лише в процесі своєї українізації в нього оживають спогади про присутність української мови в його дитячі роки. Колоритною українською мовою зі східним суржилом розмовляла його бабуся, єдина україномовна в їх родині, як нагадування про автентичність Донбасу. Вона, власне як це і трактується у фольклористиці, для героя була хранителькою національної ідентичності і провідником у світ національних образів. Із її розповідей у життя Габінського прийшли праобрази хробака Лаврентія, але передусім Кобилячої голови, архетипного образу однойменної казки.

Праобраз Кобилячої голови дешифрують, як і обряд ініціації, пройти який спроможний персонаж, котрий демонструє моральні чесноти, і символ смерті, оскільки винагороджують померлі пращури тих, хто проявив поштивість, а карають смертю того, хто не пройшов випробування. Проте всі ці трактування синтезуються в архетипі Тіні.

В. Рафеєнко по-своєму, метафорично обіграє заявлений архетип. Невідступно супроводжує Кобиляча голова Габінського в його вже київський період, період, коли внутрішньоособистісний конфлікт героя суттєво позначився на його ментальному здоров'ї, коли він почав реагувати на свою самоідентифікацію крізь призму мови: „Доки розмовляв із собою рідною російською, був собі людина людиною. А як другу заходився вивчати, усіляке казна-що на ум почало спадати” (Рафеєнко, 2019, с. 10-11).

Оскільки Тінь, за вченням Карла Густава Юнга – це, зокрема, і травма минулого, то її потрібно прийняти як творчий акт задля самопізнання і самоцілення [Юнг, 1996]. Зауважимо, що йдеться про травму не лише персональну, Габінський проживає та спокутує травму попередніх поколінь, які змирилися з ануляцією всього українського, прийнявши на себе означник „русский”.

Кобиляча голова невідступно супроводжує Габінського в його деформованій реальності, він приймає її, і разом із нею,

а можливо і завдяки їй, „через спогади про неіснуюче минуле, через казки і сновидіння [...] зустрічається нарешті з буттям” (Рафеєнко, 2019, с. 23). Із її „приходом” він „став бачити справжню сутність людей [...]”. Він їх бачив [...] внутрішнім тихим оком. І посміхався тихенько, розуміючи, що не тільки задля вивчення мови послав його Всесвіт у столицю України, а ще й для боротьби, та, ясна річ, задля майбутньої перемоги” (Рафеєнко, 2019, с. 35-36).

Однак ця боротьба та бажання перемоги залишаються незреалізованими за відсутності національної пам'яті загалом та персональної родової пам'яті зокрема. Власне без якої неможливе й становлення національної ідентичності, адже „засвоєння історичного досвіду минулих поколінь, їхніх традицій, інтересів, цінностей є джерелом тієї духовності, що лежить в основі національного самопізнання...” (Лобко, 2006, с. 336). Габінський є нащадком покоління (до того ж специфічного регіону), для якого, за словами Анатолія Свідзинського, „знекорінення” роду, втрата поколінневих зв'язків була запорукою виживання: „Не знати про країну та місто, про друзів і подруг, про жінок і чоловіків, про їхніх дітей та бажання, про світло й темряву, батька й матір, братів і сестер, про бабусю й дідусів, про їхнє минуле, про своє майбутнє” (Рафеєнко, 2019, с. 99). Однак „нова жаклива і незбагненна мовна пам'ять” (Рафеєнко, 2019, с. 22-23) реанімує трагічні сторінки життя предків головного героя.

Персональна історія розстрілу на очах неповнолітніх дітей батьків його рідного та двоюрідного дідів є одиничною проєкцією трагічної долі всього українського народу. Убивство більшовиками заможних, освічених господарів резонує для читача з масовою боротьбою нової радянської влади з тодішньою українською сільською буржуазією – куркулями або ж винищенням славетних родів на кшталт Симиренків. Незнання або ж небажання знати історію роду слугувало імунітетом від родинних зв'язків із ворогами народу, не даремно ж брат розстріляного прадіда героя став адміралом радянського флоту.

Габінський відновлює безперервну тяглість роду, реконструюючи пам'ять про минуле, чому сприяла мовна концептуалізація героя. Він пізнає історію сім'ї крізь призму тих категорій, які роблять її невід'ємною частиною історичної пам'яті нації.

Висновки

Позиція головного героя роману В. Рафеєнка *Мондегрін* позбутися так званого синдрому мовного колоніалізму призвела до повного перезавантаження його особистісної тожсамості. Опанування української мови залучило ті константи, які, експлікуючись, формують національну ідентичність.

Будучи позбавленим особистісної цілісності, що метафорично перегукується з деструктивним станом його психічного здоров'я, Габінський заповнює всі соціокультурні лакуни. Вивчення мови занурює його в світ української художньої літератури, за допомогою якої він пізнає духовну культуру нації, завдяки мові він актуалізує призабуті національні символи і архетипи, які є джерелами національної самосвідомості народу, зрештою він відновлює пам'ять свого роду, а відтак і національну пам'ять. Прикметно, що твір закінчується поверненням Габінського до реальності, з перспективою його професійної реалізації, причиною його ж душевного неспокою називається війна. У контексті представленого твору мова насправді виявилася цілющим засобом: вивчення мови гармонізувало особистість героя, він сформував свою національну ідентичність, він готовий соціологізуватися, а не жити за законами напрацьованої стратегії „герметичного життя”.

Бібліографія

Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті*. Київ: Ніка-Центр [Assman, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy transformatsiyi kul'turnoyi pam'yati*. Kyiv: Nika-Tsentr].

Гнатюк, О. (2005). *Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність*. Київ: Критика [Hnatyuk, O. (2005). *Proshchannya z imperiyeu. Ukrayins'ki dyskusiyi pro identychnist'*. Kyiv: Krytyka].

Забужко, О. (2001). *Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика 90-х*. Київ: Факт [Zabuzhko, O. (2001). *Khroniky vid Fortinbrasa: Vybrana eseyistyka 90-kh*. Kyiv: Fakt].

Зерній, Ю. (2008). Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*, 5, с. 104-115 [Zerniy, Yu. (2008). Vzayemozvyazok istorychnoyi pamyati ta natsional'noyi identychnosti. *Politychnyy menedzhment*, 5, s. 104-115].

Кравченко, А. (2023). *Боротьба між неможливістю і правом говорити про війну: Роман «Петрикор» від Володимира Рафеевського*. Електронний ресурс: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/10/22/257135/> (доступ: 15.12.2023) [Kravchenko, A. (2023). *Borot'ba mizh nemozhlyvistyuu i pravom hovoryty pro viynu: Roman «Petrykor» vid Volodymyra Rafeyevskogo*].

Кубаєвський, М., Лук'яненко, С. (2009). Концептні імплікації у вивченні взаємозв'язку ідентифікації й ідентичності. *Психологія і суспільство*, 3, с. 58-68 [Kubayevs'kyu, M., Luk'yanenko, S. (2009). Kontseptni implikatsiyyi u vyvchenni vzayemozvyazku identyfikatsiyyi y identychnosti. *Psykhohohiya i suspil'stvo*, 3, s. 58-68].

Лісовий, О. (2012). *Соціокультурна самоідентифікація особистості*. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова [Lisovyy, O. *Sotsiokul'turna samoidentifikatsiya osobystosti*. Kyiv: NPU imeni M.P. Drahomanova].

Лобко, Н. Пам'ять роду як вияв первинних форм згуртування українців. (2006). В: *Український досвід спільнотного згуртування* (с. 336-346). Київ: Українська видавнича спілка [Lobko, N. Pam'yat' rodu yak vyav pervynnykh form zhurtuvannya ukraintsiv. (2006). V: *Ukrayins'kyu dosvid spil'notnoho zhurtuvannya* (s. 336-346). Kyiv: Ukrayins'ka vydavnycha spilka].

Поліщук, Я. (2018). *Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі*. Чернівці: Книги – XXI [Polishchuk, Ya. (2018). *Hibrydna topohrafiya. Mistsya y ne-mistsya v suchasniy ukraýins'kiy literaturi*. Chernivtsi: Knyhy – XXI].

Рафеевський, В. (2019). *Мондегрін (пісні про смерть та любов)*. Чернівці: Meridian Czernowitz [Rafeyenko, V. (2019). *Mondegrin. Pisni pro smert' ta lyubov*. Chernivtsi: Meridian Czernowitz].

Рафеевський, В. (2019). *Як мова визначає пам'ять*. Електронний ресурс: <https://zbruc.eu/node/91540> (доступ: 02.08.2023) [Rafeyenko, V. (2019). *Yak mova vyznachaye pam'yat'*].

Романенко, О. (2016). Ідентичність нації та тексту: як сучасна українська література формує інтенсивні образи національної ідентифікації. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*, 7, с. 112-120 [Romanenko, O. (2016). Identychnist' natsiyyi ta tekstu: yak suchasna ukraýins'ka literatura formuye

intensyvni obrazy natsional'noyi identyfikatsiyi. *Literaturnyy protses: metodolohiya, imena, tendentsiyi*, 7, s. 112-120].

Сміт, Ентоні Д. (1994). *Національна ідентичність*. Київ: Основи [Smit, Entoni D. (1994). *Natsional'na identychnist'*. Kyiv: Osnovy].

Ткачик, Н. (2022). *Володимир Рафеєнко: Я повністю відмовився від російської мови*. Електронний ресурс: <https://novapolshcha.pl/article/volodimir-rafeyenko-ya-povnistyu-vidmovivsya-vid-rosiiskoyi-movi/> (доступ: 15.12.2023) [Tkachyk, N. (2022). *Volodymyr Rafeyenko: Ya povnistyu vidmovyvsya vid rosiys'koyi movy*.].

Урись, Т. (2021). Художня література як джерело формування національної ідентичності у культурній парадигмі розвитку особистості. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 35. Том 5, с. 183–190 [Urys', T. (2021). Khudozhnya literatura yak dzherelo formuvannya natsional'noyi identychnosti u kul'turniy paradyhmi rozvytku osobystosti. *Aktual'ni pytannya humanitarnykh nauk*, 35. Том 5, s.183-190].

Юнг, К. Психологія та поезія (1996). В: М. Зубрицька (упоряд.), *Слово, знак, дискурс: антологія світової літературно-критичної думки* (с. 93-108). Львів: Літопис [Yunh, K. Psykholohiya ta poeziya (1996). V: M. Zubryts'ka (uporyad.), *Slovo, znak, dyskurs: antolohiya svitovoyi literaturno-krytychnoyi dumky* (s. 93-108). L'viv: Litopys].

Наративна стратегія сучасної української воєнної прози

SVITLANA ZHURBA

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny w Krzywym Rogu, Ukraina
(Kryvyi Rih State Pedagogical University, Ukraine)

Narrative strategy of modern Ukrainian military prose

Abstract

The research highlights the narrative strategy of modern fiction about the Russian-Ukrainian war, examines the structure of novels, examines the features of modeling the artistic world, points to the use of internal focalization in the works *Black Sun* by Vasyl Shklyar, *Ilovaisk* by Yevhen Polozhiy, *In the Steppe near Avdiivka* by Oleksandr Vilchynskyi. The purpose of the article was the analysis of the narrative technique of writers: genre specificity, stylistic dominants, instances of narrative strategy (author, narrator, reader) are defined. A special place is given to the study of narration, the psychology of the story, and the portrayal of characters. In the artistic space of the works, problems of being, values, one's/others', national identity are outlined. The narrative strategy of novels determines the specifics of the structure of the works, the presentation of events, the type of story, the psychotype of the character.

Keywords: narrative strategy, narrative, genre-stylistic originality, Ukrainian war prose, character.

Strategia narracyjna współczesnej ukraińskiej prozy wojennej

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony takim elementom strategii narracyjnej współczesnej prozy o wojnie rosyjsko-ukraińskiej jak struktura powieści czy sposoby modelowania świata artystycznego. Szczególną uwagę zwrócono na wykorzystanie wewnętrznej focalizacji w utworach *Czarne Słońce* Wasyla Szklara, *Iłowajs'k* Jewhena Połozżyja, *U stepu bila Awdijiwky* Oleksandra Wilczyńskiego. Celem artykułu jest analiza techniki narracyjnej pisarzy:

zdefiniowano specyfikę gatunkową, dominujące stylistyki, cechy strategii narracyjnej (autor, narrator, czytelnik). Szczególne miejsce poświęcono badaniu narracji, psychologii opowieści i portretowaniu postaci. W prze-strzeni artystycznej utworów zostają podjęte problemy egzystencji, wartości, opozycji Swój/Obcy, tożsamości narodowej. Ustalono, że strategia narracyjna powieści determinuje specyfikę struktury dzieła, sposób przedstawienia wydarzeń, rodzaj opowieści oraz typ bohatera.

Słowa kluczowe: strategia narracyjna, narracja, oryginalność gatunkowa i stylistyczna, ukraińska proza wojenna, postać literacka

Вступ

Сучасна українська література миттєво реагує на виклики суспільства, зокрема на події російсько-української війни, яка почалася в 2014 і триває до сьогодні. Тема бойових дій в Україні проінтерпретована в художніх творах Галини Вдовиченко *Маріупольський процес* (2015), Василя Шкляра *Чорне Сонце* (2015), Богдана Жолдака *Укри* (2015), Андрія Цаплієнка *Книга змін* (2015), Макса Кідрука *Небратні* (2015), Сергія Лойка *Аеропорт* (2015), Євгена Положія *Іловайськ* (2015), Світлани Талан *Повернутись дощем* (2016) і *Ракурс* (2017), Олександра Вільчинського *У степу під Авдіївкою* (2018), Тамари Горіха Зерня *Доця* (2019) та ін. Трагічні події війни, змальовані у творах, „написані на основі вивчення їхніми авторами архівних матеріалів, свідчень очевидців подій, власного досвіду” (Пухонська, 2023, с. 141), осмислені в контексті збереження національної ідентичності, травматичної пам’яті. Художня література стає одним із духовних генераторів історичної пам’яті, травматичного досвіду, заповнює історичні лакуни, які (не)співвідносяться із уявленнями суспільства про національне минуле та майбутнє. Загострене відчуття українцями власної ідентичності в останнє десятиліття дало підставити вказати на ревізію міфів про „єдиний народ”, європейський (український) „фашизм”, російський Донбас, акцентувати на загальнонаціональних, особистих травмах, здійснити концептуальну репрезентацію минулого.

Художня рефлексія травми війни, на думку Оксани Пухонської, визначила два етапи її рецепції в літературі:

Етап колективного виміру: – Спроба опанувати емоційно-культурний шок (пошуки причин вибуху війни, шукання ментальних розбіжностей і подібностей, що відображають хоча б такі тексти, як *Лловайськ* Євгена Положія, *Оголений нерв* Світлани Талан). – Ревізія історичного досвіду травми (війна як спроба звести порахунки з радянським минулим. *Чорне сонце* Василя Шкляра, *Вірші з війни* Бориса Гуменюка). Етап індивідуального виміру війни: – Пізнання травми (*Життя Р.С.* Валерії Бурлакової, *За спиною* Гаськи Шиян). – Спроба самоосмислення у травматичних обставинах (*Сліди на дорозі* Валерія Ананьєва та *Світлий шлях: історія одного кінцятбору* Станіслава Асеева)” (Пухонська, 2021, с. 66).

Спроби рецепції причин війни на Сході України увиразнюються індивідуальним осмисленням особистістю трагічної ситуації. Інтерпретація війни в Україні в сучасній прозі відбувається в кількох аспектах: зображення не батальних сцен і „фронту”, непарадність образу; герой творів – цілеспрямований, внутрішньо мотивований, долає страх; показ війни у філософсько-екзистенційному вимірі, через свідомість рядового бійця; пошук авторами нового типу нарації та засобів зображення. Письменники часто обирають форму репортажу з місця події, зізнання свідка, що дозволяє їм точно й переконливо передати реалії та наблизитися до сучасного читача. У воєнній прозі закономірним є змішування художнього та документального, що вказує на суспільну затребуваність літератури, її естетичну цінність, яка полягає в „художній трансформації письменником історії, відомого факту через сюжет, картини й образи, людські долі, як окреслені персонажі, як виписано їх характери, відтворено обставини життя” (Мельничук, 1996, с. 206). У літературному дискурсі ХХІ століття набуває популярності жанр nonfiction, розпізнавальними маркерами якого є історична та фактуальна складова, час і місце подій, точність, контекст, авторське „я” та рівень суб’єктивності в тексті.

Тема російсько-української війни в українській літературі з 2014 року і до цього часу розкрита у низці важливих досліджень, у яких здійснено літературознавчий аналіз творів О. Вільчинського, Є. Положія, В. Шкляра або комбатантської прози загалом. Слід виокремити наукові розвідки Ніни Герасименко¹, Тетяни Гребенюк², Мирослави Крупки³, Сніжани Новак⁴, Ярослава Поліщука⁵, Оксани Пухонської⁶, Марини Рябченко⁷, Олени Сазонової, Надії Янкової⁸, Ганни Улюри⁹, в яких окреслено жанрову різноманітність сучасної воєнної прози,

- ¹ Герасименко, Н. (2020). Новий герой сучасної воєнної прози (на матеріалі книжок про Майдан та війну на Донбасі). *Слово і час*, 2 (710), с. 55–67.
- ² Гребенюк, Т. (2020). Роман *Доця* Тамари Горіха Зерня: стратегії творення ефекту співпричетності. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, VIII/2, pp. 203–213; Гребенюк, Т. (2022). Мовчання й говоріння як форми репрезентації історичної травми в українській прозі доби незалежності. *Синопсис: текст, контекст, медіа*, 28(3), с. 104–112.
- ³ Крупка, М. (2018). У кожного покоління своя війна : образ жінки-солдата в сучасній літературі. *Вісник Львівського університету*, 67, с. 251–260.
- ⁴ Новак, С. (2021). Аксіологічний потенціал роману *Чорне Сонце* Василя Шкляра. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, 40 (2), с. 131–137.
- ⁵ Поліщук, Я. (2017). Зобразити війну. *Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*, 3, s. 27–50; Поліщук, Я. (2018). Інкорпорація документального ресурсу в сучасній художній літературі. *Слово і час*, 9, с. 3–10.
- ⁶ Пухонська, О. (2023). Війна поза війною, або чи можлива втеча від травми (за романом Гаськи Шиян *За спиною*). *Studia ukrainica posnaniensia*, XI/1, pp. 139–154; Пухонська, О. (2021). Літературні виміри травми в контексті війни на Донбасі. *Acta Polono-Ruthenica*, XXVI/2, pp. 63–74.
- ⁷ Рябченко, М. (2019). Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості. *Слово і час*, 6, с. 62–73; Рябченко, М. (2019). Жанрова різноманітність воєнної прози в сучасній українській літературі. В: Т. Haider, R. Sapeńko, K. Grabias-Banaszewska (red.), *Najnowsza słowiańska literatura i kultura popularna. Figury swojskości i obcości współczesnego świata w literaturze i kulturze popularnej krajów słowiańskich* (277–289). Zielona Góra Uniwersytet Zielonogórski.
- ⁸ Сазонова, О., Янкова, Н. (2016). Від самознищення до порятунку (екологія духу у творі В. Шкляра *Чорне сонце*). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія, 2 (36), с. 227–231.
- ⁹ Улюра, Г. (2023). Писати війну. Київ: Темпора.

новий тип героя, інкорпорацію документального елементу в художній текст, питання травматичного досвіду, національної та історичної пам'яті в літературних творах. З огляду на актуальність таких досліджень, їх потреба зростає. Сучасні художні тексти викликають зацікавлення в літературознавців, оскільки наративний дискурс передбачає різну оповідну манеру викладу, структурну організацію тексту, взаємодію автора і читача, гру з формально-змістовими компонентами.

Мета нашої розвідки – проаналізувати наративні стратегії сучасної української прози про російсько-українську війну на матеріалі романів *Чорне Сонце* В. Шкляра, *Ловайськ* Є. Положія, *У степу під Авдіївкою* О. Вільчинського; прослідкувати художню інтерпретацію трагічних сторінок історії у воєнній прозі; вказати на наративний прийом організації тексту, домінуючі інстанції наративної стратегії (автор, наратор, читач) у творах.

Наративність художнього тексту

Інтерпретація літературного тексту здійснюється завдяки читачській рецепції, осмисленню художнього світу, створеного уявою письменника. „Наративність можна вважати вихідним пунктом у процесі пошуку своєрідності художньо-естетичної реальності, адже людська здатність розповідати історії стає основним способом осмислення дійсності” (Сірук, 2006, с. 8). Домінантними складниками наративної інстанції є автор, оповідач/розповідач, читач, взаємодія яких зумовлює трансформацію художньої оповіді. Наративна стратегія сучасної української воєнної малої прози, повістей та романів детермінована структурою твору, сугестивністю впливу на реципієнта, формуванням ідейного змісту тексту. Художню природу оповідної манери визначає жанрова специфіка, маркери стильової естетики. Дослідниця Тетяна Кушнірова вказує, що „Доречним при аналізі наративних стратегій у літературному творі окреслювати жанрово-стильові особливості, що впливають на романні акценти у творі і витворюють різновид романної форми” (Кушнірова, 2018, с. 17). Під наративною стратегією розуміємо техніку конструювання художнього тексту, вибір прийомів організації оповіді,

специфіку компонування цілісної оповіді, спрямовану на досягнення певного художнього ефекту (авторська інтенція), інтертекстуального прочитання та читацької рецепції „задоволення від тексту” чи „насолоди від тексту” (Ролан Барт). Наративну стратегію визначаємо не тільки як оповідну складову, але й систему, здатну породжувати нові смисли, передавати авторське бачення письменником світу та його художньо-філософську концепцію.

Наративні пошуки сучасних українських письменників визначили екзистенційне наповнення творів про війну, новий тип героя, імпресіоністичне, натуралістичне зображення, символіку. На думку Олександра Ткачука, „оповідна система окремого твору індивідуальна, але водночас має щось спільне з подібними текстами, тому її особливості потрібно розглядати з урахуванням своєрідності літературного напрямку, стильової манери письменника” (Ткачук, 2002, с. 63). Викладовий дискурс творів детермінований внутрішньою фокалізацією героя, персонажним та авторським часопростором. Т. Гребенюк, аналізуючи роман *Доця* Тамари Горіха Зерня, визначає наративні стратегії експеренційності оповіді твору: міметичність (фотографічне відтворення історичних, ландшафтних реалій), маніпуляції локальною ідентичністю, вираження емоцій нараторки (Гребенюк, 2020, с. 203–213). Основні принципи наративної стратегії сучасної воєнної епіки визначили національний та імагологічний концепти.

У творах В. Шкляра *Чорне Сонце*, Є. Положія *Іловайськ*, О. Вільчинського *У степу під Авдіївкою* постає гірка правда про події на Донбасі з 2014 року – визволення Маріуполя, Іловайський котел, Авдіївську промзону, а персонажами творів стали бійці добровольчих батальйонів „Дніпро-1”, „Донбас”, „Правий сектор”, 40-ого тербату „Кривбас”, полку „Азов”, окремої мобільної бригади „Вовки Да Вінчі”, які стали символом мужності, стійкості, національного духу. У сучасній воєнній прозі закономірним є синтез художнього та документального, що вказує на суспільну затребуваність літератури, її естетичну цінність, адже „художні тексти про війну, як і публіцистичні чи мемуарні

твори, є і репрезентацією актуального травматичного досвіду в межах власне українського суспільства, і водночас – презентацією цього досвіду у світі” (Пухонська, 2023, с. 145).

„Інкорпорація документального елементу в художній текст” (Поліщук, 2018, с. 3) дозволила В. Шкляру в романі *Чорне Сонце* правдиво розповісти про створення батальйону спеціального призначення „Азов” та протистояння російській окупації на території Донеччини й Луганщини в 2014–2015 роках. Твір став знаковим явищем в українській літературі завдяки зверненню до трагічних і героїчних сторінок війни, національної ідеї й нового типу героя. Письменник зізнається, що його *Чорне Сонце* – це віддяка „Азову” за подарований *Кобзар* Тараса Шевченка, який вцілів у спаленій бібліотеці в Широкиному. Вибудовуючи роман на засадах історичної достовірності, автор персонажами роману робить бійців батальйону „Азов”, на плечі яких ліг головний тягар із захисту Батьківщини. Хронотоп твору – це реальні час та місце подій (бої за Широкине, Іловайськ, визволення Маріуполя, волонтерство, пропагандистська робота з дирекцією Маріупольського драматичного театру тощо). Індивідуально-стильова манера В. Шкляра та художній наратив твору визначили інтеграція елементів реалізму, модернізму, орієнтація на екзистенційну філософію буття окремої особистості. Взаємодія приватного часопростору персонажа та історичного хронотопу доби в романі вказали на характер оповіді та композицію твору: дієгетичний наратор (в оповіді як суб’єкт, і в оповідній історії як об’єкт) викладає власну історію та побратимів у 12 розділах та епілозі. Взаємопереплетення декількох площин зображення детерміновано перспекціями та ретроспекціями: минуле (спогади військових про мирне життя до війни), теперішнє (проведення військових операцій (Іловайський котел, взяття Маріуполя), розвідки, бої) та майбутнє (Маляр мріє про їхнє місце в історії держави; Маестро

воює на території колишньої Російської Федерації. Піднялися на боротьбу за незалежність Татарстан, Бурятія, Мордва, чудь, весь,

меря... І хоча в Росії уже новий демократичний президент Пупкін, він з останніх сил намагається придушити визвольні рухи, оскільки цього вимагають 85% москвитів. До речі, вони тепер і волзьких татар, і мордву, і чудь, і весь, і мерю називають бандерівцями (Шкляр, 2015, с. 72)).

Опублікований у першу річницю „Іловайського котла”, роман *Іловайськ* Є. Положія розповідає про найбільшу поразку для українського війська в перші місяці протистояння наприкінці серпня 2014 року. Автор створив „симбіоз розлогого журналістського розслідування та гострого й відвертого роману-свідчення” (Поліщук, 2017, с. 44). Оперативно реагуючи на подію, письменник зібрав близько ста історій-свідчень безпосередніх учасників подій, їхніх родичів, близьких, які лягли в основу твору. Структура твору – шістнадцять розділів, пов’язаних однією подією, визначають жанр – роман у новелах (оповіданнях). Способом поєднання кількох окремих оповідей у цілісність, зближує роман з творами *Древляни* Віктора Близнеця, *Тронка* Олеся Гончара, *Вертеп* Аркадія Любченка, *Вершники* Юрія Яновського та ін. Кожен розділ *Іловайська* – це завершена розповідь про одного із тих, хто брав безпосередню участь у боях під Іловайськом. Наративна стратегія роману вибудовується за принципом „talk show”, має ознаки ризому (Жиль Дельоз), ґрунтується на нелінійності художньої оповіді. Часопростір твору наповнений голосами тих, хто був безпосереднім свідком боїв, або тих, чиї родичі загинули. Кожен із персонажів шукає відповідь на запитання, яке до цього часу залишається відкритим: хто винен у цій страшній трагедії? Ретроспективний характер оповіді поєднаний із осмисленням подій тут-і-зараз. В основі роману Є. Положія лежить принцип поліфонії (багатоголосся), який визначає наративну модель: голос наратора переплітається з мовленням персонажів, насичуючи виклад роздумами бійців та мешканців регіону, їх життєвими позиціями. Домінантним у жанрі роману в новелах (оповіданнях) є прийом фокалізації, оскільки „надзвичайно важливим стає поняття точки зору: персонажі представляють свій ракурс

бачення, який, на їхню думку, є найоб'єктивнішим та безперечним. Кожен голос у романі – це певний характер, детально ви-малюваний автором” (Кушнірова, 2018, с. 89).

Форма оповіді в романі Є. Положія – спогад, будується на пам'яті, вказує на фрагментарність композиції, експлікує ідейно-тематичний зміст та персоналізацію твору. Формотворчим чинником поезики стає націленість автора на передачу безпосереднього вияву роздумів, настроїв, викликаних спогадами про рідних та близьких. Фіксація безпосередньо сприйнятого, вражень, почуттів, фрагментарність зображення, передача внутрішнього стану персонажів, авторське невтручання вказує на імпресіоністичну техніку зображення. Змалювання картин бою свідчить про поезику натуралізму. Розгортаючи наративну структуру твору, автор звертається до екзистенційних проблем, наголошує на межовій ситуації під час бойових дій. Зображуючи історію битви за Іловайськ, письменник акцентує увагу на реаліях, незручних питаннях:

Для наступу ми не мали ані достатньо техніки, ані даних розвідки про кількість та розташування сил противника, ані детальних карт міста. Нас прирекли на найбезглуздіше заняття – сидіти в укриттях і служити живими (до часу) мішенями для ворожої арти (Положій, 2015, с. 128-129); тут дійсно мало хто розумівся на тому, як потрібно воювати, що таке війна і як варто поводитися в обставинах, що склалися (Положій, 2015, с. 130).

Принцип нанизування голосів використовує в романі *У степу під Авдіївкою* О. Вільчинський. Книга складається з розділів, які доповнюють один одного і вибудовують сюжетну канву історій бійців авдіївської промзони. Початок твору алюзійно відсилає до *По кому подзвін* Ернеста Гемінґвея, що починається розмовою старого бійця з молодим. Історія повторюється, бо таких розмов на війні багато. Закінчення є ремінісценцією назви твору *На Західному фронті без змін* Еріха Марії Ремарка, бо на нашому східному фронті й досі без змін. Оповідь у романі *У степу під Авдіївкою* ведеться від першої особи, бійця з позивним Луїс, у

цивільному житті він – Роман Данилюк, працівник обласного архіву, який пішов захищати Батьківщину, незважаючи на вік та слабе серце. Разом з побратимами він опинився неподалік тієї самої легендарної „авдіївської промки”. Співіснування сучасного й минулого, об’єктивного й суб’єктивного в романі є сюжетотворчим і виражається не лише в ідейному змісті тексту, а й у специфіці жанру, композиції й оригінальному використанні форм наративної стратегії. Автор передає почуття, думки, переживання, погляди солдатів, зберігаючи пам’ять про загиблих і тих, хто вижив. Часопростір роману розширюють ретроспекції про молодість героя, навчання в університеті, дружбу з студентками з Донеччини; згадки побратимів про мирне минуле. Спогади і рефлексії героя-наратора складають частину оповіді, що вказує на внутрішню фокалізацію хронотопу. Наративна форма твору зведена до невеликої кількості виразних художніх засобів, натомість багато деталей, через які розкривається внутрішній світ персонажів, передано пейзаж авдіївської промзони, прифронтового донецького степу.

Наративні інстанції: автор, наратор, читач

Моделювання змістової та формотворчої структури наративу в художньому тексті здійснюється відповідно до авторської інтенції, організації подієвої інформації в межах оповіді, читацької рецепції. У літературному творі визначають два типи нарації: безпосередньо через „я” оповідача (нарація від першої особи – гомодієгетичний наратор) та опосередковано через „я” об’єкта спогадів (нарація від третьої особи – гетеродієгетичний наратор). У романах В. Шкляра, Є. Положія, О. Вільчинського оповідь ведеться від гомодієгетичного наратора, де він виступає головним героєм та гетеродієгетичного, за яким ховається автор. Оповідачем у *Чорному Сонці* В. Шкляра є військовий „Азова” на псевдо „Маляр”, прототипом якого став – Олександр Канібор з Кривого Рогу, який у 2009 допоміг з презентацією роману *Чорний ворон*, а в час війни на сході України в 2014 році є бійцем з позивним

„Художник”. Історія подається з ракурсу героя-оповідача крізь призму ретроспекції, що передбачає певну „свободу” читацької рецепції. Сповідь, спогади визначають наративну стратегію твору, всеобізнаність експліцитного наратора, який характеризується об’єктивністю оповіді в межах заявленого часопростору.

Герої-наратори в романах В. Шкляра, Є. Положія, О. Вільчинського – бійці добровольчих батальйонів, які стали на захист рідної землі з початком російсько-української війни. Письменники виформовують новий тип героя – молодого, сміливого, національно свідомого, людини нової формації, справжнього борця за суверенітет України. Такими є персонажі роману *Чорне Сонце* – військові „Азова” Маляр та його найближчі побратими Сіроманець і Єгер, а також Хома, Аксьон, Маестро, Гризло, Ядро, комбат Білецький та інші. Герої твору, дійсні бійці батальйону „Азов”, добровільно стали на захист кордонів й усвідомлюють свою місію – віддати життя за країну. Серед них Марко (Маркіян Григорій) Паславський (позивний „Франко”) – громадянин США, нащадок українських емігрантів, рядовий резервного батальйону оперативного призначення „Донбас”, який загинув під Іловайськом. У творі його характеризують як просту відкриту людину „з приємною посмішкою і душею патріота” (Шкляр, 2015, с. 21), спокійного, світлого, колоритного дядька „з твердим як скеля характером” (Шкляр, 2015, с. 118). Авторитетним командиром, доброю і чесною людиною зображений капітан Національної гвардії України, командир 1-го взводу 1-ї роти добровольчого батальйону Нацгвардії „Донбас” Сергій Олександрович Шкарівський (позивний Шульц). Їхніми очима ми бачимо ситуацію, що склалася в суспільстві під час Революції гідності та на початку війни 2014 року; розуміємо їхні переживання, почуття, емоції, мотивацію – захищати рідну землю. В. Шкляр не ідеалізує персонажів твору, а показує їхні людські слабкості в поєднанні з умінням приймати правильні рішення у критичних ситуаціях.

У творах автори концентрують увагу на національній ідеї та ролі державної мови у становленні нової української армії; на

усвідомленні небезпеки, яку несе некомпетентність людей, що приймають важливі для держави, для війська рішення в мирний і воєнний час; на цінності й крихкості людського життя; на наявності чи відсутності гідності. Крізь ракурси бачень різних персонажів подається оцінка подіям, коригується ставлення один до одного. Маркером базових цінностей українця, вірного своїй присязі, ідеї нації є декалог українського націоналіста, що виписаний (татуювання) на міцному торсі Гризла: „Не дозволиш нікому плямити ні слави, ні честі Твоєї нації” (Шкляр, 2015, с. 23). В історії суверенна особистість завжди робить власний вибір, керуючись сумлінням та честю. Духовна культура персонажів творів будується на усвідомленні особою загальноісторичної значущості боротьби проти ворога та особистої ролі в цьому протистоянні.

Рецепція історичної травми, виявлення та осмислення контроверсійних питань історії, реінтерпретація радянських наративів, деміфологізація Донбасу вказують на репрезентацію травматичного досвіду українського суспільства в сучасній воєнній прозі. Письменники звертаються до болючих питань нашої історії, які визначили існування соціуму, поділ своїх та чужих, ностальгію за минулим, культивування цінностей радянського суспільства. Підживлювання радянських/російських наративів на сході України приводять до несприйняття місцевими жителями українських воїнів як визволителів Маріуполя й асоціюється з націоналізмом, бо „коли ти звільняєш місто від бандитського кодла, мирні жителі показують тобі дулі, сиплють услід прокльони” (Шкляр, 2015, с. 20). Правда про війну постає в романі В. Шклера жорстокою, драматичною і навіть прямолінійно-відвертою:

Ми їхали сюди без ваших наказів, панове генерали, ви ще колупалися в носі, тримаючи нюхало за вітром, щоб змикитити, куди воно далі поверне, а ми, чорні чоловічки, які зодяглися в дешеві спецвіжки сторожів, уже їхали сюди бусами [...] їхали безоглядно, хоч багато хто з нас не мав навіть зброї. Так, були мисливські рушниці, дехто

мав пістолет, а більшість була озброєна звичайною арматурою, ми навіть серце мали одне на всіх, але дуже велике серце... (Шкляр, 2015, с. 51).

Автор *Чорного Сонця* говорить про зраду, якою віє від високопоставлених чиновників; подвійні стандарти, оскільки Маріупольський театр називався Донецьким академічним російським драматичним театром; функціонування питання державної мови, і про політичних лідерів:

Україна в цьому справді унікальна країна, яких більше немає у світі. Тут націоналістами називають людей тільки за те, що вони розмовляють своєю мовою. А якщо ці самолюбці ще й хочуть, щоб із ними також говорили по-їхньому, тоді бери вище – це вже нацисти, расисти чи щонайменше фашисти. Такі ми, українці. Тому так і живемо. Обираємо собі владу завжди з чужинців, щоб нас, боронь Боже, не назвали ксенофобами. Обираємо перевертнів, чмошників і бариг, щоб часом до керма не дорвався якийсь націоналюга-фашист, котрий поставить у центрі Києва пам'ятник Бандері і заборонить на телебаченні російські серіали (Шкляр, 2015, с. 23).

Устами Маляра письменник по-філософськи трактує тему полону і смерті на війні, ніби пророкує: „полон гірший за смерть. Особливо якщо цей полон закінчується смертю. Тут уже й дискусії не може бути. Смерть ставить крапку над усіма дискусіями” (Шкляр, 2015, с. 26). Вбивство в полоні бійців „Азову” в Оленівці в липні 2022 року тому свідчення. Все ж мотив жертвовного, подвижницького життя, відповідальність за державу спонукає персонажів твору до героїчного вчинку. Прочитання сучасної історії через минуле у творі вказує на аксіологічний та антропологічний зміст.

Імагологічний вимір роману *Іловайськ* прочитуємо в дихотомії свого/чужого: „Донбас. Зовсім інший світ, якщо помацати і придивитися, зовсім не такий, яким він виглядає звідти, з глибини України” (Положій, 2015, с. 235). Є. Положій через роздуми бійця батальйону „Дніпро-1” Грега намагається досягнути

сучасні реалії війни, адже важко визначити сепаратистів, байдужих, прихильників України:

Хто знає взагалі, як і за якими критеріями проводити цю межу: між сепаратистами зі зброєю в руках і тими, хто їх підтримує? Між тими, хто їх підтримує морально, і тими, кому байдуже? Між тими, кому байдуже, і тими, хто таємно вірить, що Україна повернеться на Донбас? Як відокремити винних від невинних? Грег не мав відповіді на ці запитання (Положій, 2015, с. 14).

Наратив трактується не тільки як історія чи розповідь, але й основа ідеології, авторської інтенції, притчевості твору, вираження певних постулатів, закладених автором в мовлення персонажів: «... потрібно захищати країну, потрібно йти туди, на Донбас, воювати, щоб війна незабаром не стояла на порозі твого дому» (Положій, 2015, с. 235–236). Як і В. Шкляр, Є. Положій звертається до усвідомлення трагічності ситуації, причин та наслідків Іловайського котла. Автор наголошує на бездарності командування операцією, що породжує розгубленість військових („Кордон. Вторгнення”, „Життя та смерть Сергія Кабана”, „Сашко Гармаш”), нерішучість, слабохарактерність бійців добровольчих батальйонів („Вогнем і хрестом”), зраду командирів („Сашко Гармаш”), байдужість до долі України („Сашко Гармаш”, „Суддя Забара і солом’яний «шишарик»”):

Підїжджаючи (до військової частини – уточнення моє, С. Ж.), вони уявляли, що тут зараз повна полундра – щосили готується рятувальна експедиція, командир і старші офіцери безперервно сидять у штабі й планують, як урятувати людей. Проте всі офіцери, яких вони зустріли, безтурботно посміхалися і говорили про що завгодно, тільки не про те, що відбувалося під Іловайськом (Положій, 2015, с. 267).

Автори акумулюють питання національної самоідентичності, загальнолюдські цінності, право залишатися Людиною в будь-якій ситуації. Носіями і трансляторами воєнних наративів є

персонажі романів *Чорне Сонце*, *Гловайськ*, бійці різних добровольчих батальйонів.

Автобіографічний характер *У степу під Авдіївкою* детермінований фактами з біографії автора книги: О. Вільчинський став бійцем добровольчого підрозділу й перебував в Авдіївській промзоні зимою 2016–2017 років. Герой Луїс, який бере позивний від імені улюбленого аргентинського письменника Хорхе Луїса Борхеса, чимось нагадує самого автора. Реальні події, фактаж матеріалу визначають документальність зображення та реалістичність змалювання, вказують на стильову домінанту та авторську інтенцію твору: „Виявляється, навіть у п'ятдесят три багато чого можна відчувати вперше, особливо, якщо ти вперше в житті потрапив на війну, до того ж добровільно”, – говорить Луїс (Вільчинський, 2018, с. 29). Маркованість внутрішнього стану героя та його вподобань цілком відповідає особистим зацікавленням та віку О. Вільчинського. Позивний самого письменника – Олекса, борець з таким псевдо фігурує в тексті. Не тільки сам письменник став прототипом одного із бійців. В образі Ван Гога впізнаємо відомого командира 1 ОМБ „Вовки Да Вінчі” Збройних сил України, Героя України (2021) з позивним „Да Вінчі” – Дмитра Коцюбайла. Військові будні – це не тільки бої, а й чергування на посту, перестрілка з сепарами, філософські бесіди бійців. Всі різні, але їх єднає одне: „за плечима їхня база, побратими, Україна” (Вільчинський, 2018, с. 50), а перед ними – „мішки з піском і шлагбаум... влада тьми, морок і Мордор” (Вільчинський, 2018, с. 50). І якщо вони не потрапляють на передову – то передова приходить до них. У перший день Нового року гине від кулі російського бойовика Брест, а в Луїса зупиняється серце. Герої О. Вільчинського обговорюють життєві та військові проблеми, намагаються знайти вихід із ситуації під час діалогів, відстоюючи власну позицію. Сповідальний, товариський тон оповіді, звернення до читача передбачає довіру до автора. Імагологічний модус ґрунтується на портретуванні героїв та сприйнятті мешканцями Донбасу політичних ідей. У романі зіштовхуються кілька думок персонажів, що переривають один одного, (не)погоджуються з

твердженнями інших, зокрема розмова Луїса з Зоєю та Вірою, розповідь Зої про сина, який підтримує росіян. На тематичному рівні в романі висвітлено світоглядні орієнтири автора, адже

Під час написання художніх творів про війну є тонка грань, щоб не перейти на пропаганду. Я намагаюся цього уникнути. Дуже складно писати про війну, яка ще не закінчилася, але я намагався описати її правдиво. Можливо, колись, через роки, з віддалі часу, теперішні тексти про цю війну, яка триває і невідомо коли закінчиться, стануть матеріалом для написання нових творів авторами з майбутніх поколінь (Гугушвілі, 2021).

Глибше осмислити події російсько-української війни в романах допомагають авторська інтенція та інтертекстуальні зв'язки. Важливу роль у творі В. Шкляра відіграють епіграфи, рядки з вірша Василя Симоненка *Лебеді материнства*, розповідь про стародавню статую скіф'янки. Епіграф про скіфський знак, який „забезпечував тісний зв'язок із предками, а отже, давав особливу силу та витривалість. І горе було тому, хто не чув голосу прабатьків – Чорне Сонце спалювало його душу” (Шкляр, 2015, с. 7) інтерпретується як покликання крові, що пульсує в жилах нащадків, наповнюючи їх животворчою енергетикою, служить оберегом. До роману *У степу під Авдіївкою* автор узяв два епіграфи: перший з есе Х. Л. Борхеса „Перемога і поразка – дві великі омани. Ніхто не втрачає всього, як це іноді здається, і не виграє так багато, як може здатися”; другий – з вірша Тараса Федюка *повільно закінчувався найгірший в житті рік* (Вільчинський, 2018, с. 3). Обидва розкодовують зміст твору О. Вільчинського – звичайні люди, що стали на захист Батьківщини, здають іспит життю. Є. Положій цитує релігійні тексти, які бере епіграфами до розділів роману: слова пророка Ісуса Навіна („Сімейна справа Семенових”), Євангеліє від Матвея („І в цьому була вся сіль”), Псалом 26:5 („Дядько Ваня”). Письменник підкреслює, що слово Боже є тим духовним стрижнем, моральною складовою, яке допомагає кожному окремо в найскладніший момент життя, адже Всевишньому звіряють свою сповідь персонажі.

Переосмислення національного та індивідуального травматичного досвіду, фіксація в романах воєнних подій ґрунтується на документальних джерелах, свідченнях очевидців. Реальні події, переломлені крізь індивідуально-авторське сприйняття, зумовили відповідні ідейно-тематичні та образні акценти. Авторські рефлексії, осмислення національної ідентичності закорінені в наративному, психологічному, змістовому аспектах твору.

Висновки

Наративна стратегія романів *Чорне сонце* В. Шкляра, *Іловайськ* Є. Положія, *Устепу під Авдіївкою* О. Вільчинського – це розповіді бійців про трагічні сторінки історії, синтез документального та художнього, характеризується реальністю зображуваних подій, адже достовірність фактів можна перевірити; важливістю описуваних подій; зверненням до свідомості й досвіду читача. Наративна стратегія творів експлікована оповіддю від першої особи або ж все бачимо очима головного героя; персонажі – реальні бійці, чітко прописані час і місце зображення, що надає переконливості зображенню у творах, відбувається відчуття співпричетності реципієнта до життєвого досвіду персонажа. Осмислення недавнього минулого дозволило авторам акцентувати на пошуку сили духу персонажів, що здатна зміцнюватися і направлена на здобуття перемоги.

Художня розповідь не залежить від хронології, складові елементи оповіді мають інверсивний, сегментний характер, який дозволяє транслювати більш об'ємну картину художнього простору й тенденцій його функціонування. Наративна техніка творів спрямована на глибоке осмислення зображеної доби, розкриття психології особистості, а оповідні прийоми увиразнюють філософське наповнення романів, розширюють естетичні функції наратора, активізуючи інтелектуальний потенціал реципієнта. Людські документи, так звані усні історії, записи спогадів учасників битви під Іловайськом, розповіді бійців „Азову”, вказують на значний ступінь літературної обробки цих матеріалів

(хоча – різний у різних розповідях). Психолого-реалістичний принцип ретроспекції у творах письменників реалізується в наративі спогаду, оповіді-сповіді, розповіді. Емоційність, експресивність та сповідальна відвертість сприяє розкриттю внутрішнього світу персонажів, мотивів поведінки у межовій ситуації, травматичної пам'яті.

Бібліографія

Вільчинський, О. (2018). *У стелі під Авдіївкою*. Харків: Фоліо [Vilchynskiy, O. (2018). *U stepu pid Avdiivkoiu*. Kharkiv: Folio].

Гребенюк, Т. (2020). Роман Доця Тамари Горіха Зерня: стратегії творення ефекту співпричетності. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, VIII/2, pp. 203–213 [Hrebenuk, T. (2020). Roman Dotsia Tamary Horikha Zernia: stratehii tvorennia efektu spivprychetnosti. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, VIII/2, pp. 203–213] DOI: 10.14746/sup.2020.8.2.16

Гугушвілі, Т. (2021). *День книги та авторського права – свято літераторів і читачів*. Електронний ресурс: <https://vilne.org.ua/2021/04/den-knygy-ta-avtorskogo-prava-svyato-literatoriv-i-chytachiv/> (доступ: 28.01.2024). [Gugushvili, T. (2021). Den knyhy ta avtorskoho prava – sviato literatoriv i chytachiv].

Кушнірова, Т. (2018). *Наративні стратегії у романних формах кінця ХХ – початку ХХІ століття*. Полтава: Видавництво «Сімон» [Kushnirova, T. (2018). *Narativni stratehii u romannyykh formakh kintsia XX – pochatku XXI stolittia*. Poltava: Vydavnytstvo «Simon»].

Мельничук, Б. (1996). *Випробування істиною: Проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі (від початків до сьогодення)*. Київ: Академія [Melnichuk, B. (1996). *Vyprobuvannia istynoiu: Problema istorychnoi ta khudozhnoi pravdy v ukrainskii istoryko-biografichnii literaturi (vid pochatkiv do sohodennia)*. Kyiv: Akademiia].

Поліщук, Я. (2018). Інкорпорація документального ресурсу в сучасній художній літературі. *Слово і час*, 9, с. 3-10 [Polishchuk, Ya. (2018). Inkorporatsiia dokumentalnoho resursu v suchasni khudozhni literaturi. *Slovo i chas*, 9, s. 3-10].

Поліщук, Я. (2017). Зобразити війну. *Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*, 3, s. 27–50 [Polishchuk, Ya. (2017). Zobrazyty viinu. *Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*, 3, s. 27–50] DOI: 10.15804/PPUSN.2017.03.03.

Положій, Є. (2015). *Іловайськ. Розповіді про справжніх людей*. Харків: Фоліо [Polozhii, Ye. (2015). *Ilovaïsk. Rozpovidi pro spravzhnikh liudei*. Kharkiv: Folio].

Пухонська, О. (2023). Війна поза війною, або чи можлива втеча від травми (за романом Гаськи Шиян *За спиною*). *Studia Ukrainica Posnaniensia*, XI/1, pp.

139–154 [Pukhonska, O. (2023). *Viina poza viinoiu, abo chy mozhlyva vtecha vid travmy (za romanom Hasky Shyian *Za spynoiu*). *Studia Ukrainica Posnaniensia*, XI/1, pp. 139–154] DOI: 10.14746/sup.2023.11.1.10*

Пухонська, О. (2021). Літературні виміри травми в контексті війни на Донбасі. *Acta Polono-Ruthenica*, XXVI/2, pp. 63–74 [Pukhonska, O. (2021). *Literaturni vymiry travmy v konteksti viiny na Donbasi. *Acta Polono-Ruthenica*, XXVI/2, pp. 63–74] DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6960>.*

Сірук, В. (2006). Наративна стратегія „малої” прози Лесі Українки. *Слово і час*, 2, с. 8–14 [Siruk, V. (2006). *Naratyvna stratehiia „maloi” prozy Lesi Ukrainky. *Slovo i chas*, 2, s. 8–14].*

Ткачук, О. (2002). *Наратологічний словник*. Тернопіль: Астон [Tkachuk, O. (2002). *Naratolohichnyi slovnyk*. Ternopil: Aston].

Шкляр, В. (2015). *Чорне Сонце*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля [Shkliar, V. (2015). *Chorne Sontse*. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia].

Wojna z miłości, czyli Dostojewski i współcześni kremłowscy propagandyści

MARCIN MAKSYMILIAN BOROWSKI

Uniwersytet Wrocławski
(University of Wrocław)

War because of love, or Dostoyevsky and contemporary
Kremlin propagandists

Abstract

The aim of the article is to present selected theses of Fyodor Dostoyevsky regarding Russian imperialism and to show how relevant and dangerous they are in the contemporary world. The text focuses on such aspects as: Russian messianism, phobias related to Europe, denying the right of Slavic nations to their own statehood, glorifying war as a necessary and positive phenomenon. The article presents selected statements of Russian propagandists, in which Dostoyevsky's ideas are used to justify and excuse the war that Russia started against Ukraine and, in fact, all of Europe.

Keywords: Dostoyevsky, war, Ukraine, Russia, "special military operation"

Wojna z miłości, czyli Dostojewski i współcześni kremłowscy
propagandyści

Streszczenie

Celem artykułu jest zaprezentowanie wybranych tez Fiodora Dostojewskiego dotyczących rosyjskiego imperializmu i pokazanie jak bardzo są one aktualne i niebezpieczne we współczesnym świecie. Tekst koncentruje się na takich aspektach jak: rosyjski mesjanizm, fobie związane z Europą, odmawianie narodom słowiańskim prawa do własnej państwowości, gloryfikowanie wojny jako zjawiska koniecznego i pozytywnego. W artykule przedstawiono wybrane wypowiedzi rosyjskich propagandystów, w których wykorzystuje się idee Dostojewskiego do uzasadnienia

i usprawiedliwienia wojny, którą Rosja rozpoczęła przeciwko Ukrainie, a w zasadzie – całej Europie.

Słowa kluczowe: Dostojewski, wojna, Ukraina, Rosja, „specoperacja”

Henry Kissinger miał w 2016 roku stwierdzić: „Aby zrozumieć Putina, trzeba czytać Dostojewskiego, a nie *Mein Kampf*” (Гордон, 2016.11.14, online). Wypowiedź ta była wielokrotnie powtarzana (niekiedy w zmienionej wersji: Andrijanić, 2022, online), czemu trudno się dziwić, ponieważ mimo zawartego w niej zaprzeczenia celnie łączy postać rosyjskiego dyktatora (zwanego także Putlerem (Rusinek, 2022, online)) z nazistowskim zbrodniarzem, a równocześnie pokazuje myślowe inspiracje Putina. Andrzej de Lazari zauważa, że to nie przypadek, iż przed wojną Putin osobiście otworzył Moskiewski Dom Dostojewskiego (Lazari (de), 2022, online). Cezary Boryszewski w rozmowie z Michałem Bohunem zastanawia się, czy Dostojewski jest ideologiem Putina (Bohun, 2023, online). Oksana Zabuzko nazywa ofensywę Putina „czystą dostojewszczyzną” (Zabuzko, 2022, online). Wolf Lepenies rozważa, czy można Dostojewskiego obarczyć winą za napaść Rosji na Ukrainę (Lepenies, 2022, online). Janusz Dobieszewski pyta, czy Dostojewski powinien trafić „na kwarantannę” (Dobieszewski, 2022, online). Stefan Chwin wyjaśnia, dlaczego Dostojewski podoba się Putinowi (Chwin, 2022, online). Trudno przytoczyć czy choćby zliczyć wszystkie głosy pojawiające się w przestrzeni publicznej, które łączą rosyjskiego dyktatora z autorem *Zbrodni i kary*.

Taki stan rzeczy nie budzi zdziwienia, ponieważ Fiodor Dostojewski jest ulubionym pisarzem Putina (Wojtasik, 2023, online) i twórcą najczęściej przez niego cytowanym w przemówieniach (Andrijanić, 2022, online), a *Biesy* należą do dzieł szczególnie cenionych przez prezydenta Rosji (Matić, 2022,

online). Putin często wykorzystuje słowa rosyjskiego klasyka podczas krytyki Zachodu (TACC, 2022.10.27, online) czy liberalizmu (Rbc.ru, 2021.11.14, online), nazywa go prorokiem (TACC, 2022.10.27, online), znakomitym myślicielem, rosyjskim patriotą (Випневская, 2021, online) i – jak twierdzą media rosyjskie – „wysłał sygnał”, że Dostojewski powinien „stać się dla Rosjan moralnym autorytetem, a jego światopogląd – podstawą nowej ideologii kraju” (Лазарева, 2021, online). I rzeczywiście, trudno nie odnieść wrażenia, że ideologiczne uzasadnienie zbrojnej napaści Rosji na Ukrainę, a także wcześniejszego zajęcia Krymu ma swoje korzenie między innymi w twierdzeniach Dostojewskiego.

Panslawistyczne poglądy Fiodora Dostojewskiego związane z militarną ekspansją Rosji i prowadzona przez niego wojenna propaganda są materiałem bardzo obszernym, w tym miejscu – ze względu na ograniczenia objętościowe artykułu – poprzestanę tylko na krótkiej charakterystyce.

Dostojewski był orędownikiem swoiście pojmowanego panslawizmu. Uważał, że los przeznaczył Rosjan „do ogólnoludzkiego, powszechnego zjednoczenia” (Dostojewski, 1982, t. I, s. 126¹), do którego „serce rosyjskie nadaje się najbardziej ze wszystkich” (III, 399), ponieważ sam Chrystus wyznaczył naród rosyjski do tego, by wcielił w życie jego słowa (III, 399). Rosja ma – w opinii pisarza – „rzec światu ostatnie słowo”, odnowić go nadmiarem swojej siły witalnej, wiarą w świętość swych ideałów, w moc miłości swojego narodu i chęci służenia ludzkości (III, 22).

¹ W związku z tym, że wielokrotnie będę przywoływał to wydanie i żeby uniknąć przesycenia tekstu dłuższymi przypisami, wszystkie odwołania dotyczące tej pozycji będą zaznaczone w formie maksymalnie skróconej, wskazującej rzymską cyfrą na tom, a arabską na stronę.

Celem narodu rosyjskiego jest zjednoczenie wszystkich Słowian (II, 184) i ochrona całego światowego prawosławia przed niewiernymi (II, 357-358). Poza tym, a właściwie przede wszystkim, misją Rosji jest objawienie Chrystusa światu, który „zszedł na manowce” (Достоевский, 1980, T. XXI, c. 59), podczas gdy prawdziwy obraz Zbawiciela „w całej jego czystości” przetrwał tylko w rosyjskim prawosławiu (I, 329) i sercu rosyjskiego ludu (III, 402).

Idea ta mająca początkowo pokojowy charakter z czasem – w związku z ruchami narodowowyzwoleńczymi na Bałkanach i przystąpieniem Rosji do wojny z Turcją – zaczęła nabierać cech „świętej wojny”.

Pisarz często mówił o tym, że Rosjan na Zachodzie się nie darzy się sympatią i patrzy na nich z nieufnością i wrogością (II, 175). Wielokrotnie definiował przyczyny niechęci Europy do Rosji. Jedną z nich był odwieczny brak zrozumienia, wynikający z tego, że jego ojczyzna postrzegana była przez zachodnich sąsiadów jako „kraj najbardziej nieznany, niezbadany, niezrozumiany i niezrozumiały ze wszystkich krajów na świecie” (I, 47). Twierdził, że dla Zachodu Rosja jest czymś w rodzaju zagadki Sfinksa” (I, 47), a przy próbie jej rozwiązania Europejczyków ogarnia „niezwykła jakaś tępota” (I, 47).

Europa Rosji nie rozumie i to niezrozumienie – zdaniem Dostojewskiego – budzi lęk, który z kolei jest przyczyną nienawiści (II, s. 126). Poza tym Zachód zazdrości Rosji jej potęgi militarnej (II, s. 198) i siły wiary „w coś niezachwianego”, „w moralność wieczną, nie zaś umowną na kilka dni” (III, 49). Rosyjski klasyk utrzymywał, że „na Zachodzie Chrystus zblakł” (III, 402), ponieważ Kościół zachodni oddaje cześć jego wypaczonemu wizerunkowi i tym samym wiara katolicka „przemienia się w bałwochwalstwo” (III, 402), protestantyzm natomiast staje się ateizmem. Europa ma świadomość swojego

upadku religijnego, a co za tym idzie moralnego i cywilizacyjnego; jej „osiemnaście wieków chrześcijaństwa, humanitaryzmu, nauki i rozwoju okazuje się nagle bzdurą” (II, 199). Poza tym Zachód jest w stanie koncentrować się tylko na zyskach materialnych, na aktualnych korzyściach, „żyje z dnia na dzień”, tracąc umiejętność patrzenia w przyszłość (III, s. 49-50). Liberalne demokratyczne wartości, którym hołdował, doprowadziły do jego osłabienia, w przyszłości może nawet spowodują rozpad mocarstw, a wtedy „na kontynencie europejskim zostanie tylko jeden kolos – Rosja” i do niej będzie należała przyszłość (II, s. 126-127). Cywilizacja zachodnia zatem chyli się powoli ku upadkowi, a jej miejsce zajmie „Słońce”, które „się ukazało na Wschodzie” – stara Europa umiera, a dla „ludzkości od Wschodu zaczyna się nowy dzień” (III, s. 50).

Dostojewski pisał, że Europa boi się Rosji, a skoro się boi, to „musi jej nienawidzić” (II, 126). Zachód w jego wizji stale czuje lęk przed tym, że Rosja „zagarnie Wschód”, następnie Konstantynopol, a potem niczym „barbarzyńska horda” najedzie Europę (II, 198). Obawy te miała wzmacniać propaganda rozpowszechniająca w Anglii i Niemczech najróżniejsze antyrosyjskie oszczerstwa (II, 199). Rosjanie – jak dowodzi pisarz – nie czują nienawiści do Europejczyków, zawsze starali się ich zrozumieć (z sukcesem dzięki działaniom Piotra I), w dodatku mają w sobie niebywałą „skłonność do tolerancji, pojednawczości, uczuć ogólnoludzkich” (I, s. 61) i nauczyli się kochać Europejczyków jak braci, mimo że „oni nigdy Rosji nie kochali i postanowili nigdy nie kochać” (II, s. 183). Zachód knuje „katolickie spiski” (III, 242), „nienawidzi słowiańskiego plemienia” (II, 199) do tego stopnia, że z tej nienawiści sprzyja tureckim działaniom na Bałkanach i nie reaguje na okrucieństwa, które mają tam miejsce (III, 242).

Tak jak Zachód nigdy nie rozumiał Rosji, tak też nie jest w stanie pojąć jej całkowicie bezinteresownych działań zbrojnych podejmowanych w obronie „umęczonych braci Słowian” (III, 98). Europa koncentruje się wyłącznie na własnych interesach – o co wielokrotnie oskarża ją Dostojewski – więc nie jest w stanie dopuścić myśli, że celem Rosji nie są ani zabory, ani przemoc, a jedynie ochrona narodów słowiańskich, ich wskrzeszenie i stworzenie im szansy na „odpoczynek po wielu cierpieniach” (II, 184).

Wielka misja stojąca przed Rosją wymaga poświęceń, ale – zdaniem Dostojewskiego – jego pobratymcy są do nich gotowi, ponieważ dojrzała w nich „potrzeba ofiary, nawet osobistej, dla braci”, z poczucia obowiązku dobrowolnie pragną ująć „się za słabszymi” (II, 240). Celem działań wojennych Rosji nie jest własna korzyść, lecz „ofiara z własnej krwi”, na rzecz tego, co święte (III, 101).

Z czasem Dostojewski dochodzi do wniosku, że poza obroną braci Słowian konfrontacja zbrojna jest potrzebna Rosji dla własnego zbawienia (III, 98) i zaczyna gloryfikować działania wojenne. Nazywa wojnę „ocaleniem” (III, 101), twierdzi, że nie jest ona bestialstwem a „skokiem naprzód”, kiedy łączy się z nią „wzlot ducha narodowego dla wielkiej idei” (III, 101). Starcie militarne ma postawić przed społeczeństwem „niezłomny cel, ideę, do której realizowania powołany jest cały naród” (III, 104), oraz dowieść słuszności tez o wielkim „zadaniu Rosji w Europie” (III, 101). Na ideę tę składa się zatem kilka czynników: zjednoczenie wszystkich Słowian, obrona ich przed Turkami, ochrona prawosławia, by z czasem objawić „prawdziwego Chrystusa” światu. Głoszenie prawdy wymaga jednak poświęceń, „prawdę można zdobyć tylko za cenę męczeństwa” (III, 99) – głosi Dostojewski i konkluduje: „nam

potrzebna jest wojna i zwycięstwo. Wraz z wojną i zwycięstwem przyjdzie nowe słowo i zacznie się nowe życie” (III, 99).

We współczesnej narracji propagandowej znajdziemy bardzo podobne elementy: zderzenie dwóch cywilizacji, czyli dobrej, altruistycznej, kochającej całą ludzkość, czystej moralnie Rosji oraz złej, zawistnej, nienawidzącej, „szczującej przeciwko Rosji”, zepsutej Europy. Katolicy knujący niszczyielskie spiski wraz z liberałami-ateistami pozostają na swoich dotychczasowych pozycjach, natomiast miejsce barbarzyńskich Turków zajmują „faszyści”, a „umęczonych braci Słowian” – (zależnie od okoliczności) bracia-Rosjanie zamieszkujący Ukrainę (prześladowani przez Ukraińców) albo bracia-Ukraińcy (okłamywani przez „faszystów” lub/i cywile dręczeni przez rodzime siły zbrojne). Wnioski są te same – misją Rosji jest uratowanie świata przed złem i jest to zadanie święte, które trzeba wypełnić bez względu na koszty.

Źródła idei rosyjskiego imperializmu oczywiście sięgają daleko poza teksty Dostojewskiego², a wśród jej współczesnych „ojców” i autorów dzisiejszej propagandy należy wymienić Aleksandra Dugina. W forsowanej przez niego idei eurazjatyckiej już wcześniej doszukiwano się myślowych inspiracji koncepcjami Dostojewskiego (Bala, 2017, s. 9-22). Związki te wypunktowuje Alexey Lesevitsky zauważając, że pisarza i zwolenników eurazjatyizmu łączy wrogość do zachodniego indywidualizmu i niszczących jakoby inteligencję rosyjską prozachodnich idei, a także niechęć do reform Piotra I, które doprowadziły do pęknięcia rosyjskiego narodu na dwie warstwy

² O źródłach współczesnej ideologii nacjonalistyczno-imperialistycznej Rosji oraz o Ukrainie, która w rosyjskich projektach imperialnych jest równocześnie kluczem i przeszkodą w dążeniach do stworzenia (lub odbudowania) eurazjatyckiego imperium Rosji szerzej pisze między innymi Andrzej Dudek (Dudek, 2023, 111-136).

kulturowe³. Ideowym elementem wspólnym jest przekonanie o konieczności posiadania nadrzędnej idei scalającej całe państwo i przeświadczenie o wartości silnych więzi społecznych spojonych w swoistej soborowości – w niemal organicznym połączeniu jednostki i tego, co uniwersalne; jednostki i kolektywu (Лесевицкий, 2013, online). Bartosz Gołąbek natomiast wprost stwierdza, iż: „Dostojewski ma dla Dugina kolosalne znaczenie przede wszystkim ze względu na przywiązanie do tradycji, na jego konserwatywne przekonania i przejrzystą wizję wielkości Rosji” (Gołąbek, 2012, s. 167). W twórczości autora *Zbrodni i kary* Dugin poszukuje „ruskości”, świadectw prawdziwie ruskiej duszy; przypisuje Dostojewskiemu sympatię do staroobrzędowców. Krakowski rosjoznawca słusznie zarzuca kremłowskiemu ideologowi nieuczciwość intelektualną i wybiórcze traktowanie faktów, będące w rzeczywistości manipulacją, mającą „stworzyć pozory jakoby autor *Braci Karamazow* był fundatorem jego tradycjonalistycznej idei” (Gołąbek, 2012, s. 167-168).

Autor *Manifestu wielkiego przebudzenia* (*Манифест великого пробуждения*, 2021) w każdym razie doskonale zna twórczość rosyjskiego klasyka, wielokrotnie się na niego powołuje (np. Дугин, 2020 i 2021, online), wnikliwie (choć specyficznie) analizuje *Zbrodnię i karę* w jednym z artykułów, w którym oświadcza:

Федор Михайлович Достоевский – главный русский писатель. К нему, как к волшебной точке, сводится русская культура, русская мысль. Все предшествующее предваряет Достоевского, все

³ Na marginesie należy zauważyć, że Dostojewski faktycznie bolał nad nadmiernym zeuropeizowaniem rosyjskiej inteligencji i oderwaniem jej od korzeni, jednak nie był całkowicie krytyczny wobec reform Piotra I. Uważał je wręcz za etap konieczny dla rozwoju Rosji i jej przekształcenia w mocarstwo zdolne w przyszłości wytyczyć drogę do zbawienia całego świata (I, 61 i następne).

последующее – проистекает из него. Без сомнения, это величайший национальный гений России (Дугин, 2011, online).

Wśród kremlofskich propagandystów prym wiedze Boris Korczewnikow, „dziennikarz” kanału Rossija 1, który regularnie głosi tezy sięgające do idei „świętej wojny”, niekiedy wprost nawiązując do Dostojewskiego. Nazywa rosyjskiego twórcę geniuszem, pisarzem „w całości utkanym z Biblii”, którego „każda linijka błyszczy ewangelicznym blaskiem” (Корчевников, 2022.08.17, online). I tak, jak Dostojewski przedstawiał Europę zachodnią jako prowodyra oszalałego z nienawiści do Rosji i ze strachu przed nią, tak samo Korczewnikow uznaje Zachód (określając tym terminem zarówno Europę, jak i Stany Zjednoczone) za opętanego rusofobią okupanta Ukrainy (Корчевников, 2022.08.29, online). W jego ujęciu zbrojna napaść Rosji na Ukrainę jest wojną z konieczności, działaniem, którego nie można było uniknąć.

Rosja we współczesnej propagandzie w żadnym razie nie toczy wojny z Ukrainą, tylko z prawdziwym wrogiem – jej okupantem (Корчевников, 2022.08.29, online). Zachód w swoich pragnieniach zniszczenia Rosji posunął się tak daleko, że zmusił ją do reakcji. Nienawiść Zachodu jest tak wielka, że Rosjanie jej ogromu nawet nie potrafią sobie wyobrazić, ponieważ sami są narodem, który nie potrafi nikogo tak nienawidzić (Корчевников, 2022.08.29, online). To sformułowanie jest bliskie słowom Dostojewskiego, który twierdził, że naród rosyjski kocha całą ludzkość, nie potrafi nienawidzić innych narodów i nigdy nie byłby w stanie potraktować ich „jak cytryny”, które można wycisnąć, czyli tak, jak zachowuje się Europa (III, 380-82).

Korczewnikow również podejmuje się trudu wyjaśnienia źródeł tej nienawiści i czyni to iście w duchu Dostojewskiego. Wedle jego słów Zachód nie mógł się z Rosją „dogadać” przez

wiele stuleci, ponieważ jej nie rozumie, a tego, czego nie rozumie – nienawidzi „bryzgając odwieczną złośliwością” (Корчевников, 2022.08.29, online). Poza tym Zachód boi się Rosji i jej zazdrości. Patrzy zawistnym okiem na rosyjską wielkość, siłę, niezwykłość, na jej „cichą mądrość” i szlachetność, „do której zdolni są tylko silni” (Корчевников, 2022.08.29, online). Poza tym Zachód jest tworem cywilizacji niepoahamowanego konsumpcjonizmu, wiecznie nienasyconym, utuczonym, który chce wszystko rabować i pożerać, który „obgryzł już wszystkich innych” (Корчевников, 2022.08.29, online), a teraz sięga po rosyjskie zasoby mineralne, metale, lasy i fabryki (Корчевников, 2022.08.29, online). Poza tym Zachód zazdrości Rosji wiary, którą sam utracił i z zawiści próbuje ją bezskutecznie zniszczyć. Chciałby nie tylko pochłonać rosyjskie zasoby, ale i rosyjską duszę, tak bardzo dla niego niezrozumiałą i irytującą (Корчевников, 2022.08.29, online). Przede wszystkim jednak Rosja jest tym, czym Zachód pragnął się stać, czym w swoim mniemaniu powinien się stać, a osiągnął jedynie coraz głębszą degenerację (Корчевников, 2022.08.29, online). Dostojewski widział Zachód jako źródło zła, ateizmu i socjalizmu stosując te określenia niemal synonimicznie (Dostojewski, 1979, s. 340; 518–519) (I, 260–265 i III, 24). Współczesna propaganda robi dokładnie to samo, zamieniając jedynie termin „socjalizm” na „nazizm” lub „fasyzm” (Корчевников, 2022.09.18, online). Rosja w zderzeniu z ogromem napierającego zła nie miała wyjścia – musiała odpowiedzieć zbrojnie, ale była to sytuacja absolutnie wyjątkowa, zgodna z planem bożym, ponieważ „Bóg dopuszcza wojnę, gdy wyczerpią się inne środki” (Корчевников, 2022.03.15, online).

Całość tej narracji zanurzona jest w religijnych kontekstach, nadających wypowiedziom charakter para-ewangelizujący. Korczewnikow przyrównuje do Armagedonu obecne działania

wojenne, wynosząc je do rangi biblijnego starcia światła i ciemności, gdzie stronę dobra („armię Boga”) uosabia oczywiście Rosja, a zła („armię szatana”) – Zachód (Корчевников, 2022.12.02, online).

W tekstach Dostojewskiego Rosja miała na celu obronę słabych, służbę ludzkości (II, 240-242), walcząc z Turcją wzięła na siebie zadanie wyzwolenia chrześcijańskich narodów „spod muzułmańskiego barbarzyństwa i zachodniej herezji” (III, 69). Podobnie w twierdzeniach Korczewnikowa obecna wojna ma na celu ochronę „Wiary” i toczy się „tylko dla Chrystusa” (Корчевников, 2022.12.02, online). Propagandzista snuje wizję „prawdziwego Kościoła” (tego pod patriarchatem moskiewskim) wyśmiewanego i prześladowanego na Ukrainie, którego obrona jest świętym obowiązkiem Rosji (Корчевников, 2022.09.18, online).

Zachód jest wilkiem, który pod maską owcy zdobył zaufanie Ukraińców, podstępnie próbując wypędzić Boga z ich kraju. Wróg oszukuje naiwnych ludzi, wciąga ich do swoich „szatańskich schizmatyckich sekt” (Корчевников, 2022.12.02, online), chcąc pozbawić ich „tego, co w życiu najważniejsze: wolności, szczęścia, zbawienia i sensu” (Корчевников, 2022.12.02, online). Korczewnikow boleje nad tym, że i Rosjanie ulegli niebezpiecznym zachodnim wpływom i tracą wiarę. Z żalem stwierdza, że w moskiewskiej „Księgarni Dostojewski” nie znalazł prawie żadnej religijnej książki. Było to tym bardziej dotkliwe, że sklep w swojej nazwie umieścił nazwisko pisarza na wskroś religijnego, a najwyraźniej wstydzi się Chrystusa. Tak samo wstydzą się go inni Rosjanie, lecz na szczęście nie ci, którzy „teraz za nas umierają” (Корчевников, 2022.08.17, online). Kremłowski propagandysta nawiązuje do zachowania żołnierzy z Donbasu, którzy nad „wyzwolonymi” ziemiami wzniesli sztandar z obliczem Chrystusa: „I nagle

stało się bardzo jasne, że tam, z Donbasu, zwracają nam Boga – nieznanego lub przez nas wypędzonego – do reszty Rosji. (...) A kiedy ta Flaga naprawdę bez wahania i pełnym głosem wzniesie się w górę – w każdym rosyjskim sercu – wtedy nadejdzie tylko Zwycięstwo. Wtedy ta wojna się skończy” (Корчевников, 2022.08.17, online). Wojna ma zatem „przynieść Rosji Boga”, przynieść jej zbawienie – niemal tymi samymi argumentami posługiwał się Dostojewski. Rosyjski klasyk pisał o ogarniającej Rosję niemocy rozkładu i ciasnocie duchowej, z których jego ojczyznę mogą wyrwać tylko „odświeżające powietrze” działania zbrojne (III, 98). Twierdził, że „wojna podnosi ducha narodowego” (II, 131) i umacnia „duszę świadomością poświęcenia, a ducha całego narodu świadomością wzajemnej solidarności i jedności” (III, 105). Zapytywał retorycznie: „Czy jest coś świętszego od wojny, którą teraz wszczyna Rosja?” (III, 102).

Tak, jak Dostojewski, uzasadniając działania Rosji na Bałkanach, przytaczał historie o mordowaniu dzieci przez Turków i ludności cywilnej poddawanej nieludzkim torturom, tak Korczewnikow epatuje historiami o bestialstwach, jakich wojsko ukraińskie jakoby dopuszcza się na swoich rodakach. W jego relacji bataliony stacjonujące w Charkowie i Donbasie strzelają do „zwykłych ludzi”, znęcają się nad cywilami w „nazistowskich izbach tortur” (Корчевников, 2022.09.18, online), porywają kobiety „prosto z ulicy”, gwałcą je i zabijają na oczach dzieci. Zdziczali żołnierze nie oszczędzają podobno także dzieci, sprawiając, że „place zabaw zamieniły się w cmentarze” (Корчевников, 2022.09.18, online). Obrazy te bardzo przypominają opisywane przez Dostojewskiego katusze, jakie cierpiały narody słowiańskie pod okupacją turecką: ludobójstwo w Bułgarii, rozboje, gwałty, odzieranie ludzi ze skóry, okaleczanie i mordowanie rannych żołnierzy, dręczenie

na śmierć małych dzieci (II, 237; III, 43; III, 179; III, 311). W propagandowym przekazie Ukraińcy (podobnie jak Turcy w tekstach Dostojewskiego) prowadzą wojnę terrorystyczną przeciwko ludności cywilnej, Rosja podejmuje więc działania konieczne dla obrony ukraińskiego społeczeństwa.

Propaganda Kremla podkreśla, że w obliczu takich bestialstw Rosja ma moralny obowiązek wystąpić w obronie słabszych i ciemieźzonych, a wojna prowadzona z pobudek humanitarnych, dla uratowania braci przed okrutnym losem jest wojną nie tylko konieczną, ale i dobrą. Dostojewski pisał o tym, że naród rosyjski, kiedy tylko „usłyszał, że cierpią prawosławni chrześcijanie”, „bracia za wiarę chrystusową”, zerwał się do pomocy, a wśród rosyjskiego „ludu bezspornie powstało i utwierdziło się takie wyobrażenie, że cała Rosja tylko po to żyje, by służyć Chrystusowi i chronić przed niewiernymi całe światowe prawosławie” (II, 357-358). Natomiast Korczewnikow twierdzi, że wzięcie w obronę tych, „którzy są bici, zabijani, gwałceni” (Корчевников, 2022.09.18, online) jest jedynym powodem, dla którego można rozpocząć wojnę. Do koncepcji humanitaryzmu rosyjskiego zostaje dodana jeszcze motywacja religijna w postaci chrześcijańskiego obowiązku brania w opiekę słabszych, połączona z piękną wizją miłości, której najwyższym wyrazem jest oddanie życia za swoich przyjaciół. Propagandzista ze łzami wzruszenia w oczach opowiada, jak rosyjski żołnierz idzie na bitwę, by zginąć wypełniając nauki biblijne, odpowiadając na chrześcijańskie wezwanie kochania swego bliźniego, „syna, ojca, dziecka i żony, a także ojczyzny” (Basiak, 2022.10.06, online). Korczewnikow tym samym czyni wojnę – jak to wcześniej robił Dostojewski (II, 128) – działaniem, w którym Rosjanin nie jest tym, który zabija innych, a tym, który składa w ofierze swoje życie.

Ofiara rosyjskiego żołnierza poza aktem wiary, jest wyrazem miłości do Ukraińców, których Rosjanie kochają mimo niewdzięczności ze strony braci, nawet pomimo okazywanej im przez nich nienawiści – podobnie, jak to miało miejsce w tekstach Dostojewskiego, gloryfikujących ofiarę z rosyjskiej krwi dla ocalenia braci-Słowian, którzy nie doceniają tego poświęcenia i będą niewdzięczni, aż w końcu kiedyś, w bliżej niesprecyzowanej przyszłości, zrozumieją altruistyczne intencje i czyny Rosji (II, 253). Warto w tym miejscu zaznaczyć, że kremloowskiemu propagandyście panslawistyczne artykuły Dostojewskiego są znane, ponieważ w jednym ze swoich (już usuniętych) postów cytuje właściwy ustęp *Dziennika Pisarza* (*Дневник писателя*, 1876-1881): «России надолго достанется тоска и забота мирить их, вразумлять их и даже, может быть, обнажать за них меч при случае» (Достоевский, 1977, T. XXVI, s. 80) (Корчевников, 2022.03.26, online).

Ukraina w wizji kremlońskiego agitatora nienawidzi Rosji, jednak jest to wynik niewiedzy i wieloletnich propagandowych działań Zachodu. Rusofobia była wśród Ukraińców wręcz „kultywowana” przez wrogie siły, systematycznie przez dziesięciolecia podsycana, wmuszana siłą poprzez pisanie na nowo historii i tłamszenie niezależnego myślenia. Działania antyrosyjskie miały powodować, że wielu Ukraińców, nie mogąc żyć w kłamstwie (a wielu także z obawy o własne życie) przeprowadziło się do Rosji, często „całymi miastami” (Корчевников, 2022.09.18, online). Ci zaś, którzy pozostali, zostali wypaczeni przez zachodniego okupanta i wychowali kolejne pokolenia rusofobicznych moralnych „kalek” (Корчевников, 2022.09.18, online).

W narracji Dostojewskiego Rosja ma potrzebę służenia całej ludzkości niekiedy nawet z uszczerbkiem dla swoich interesów (II, 184) i kocha wszystkich Słowian (aż chce się dodać, że

pomijając Polaków), nawet jeśli jest przez nich znienawidzona i w poczuciu altruistycznej miłości będzie niosła im pomoc i wyzwolenie, nawet jeśli oni w swym zaślepieniu jeszcze nie są w stanie tego gestu docenić. Europa robi wszystko, żeby „szczęść na Rosję” (III, s. 274), ale z czasem „Słowianie przekonają się wreszcie, mimo wszelkiej możliwej potwarzy, o rosyjskiej braterskiej miłości do nich” (II, 253). Tak samo w propagandzie kremłowskiego agitatora Rosjanie kochają Ukraińców bez względu na wszystko. Nie potrafią ich nienawidzić, nie czują rozgoryczenia ani obrazy, tylko miłość do zindoktrynowanych, ogłupionych biednych braci (Корчевников, 2022.09.18, online).

Poza tym, jak już wspomniano, oddanie życia to ofiara motywowana religijnie – akt chrześcijańskiego samopoświęcenia: „Nasi chłopcy umierają” – pisze Korczewnikow – „I umierają za nas. Za ciebie i za mnie” (Корчевников, 2022.03.15, online). Ten heroiczny czyn jest równocześnie naśladowaniem Chrystusa, „zawiśnięciem obok niego na krzyżu” (Корчевников, 2022.08.17, online), co „może zdawać się przerażające”, ale „czasami, aby zwrócić ludziom Chrystusa, trzeba za Niego umrzeć” (Корчевников, 2022.08.17, online). Oddawanie życia za bliźniego łączy się więc płynnie w tej wizji z oddawaniem życia za wiarę. Do Chrystusa rozpiętego na krzyżu Korczewnikow przyrównuje zresztą nie tylko żołnierza rosyjskiego, ale i całą Rosję. Musi ona ponieść identyczną ofiarę co Jezus, by zbawić ludzkość. „To jest ten sam krzyż” (Корчевников, 2022.09.26, online) – głosi kremłowski propagandzista – jest to poświęcenie, od którego nie można uciec, którego należy szukać, a które równocześnie stanowi oręż zwycięstwa. Krzyż jest ciężki, ale Rosja musi go dźwigać, bo jest to jedyna droga do zwycięstwa i zmartwychwstania (Корчевников, 2022.09.26, online). Dostojewski pisał natomiast, że misją Rosji jest

„prawdziwe podniesienie prawdy chrystusowej, prawdziwe nowe podniesienie Krzyża Chrystusowego (II, 187).

Podobnej argumentacji używa w propagandowych postach na portalu Telegram Aleksandr Chodakowski, bardzo popularny medialnie prorosyjski separatysta związany z Doniecką Republiką Ludową, dowodzący batalionem Wostok podczas wojny w Donbasie.

W jego wizji również występuje altruistyczna Rosja i jej miłośnicze wojsko niosące ratunek ludności cywilnej. Chodakowski prowadzi relacje z placu boju podając przykłady aktów dobroci własnych podkomendnych, którzy potrafią porzucić wszystkie plany, by udzielić pierwszej pomocy kobietom postrzelonym przez Ukraińców i odwieźć je do szpitala, którzy niosą różnoraką pomoc (np. uruchamiają studnię za pomocą swojego generatora) oraz dzielą się z potrzebującymi swoim chlebem, ziemniakami i wodą (Ходаковский, 2022.04.05, online).

Mimo tych wszystkich przejawów dobroci opisywani podkomendni czują, że są znienawidzeni na wyzwanych ziemiach. Podobnie jak Korczewnikow Chodakowski boleje nad zatruciem ukraińskiego społeczeństwa, dla którego rusofobia stanowi krótkotrwały „zastrzyk siły”. Jest niczym adrenalina, która wspomaga szybkie bicie serca, lecz czyni to tylko na chwilę. Za Ukraińcami nie stoi żadna prawda – ani historyczna, ani boska, ich „dom jest zbudowany na piasku”, a „serce bije na próżno”. „Oni już przegrali – ich nienawiść do Rosjan, przejawiana na długo przed nadejściem Rosji, doprowadziła nasze kontrolowane przez nich terytorium w przepaść” (Ходаковский, 2023.01.13, online). Równocześnie prorosyjski separatysta przestrzega przed nienawiścią odwetową, do której wzywa się w Internecie. Dowodzi, że wrogość jest tymczasowym środkiem pobudzającym, zbędnym Rosjanom,

posiadającym lepszy motywator: przekonanie o własnej słuszności. Pojawia się więc w tych rozważaniach obraz Rosjanina – tożsamy z refleksjami Dostojewskiego – przepełnionego miłością i pobłażliwością dla niczego jeszcze nierozumiejącego, błędzącego brata, kaszającego rękę, która próbuje go karmić.

Dostojewskiemu zdarzało się określać „wyzwalane Słowiańskie plemiona” mianem „nienawistników zazdrośników i wrogów” (III, 314), których przywódcy i przedstawiciele inteligencji są nieufni wobec Rosjan, czują do nich wrogość (II, 251), a przecież Rosji „nawet przez myśl nie przejdzie i przejść nie powinno, żeby rozszerzyć kosztem Słowian swe terytorium” (III, 316). Tylko, że oni wszyscy jeszcze „nie dorośli” do wielkich idei, więc Rosja będzie musiała walczyć z ich „ograniczeniem”, „uporem”, „złymi nawykami”, „niewątpliwą zdradą słowiańszczyzny dla europejskich form ustroju społecznego i politycznego, na które się chciwie rzucą” (III, 316-318). A to wszystko w duchu braterskiej miłości (II, 357-358). Podobnie dziś Ukraińcy zostali zarażeni szkodliwymi zachodnimi ideami, nie dorośli do tego, by posiadać własne państwo i nie rozumieją, że Rosja chce tylko ich dobra. Chodakowski ostrzega, że Rosjanie nie powinni się uczyć nienawiści od (i do) Ukraińców („uczyć” – gdyż wcześniej takiego silnego uczucia nie znali), ponieważ zarażając się wrogością, zostaną skażeni i przegrają mimo zwycięstwa na polu bitwy. „Nauczcie społeczeństwo ich nienawidzić – a zniszczycie wszystko, za co oddano tak wiele istnień ludzkich” (Ходаковский, 2023.01.13, online).

Chodakowski obłudnie nawołuje do tego, by zamiast ulegać negatywnym emocjom „rozumieć, jaki to rodzaj wojny i uczyć tego zrozumienia innych” (Ходаковский, 2023.01.13, online). A jest to oczywiście wojna święta, starcie cywilizacji dobra z siłami zła. W jednym z postów propagandysta powołuje się na

Braci Karamazow i przytacza słowa Iwana Karamazowa: „jeśli Boga nie ma, to wszystko jest dozwolone” (Ходаковский, 2022.05.25, online), dodaje też, iż trudno być chrześcijaninem. W innym miejscu stwierdza: „podobnie jak Dostojewski wierzę, że jeśli Chrystus jest poza prawdą, to lepiej być z Chrystusem niż z prawdą” (Ходаковский, 2022.05.26, online) i wyciąga z tego wniosek, że społeczeństwo potrzebuje wiary. Należy zatem szerzyć nie nienawiść, nie ideologię, a „prawdziwą i aktywną miłość” oraz odpowiadać chrześcijańską miłością na wrogość. Poza tym pojawia się w rozważaniach Chodakowskiego jeszcze jedna myśl, bardzo bliska ideologii Dostojewskiego – stwierdzenie, że Rosjanie ponoszą wszystkie ofiary przede wszystkim dla siebie. Dostojewski (a także wspomniany wcześniej Korczewnikow) mówi, że czynią to „dla swojego zbawienia”, Chodakowski natomiast podchodzi do rosyjskich interesów bardziej pragmatycznie. W działaniach zbrojnych chodzi przede wszystkim o obronę Rosji przed globalnym zagrożeniem, a ratowanie Donbasu i „oczyszczanie przestrzeni z neofaszystów” zachodzi niejako przy okazji (Ходаковский, 2022.03.22, online). W kolejnych słowach powraca jednak coś w rodzaju idei własnego zbawienia – separatysta stwierdza, że Rosjanie muszą sami nauczyć się poprawnie wierzyć i poprawnie myśleć, odnaleźć swoją zagubioną duchowość, a wtedy i Ukraińcy podążą za nimi, „bo uwierzą” (Ходаковский, 2022.03.22, online). Znow więc współczesna narracja zdaje się być pokrewna słowom Dostojewskiego, a obie wojny – z Turcją i z Ukrainą – stają się niemal tożsame jako środek nieunikniony i konieczny dla odnalezienia Boga oraz wzmocnienia ducha narodu rosyjskiego.

W artykule przytoczyłem zaledwie kilka przykładów – związku współczesnej narracji z tekstami Dostojewskiego można odnaleźć zarówno w wielu innych tekstach oficjalnej

propagandy⁴, jak i w wypowiedziach „zwykłych internautów” (choć często trudno odróżnić tych „zwykłych” od „trolli” opłacanych przez rosyjskie służby). Internet epatuje hasłami typu: „Dostojewski popierałby specoperację” (Хомяков, 2022, online) czy „Dostojewski przewidział, że wojna jest niezbędna/nieunikniona” (Швыдкая, 2022, online). Nazwisko pisarza jest wykorzystywane w kremlowskiej propagandzie na wiele sposobów. Używa się autorytetu wielkiego pisarza i agitatora myśli para-chrześcijańskiej do legitymizowania działań wojennych. Propagandyści wykorzystują jego idee (zarówno szczytne, jak i te szkodliwe) i spuściznę, cytują fragmenty utworów czy czerpią z nich inspiracje. Sięgają poza tym do stosowanych przez Dostojewskiego chwytów propagandowych – niestety do dziś aktualnych i bardzo silnie oddziałujących.

Zestawiając powyższe poglądy, trzeba mieć na uwadze zjawisko, które Michał Bohun nazywa „przekleństwem historyków idei” – nie zawsze dostrzegane podobieństwa są związkami *sesnu stricto*, czasem „wynikają z podobnego, radykalnego stylu myślenia o historii, człowieku i społeczeństwie” (Bohun, 2023, online). Niekiedy trudno stwierdzić z całą pewnością, czy w konkretnej wypowiedzi dany propagandysta inspirował się słowami Dostojewskiego, jednak bezsprzecznie można wykazać inspiracje pochodzące z tego samego kręgu myślowego, pewną ciągłość myślenia i stosowanie tych samych od dziesięcioleci, niestety wciąż skutecznych, mechanizmów.

⁴ Warto zauważyć, że idea „świętej wojny” propagowana jest także przez duchowieństwo rosyjskie (często również z nawiązaniem do Dostojewskiego). Tego typu tezy głosi Patriarcha Cyryl czy Andriej Tkaczow – szczególnie aktywny duchowny propagandysta związany z prokremlofskim kanałem telewizyjnym Cargrad TV. Niestety ograniczenia objętościowe artykułu nie pozwalają na zajęcie się tym wątkiem i będzie wymagał on odrębnego tekstu.

Bibliografia

Andrijanić, G. (2022). „Aby zrozumieć Putina, czytajcie Dostojewskiego, a nie Marksa”. *Ciekawa uwaga chorwackiego publicysty*. wPolityce.pl. <https://wpolityce.pl/swiat/586501-aby-zrozumiec-putina-czytajcie-dostojewskiego-a-nie-marxa> (Wszystkie materiały internetowe pobrano: 2024.01.01).

Chwin, S. (2022). *Dlaczego Dostojewski tak podoba się Putinowi?* [Wywiad. Rozmowę prowadzi M. Nogaś]. Wyborecza.pl. <https://wyborecza.pl/7,75517,28642018,co-dostojewski-zrobilby-z-ukraina.html>

Bala, M. (2017). *Zbrodnia i kara* Fiodora Dostojewskiego w ujęciu doktryny eurasyjatyckiej Aleksandra Dugina. *Kultury wschodniosłowiańskie — oblicza i dialog*, T. VII, s. 9-22.

Basiak, P. (2022.10.06). *Propagandysta rozplakał się na wizji. Mówił o Bogu, potem zaczął grozić*. Interia. <https://wydarzenia.interia.pl/raport-ukraina-rosja/news-propagandysta-rozplakal-sie-na-wizji-mowil-o-bogu-potem-zacz,nId,6330584>

Bohun, M. (2023). „Rosyjski wszechczłowiek”. *Czy Dostojewski jest ideologiem Putina?* [Wywiad. Rozmowę prowadzi C. Boryszewski]. Klub Jagielloński. <https://klubjagiellonski.pl/2023/02/20/rosyjski-wszechczlowiek-czy-dostojewski-jest-ideologiem-putina/>

Dobieszewski, J. (2022). Dostojewski na kwarantannę? Czy do usunięcia? *Twórczość*, № 10, https://www.academia.edu/90449620/Dostojewski_na_kwarantann%C4%99_Czy_do_usuni%C4%99cia

Dostojewski, F. (1982). *Dziennik pisarza*. Przeł. M. Leśniewska. T. 1 – 3. Warszawa: PIW.

Dostojewski, F. (1979). *Listy*. Przeł. Z. Podgórzec i R. Przybylski, Warszawa: PIW.

Dudek, A. (2023). Ukraina we współczesnych rosyjskich projektach imperialnych. *Perspektywy Kultury*, 2/2 (41), s. 111–136.

Gołabek, B. (2012). *Lew Gumilow i Aleksander Dugin. O dwóch obliczach eurasjatyizmu w Rosji po 1991 roku*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Lazari (de), A. (2022). *To nie przypadek, że tuż przed wojną Putin osobiście otworzył Moskiewski Dom Dostojewskiego*. Wyborecza.pl. <https://wyborecza.pl/magazyn/7,124059,28603508,to-nie-przypadek-ze-tuz-przed-wojna-putin-osobiscie-otworzyl.html>

Lepienies, W. (2022). *Dostojewski a wojna w Ukrainie. „To nie jest szaleństwo jednego człowieka”*. Onet Kultura. <https://kultura.onet.pl/wiadomosci/rosja-jak-literatura-rosyjska-wyjasnia-mentalnosc-rosjan-dostojewski-a-polityka/psp1cbt>

Matić, I. (2022). *ŠOLA: Kissinger – Da biste razumjeli Putina, treba čitati Dostojevskog, a ne Marxa*. Croativ online. <https://croativ.net/kissinger-da-biste-razumjeli-putina-treba-citati-dostojevskog-a-ne-marxa-30467>

Rbc.ru. (2021.11.14). *Путин предложил либералам подружиться с почвенниками* [Komunikat prasowy] <https://www.rbc.ru/politics/14/11/2021/6190f48b9a7947977ad8105b?ysclid=m2p09lra22382995764>

Rusinek, M. (2022). *Putler, chujło, kupa... Świat ma słowa na Putina*. Wyborcza.pl. <https://wyborcza.pl/7,175992,28181451,putin-na-kartonach-raz-delikatnie-raz-dosadnie.html>

Wojtasik, B. M. (2023). *Literatura jako zasłona rosyjskich czołgów*. OMPIO. <https://ompio.pl/2023/09/literatura-jako-zaslona-rosyjskich-czolgow/>

Zabuzko, O. (2022). *II wojna objęła całą Ukrainę i tylko 10 proc. Rosji. Ale Zachód wspólczuje Rosjanom*. Przeł. S. Kowalski. Wyborcza.pl. <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28446445,oksana-zabuzko-ii-wojna-objela-cala-ukraine-i-tylko-10-proc.html>

Гордон. (2016.11.14). *Киссинджер: Чтобы понять Путина, надо читать Достоевского, а не «Mein Kampf»* [Gordon. (2016.11.14). *Kissindzher: Chtoby ponyat' Putina, nado chitat' dostoyevskogo, a ne «Mein Kampf»*] [Komunikat prasowy]. <https://gordonua.com/news/worldnews/kissindzher-chtoby-ponyat-putina-nado-chitat-dostoevskogo-a-ne-mein-kampf-159036.html>

Достоевский, Ф. (1978-1984). *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Т. XVIII – XXVII. Ленинград: Наука [Dostoyevskiy, F. (1978-1984). *Polnoye sobraniye sochineniy v tridtsati tomakh*. Т.XVIII – XXVII. Leningrad:Nauka].

Дугин, А. (2011). *Достоевский и метафизика Петербурга* [Dugin, A. (2011). *Dostoyevskiy i Metafizika Peterburga*]. Newsland. <https://newsland.com/post/851242-ubiistvo-vo-imia-liubvi?ysclid=m2qhwry62u725059633>

Дугин, А. (2020). *Дугин о русской литературе и философии. О Достоевском, Соловьёве, Булгакове* [Dugin, A. (2020). *Dugin o russkoy literaturei filosofii. O Dostoyevskom, Solov'yëve, Bulgakove*] [Film]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=cyzTkbCfevw>

Дугин, А. (2021). *Манифест Великого Пробуждения* [Dugin, A. (2021). *Manifest Velikogo Probuzhdeniya*]. <https://s.esrae.ru/noocivil/pdf/2021/3/2279.pdf>

Дугин, А. (2022). *Утром Достоевский и вечером* [Dugin, A. (2022). *Utrom Dostoyevskiy i vecherom*] [Film]. Rutube. <https://rutube.ru/video/4194915a1a134e5c9f5855671036a761/?ysclid=m2qhocyayb786375919>

Корчевников, Б. (2022.03.15). *Погибают ребята наши* [Korchevnikov, B. (2022.03.15). *Pogibayut rebyata nashi*] [Post]. Telegram. <https://t.me/boriskorchevnikov/345>

Корчевников, Б. (2022.03.26). *России надолго достанется тоска* [Korchevnikov, B. (2022.03.26). *Rossii nadolgo dostanet sya toska*] [Post usu-nięty]. Telegram. <https://tgstat.ru/channel/@boriskorchevnikov/144?ysclid=m2n6soq119557600333>

Корчевников, Б. (2022.08.17). *Забрёл в книжный магазин "Достоевский"* [Korchevnikov, B. (2022.08.17). *Zabrël v knizhnyy magazin "Dostoyevskiy"*] [Post]. Telegram. <https://t.me/boriskorchevnikov/1150>

Корчевников, Б. (2022.08.29). *Когда Путин говорил* [Korchevnikov, B. (2022.08.29). *Kogda Putin govoril*] [Post]. Telegram. <https://t.me/boriskorchevnikov/1182>

Корчевников, Б. (2022.09.18). *Алла Пугачёва написала* [Korchevnikov, B. (2022.09.18). *Alla Pugachëva napisala*] [Post]. VK. https://vk.com/wall386475340_29779?ysclid=m3alo32i9x504615109

Корчевников, Б. (2022.09.26). *День Креста начинается* [Korchevnikov, B. (2022.09.26). *Den' Kresta nachinayet'sya*] [Post]. Telegram. <https://t.me/boriskorchevnikov/1364>

Корчевников, Б. (2022.12.02). *Если кто-то ещё сомневался* [Korchevnikov, B. (2022.12.02). *Yesli kto-to yeshchë somnevalsya*] [Post]. Telegram. <https://t.me/boriskorchevnikov/1740>

Лазарева, Е. (2021). *Путин указал на новый моральный авторитет для россиян* [Lazareva, Ye. (2021). *Putin ukazal na novuyu moral'nyu avtoritet dlya rossiyan*]. Ura.ru. <https://ura.news/articles/1036283423>

Лесевицкий, А. (2013). Ф.М. Достоевский как предшественник евразийства. *Гуманитарные научные исследования*. № 10 [Lesevitskiy, A. (2013). F.M. Dostoyevskiy kak predshestvennik yevraziystva. *Gumanitarnyye nauchnyye issledovaniya*. № 10]. <https://human.snauka.ru/2013/10/3668>

ТАСС. (2022.10.27). *Путин назвал бредом восприятие Западом критики в свой адрес как "происков Кремля"* [TASS. (2022.10.27). *Putin nazval bredom vo-spriyatiye Zapadom kritiki v svoyu adres kak "proiskov Kremlya"*] [Komunikat prasowy]. <https://tass.ru/politika/16174593?ysclid=m2oz0rggmt748059306>

Ходаковский, А. (2022). *Мнение Нам нужно понимать, что мы делаем своё дело для нас самих, для нашего, не их будущего*. Россия. Политика. Жизнь [Khodakovskiy, A. (2022). *Mneniye Nam nuzhno ponimat', chto my delayem svoё delo dlya nas samikh, dlya nashego, ne ikh budushchego*. Rossiya. Politika. Zhizn']. https://m.ok.ru/group/61652754038831/topic/156090093063471?_aid=topicText-More

Ходаковский, А. (2022.04.05). *Записовки* [Khodakovskiy, A. (2022.04.05). *Zar-isovki*] [Post]. Telegram. https://t.me/aleksandr_skif/2048

Ходаковский, А. (2022.05.25). *Много разговоров про татуировки* [Khodakovskiy, A. (2022.05.25). *Mnogo razgovorov pro tatuirovki*] [Post]. Telegram. https://t.me/aleksandr_skif/2215

Ходаковский, А. (2022.05.26). *О назревающем желании перемен* [Khodakovskiy, A. (2022.05.26). *O nazrevayushchem zhelanii peremen*] [Post]. Telegram. https://t.me/aleksandr_skif/2220

Ходаковский, А. (2023.01.13). *Прочитал в сети призыв* [Khodakovskiy, A. (2023.01.13). *Prochital v seti prizyv*] [Post]. Telegram. https://t.me/aleksandr_skif/2552

Хомяков, В (2022). *Интервью на главную тему: Пушкин, Гоголь и Достоевский поддержали спецоперацию* [Khomyakov, V (2022). *Interv'yu na glavnyuyu temu: Pushkin, Gogol' i Dostoyevskiy podderzhali spetsoperatsiyu*]. 19rusinfo. <https://19rusinfo.ru/politika/16230-intervyu-na-glavnyuyu-temu-pushkin-gogol-i-dostoevskiy-podderzhali-spetsoperatsiyu>

Швыдкая, Ж. (2022). Почему Ф.М. Достоевский утверждал, что война «приносит лишь одну пользу, а потому совершенно необходима»? 8 парадоксов «Парадоксалиста» [Shvydkaya, Zh. (2022). *Pochemu F.M. Dostoyevskiy utverzhдал, chto voyna «prinosit lish' odnu pol'zu, a potomu sovershenno neobkhodima»? 8 paradoksov «Paradoksalista»*]. dzen.ru. <https://dzen.ru/a/YsbHoHB98ngFovHI>

Noty o autorach

Oksana Baranivska [Оксана Баранівська] (ORCID: 0000-0003-1159-7036), професор кафедри україністики Інституту східнослов'янської філології Ягеллонського університету (Республіка Польща). **Наукові зацікавлення:** порівняльна граматики, зокрема синтаксис української та польської мов, культура мовлення, методика викладання іноземних мов. **Вибрані публікації:** *Rząd przyimków w języku polskim i ukraińskim: analiza porównawcza i błędy w użyciu*, *Язык польски - между традиcją a współczesnością: księga jubileuszowa z okazji stulecia Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego*, red. Ewa Horyń, Ewa Młynarczyk, Piotr Żmigrodzki, Kraków 2021, s. 643–651; *Синоніми у процесі навчання української мови як іноземної*, *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich: monografia*, t. 2, red. Oleh Beley, Wrocław 2020, s.151–165.
e-mail: oksana.baranivska@uj.edu.pl

Marcin Maksymilian Borowski (ORCID: 0000-0003-3486-8150) Uniwersytet Wrocławski, Instytut Filologii Słowiańskiej, p.o. Kierownika Zakładu Literatury i Kultury Rosyjskiej, sekretarz czasopisma *Slavica Wratislaviensia*, członek Międzynarodowego Towarzystwa Dostojewskiego. **Zainteresowania naukowe:** literatura rosyjska XIX i XX wieku, życie i twórczość Dostojewskiego, wątki religijne i ateistyczne w literaturze. **Wybrane publikacje:** Borowski, M. (2015). *Obraz „ateisty” w twórczości Fiodora Dostojewskiego w świetle ateizmu współczesnego*. Kraków: Libron; Borowski, M. (2018). *Motyw „podwójnego ojcostwa” w Młodziku i Braciach Karamazow Fiodora Dostojewskiego*. *Slavica Wratislaviensia*, CLXVI, s. 69-80.

e-mail: marcin.borowski@uwr.edu.pl

Vasyl Budnyj [Василь Будний] (ORCID: 0000-0002-6254-9272), кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна. **Наукові зацікавлення:** теорія та історія літератури, порівняльне літературознавство, рецептивна естетика. **Вибрані публікації:** Будний В. (2023). *Із сузір'я „плеядівців”*: літературно-критична есеїстика Людмили Старицької-Черняхівської початку XX

століття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Т. 1. № 49.* С.30–36. Будний В. (2022). Василь Стефаник у Чехії: прижиттєва критична й перекладна рецепція. *Слово і Час. № 2(722)*, с. 55–68. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.02.55-68>.

e-mail: vasyi.budnyu@lnu.edu.ua.

Sofiia Bulyk-Verkhola [Софія Булик-Верхола] (ORCID: 0000-0002-4593-3571), Кафедра української мови, Інститут гуманітарних та соціальних наук, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна. **Наукові зацікавлення:** термінологія, культура мовлення, стилістика української мови, соціолінгвістика. **Вибрані публікації:** Булик-Верхола С. З. Національні засоби творення музичної термінології української мови // *Нова філологія : збірник наукових праць.* – 2021. – № 81, т. 1. – С. 54–59; Булик-Верхола С. З. Питоме й запозичене в музичній термінології української мови // *Закарпатські філологічні студії.* – 2021. – Вип. 15. – С. 9–14.

e-mail: sofia.z.bulyk-verkhola@lpnu.ua

Maryana Burak [Мар'яна Бурак] (ORCID: 0000-0003-2692-7325), Український католицький університет, Школа української мови та культури; University of Toronto, Toronto, Kanada. **Наукові зацікавлення:** методика викладання іноземних мов, суспільно орієнтоване навчання, онлайн-навчання, текстологія. **Вибрані публікації:** Яблуко: підручник з української мови як іноземної. Базовий рівень. (2015). Львів: УКУ; Взаємопов'язане формування у майбутніх викладачів англійської мови професійно орієнтованої компетентності в говорінні та інформаційно-комунікаційної компетентності. Дисертація.(2019). Тернопіль.

e-mail: mburak@ucu.edu.ua

Nataliia Dashko [Наталія Дашко] (ORCID: 0000-0002-5415-4983), ННІ права та міжнародно-правових відносин, кафедра експертизи культурних цінностей та дизайну Університету митної справи та фінансів, Дніпро, Україна. **Наукові зацікавлення:** сучасна українська література (новелістика зокрема), стиль творів письменників, порівняльні студії; стилістика сучасної української мови. **Вибрані публікації:** Дашко Н. Концепт пам'яті в художньому дискурсі сучасної української новелістики. *Slavica Wratislaviensia.* Wroclaw, 2021. С.265 - 275. Дашко Н. Проблема національної ідентичності в малій прозі Людмили Таран.

Wroclawska Ukrainistyka: Lingua. Litterae. Sermo. Wroclaw, 2022. C.293-300.

e-mail: dashko_ns@ukr.net

Olha Doloh [Ольга Дьолог] (ORCID: 0000-0002-9305-2453), Відділ слов'янської лінгвістики та лексикографії, Слов'янський інститут Академії Наук Чеської Республіки, Прага, Чеська Республіка. **Наукові зацікавлення:** мовна інтерференція, лексикологія, українсько-чеські мовні контакти, методика викладання української мови як іноземної. **Вибрані публікації:** Дьолог, О. Роль іншомовних елементів у сучасній українській економічній термінології: Традиції і новаторство термінотворення. In: Modern trends in the development of linguistics and philology: collective monograph / Lychuk M. – etc. – International Science Group. – Boston: Primedia eLaunch, 2022. P. 113 – 136. Дьолог, О. Лексико-семантичні особливості іншомовних запозичень у галузі найменувань модної індустрії. В: Закарпатські філологічні студії. Випуск 21. Том 1. Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 45–50.

e-mail: doloh@slu.cas.cz

Olha Fedko [Ольга Федько] (ORCID: 0000-0002-2993-9471), к.філол.н., ст. викладач кафедри культурології та українознавства Запорізького державного медико-фармацевтичного університету. **Наукові зацікавлення:** літературознавство, універсально-культурний аналіз, методика викладання. **Вибрані публікації:** О. Федько, *Мотив безсмертя у романістиці Леоніда Горлача*, Studia Ukrainica Posnaniensia 9 (2): s. 177-187, Poznań 2021; *Національний архетип Мама в однойменному романі Л. Горлача: традиційні атрибути VS „дегероїзація*, UCRAINICA X, Současná ukrajinistika problému jazyka, literatury a kultury, Olomouc 2023, s. 420-426.

e-mail: fedko_olga@ukr.net

Tetyana Fuderer [Тетяна Фудерер] (ORCID: 0000-0002-3288-909X), Філософський факультет Загребського університету, Загреб, Республіка Хорватія. **Наукові зацікавлення:** соціолінгвістична ситуація в Україні / феномен суржику, українсько-хорватські граматичні паралелі, орфографія, перекладознавство. **Вибрані публікації:** Fuderer, Tetyana. Jezični front: refleksija rusko-ukrajinskoga rata. (2023). U: I. Vidović Bolt, I. Čagalj, M. Hrdlička (ured.), *O jeziku zboriti. Zbornik radova u čast prof. dr. sc. Nedi Pintarić Kujundžić* (s. 141-148). Zagreb: FF

press. Fuderer, Tetyana (2022). Hamletovska dimenzija ukrajinskoga jezičnog bitka. *Hrvatska revija*, 2, s. 3-8.

e-mail: tfuderer@ffzg.hr

Olha Hrytsenko [Ольга Гриценко] (ORCID: 0000-0002-3293-6431), Кафедра мовної підготовки, Запорізький державний медико-фармацевтичний університет, Запоріжжя. **Наукові зацікавлення:** лінгводидактика, новітні методи та прийоми у викладанні мови як іноземної, мовленнєвий етикет, аудіолінгвальний метод навчання. **Вибрані публікації:** Means of visualization in teaching Ukrainian as a foreign language to modern students with clip way of thinking / I. Kushnir, I. Zozulia, O. Hrytsenko, T. Uvarova, I. Kosenko // *Laplace em Revista (International)*. - 2021. - Vol. 7, Extra D. - P. 127-136; I. Kushnir, I. Zozulia, O. Hrytsenko, T. Aleksieienko, A. Stadnii, Opportunities for Organization of Classes in Foreign Languages by Means of Microsoft Teams (in the Practice of Teaching Ukrainian as a Foreign Language), *Theory and Practice in Language Studies*, Vol. 13, No. 8, pp. 1900-1911.

e-mail: gritcenko.o.v@zsmu.edu.ua

Liliia Kharchuk [Лілія Харчук] (ORCID: 0000-0003-0063-1956), Національний університет “Львівська політехніка”, Львів, Україна. **Наукові зацікавлення:** мовознавство, термінознавство, культура мовлення, риторика. **Вибрані публікації:** KHARCHUK, L.V. (2021). Lexical and semantic norms in formation of state official language competency. *Visnyk Universitetu Imeni Alfreda Nobelya. Seriya: Filologichni Nauki*, 2021 (2), pp. 228–236; ХАРЧУК, ЛІ. (2022). *Лексикографічне опрацювання фахового мовлення економістів крізь призму галузевого словникарства*. Термінна та діалектна лексикографія: контекст сьогодення: колективна монографія / О. Г. Литвин, М. В. Комова, Л. В. Харчук, М. І. Кухарчишин, М. В. Гнатюк. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2022. с. 81–121.

e-mail: liliia.v.kharchuk@lpnu.ua

Tetiana Khomych [Тетяна Хомич] (ORCID: 0000-0002-4557-3174), Національний університет “Чернігівський колегіум” ім.Т.Г.Шевченка, Чернігів, Україна. **Наукові зацікавлення** – норми сучасної української літературної мови. **Вибрані публікації:** Feminine aspekts in Ukrainian language and speech. *XI. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus*

globaler Sicht». Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2020. Herausgegeben von Olena Novikova und Ulrich Schweier. Verlag readbox unipress Open Access LMU, München, 2021, s. 188 – 194; Неофемінативи в сучасному українськомовному дискурсі в контексті мовної норми. *Педагогічні обрії. Науково-методичний журнал*, 2022, № 2, с. 41 – 45.

e-mail: vantrans@ukr.net

Natalia Kobylko [Наталія Кобилко] (ORCID: 0000-0001-8123-4156), кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, Україна. **Наукові зацікавлення:** міфопоетика, українська химерна проза, сучасна українська література. **Вибрані публікації:** Кобилко, Н. (2021). Сучасна українська химерна проза та жанрові різновиди «темної літератури». *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія»*, 47, с. 93-98. Kobylko, N., Honcharuk, O., Horbolis, L., Antonovych, S. (2022). Features of Modern Ukrainian Military Prose (on the example of Bohdan Zholdak's film story "Ukry" and Yevhen Polozhii's novel "Povaisk"). *Amazonia Investiga*, 11(53), p. 92-100.

e-mail: kobilko89@gmail.com

Iryna Kochan [Ірина Кочан] (ORCID: 0000-0002-5707-2933), доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка. **Наукові зацікавлення:** термінознавство, лінгвістика тексту, методика викладання української мови, культура мови. **Вибрані публікації:** Кочан І. Ретермінізація зоолексем в сучасній українській науковій мові. | Лінгвістичні студії. Вінниця. Вип.45. 2023. С. 138 -149. Кочан І. Інноваційні процеси в сучасній українській термінологіці. Термінологічний вісник № 7. Київ 2023. С.73-83.

e-mail: kim1950@i.ua

Mariia Kuleshir [Марія Кулешір] (ORCID: 0000-0002-6538-8857), кафедра германських і романських мов, Київський національний лінгвістичний університет, Київ, Україна. **Наукові зацікавлення:** дискурси колоніалізму та національної ідентичності в українській літературі та культурі 21 століття. **Вибрані публікації:** Kuleshir M.

Stop ecocide: 'Shchedryk' cover for peace and life, "PNAP" vol. 60, nr 5, 2023, Czestochowa, s. 58-67. Kuleshir M. *The theme of the deportation of Crimean Tatars in popular songs*, "PNAP" vol. 61, nr 6, 2023, Czestochowa, s. 62-70.

e-mail: maria_kuleshir@ukr.net

Zoriana Kunch [Зоряна Куньч] (ORCID: 0000-0002-8924-7274), заступник директора Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», завідувачка кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка». **Наукові зацікавлення:** українська мова, термінологія, риторика, стилістика і культура української мови. **Вибрані публікації:** Куньч, З. Й., Наконечна, Г. В., Ментинська, І. Б. (2021). *Позиційне чергування у/в як елемент милозвучності: норма і практика: монографія* / за ред. З. Й. Куньч Львів: Вид-во Львівської політехніки. 216 с.; Куньч, З. Й. (2023). *Стилістична роль детермінологізмів у складі порівнянь (на матеріалі повісті Богдана Лепкого "Мотря")*. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля Серія: Філологічні науки*. 1 (25), с. 191–204. DOI: 10.32342/2523-4463-2023-1-25-14.

e-mail: zorjana.kunch@gmail.com

Oksana Levytska [Оксана Левицька] (ORCID: 0000-0002-5033-4661), Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, кафедра медіакомунікацій Української академії друкарства та кафедра прикладної лінгвістики Львівської політехніки. Співзасновниця та членкиня Платформи інтермедійних досліджень. **Наукові зацікавлення:** інтермедійні дослідження, література та живопис, біографічні романи про митців, теорія хронотопу. **Вибрані публікації:** Levytska, O., Krytyka literacka we współczesnej przestrzeni medialnej Ukrainy. In: *Książka w mediach – media w książce. Rynek – Technologie – Konsumpcja*, pod red. Anity Has-Tokarz i Nadiji Zelinskiej, Lublin 2023. S. 55-70. Левицька, О. Автопортрет на тлі жорстокої доби: Катерина Білокур в епістолярному, спогадовому та мистецькому дискурсах. *Studia Polsko-Ukraińskie*. 2023. № 10. S. 165–181.

e-mail: oksana_levytska@ukr.net

Tetiana Liakh [Тетяна Лях] (ORCID: 0000-0002-7913-3468), кафедра громадського здоров'я і гуманітарних дисциплін, державний вищий

навчальний заклад «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна. **Наукові зацікавлення:** філософський дискурс художнього твору, жанр новели, компаративістика, міфокритика, методика викладання іноземних мов та української мови як іноземної. **Вибрані публікації:** Liakh T. Philosophy of Overcoming as a Constant of Creative Thinking of Lesia Ukrainka. *Balkanistic forum*. 2022. Vol. XXXI, Issue 1. P. 241-254. Лях Т. «Все минається. Залишається тільки людське добро...»: феномен добра в новелістиці Івана Чендея. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2023. Вип. 60, Т. 2. С. 165-172.
e-mail: tatianalyakh592@gmail.com

Oksana Lytvyn [Оксана Литвин] (ORCID: 0000-0002-8549-5123), доцент кафедри української мови Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету „Львівська політехніка”, м. Львів, Україна. **Наукові зацікавлення:** українське термінознавство, лінгвостилістика, соціолінгвістика, риторика. **Вибрані публікації:** О. Литвин, *Спроби унормування української технічної термінології в лексикографічних працях*, Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика, Том 32 (71) № 2 Ч. 1 2021, с. 37-44; О. Литвин, М. Комова, Л. Харчук, М. Кухарчишин, М. Гнатюк, *Термінна та діалектна лексикографія: контекст сьогодення: монографія*, Нац. ун-т "Львівська політехніка". Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2022. – 207 с.
e-mail: oksana.h.lytvyn@lpnu.ua.

Iryna Mentynska [Ірина Ментинська] (ORCID: 0000-0001-7939-0010) Кафедра української мови, Інститут гуманітарних та соціальних наук, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна. **Наукові зацікавлення:** термінологія, культура мовлення, стилістика української мови, риторика. **Вибрані публікації:** Ментинська І. Б. Явище полісемії у системі українських комп'ютерних термінів // *Закарпатські філологічні студії*. 2021. Вип. 18. С. 51–56; Ментинська І. Б. Шляхи поповнення української комп'ютерної термінології. Термінологічна актуалізація української мовної дійсності: колективна монографія. Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. С.182-228.
e-mail: iryna.b.mentynska@lpnu.ua

Oksana Mykytyuk [Оксана Микитюк] (ORCID: 0000-0003-3922-4610), доцент кафедри української мови Національного університету „Львівська політехніка” (Україна). **Наукові зацікавлення:** лінгвістика тексту, когнітивна і прикладна лінгвістика, термінознавство, культура мови. **Вибрані публікації:** *Виховання характерів і нищення безхарактерності крізь когнітивний аспект Донцових творів*, Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, серія: Філологія, Вип. 54, 2022, с. 69–72; *The Maxim Nation Through the Optic of Dmytro Dontsov's Publications (Linguistic Aspect)*, London Journal of Research in Humanities and Social Sciences, volume 22, issue 6, 2022, p. 17–28.

e-mail: Oksana.R.Mykytiuk@lpnu.ua

Angelika Popovych [Анжеліка Попович] (ORCID: 0000-0002-3428-9717), Кафедра української мови, Навчально-науковий інститут української філології та журналістики, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна. **Наукові зацікавлення:** лінгводидактика, методика навчання української мови, стилістика, лінгвістичний аналіз тексту. **Вибрані публікації:** Tovstohan V., Dragan-Ivanets N., Khurtenko O., Shvets T., Tverezovska N., Popovich A. Today's Approach to the Problem of Forming Communicative Competence of the Individual. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 2022. T. 14. №3. С. 541-555; Попович А. Лекція-наставництво як інноваційна форма проведення навчальних занять у закладах вищої освіти. *Педагогічна освіта: теорія і практика: збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Бахмат Н.В.]*. Київ: Міленіум, 2022. Вип. 32 (1-2022). С. 285-296.

e-mail: popovich@kpnu.edu.ua

Iryna Protsyk [Ірина Процик] (ORCID: 0000-0001-8472-0141) Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського, Львів, Україна. **Наукові зацікавлення:** лексикологія, термінологія, соціолінгвістика, риторика, лінгводидактика, історія спорту, культурологія. **Вибрані публікації:** Процик, І. (2021) Іван Боберський – творець української футбольної термінології в Галичині. *Українська мова*, 1, с. 75–90; Protsyk, I. (2021) Nazwy ukraińskich drużyn piłkarskich z perspektywy historycznej. *Oblicza komunikacji* (s. 129–145). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

e-mail: iprotsyk@ukr.net

Oksana Samusenko [Оксана Самусенко] (ORCID: 0000-0002-8479-8851), доцентка кафедри української філології для іноземних громадян Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна). **Наукові зацікавлення:** методика викладання української мови як іноземної, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, міжкультурна комунікація. **Вибрані публікації:** Створення словникової статті як приклад проектної роботи на заняттях з лінгвокраїнознавства української мови. *Българська украинистика*. София, 2021. Брой 10. С.204-214; Мотиваційні завдання в практиці викладання української мови як іноземної. *Slavica Wratislaviensia*, 178, С.213–223.
e-mail: o.samusenko@knu.ua

Olesya Skolozdra-Shepitko [Олеся Сколоздра-Шепітко] (ORCID: 0009-0002-8274-8559),
Кафедра української мови імені професора Івана Ковалика, Львівський національний університет імені Івана Франка. **Наукові зацікавлення:** літературна ономастика, стилістика, методика викладання української мови. **Вибрані публікації:** Сколоздра-Шепітко, О. (2019). Літературно-художня антропонімія Франкової прози як об'єкт ідіолектної лексикографії. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 71. Ч. II*. (с. 280-291); Сколоздра-Шепітко, О. (2020). Літературна ономастика в працях львівських учених-україністів. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 72*. (с. 83-192).
e-mail: skolozdraolesia@ukr.net

Oksana Sydorenko [Оксана Сидоренко] (ORCID: 0000-0002-9423-5964), кафедра культурології та українознавства Запорізького державного медико-фармацевтичного університету, Запоріжжя, Україна. **Наукові зацікавлення:** літературознавство, компаративні студії, методика викладання. **Вибрані публікації:** Сидоренко О. Свій/чужий простір у романі Марини Левицької *Два фургони*. Філологічні науки, 2019. С. 53-56. Сидоренко О. Специфіка творення сміхової стихії у західноєвропейській „низовій” літературі та українському святковому бурлеску.
e-mail: oksana_sydorenko@ukr.net

Olena Synchak [Олена Синчак] (ORCID: 0000-0003-4670-0283), доцентка Кафедри філології Українського католицького університету у Львові. **Наукові зацікавлення:** гендерна лінгвістика, еколінгвістика, риторика та лінгводидактика. **Вибрані публікації:** *Вебсловник жіночих назв української мови* (r2u.org.ua, 2022); *Гендерована мова: вектори влади і впливу* // Гендер для медій / За ред. М. Маєрчик, О. Плaxотнік, Г. Ярманова. – К.: Критика, 2013. – С. 17-134.

e-mail: o_synchak@ucu.edu.ua

Olha Turko [Ольга Турко] (ORCID: 0000-0002-4178-0483), кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філологічних дисциплін початкової та дошкільної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Україна. **Наукові зацікавлення** – синтаксис, лінгводидактика, порівняльна граматики. **Вибрані публікації:** Turko O., Marchuk L. The Term “Word Order” in the Sentence of the Ukrainian Language: the History of its Origin and Formal-Grammatical Characteristics. *Analele Universității din Craiova. Seria Științe Filologice. Lingvistică*. Anul XLV. Nr. 1–2. 2023. Pp. 211–223; Turko O., Olender T., Boyko M., Petryshyna O., Rozhko-Pavlyshyn T. Formation of Preschoolers' Communicative Competence in the Conditions of Inclusive Education. *Journal of Education Culture and Society* . 2022. №13 (1). Pp. 239–255.

e-mail: olha.turko@gmail.com

Anatoliy Zahnitko [Анатолій Загнітко] (ORCID: 0000-0001-7398-6091), професор кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, Україна). **Наукові зацікавлення:** теоретична, функційна, когнітивна, ідеографічна, відмінкова, контрастивна, мовносоціумна об'єктивна і суб'єктивна граматики, дискурсологія, лінгвістика тексту, лінгвоперсонологія. **Вибрані публікації:** *Теорія лінгвоперсонології* (Вінниця 2017); *Мовний простір граматики* (Вінниця 2018); *Delineation of Linguopersonology and Linguoaxiology* (Poznań 2019).

e-mail: a.zahnitko@donnu.edu.ua

Svitlana Zhurba [Світлана Журба] (ORCID: 0000-0002-6090-7742), кафедра української та зарубіжної літератур Криворізького державного педагогічного університету, Кривий Ріг, Україна.

Наукові зацікавлення: українська література XX – XXI століть, зарубіжна література XX – XXI століть, компаративістика, імагологія, наратологія. **Вибрані публікації:** Журба С. Художня рецепція українського простору в сучасній польській прозі. *Wrocławska ukrainistyka: linngua, litterae, sermo*: monografia. Wrocław, 2022. С. 393–410. Журба С., Бородіца С. Художня модель часопростору в романах Володимира Лиса. *Slavica Slovaca*, 2022. vol. 57, no.1, pp. 71–80.

e-mail: zss69@ukr.net

DOCUMENT
CREATED
WITH

PDF
COMBINER

PDF Combiner is a free application that you can use to combine multiple PDF documents into one.

Three simple steps are needed to merge several PDF documents. First, we must add files to the program. This can be done using the Add files button or by dragging files to the list via the Drag and Drop mechanism. Then you need to adjust the order of files if list order is not suitable. The last step is joining files. To do this, click button Combine PDFs.

Main features:

secure PDF merging - everything is done on your computer and documents are not sent anywhere

simplicity - you need to follow three steps to merge documents

possibility to rearrange document - change the order of merged documents and page selection

reliability - application is not modifying a content of merged documents.

Visit the homepage to download the application:

www.jankowskimichal.pl/pdf-combiner

To remove this page from your document, please donate a project.